

Сад гетсиманський

Іван Багряний

Роман

Пропонований увазі читачів роман "Сад Гетсиманський" належить перу Івана Багряного — письменника, мало знаного у нас, але широко відомого серед української еміграції.

Іван Багряний (1907 — 1963) зазнав сталінських репресій у 30-ті роки, пройшов всі кола пекла, як потім і герої його роману. 1945 року змушений був емігрувати з СРСР. У ФРН були написані романи "Сад Гетсиманський", "Огненне коло", "Тигролови", численні поезії, п'єси. "Сад Гетсиманський" — один з перших творів світової літератури, що викриває злочинну суть сталінщини. Події відбуваються в Україні.

У перевиданні збережено особливості мовно-стилістичної манери автора.

Всі прізвища в цій книзі, як то прізвища всіх без винятку змальованих тут працівників НКВД та тюремної адміністрації, а також всі прізвища в'язнів (за винятком лише кількох змінених), — є правдиві.

Автор

"Отче мій! Коли можна, нехай мимо йде від мене чаша ця!..."

Ще він говорив, коли се Юда, один з дванадцяти, приходить, а з ним багато народу з мечами й дрюччям од архієреїв та старших людських... Та й узяли його...

Єванг. від св. Маттея, гл. 26.

Частина перша

I

Швидко біжать поїзди степами, швидко плывуть кораблі морями, ще швидше летять літаки попід небесами, та найшвидше летить материне серце. Через гори високії, через води глибокі, через краї чужі несходимі мчить воно ластівкою, за синами шукаючи, їх виглядаючи, та й — повертається назад змучене, — нема. Краї несходимі, міста незчислимі, гори непроглядні, чужина чужа, непривітна, — не знайти там матері синів своїх. Марно кидається бідне материнське серце. Нема. А вони, сини, чи живі, а чи, може, їх і немає, — ані вісток не подають, ані самі не прибувають, ані поїздами, ані кораблями, ані тими літаками.

Умираючи, старий Чумак, старий коваль, наказав був усіх синів своїх до себе мерщій згукати, телеграму вдарити, щоб мерщій поспішали, поки ще він живий. Хотів перед смертю сам заповіт їм батьківський дати. Особливо ті три, бо по четвертому і слід десь щез, у тім Сибіру, на тій холодній десь каторзі. А й четвертого кликали, лише телеграму не били, а так, серцем кликали; бо ж шляхи йому заказані, стежки загороджені, крила зборкані і адресу — хіба сам вітер знає. Вдарили телеграму — і чекав Чумак. І довго не хотів умирати...

Кидається тепер от серцем мати — стара Чумачиха, а сама сидить нерухомо. Сидить тиха, задумана, стискає руками маленький папірець.

А старий Чумак, старий коваль... Немає вже старого Чумака. Ото стоїть свічечка на коливі — ото й був він.

Десять днів не гасила її стара Чумачиха, все міняла, синів дожидаючи, над "душкою" старого сидячи.

А в суботу поминальну запалила оце її знову, бо прийшла телеграма. Найменший почув. І десь їде. Отой найдорожчий і найнещасливіший, найбільша материна потіха і найбільше горе. А чей і старий Чумак за нього серцем зітлів та й у землю сиру від журби тяжкої ліг.

Розгладжує мати папірець рукою, а сама дивиться на свічечку і щось шепоче. Чекає. Лиш час від часу зітхає тяжко — либонь життя тяжке та й синову долю передумує, зустрічі жде. Так від самого ранку.

І від самого ранку сидить біля неї отець Яков (чомусь неодмінно Яков, а не Яків, бо то, бач, звучить дуже фамільярно і по-простецькому, бо то Яків просто старого Чумака звали, бо був коваль), єдиний, якимось чудом уцілілий священик на цілу цю околицю, а може, й на ціле місто. Він потішає, він розважає стару Чумачиху і ділить її горе.

Відколи поховав старого Чумака, отець Яков щодня приходив в обідню пору і сидів до вечора — потішав стару і навчав малу — дочку-підлітка, останню дитину, що лишилася при матері. Зм'якшував печаль і журбу за покійним розмовами про ліпше потойбічне життя, про той світ, де немає "ні печалі, ні зітхання". А сьогодні прийшов він з самого ранку, тільки-но скінчивши службу в своїй церкві на цвинтарі.

Розгорнувши стару Чумакову біблію, — отаку грубезну книгу, що її любив читати Чумак вечорами осінніми, — отець Яков тихо, але все серце вкладаючи, читав матері про сад Гетсиманський. Читав до крику трагічну епопею мук бентежного живого серця, епопею людської і разом божеської млості перед мученицькою смертю. Читав крик серця про "чашу", аби вона минула приреченого... Читав про зраду Юди... Про відступництво Петра, що зрікся Вчителя, заким півень прокричав двічі.

На цім місці стара мати здригнула, затиснувши папірець, наче їй справді вчувся крик того півня чорної, глухої ночі, що віщував зраду, чи дійшло до свідомості ім'я "Юда", при якому завжди стискалося її щире материнське серце.

До хати вбігло дівча, віддихуючись, як після шаленої біганини. Тонка, мов билина, досить висока на свої 14 літ, бистроока Галя. Серйозна не по літах. В руках вона тримала вузлик.

— Куди це, мамо? — зашепотіла, щоб не сполохати візії про той сад Гетсиманський.

— А що ж то?

— Та це ж я, мамо, Андрієві... Це вино тут... І пиво... З дороги щоб... Він любив...

Мати посміхнулась, змахнувши сльозу, що навернулась, на дочку глядячи.

— Постав там... Та вже не бігай, посидь собі, ач яка зелена та тонка, мов кішка.

Галя озирнулась по хаті і поставила вузлик на покуті. Ліпшого місця для свого дорожнього подарунка не могла знайти. Замилувалась. Отець Яков подивився, потім повів очима вгору по стіні, зітхнув, скрутив головою і нічого не сказав. Узявся до Біблії.

Покуть, де за традицією мали рясніти образи, був зовсім порожній. Це вже поступка синам. Для себе старий Чумак із старою мали покуть не в цій світлиці, а там, у "хатині", — там рясніли образи, товплячись і витискаючи один одного. У світлиці ж був порядок такий, як завели хлопці, ще дома будучи. Тепер висів лише образок Марії з дітям, — над тим місцем, де горіла свічечка. Поруч висіла велика нова фотографія похоронів.

Галя — найменша з Чумаків, "Галя Чумаківна", як її звали на вулиці, — постояла, послухала читання, уперто заломивши брови і роздимаючи ніздрі, як норовистий коник, зиркнула на покуть і вийшла собі. По хвилі увійшла, несучи поперед себе великий портрет у чорній рамі, молоток, і цвяхи, і ще й чорну широку стрічку на плечі. Мовчки підсунула зручніше стіл, що стояв у кутку, поставила на стіл стілець здерлась на нього, забила цвях у кут і почепила портрет. На раму накинула чорну стрічку. Ще забила два цвяшки з правого й лівого боку, щоб портрет стояв похило. І злізла, прибравши стілець. Усе це вона проробила мовчки й швидко, звиваючись справді, як кішка. І вже злізаючи, прошепотіла — "От... Я давно хотіла, мамо..."

Мати лише дивилась великими очима й не пустила й пари з уст. А отець Яков шарпнувся, аж устав:

— Ах, Боже! Та туди б образи!.. Тож святе місце!..

— Нічого, — промовила Галя і стала, захищаючи спиною покуть. — Це мені батько! — і блиснула очима.

Вона промовила це так і так блиснула тими очима, що отець Яков махнув рукою і сів на своє місце:

— Ну й ну... Дітки...

— Це Андрій малював, — уперто додала Галя, ніби відповідаючи, які то дітки тепер. І, одійшовши насеред хати, обернувшись лицем до покутя: — Батько... — прошепотіла тихо.

На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою неба сидів старий Чумак. Як живий. Величезний портрет в олійних фарбах був виконаний хоч і по-дилетантськи, але натхненно, з Божою іскрою. Сонце било повинню. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто кожному в очі примружено і посміхався.. Посміхався в свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Монументальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чумак. Патріарх свого племені, дебелого й рясного. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку і, склавши грубезні свої руки, спочивав. І тримав на колінах сонне дитинча. В сліпучо-білій сорочинці воно спало сидячи, припавши солодко зарожевілим личком до ковальського фартуха, як до материних грудей. Це вона — Галя, як була ще маленькою. І це Андрій малював десь на каторзі з манюсінської картки, яку колись сам фотографував і завжди мав при собі. Та й потім прислав той портрет поштою. Це один-єдиний раз була вістка від нього, — прислав батька, такого живого, такого викапаного... Руки були намальовані широченними мазками і недокінчені, і це найбільше вражало — своєю правдою, грубі, необтесані

ковальські руки. Під портретом був напис великими літерами — "Батько".

Мати тихо, безсловесно затушила, закривши лице хусткою і похитуючись, як кожен раз, коли дивилась на цей портрет. Перше — тушила за сином, а тепер уже й за його батьком, а своїм мужем, відколи вмер старий.

— "І прийшов тоді Юда із стражею..." — бубонів отець Яков, забувши, що він вже це читав. — "І показав їм..."

За дверима затупотіло. Галя шарпнулась до дверей:

— Вже, мамо! Тут!..

Відчинились двері... І шумно ввалився до хати Чумаченко. Але не той, сподіваний, а інший. Кремезний, бравий командир. Увійшов з валізою, сяючи лицем і новенькою портупесею на новенькій уніформі.

— Го-го! Ну, здорово, роде ковальський-молотобойський!

Та й урвав на півслові. Тихо поставив валізу і стяг кашкета:

— Що?.. Сіпізнівся!? — не то спитав, не то зітхнув тяжко, зміненим голосом і повів очима по хаті.

Мати видавила крізь посмішку й крізь сльози воднораз:

— Так... Сину...

А син — найстарший Чумаченко — подивився на свічечку, потім приник очима до портрета, як до живого, і довго не міг вимовити ні слова. Нарешті, похитуючись, ступнув два кроки, повів рукою по чолі і, не зводячи очей з портрета, промовив якимось чудним, здавленим голосом:

— Як же ж це?.. — а потім з ноткою розпачу. — Так що, батьку, я прибув... Командир стрілецької дивізії Окремої Червонопрапорної Далекосхідної Армії — Микола Чумак. Твій син... Твій... — і витер лице рукою, неспроможний стримати сльози, що раптом схопили за горло з середини. Але він їх таки стримав, проковтнув і вів далі тихо, схиливши голову:

— Ми всі прибули... Сини твої... Там он... (зацокала клямка) ось...

Павза. Відчинилися двері — увійшов середульший, моряк. Микола рапортував до портрета, як до живого:

— Чорноморського флоту моряк і парторг — шмаркач Михайло Чумак... Теж твій син...

Відхилилися двері, і увійшов третій — стрункий, у летунській уніформі.

— Військової авіації, — понуро атестував Микола, — пілот і командир, ще й орденоносець — Серьога Чумак — теж твій син... Приймай, батьку!.. — і обернувся до хлопців, уп'явшись у них вираченими очима. Хлопці постягали з голів накриття, поставили валізки і, витримавши братів погляд, ступнули до матері.

— Мамо, — промовив котрийсь. — Ну, ось уже й ми... Всі тут... Уже всі вкупі.

Мати раптом заплакала, жмакаючи телеграму. І мала Галя, замість радіти, стояла і мерехтіла сльозами з широко відкритих очей.

— Ой, діти мої, діти мої! — промовила мати. — Чи ж усі?!

— Ага... — промовив Микола і чомусь тяжко насупився, зітхнув. І так само зітхнув

пілот:

— Ех, мамо, мамо!.. якби ви знали!..

— Знаю, сину!.. І батько знав... Та й гукав, та й чекав вас, та й хотів заповіт скласти... Свою останню волю... Чи чули ви батьківську волю, діти?!

Моряк: Кажіть, мамо!

— Останні слова перед тим, як умирати?..

Пілот: Кажіть, мамо!

Микола: Так, мамо, кажіть...

— Щоб ви — сини його вірні, старого Чумака, старого коваля діти рідні міцно купи трималися та й найменшого брата рятували. Щоб рятували, щоб його спасали... Бо не знатимуть кості батьківські спокою і на тому світі...

Замовкла мати. І завмерли брати, похмурніли. Поспускали голови та й ні пари з уст.

Тут раптом відчинилися двері — і увійшов четвертий.

Так, наче грім гримнув. Всі прикипіли оглушені...

У дверях стояв наймолодший — Андрій Чумак. Але такий, якого ніхто не сподівався бачити. Уявлюваний замученим каторжником, обдертим, і худим, і нещасним, він тим часом мав вигляд гордої, сильної й високопоставленої особи. У бриджах і гімнастерці кольору хакі, шкіряних крагах, з планшеткою через плече, з маленькою валізкою в руці — він стояв і посміхався, стріпнувши буйним руським чубом. Ростом з Миколу, поглядом — в старого Чумака.

Галя зойкнула і, наче підкинена пружиною, кинулась на шию братові. Мати схопилася з місця і, звівши руки, як крила, мов та чайка, зашкандибала, квилячи з сльозами радості. Андрій поставив валізу і пригорнув стару і малу, що повисли на його кремезних руках; посміхався і поплескував ніжно матір по спині.

Отець Яков не витримав цієї сцени. Він довго вражений дивився на Андрія. Потім, зустрівшись з його поглядом, тихенько закрив Біблію, немовби вичитавши у тім погляді, що він тут зайвий, — так і не дочитавши про сад Гетсиманський, шмаркнув носом і тихенько вийшов; кивнув мовчки всім на прощання — власне ні до кого — до старого Чумака на покуті, бо всі були зайняті чим іншим.

А Андрій глянув через голову матері на свічку, що догоряла, і зрозумів усе. Глянув на портрет у жалобі... А тоді глянув на братів, що стояли, як мур, мерехтячи військовими відзнаками та ремнями, і щиро посміхнувся до них:

— Ну, здорово, роде ковальський!.. Отака от Чумакова гвардія!

Галя засміялась, а за нею засміялися всі хлопці. Так щиро, по-братськи, по-давньому, по-хлоп'ячому. Хоч це й не пасувало до ситуації, але не витримали.

— Здоров, здоров, самашедша голово!

— Здоров, босяцюрю, козаче-нетяго!

— Здоров, Андрію!

Микола перший підійшов і обійняв брата. А тоді повернувся до портрета:

— От... І четвертий — інженер і арештант, батьку! Бувший, так?.. — звернувся він

до Андрія ніби з байдужим запитанням, оглядаючи з ніг до голови.

Андрій засміявся та й тільки, вітаючись з братами. А пілот промовив:

— Ну, от тепер ми всі, мамо!

* * *

Ось так злетілися сини-соколи. Чумака старого діти, на клич батьків. Запізналися, та шлях був далекий. Одначе жоден не переступив через волю батьківську. Так, наче визбирало їх материне серце по світах, по загетях та й звело докупі. А найдивніше з тим найменшим, що ні вісток не мав, нічого не знав, а прилетів додому так, наче серцем вчув.

Стара Чумачиха не знала, де котрого посадити — той хороший, а той іще ліпший. А найкращий той найменший, що ні в огні не згорів, ні в воді не втонув. Що за всіх так тяжко покутує, та й усе живий от, веселий і щирий, увесь світ пригорнув би. Ачей материне благословення на нім, як щит непобідний, хоронить його і заступає.

Підсунули стіл поближче до покутя, поближче до батька, і посадила стара мати чотирьох синів-соколів батька поминати, щоб бачив старий Чумак, що діти його виконали його волю, та й щоб сам був укупі. Упадала коло них з малою, частувала та примовляла. Та все не зводила очей з них, а найбільше з того найменшого.

Не зводили очей з нього й три брати — дивилися та лиш час від часу нишком перемовлялись між собою.

Знав Андрій, що кожному з них його — Андрієва — доля вписалася на шкурі. Добре знав. І болів душею. Та тільки ж...

* * *

Ще їдучи з двірця миршавим візником додому (де не був шість років), ні, ще в поїзді, Андрій увесь час думав про них, хоч ніяк не сподівався їх отак зустріти та ще всіх разом. Не сподівався і радів з того. Бо навіщо? Така бо зустріч могла бути небезпечною для них. Він — збігця з каторги, що вже чотири роки маневрує по світах, живучи інкогніто і працюючи в кожному місці доти, доки не починав хтось ним цікавитись ближче; тоді зривався й шукав іншого місця. Так обкружляв увесь СРСР з Камчаткою й Середньою Азією. І ще б не приїхав додому, коли б не смертельна нудьга й бажання за всяку ціну побачити своїх стареньких і свій дім перед тим, може, як покинути цю країну назавжди. Знав, що брати його бояться, напевно, як вогню. О, йому було відомо, що значить пробивати шлях та ще й у військових школах, коли брат — політичний засланець, каторжник.

Либонь, душу їм пропекли тим братом, і тільки добра слава Чумакового роду в цілому могла захистити хлопців і зрівноважити такий родинний гріх — наявність серед усіх одного "ворога народу". Все це він знав, але, ризикуючи життям, — отак заскакуючи до рідної хати на день, на годину, — не сподівався їх зустріти.

Їдучи останню сотню кілометрів залізницею, він малював собі, як то він уступить у хату, і який тієї хати вигляд, і яка тепер мати. Про батька він узнав тут же, в поїзді, що батько помер. Якийсь випадковий супутник — незнайомий робітник охоче розповідав йому про всіх, кого знав у цьому місті, а знав він дуже багато. Андрій його випитував

доти, доки не випитав про свій рід. А рід його славний на ціле місто. Від робітника Андрій узнав, що один брат уже орденоносець, "невідомо тільки котрий", і що інші "великі пани та начальники". Знав, що і мати жива та побивається за наймолодшим, за тим каторжником. І що на похоронах не було жодного з Чумаченків — "чи загордилися, чи забагатіли, чи через брата свого роду відцурались". Так сформулював робітник відсутність Чумаченків на батькових похоронах і з жалем плюнув: "Світ настав, прости, Господи!" Андрій промовчав, не сказав йому, що то неправда, не загордилися Чумаченки, а що дуже далеко ті сини розлетілися та ще й не сидять на одному місці — літають та плавають — та й не змогли чути.

З двірця вийшов Андрій тоді, як уже юрби пасажирів геть розсіялися, а поїзд, яким він приїхав, давно відійшов. Таксі не було жодного. Зате було кілька візників, і Андрій дуже зрадів цьому. Вибирати не було з чого — всі вони миршаві й захудалі, але то неважно. Не торгуючись, узяв крайнього й поїхав.

Звелів їхати не через центр міста, а через Сінну площу, на обмин, бо так "уполовину ближче", а головне — не треба буде їм тих машин та людей обминати. Вони поїхали на обмин, через Гребенюкову греблю, через величезну Сінну площу геть до ливарні" що маячила за міським парком.

Після гучних міст, після кипучих і гримотливих різних сибірських "новостроек", після пароплавів, після швидких поїздів, трамваїв, автобусів Андрієві було трохи чудно — він їхав допотопним способом, таким візником, як ще їздили люди 20 років тому, і такою ж дорогою, яку знав з дитинства, — глибокі колії повні м'якого порошу, на вибоїнах стирчить із землі хмиз, деренчить по спицях, а в поросі ліниво пурхають горобці — "купаються". Андрій дивився на них і думав про своїх братів, про своє отаке гороб'яче дитинство, ні, про золотоголове дитинство — як вони ловили в'юнів штаньми та кошиками під цією Гребенюковою греблею, як гасали по левадах та по болоті, там, за їх оселею, в ситнягових шапках із ситняговими шаблями, бавлячись у запорожців; як утікали від батька, мов горобці, коли він приходив з роботи втомлений і суворий і, виломивши дубця після матиного звіту, мав карати злочинців і бешкетників за безліч нароблених шкод — за подерті штани, за порозбивані носи, за видавлену шибку, за гульки й біганину... А надто, як вони — малі Чумаченки — виступали залізною Чумаківською когортою у всіх хлоп'ячих війнах і побоевищах на оцій Сінній та на всіх інших площах та левадах їхнього міста.

Центр міста підіймався химерними силуетами з правого боку за площею. Все, як було, лиш постаріло й огорнулося безнадією повільної руїни. Шеренгою, як і колись, над центром височіли церкви — Успенська, Спаська, Миколаївська, Собор, Юр'ївська... Їх одинадцять у цьому місті. Багатьох уже не було видно. На інших — ні хрестів, ані золотого блиску.

Андрієве серце стискалось. Не за блиском, а за тим, що життя йшло й клекотіло десь стороною, поза цим містом, але його коштом. Десь росли колосальні споруди, десь повставали цілі міста й селища, модерною технікою озброєні. Десь там, де пішли його і всі інші брати й сестри, понісши в офіру свої м'язи й мізок. А тут — місто лежало, як

старець у лахмітті, доношуючи давнє убрання. Все, як колись, лише згорбилось, пішло вниз. Жодної нової будівлі, жодних риштовань, жодного руху вперед.

Тільки парк, повз який вони проїздили, переїхавши площу, буйно розрісся, стояв, як дикий праліс.

За парком, де починається Андрієва вулиця, він звелів візникові зупинитися: розквитався з ним; далі пішов пішки. Але не пішов вулицею, а пішов знову на обмин, знайомими вузенькими кривими перевалками. Обійшов ливарню й вийшов на пустирище. Потім левадами вийшов у той завулок, що виходив на головну, де на розі стояла його хата. Але він не пішов просто, а знайшов у паркані дірку і вліз із завулка у власний город. Власне не город, а городець. Городец був такий, як і колись, — порослий дрімучим лісом соняшників, кукурудзи; посередині глибока межа. У тій межі мала бути завжди "лоскотарка", якою мати лякала їх у дитинстві, щоб не ходили "красти" огірки-пуп'янки. "Лоскотарка" мала такого "зłodія" схопити й залоскотати до смерті. Ідучи межею, Андрій згадував про це і посміхався при думці: "Що якби оце мати межею назустріч!? Та й зустріла таку от "лоскотарку"!..

А оце вже нове (несолодко жилося батькам) — кукурудзяний чагарник підходив аж до двору, а потім переступав через парканчик і заповнював собою весь двір, обступивши хату щільним муром. Злидні. Все утилізоване, найменший клаптик землі. Над чагарником височів лапатий, розлогий клен біля хлівця. Це вони колись посадили удвох із батьком. Який здоровий став! Лапаті віти його черкали об мур будинку.

Андрій зійшов на ганок і, завмираючи серцем, натиснув на клямку...

Брати гомоніли щиро, сердешно. Згадували батька, п'ючи за те, щоб була йому земля легка. Згадували дитинство, п'ючи й за нього. Згадували свої пригоди хлоп'ячі, своє мисливство й своє рибальство. Всякі неймовірні події, ясні радості й чорні трагедії золотого, чудесного юнацтва. Це ще вчора було, ще трава не встигла випростатися там, де ходили вони своїми хлоп'ячими босими ногами всі вкупі. Ще, либонь, не перестали боліти стусани в тих, кому вони їх давали, захищаючи з усім дитячим вогнем честь свого роду ковальського та своє побратимство... Хвилини летіли непомітно — і в кожного на серці було так, як колись, — соняшно, легко, радісно. І тішилась мати, стара Чумачиха.

Одно лише на мить було захмарило радість і замалим не обернуло її в смуток і жаль. Це, коли найстарший чомусь спитав найменшого раптом посеред веселої розмови:

— А це ж ти як, брате, звільнили тебе чи що?

Найменший помовчав, а тоді посміхнувся:

— "Там" якщо й звільняють, то хіба тільки в землю.

— А як же ж ти?! — прошепотіла мати злякано, поблідши.

— А я сам себе звільнив, мамо... Утік собі та й усе... (помовчав) — чотири роки ось... До вас біг, мамо.

Брати переглянулись, залягла тяжка гнітюча тиша. Тривожна тиша, яку кожен боявся порушити. Так, наче серед них був живий покійник. Ні, наче на столі стояла

скринька з динамітом, що від найменшого руху могла раптом вибухнути. Мати сиділа, мов з хреста знята, заметавшись своїм материним серцем і не можучи щось тут порадити, лиш відчуваючи жах перед чимсь. І сиділи поблідлих три брати — земля під ними горіла, для них це справді стан аварійний, страшний іспит — вони сиділи поруч та ще й випивали з братом, утікачем з каторги, державним "злочинцем". І хоч він для них не був злочинцем, знали, але ж...

Тишу порушив Андрій, поглядаючи на блискучі уніформи братів і зблідлі обличчя:

— Ну, що ж ви, браття, злякались? Адже ви не раз дивилися смерті у вічі. А я не смерть... Я Андрій.

Мовчали. Тоді Андрій звернувся до Миколи, посміхаючись щиро:

— Ти мене не бачив, Миколо, а я тебе бачив, у Хабаровську, першого травня минулого року, ти був на трибуні поруч з Блюхером. Я всі очі видивився...

Тут Микола встав і вийшов... Довго його не було. А як вернувся — почав збиратися у дорогу. Два інших теж... Вони виходили, радились, входили і знову виходили... Збирались від'їжджати.

Мати й мала Галя упали коло них. Умовляли трішки лише, трішки ще побути та порадитись. Та не покидати ж так матір... Та батько ж заповідав... Та хоч словом щирим розважити, допомогти. Що ж це вони так утікають!

Андрій сидів і ні пари з уст. Тяжко підперши голову, думав і нічого не бачив у тій тяжкій задумі.

Нарешті, на материне умовляння один із середульших братів не витримав і випалив з розпачем:

— Та чи ви знаєте, мамо? Чи ж ви знаєте, чого нам це може коштувати?! Служби!!! І всього...

— А йому ж це коштуватиме життя! — випалила раптом Галя і припала до Андрія, плачучи:—Скажи ж їм щось, брате!

Тоді Андрій підвів голову:

— Ви мені простіть, браття... Тільки ж я не знав, що зустріну вас тут... Через годину я від'їду.

Старший Микола, що саме увійшов знадвору і ходив тяжко по хаті, по цих словах, а надто по тих Галиних, раптом зупинився, поторсав чуба, зняв кашкета і кинув його на лаву. Зітхнувши глибоко, розкрив валізу, дістав пляшку коньяку і, підійшовши до столу, налив у чотири склянки:

— Випиймо, браття!.. Е-е. Чорт з ним! — і махнув рукою. — Якось то буде.

Випили. Спершу Микола з Андрієм удвох. Потім випили вчотирьох і знову всі посідали до столу. Микола довго дивився усторч на Андрія мовчки... Потім обняв його і поцілував.

Хміль уступив у голову і все на світі стало кращим. Тепер уже всі знали, як стоїть справа, але настрої на диво вернувся той кращий, попередній. Почали радитись, як бути. Мати з щасливою надією дивилася на синів, — вони таки зарадять справі і виконають заповіт батьків. Такі ж сини! Такі соколи!.. Найодчайдушніший проект

висував наймовчазніший з них — пілот. Він пропонував забрати брата літаком і замчати "чорт його зна й куди", туди, де вже його ніхто не турбуватиме... Були інші проекти... А головне, було щиро, сердешно, гіо-братськи. І так, ніби це вони в дитинстві гаряче обговорюють якусь чергову хлоп'ячу авантюру. І ніхто нікуди не квапився вже. Хотілось отак бути вкупі і вирішувати цю проблему в затишку, під батьковим добрим поглядом і при материній участі. Лиш Микола спитав Андрія, чи ніхто не бачив його, як він прибув, чи нічого такого підозрілого? Андрій, сміючись, запевнив, що ні. І бесіда тривала. З проблеми порятунку знову перейшли до спогадів. Розпитували Андрія про його пригоди. Він розповідав братам і матері цікаві речі.

Тим часом Галя обіцяла Андрієві на вухо якусь цікаву несподіванку, метнулась десь і довго її не було. А коли повернулась — сиділа коло брата, як на голках, з лукавою таємничою міною. В розпалі братньої розмови до хати увійшла Катря, Андрієва подруга з тих прекрасних років перед в'язницею й засланням. Вона увійшла... Постояла... І раптом, окрутнувшись, вийшла.

— Та це ж Катря! — сказав пілот.

— Катря... — захвилювався Андрій та й насварив сестру. А та зашепотіла на вухо:

— Вона тебе любить... Еге ж... Завжди, коли згадує, — плаче...

Андрій ще більше захвилювався. Знав, що це правда. Бо того, що було, не можна забути. І він, власне, насварив сестру, щоб сховати своє хвилювання від всього, що бурєю знялося в нім. Але Катря зникла, як тінь. — "Добре. Потім..." — заспокоював своє серце, вирішивши за всяку ціну побачитись.

Розмова пливла собі далі. Вони вже вирішили були, що власне Андрієву справу найліпше буде розв'язати уранці, на свіжу голову. Авжеж. Хоч Андрій і квапив братів наговоритися тепер, наговоритись од усього серця, до краю, може, на довгі роки та й опівночі роз'їхатись, а вже він якось сам дасть собі раду. Давав же досі. Бо ж за ним материна молитва й материне благословіння — а тим він ані в вогні не згорить, ані в воді не потоне. Аби лише брати були здорові та щасливі. Ніт, вирішили брати, тільки вранці. Їм взагалі пропала охота так просто роз'їздитись. Потім. А тепер от найкраще б заспівати тихенько батькову улюблену, оту, що з нею старий Чумак, мабуть, і на світ народився:

"Ой у лісі, в лісі стоять два дубочки,

Там сиділи аж два голубочки..."

Та тут, власне, раптом усе й скінчилось. Зовсім несподівано.

Не встиг перший рядок журного і такого сердешного заспіву з уст пілота дійти до кінця, власне, не встиг він розгорнутися в чотири голоси, щоб доспівати першу строфу, як раптом відчинилися двері без стуку — і голуби, що вже так гарно вместилися на гілочці, сполохані, щезли...

До кімнати ввійшло двоє гостей — один в елегантній уніформі сержанта НКВД, другий — міліціонер.

— Добрий день! — чемно привітався сержант.

Брати звелися назустріч, як мур.

— Сидіть, сидіть, — чемно попросив сержант і попрямував просто до Андрія. Брати сіли — військові з виразом незалежності й своєї професійної гідності, Андрій — зблідлий, але спокійний.

— Попрошу ваші документи, — звернувся сержант до Андрія так само чемно. Андрій завагався, тоді сержант узявся за кабур пістоля. Андрій посміхнувся і подав йому планшетку.

— Гм, — гмикнув сержант, розглядаючи паспорт, вийнятий з планшетки. — Але ж це не ваше прізвище. Ваше прізвище Андрій Чумак. Так?

— Так.

— Добре. Ось ордер на ваш арешт, — сержант вийняв папірець і показав його чомусь Миколі, що сидів скраю. Поза тим він більше не поцікавився жодним із присутніх.

— Ви підете зараз з нами, — звернувся він до Андрія. — Де ваші речі?

Андрій кивнув на свою валізу, що лежала на лаві. Міліціонер узяв валізу, а Андрій виліз з-за столу і став посеред хати.

— Все? — спитав сержант.

— Все, — промовив Андрій спокійно, розстебнув шкіряні краги й кинув їх під стіну: — Це хай тут.

— Ні, ні! — заспішив сержант.

— Слухайте, сержанте! — промовив Андрій спокійно, але з ноткою глуму. — Навіщо вам ці два шматки шкіри? Вистачить з вас моєї. Це ось малій будуть підметки.

Сержант помацав краги і по тих словах поклав їх назад під стіну, насупився і став, даючи Андрієві дорогу.

Андрій постояв хвилину, стріпнув чубом і подивився довгим поглядом на матір, що сиділа, закам'янівши, як від наглого удару; на сестру, на братів... Підійшов і поцілував матір, що так і не поворухнулась.

— До побачення, мамо... (павза).

— До побачення, сестро... (павза).

— Прощайте, браття... Не поминайте лихом...

Подивився на портрет батька. Повернувся й пішов. Зник. Так, наче й не було Андрія.

— Ну, от і все... — промовив Микола якимось чудно в страшній тиші, зітхнув і подивився на братів — ті опустили очі. Глянув на матір — і опустив очі сам.

Мати жахливо схлипнула, наче їй забракло повітря, схопилась за серце й подалася всім тілом до дверей... та й опустилася знов на своє місце. А тоді перевела очі на своїх синів і довго дивилась на них диким, страшним поглядом — повним здивування, жаху, відчаю, жалю й кричущого невисловленого запитання "хто?" Біда, як смерть, безнадійно розбита і така сполум'яніла. Дивилась мить — і, здається, дивилась цілу вічність. З мукою. І нарешті прохрипіла тихо:

— Ох... Сини ж мої!.. Сини мої...

А біля стіни, втискаючись в неї спиною, стояла мала сестра їхня і дивилася теж

туди, де й мати, очима, повними здивування й сліз, що стікали великими краплями.

Так кінчилася зустріч чотирьох братів рідних — синів старого Чумака, добрих і вірних, що любили свій рід, нащадків славного роду ковальського.

II

На щиті вогненному, на щиті золотому Каїн підняв Авеля на вила і так держить його. Держить перед очима, не дає й зморгнути... А десь за ним хтось на роялі задумливо грає журну і бентежну сонату Бетховена. Місячну сонату. Хтось там теж дивиться на місяць. І грає... Вічна легенда про двох братів, вирізьблена на далекому місяці, бентежить душу, як і завжди, як і давно-давно колись в дні золотого дитинства, своєю трагедією, своєю таємничістю нерозгаданою — таємничістю неоправданої, кричущої зради. "Навіщо?! Навіщо ж брат підняв брата на вила?!" — так завжди кричало серце дитяче, стискаючись в темряві нерухомої ночі, коли та емблема, розшифрована раз бабусею, висіла в вікні над силуетами сонного світу, прип'ята до чорної емалі неба, і сліпила зір. І тепер теж.

Щит золотий з дивною емблемою — емблемою зради — прип'ятий на чорно-синій емалі вічності, вогневіє в чотирикутнику вікна, за холодними ґратами. Він вогневіє й пливе нечутно за чорними силуетами бань і хрестів собору, вирізьбленого на тій самій емалі разом з верховіттями древніх дубів і тополь... Ба, він вирізьблений разом зі спогадами про дивні-дивні, давно забуті прекрасні дні, про дзвінке, замріяне (ах, хто ж то там так прекрасно грає за чорними силуетами?!), про закохане у всесвіт, і дружбу, і в усіх ближніх, срібноголосе, кучеряве дитинство... Воно пливе, як на екрані, ні, як по сліпучому морю, в діамантових бризках і розривах веселки, мінливе, мерехкотливе, і разом з ним пливе таємничий, загадковий світ-всесвіт! Чарівний світ-всесвіт! Світ, в якому і та легенда, та емблема, вирізьблена на вогненному щиті, здається неймовірною і зовсім-зовсім неможливою, неправдоподібною...

Спогади... (Ах, хто ж то так прекрасно грає?!)

По огорожі ходить шепіт і млюсть у темряві весняної великодньої ночі помежи столітніми дубами й липами.... І та ніч великодня, той спогад далекого, дитинства ось нашаровується на дійсність, напливає на неї й творить двоїсту візію з реального й давноминулого, повторюючись і проходячи перед очима до болю чітко, відбуваючись наново ось тепер, ось тут, в такій невідповідній ситуації... Ущерблений місяць, зачеплений за хрест дзвіниці, висить шкереберть. Через нього пролітають кажани й хрущі і, десь стукнувшись — либонь об шиби освітлених вікон собору, падають на білу латку піску, на білі мармурові плити надгробків під мурами церкви. А вони — маленькі романтики — йдуть по огradі, побравшись за руки, — чотири маленькі брати, один другого менший, — крадуться крізь загадкову темряву навколо церкви, дослухаються до таємничих шепотів, приглядаються до таємничих тіней, рухомих і нерухомих, що виповнюють весь навколишній світ, такий незбагнений, такий загадковий, де геть згубилися межі між реальним і нереальним. Але вони не шукають тієї межі, вони навіть не підозрівають її існування. Для них весь світ здається реальним і то реальним саме через свою фантастичність, світ з відьмами, з привидами, з янголами. Химерний,

загадковий світ. Світ-казка. Тісно притискаючись одне до одного, вони кружляють по ньому помежи столітніми дубами, через смуги світла від освітлених вікон собору. Десь угугукає сова в синіх нетрях ночі, і здається, то вона дивиться примруженим вогненным оком місяця. Тоді вони ще міцніше беруться за руки й біжать... Вони чують дівочий сміх, і поцілунки, і млосний шепіт під церквою, під липами, на горбках, у таємничій темряві... А в церкві читають "Апостолів". У Великін-Великін церкві, з височенними стелями бань, що губляться десь у мороці, куди не сягає світло свічок і лампадок, прохолода і тиша, і ту тишу ледве порушує монотонний, тремтливий голос читця. Той читець, гейби Хома Брут, злякано стоїть посеред церкви, поглядає одним оком на гріб з Христом, що його, розіп'ятого, а потім знятого, поклали отак посеред цієї великої церкви під шклянну покривку, і другим оком читає з книги таємничі слова, вимовляє їх тремтливим голосом — слова про те, як Христа мучили. А кругом читця порожньо — велике світляне коло, і здається, ніхто не сміє того кола переступити, мовби там десь накреслена зачарована лінія, що її ніхто не в силі подолати; люди зрідка входять у морок церкви, навшпиньки, нечутно і так само нечутно виходять або, лишившись, тиснуться попід стінами... Стомившись, читець витирає піт і озирається. Тоді з-за колон, десь з мороку виходить до нього інший, переступає світляне коло і, прокашлявшись, несміливо продовжує читати, а перший з полегкістю виходить геть туди, де шепіт, весняна млюсть і поцілунки... Чотири маленьких брати, побравшись міцно за руки, стоять нерухомо й дивляться на ворухливі язички свічок там, над Ісусом. Їхні серця б'ються схвильовано й єдиним ритмом. Вони стоять, мов заворожені, бо ще перебувають під чаром іншої ночі, минулої ночі, коли вони разом із своїм батьком приходили до "Плащаниці", до ось цього гробу прикладатися. Невиспані, побравшись за руки і спотикаючись на пішоходах, під мерехтливими зорями вони прибігли опівночі до гробу, дивилися на тяжкі рани пробитих рук і ніг і, глибоко зворушені виглядом замученої й покладеної в гріб людини, мерехтіли сльозами на неї й один на одного і стиналися дитячими серцями. Вони не говорили слів, вони не давали обітниць, але в той же час вони присягалися всім своїм єством любити добро й ненавидіти зло, бути вірними, бути дружніми, щоб ніхто нікого з них не міг отак розп'ясти. І вони були вірними, вони були дружніми.

"Ні!.. Не може бути... — Андрій зітхає й перекладає чоло з зігрітої частини залізної штаби на холодну. — Не може бути". — Пекуче запитання "ХТО?", хто продав його, як той Юда Іскаріотський, стоїть перед ним вогненне й непогасаюче, за всіма спогадами, як той місяць за силветами собору, над місцем його золотоголового дитинства. Стоїть нерозгадане, і Андрій не в силі на нього відповісти. Логіка говорить, що то втяв хтось із його братів, але все нутро бунтується шалено: "Не може бути!!"

Його не лякає тюрма, його не турбує його доля — його турбує й пече це прокляте запитання — "Хто?" І він кружляє навколо нього все на одному місці, як метелик навколо чадної свічки, обмаслюючи об нього — об це запитання — крила своєї душі. Бо ж було ясно, що це один із трьох і ніхто інший. І саме це палило його вогнем. І саме тому він бунтувався всім своїм єством — "Не може бути!! Ні, не може, не може бути!!"

За чорними силуетами замість елегії вже кипить якась космічна буря звуків. Дивно, хто ж то грає, хто ще може так божественно грати в цьому місті відтоді, як у ньому побито всі роялі! Звідки, з яких, з чиїх вікон ці звуки Бетховена, що лунали для нього у місті колись, тоді, як він був зовсім юний і безтямно закоханий? Дивно.

Космічна буря звуків рояля акомпаніює бурі в душі.

Залізо грат холодне, і від нього зводить м'язи над бровами. Андрій притискає чоло до заліза ще дужче, щоб остудити розпечений мозок, та остудити його не може, мозок палахкотить несамовито, запалений самим припущенням про зраду, як страшною іскрою. А серце стискається від жалю, від журби, від печалі. А в очах крутиться веремія — веремія спогадів, усмішок, облич, золотого сонячного пилу, білих, червоних, жовтих метеликів і бабок, ластів'ячого трепету... Він очима дивиться на силуету собору, що заставав перед ним тьмяне небо, понурий, чорний, мертвий, але вже не бачить його; лише на хвилинку той собор ожив був у мареві великодньої ночі та й знову погас і стоїть мертвий, як велетенський чорний саркофаг, як таємничий мавзолей, у якому поховано щось безповоротне, неповторне, навік втрачене. І тільки місяць над ним — живий; той місяць сліпить, пливе по чорно-синій емалі, зазирає в душу, бентежить її, як давній знайомий, як свідок давно забутого, рідного, ось тут-тут пережитого...

У віччу темніє й плавають жовті, сизі, червоні кола — то таке сліпуче, нестерпно сліпуче сонце. Ясний весняний день. Білі метелики літають у сонячному сяйві й сідають на вороний полиск грязюки, що, як смола, вкриває дно висохлої величезної калюжі посеред вулиці. Білі метелики на чорній емалі. Склавши крильця, вони сідають рядочками й купками, багато їх. Мовби пелюстки квітів на чорнім лаковій грязюки. Ті метелики ловлячи, вовтузяться вони — чотири манюнькі брати, як манюнькі мурини. Вони накривають метеликів картузиками а чи долонями, обережно вибирають їх, щоб не покалічити, і радісно зносять їх у прекрасний, спеціально збудований пишний палац — з блакитного, червоного, жовтого, білого скла, — збудований тут же недалеко в зеленій канаві, серед ромашок, калачиків, кульбаб та подорожника. То чудесний, дивний палац. Впущені туди метелики стають з білих кольоровими і, напевно, гарно там бавляться. А в них — у мисливців — очі сяють від щастя й радості. То нічого, що всі вони з п'ят до маківки вимащені грязюкою і нагадують муринчат. То нічого. Але ті метелики, напевно, щасливі в такому дивнім, у такому пишнім палаці. Хай вони трішки там поживуть, відпочинуть, побавляться. А тоді їх будуть випускати на волю, щоб літали собі на сонечку. І от їх випускають... Боже, Боже! Який жаль! Не всі метелики літають! Деякі позбивали собі крильця в пишному палаці і вже не можуть літати, а деякі й зовсім мертві... Тоді чотирьох братів огортає жалоба: вони несуть хорих назад до калюжі і садовлять їх на чорну емаль, щоб вони там оживали, а мертвих хоронять. Вони їх хоронять, сповнені глибокого й щирого смутку. Старший з них — Микола — вирізає ножиком з трісочок гарненькі хрестики, а тоді вони копають ямки і ховають кожного метелика окремо. Роблять над ними могилки, втикають хрестики й садять у головах ромашки... А палац, такий гарний, чарівний палац, руйнують геть і з того скла кольорового будують над цвинтарем пишний собор...

Андрій зітхає глибоко й шепоче сам до себе: "Не може, ні, не може бути!" Він одривається від ґрат і ходить по темній камері, не звертаючи уваги ані на те, що камера, всупереч тюремним законам, зовсім не освітлена, ані на тяжке, насичене духом людського поту, цвіллю й смородом блощиць повітря. Він не бачить тієї камери, він не уявляє, яка вона, ця тюрма в його рідному місті, він лише відчуває, що камера порожня, що він тут сам. Спочатку трохи дивується, що він тут сам, що в таку епоху є порожні тюрми, але потім пригадує, що це ж не велика міська тюрма, а колишня "буцигарня" при управлінні ГПУ й міліції. Згодом міняє цю думку — хоч це й "мала тюрма", але вона б мусила бути повна тепер і ця камера мусила б бути повна. І вона й була щойно повна, коли судити із стану повітря в ній. Тільки ж де ті люди? Ага, мабуть, їх десь перевели, звільняючи камеру для нього, "засекречуючи" його. Он, брат, яка він "шишка"!.. Десь за стіною чути кашель, глухий гомін, як з могили, чийсь сердитий окрик і — знову тихо.

Андрій ходить по камері. Підходить знову до вікна і так стоїть. В очах його пробігає багато, багато інших сліпучих картин їхнього прекрасного дитинства, одна другої яскравіша, одна другої ніжніша ніжністю неповторного, осяяного сяйвом глибокої дружби й щирої радості...

Ось вечір під Івана Купала. Небом сунуться фантастичні, мовчазні, грозові хмаритучі, й мерехкотять десь мовчазні молонії. Старші сестри і всі сусідські дівчата, завітчані й закосичені, швиденько кінчають робити посеред вулиці "Купалу" — дві високі жердини, зв'язані вгорі, а тоді зігнуті й широко розставлені, як дуга, та й так вкопані в землю, вони обмотують гірляндами квітів і трав, пахучим любистком, зеленим барвінком, угорі чіпляють ліхтар із свічкою, а внизу вбивають стовпчик, до якого прив'язують високу жалючу кропиву, через яку стрибати, і ще й наносять дров та хмизу, щоб класти вогонь, як споночіє, і вже через вогонь стрибати. Дівчатам допомагають парубки. Стоїть стриманий регіт — ще не можна дуже сміятись, ще не можна бавитись, доки не посходились хлопці й дівчата з усієї вулиці, доки не почалась весела розвага за всіма правилами одвіку встановленого ритуалу. От як запалять свічку в ліхтарику або ще й як розкладуть вогнище замість кропиви, як стануть дівчата лавою в пишних вінках і заспівають: "Купала на Йвана..." Але це буде, як скінчать робити "Купалу". І вони квапляться.

А збоку, на довгій лавочці під парканом, сидять вони — чотири маленькі брати. В ситнягових шапках і з ситняговими шаблюками через плече, вони сидять рядочком, по-турецьки підібгавши ноги, і дивляться на хмари... Фантазують... То ж не хмари, то казкові баскі коні, і вичитані з книжок горбаті верблуди, і фантастичні слони, і кораблі... Вони на тих баских конях, на тих кораблях і на тих слонах мандрують геть по всіх небачених і ніколи не знаних, дивних світах. Вони терплять дивні пригоди, вони перемагають страхітних потвор, Зміїв Гориничів, драконів і відьом, вони визволяють один одного з біди та з неволі... Зворушені уявними небезпеками, вони тиснуться одне до одного і не жаліють себе: кожен наввипередки готовий покласти життя за іншого... На них насувається страшна громова ніч, і десь палахкотять мовчазні блискавиці,

підкреслюючи виразно ту небезпеку, яка на них неблаганно насувається і в якій їм таки доведеться складати іспит. І вони готові його складати з усією безоглядною дитячою відвагою й відданістю та братською вірністю...

Або ось вони відбувають цілі дитячі війни на площах і левадах...

Від тих спогадів Андрієве серце набрякло, і він одчайдушно жене геть від себе те, що сьогодні сталося і що хоче перекреслити все найкраще в його житті, ношене, як найкращий скарб, при собі завжди і всюди. Він жене геть всякий сумнів, він його всім серцем заперечує: "Не може бути! Ні, не може, не може, не може бути!!"

Думка б'ється шалено. Потім приходить тиха жура, приходить смуток, приходить втома. Він притискається лицем до ґрат і дивиться в ніч. Місяць зайшов за силвету дзвіниці, і небо стало ясным, а весь собор ще темнішим і чітко-чітко вирізьбленим із усіма своїми найменшими деталями, з прапором замість хреста на центральній бані. Той прапор ворухнеться, літає зловісно, немов кажан, упійманий у сільце. Між тією силветою собору й цими ґратами та дахами, що відгородили ґрати від собору, де там проходить його вулиця, його рідна вулиця, на якій вони з братами ловили метеликів, будували "Купалу", мріяли, бавились, виростали. Вулиця, на якій він не був уже так багато-багато років... Андрієві хочеться вийти й отак піти по тій вулиці, постояти біля кожної хати, біля кожного двору, де його колись знали та й тепер, далєбі, не забули. Ні, не забули! Він пригадує, як його везли сьогодні тією вулицею, й серце його наливається вогнем. Вивівши з двору, його посадили на "лінійку", сержант сів зліва, міліціонер справа, другий міліціонер — за кучера, а валізку Андрієву поклали посередині, — сірі баскі коні (один в корінь, другий у пристяжку) рвонули з місця... Андрій знав, що був буденний день, але біля кожного двору стовбичили люди. Всі, кого він знав і кого він уже не знав, бо були нові або повиростали з немовлят, стояли мовчки й дивились на нього. Біля кожного двора! І так по всій вулиці! Вони не сміли ані слова сказати, ані кивнути, ані рукою махнути, лише дивилися широко витріщеними очима або з-під насуплених брів. А Андрій дивився на них. І раптом збагнув, захвилювався: "Це ж вони спеціально вийшли його проводити!.. Так, так! Спершу зустрічати, а тоді проводити! Його!.."

Збагнув це й сержант і звелів гнати коней вчвал. А люди виходили й дивилися назустріч, а тоді повертали голови услід. Серед того всього один незабутній кадр врізався Андрієві в саме серце: старий бондар, довговусий і броватий, батьків друг і побратим, коли "лінійка" проїздила мимо, кивнув головою... та й заляк, а тоді низько-низько схилив ту свою голову услід... Привітав, а чи попрощався, а чи вклонився? Вклонився! Старий сивоусий бондар уклонився. Це ж він колись давно, слухаючи, як Андрій розмовляв з його сином студентом, не витримав та й напроорокував, зітхнувши:

— Ой, не вмреш ти, синку, своєю смертю! Ні, не вмреш... А все через твою "щиру Україну".

Власний його син ще тоді пішов "у люди" і десть як у воду впав, а старий, бач, мав нагоду перевірити своє пророцтво на Андрієві. Треба бачити було його очі і як він вклонився. Як він вклонився!.. Це ж уся вулиця вклонилася тією сивою головою!

Серце Андрієве налилося вогнем: "Ага! Не пропала, ні, не пропала ж його молодість марно!"

Від зворушення він тоді вже не бачив більше нічого всю решту дороги, як його везли. А тепер от він хотів би піти по тій вулиці, тихенько постояти біля кожної хати, біля кожного двору, може, в останній раз, і закурити з старим бондарем та й спитати в нього жартома: "Невже ж він так і не вмере своєю смертю через тую Україну? Га? Ну, а якщо таки дійсно він не вмере своєю смертю, то хіба це так уже й погано?"

Андрієві хочеться закурити, але він не має нічого — ані тютюну, ані сірників. Підходить у темряві до дверей і стукає. Власне, йому не так хочеться, може, закурити, як хочеться почути людський голос у цій тюрмі. Це ж неабияка тюрма — це тюрма його рідного міста! На стук ніхто не озивається. Андрій стукає дужче. За дверима кроки, а тоді злий, захриплий голос рідною-найріднішою Андрієвою мовою:

— Чого лупиш?!

— Агов, земляче! Може, б ти мені купив махорки, га?

За дверима засміялось, потім сплюнуло і прохрипіло єхидно і так само, як і перше, злобно:

— Авжеж... Тільки ти трохи почекай... Теж мені "земляк"! — сплюнуло ще раз і пішло геть.

Андрій не розгнівався, а лише посміхнувся. Дійсно, яка купівля вночі! Але він не від того посміхнувся. Від голосу, від тієї рідної-найріднішої мови він раптом згадав чудну батькову пригоду, яка колись сталася в цій-таки, ось у цій самій тюрмі. За все своє життя батько лише раз був в'язнем і сидів усього лише один день. В цій от буцигарні. То сталося випадково й помилково, але не в тім суть. Суть у тім, що, одсидівши одну добу, батько повернувся додому і довго не міг прийти до пам'яті. Він крутив свої довжелезні вусара, гриз їх і мовчав. Часом нишком витирав очі мозолястим кулаком і ні пари з уст. Нарешті розповів йому — Андрієві — по секрету, що ж з ним сталося, що його так приголомшило. Не сидівши ніколи в тюрмі і опинившись у ній, він був морально роздавлений уже тим, що до тюрми потрапив, але на тім би й кінчилося, він посурів би трохи та й усе, коли б не ті дівчата. І от ті дівчата заспівали пісні... Вони співали ту пісню, яку старий Чумак чув мільйон разів і не звертав на неї ніколи ніякої уваги. То була проста-простісінька пісня:

"Ой вербо-вербо, де ти зросла,

Що твоє листячко вода знесла..."

Дівчата співали її тихо в суміжній камері, а старий Чумак, почувши цю пісню, нагло "вдавився сльозами", як він щиро признався найменшому синові. Це він, трижильний і мозолястий коваль, що ще і в ті часи гнув залізні підіски руками!

"Ой знесла, знесла бистра вода,

А я молода, як ягода..."

Чи дівчата в тюрмі, чи пісня в тюрмі, а чи він сам у тюрмі, а чи усе вкупі було до того причиною, але, за батьковими ж словами, він за той один день постарів на десять років...

Андрій згадав батькову пригоду, згадав пісню дівочу, згадав вартового з його найріднішою мовою, згадав, як його везли вулицею, згадав сьогоднішню подію вдома, згадав свою матір, нанизав усе те в один разок, слухаючи журну мелодію... і на серце від того всього ліг тяжкий-претяжкий камінь. Ах, хто ж то так тужно, хто так ніжно грає на роялі!? На серце ліг камінь. Лише хтось непокірний у тім серці все протестував, не здаючись: "Не може бути! Ні, не може бути"

Це про братів. Він та безмежно вірив у своїх братів, як у свою матір, як у свого батька, як у самого себе, що ніяке підозріння не вкладалося ані в його голові, ані в серці. Спіймав себе на тім, що йому хотілося нагло заплакати з досади, як тоді батькові в оцій саме тюрмі і в цій самій, може, камері. Заплакати та й лягти пластом і вже ні про що не думати, забутись, заціпеніти. Але він не заплакав. Не плакалось. Він лише зціпив зуби, намацав нари і, здершись на них, ліг горічерева, заплющив очі і так лежав пластом. Він не спав і нічого не думав — він марив. Лежав і марив. Слухав, як тонюнько скимлить серце, і утікав від нього в химерне маячіння. Відокремився душею від тіла і покинув його на нарах — нехай лежить тут. На тіло відразу напали армії блощиць і жалили його, мовби кропивою. Але Андрій і не подумав рятуватися, він віддав тіло на розтерзання, нехай. Це все-таки в рідному місті... Цікаво, хто все-таки там грав? Звуки оживили асоціацію про його першу любов, про тонкі пальці на блискучих чорних і білих клавішах рояля, про душі великих геніїв світу, воскреслих в провінційному місті далекої, чужої для Бетховена й інших землі...

Андрій спав як убитий, коли його прийшли будити опівночі. Власник хрипкого голосу тримав ліхтар між собою і Андрієм і, невидимий за тим ліхтарем, немов архангел з предвічної темряви, кличучи на страшний суд, проголошував зловісно:

— Вставай!! Давай-давай!.. Пішли за мною...

Пішли.

Андрій так і не бачив обличчя свого "архангела", власника такого симпатичного голосу і такої гарної, селянської мови.

Надворі в темряві "архангел" передав Андрія комусь іншому. Андрій тільки помітив, що коло буцигарні стояла якась тичба людей з білими торбами, оточена вартою, озброєною рушницями з примкненими багнетами. Юрба топталася покашлюючи та зітхаючи. "Привели поповнення", — відзначив Андрій, чуючи, як за спиною та юрба хлинула в двері.

Великий старосвітський годинник на стіні показував рівно годину по півночі, коли вони проходили коридором сонного будинку районного управління НКВД, вони — це Андрій, розхристаний, в розшнурованих черевиках, і в бриджах "навипуск", і чепурний чорнявий юнак в добре припасованій, строгій уніформі сержанта своєї знаменитої фірми. Юнак був нахмурений і... з сивизною на скронях, серйозний, але дуже чемний, аж занадто чемний. Він відчиняв перед Андрієм двері і, промовивши "будь ласка", обережно тримав їх, поки Андрій пройде, а тоді зачиняв без стуку і йшов поруч. Не спереду і не ззаду, а поруч, підкреслюючи тим, що він не конвоїр. Він не виявляв жодної цікавості, як і жодної тривоги, просто йшов поруч, як добрий товариш. І так

само не виявляв ані цікавості, ані тривоги Андрій, а просто позіхав собі спросоння й ішов байдуже. Він багато вже бачив на своїм короткім віку і навчився "не реагувати". Без сумніву, йому було цікаво, куди його ведуть, без сумніву, його цікавило, як виглядає тепер ця благословенна установа, як виглядають її люди, які сталися зміни з того часу, як він сидів у ГПУ, а надто за час, як її переіменовано з ГПУ на НКВД. Правда, це була лише незначна філія в його рідному місті, але це все-таки філія єдиної великої системи. Особливо це все його цікавило з огляду на страшну славу, що кружляла по всіх СРСР про цю систему та про "єжовські рукавиці" (в яку — славу — він, до речі, не вірив). Але чого квапитись? І чого хвилюватись? Все прийде, і все ти визнаєш. Коли ти, брат, потрапив у ці двері, що в один бік такі широкі, а в другий такі вузькі, то ти напевно, про все визнаєш.

Коридор був застелений м'якою доріжкою, по якій вони ступали беззвучно. Пройшовши цей коридор, вони перейшли в інший, поверхом вище. Потім ще вище. Коридори ті були коротюнькі, а весь будинок був невеличкий і затишний — колишній готель повітового міста.

Так вони з чемним сержантом пройшли всіма коридорами і опинилися на самій горі, на третьому поверсі.

— Будь ласка, — чемно сказав сержант, востаннє відчинивши двері, останні з числа тих, що їх йому належало відчинити.

Великий кабінет був яскраво освітлений, заставлений м'якими фотелями, застелений килимами. Неймовірна вишуканість і культурність, існування чого навіть тяжко було припустити тут. Скляні шафи з книгами, радіоприймач на бюрку з полірованого горіхового дерева, одностильність меблів, писемний стіл під зеленим сукном, накритий грубим склом, а на тім склі віддзеркалені писемні приладдя — грубі чотирикутні чорнильніци на бронзових підставках і з бронзовими покриттями, мармурове прес-пап'є, бронзова пірамідка з олівцями й ручками, стосик книг, телефонний апарат...

Андрій постояв лише мить на порозі, охопив те все оком і зупинився ним на людині, що сиділа зручно в глибокій фотелі й читала газету. Людина помалу звелась назустріч, низенька, кремезна, в військовій уніформі з блискучими ременями навхрест, і промовила сухо:

— Будь ласка, — й показала жестом на фотель поруч. І відрекомендувалась. — Я начальник райвідділу НКВД Сафигін. Будь ласка. Я Вас слухаю... — І по тих словах людина знову сіла в фотель, вмощуючись у нім якнайзручніш, і заглибилась знов у газету.

Андрій сів у фотель навпроти, вмошився в ньому зручно, зухвало зручно, і з неприхованим викликом наставився очима на начальника райвідділу, що звався Сафигін. Сержант сів боком на підвіконні, обпершись однією ногою об підлогу, і мовчки, не моргаючи, дивився на Андрія. В тім його погляді за похмурою байдужістю світилася іскра великої цікавості. А начальник під Андрієвим поглядом споважнів, хоч і видавався абсолютно байдужим, зрідка позирав спідлоба на Андрія та й знову в газету.

Всі мовчали.

Андрій прекрасно розумів, що фраза, сказана до нього: "Я вас слухаю", — саме якраз і не розрахована на відповідь, і що не він тут мусить починати розмову. А через те він сидів і мовчки дивився на начальника, відзначаючи про себе: "Не дурний з вигляду, не старий, хоч і сивий трохи; грубіян і, напевно, деспот, хоч і чемний; дуже зацікавлений чимсь поза газетою, хоч і заглиблений у неї; філософ, хоч і натяг таку нефілософську уніформу; не в своїй тарілці, хоч і самовпевнений..." А павза тим часом тривала. Видно було, що начальник зовсім не збирається квапитись і зовсім не читає газети, хоч і як силкується, а щось тяжко обертає під нахмуреними бровами. Нарешті, як уже павза загрожувала зробитись безконечною, начальник поклав газету на стіл, позіхнув і, витягши з кишені цигарницю та відкривши, простяг її Андрієві:

— Ви курите?.. Будь ласка.

Андрій не поворухнувся:

— Дякую... Я не курю.

— Гм... Ви дуже чемні... (ледь вловима іронія). — Для кого ж ви тоді замовляли махорку опівночі, якщо не секрет?

— Для блощиць... — меланхолійна відповідь.

— Он як!.. (знову нотка іронії). — Але ж наші блощиці не курять!

— І дуже погано... Скажіть, чи це у вас окремих спосіб інквізиції — вкидати людину блощицям на жертя? Га?.. — запитання було зухвале, Андрій це знав і поставив його спеціально, щоб перейти в наступ, щоб збити начальника з його іронічного, такого зверхницького тону. От хай він розіллється, закипить, наговорить стандартних, ідіотських дурниць, і все буде в порядку, все буде нормально — чиновник "органів революційної законності" буде морально знизу, а арештант зверху. Але начальник райвідділу на диво зовсім не розіллється, він глянув байдуже на сержанта, що засміявся біля вікна, подивився на цигарничку, взяв задумливо одну цигарку і, кладучи цигарничку на стіл, перевів погляд на Андрія. Закурив помалу. Не зводячи очей з Андрія, пустив хмару диму, а тоді промовив, не кваплячись:

— Слухайте, товаришу... Кгм... поки що ви маєте право так називатись, бо формально ви ще не в'язень, хоч вже й заарештований, у кожному разі це право тут визначаю поки що я...

— Дякую...

— Не кваптесь... Отже, слухайте, товаришу! Я хочу вас попередити — я не ваш слідчий, ні безпосереднє ваше начальство, що буде вершити вашу долю, і якщо я пропоную вам закурити, то не вбачайте в тому ніяких хитрих ходів, крім бажання просто почастувати вас цигаркою... Адже ви хочете курити, так?

Андрій промовчав.

— Так? — напосідав начрайвідділу.

— Це не має значення.

— Ні, це має значення, бо як можна розмовляти щиро і цікаво, не куривши?

— Ви потребуєте щирої і цікавої розмови?

— В рівній мірі, як і ви.

Сміх.

— Не смійтесь... Зовсім небагато часу мине, і ви побачите, ви належно оціните ось цей момент... Але годі з тим. Отже, я вас попередив, що я не ваш слідчий і не господар вашої долі — те все ще перед вами. Я ж лише мусив вас заарештувати і виконати цей формальний обов'язок. Ви даремно нарікаєте на наших блощиць — ваше знайомство з ними буде дуже й дуже коротке. І хтозна... може, ви навіть за нашими блощицями пошкодуєте.

Андрій насторожився і, хоч назовні був такий же байдужий і іронічний, в дійсності пильно слухав. А начальник продовжував, либонь, щирим голосом, якщо ж то був голос не щирий, то тоді він великий актор.

— Пошкодуєте. Закурюйте...

— Ні, дякую...

— Гм. Ну, як хочете. Упертий ви... Але саме про це я й хочу вас попередити... Я знаю, що ви одіозна фігура в цьому місті. Я не знаю всіх подробиць про вас, але знаю, що про вас ходить багато фантастичного, дикого, неймовірного. Я не знаю, за що вас заарештували і в чому вас обвинувачують. Але, кажу вам щиро, це мене не цікавить. Ті, кого це цікавить, будуть з вами говорити. Я ж знаю славу про вашого батька, про ваш рід... І от, знаючи ту славу, а саме тому й покликав вас сюди. А покликавши, вважаю своїм святим обов'язком попередити вас перед тим, як відправити, куди вас "кличуть"... Я вже сказав, що я не ваш слідчий і не господар вашої долі, прошу це мати на увазі, але я можу дати вам добру пораду... Отже, хочу попередити вас, що від вас залежатиме — загинути по-дурному, ні за цапову душу, чи видряпатися й повернутися до життя. Ви зрозуміли? А для цього ви повинні...

— "Признатися у всьому щиро"... — продовжив Андрій меланхолійно в тон: "Покаятися чистосердечно"... "Довести свою вірність"... "Заслужити прощення"... І нарешті — "видати всіх"... От... — і зітхнув.

Начальник осікся і замовк здивовано. Спробував розгніватися, але замість того почервонів розгублено. Промовчав. Нарешті промовив:

— Це ви даремно. Але... гм... я забув, що ви сиділи чимало часу в в'язниці і в таборах. Виходить ерунда — ми говоримо зовсім на різних мовах, ті самі речі сприймаємо зовсім і по-різному. Але добре було б, якби ви все-таки мені повірили.

— То було б неприродно, — зітхнув. Андрій.

Начальник насупився. Довго мовчав. М'яв недопалок цигарки, розтоптуючи його в попільничці. Подивився, як розпливався останній димок над тією попільничкою, і промурмотів:

— Маєте рацію. Виходить, що ми поставлені в такі непримиренні позиції, при яких взагалі неможливо домовитися. А шкода. Виходить, що нормальні людські взаємини тут виключені.

— Виходить... Нормальні взаємини справді виключені...

Настала понура мовчанка. Начальник встав і заходив по кімнаті чомусь

заклопотано. Потім махнув рукою і повернувся на своє місце:

— Ну, Аллах з ним, облишмо про це. Смішно й трагічно, що кожне моє слово ви приймаєте як підступ, але формальна рація за вами. Це цікаве для мене, взагалі для нас, оце дивовижне психологічне явище... Треба буде тим зайнятись ближче... фахівцям... У цьому-бо може бути джерело колосальних трагедій і колізій. А тим часом... (начальник подивився пильно Андрієві в очі). А тим часом на цьому всі мої до вас запитання і попередження вичерпалися. Все.

Взяв цигарку й знову закурив. Простяг цигарничку Андрієві. На цей раз Андрій вибачливо, ніби роблячи велику прислугу господареві, взяв цигарку, потім так само вибачливо взяв сірники на столі і закурив. А тоді відкинувся глибоко в фотель і крізь дим дивився примруженими очима на начальника. Сержант теж закурив біля вікна і, посміхаючись, спідлоба стежив за кожним Андрієвим рухом. Так вони курили гуртом і мовчали. "Ідилія!" — думав Андрій. По довжелезній павзі, дивлячись, як начальник нервово тарабанив пальцем по столі, Андрій меланхолійно промовив, обминаючи будь-яку форму звертання, бо "товаришу" не пасувало, а "громадянине" було надто неоковирне, через те він звернувся так, без ніякої форми, дивлячись начальникові в обличчя:

— Все... А тепер — чи не міг би я вас дещо запитати?

— Будь ласка, — охоче згодився начальник.

— Чи не можете ви мені сказати, за що конкретно мене заарештовано, в чому мене обвинувачують?

— Не знаю.

Андрій посміхнувся.

— Неправильно. Ви неправильно відповіли. Ви мусили сказати: "Не можу".

— Слушно.

— Дякую. Друге запитання — чи не знаєте ви (бачите, я йду вам назустріч самою формою запитання!), чи не знаєте ви, коли мене заберуть звідси?

— Не знаю.

— Дякую. Третє. Чи не знаєте ви, куди мене заберуть звідси?

— Не знаю.

— Дякую. Ви послідовні. І, нарешті, останнє — чи не можете ви мені сказати, які заходи будуть вжиті супроти моєї матусі... Або не так. Чи не можете ви мені гарантувати, що не буде вжито ніяких обмежуючих заходів супроти моєї матусі?

Начальник насупив брови і довго мовчав. Нарешті зітхнув:

— Не можу...

— Дякую. Ви геніально і абсолютно послідовні. На цей раз я вам вірю, вірю вашій щирості. Мої запитання всі вичерпалися. А тепер — чи не могли б ви мене відправити назад до ваших некурящих блощиць?

Начальник засміявся.

— І цього, на жаль, не можу. Вірніше, я можу, але не бачу в тому рації. — Він подивився пильно на годинник на руці і вів далі: — Не бачу рації. А хіба вам тут погано?

Сидить собі. Якщо вам не цікаво говорити — мовчить. Хоч я на вашому місці був би чемний і розповів би що-небудь цікаве. Ви, здається, інженер?

— Уявіть собі.

— Якого профілю?

— Авіатор.

— Знаменито.

— Чи не слід мені зробити висновок, що ви не знали такої дрібної деталі з моєї біографії?

— Ні, я це добре знав.

— Нащо ж ви питали про це?

— Хотів чути, як ви вимовляєте титул вашої професії.

— Ну, і?..

— Добре вимовляєте, гордо. Я приємно здивований. Ви так вимовляєте, ніби збираєтесь літати завтра і взагалі.

— Так, збираюсь, і завтра, і взагалі. А головне — збираюсь будувати...

— Ну от, бачите!.. А ви не хотіли дослухати моєї поради...

— Гм... Ми ж так гарно домовилися, що всі слова і означення для кожного з нас звучать зовсім по-різному і мають різний смисл, чи не так?

Начальник насторожився:

— Тобто? Чи так я вас зрозумів: літати й будувати по-вашому, це зовсім не те, що по-моєму?

— Ми говорили про вашу пораду...

— А-а-а!.. — Сафигін засміявся. Він довго сміявся до себе, а тоді махнув рукою: — Ну, добре, — і перевів розмову на іншу тему:

— Ви, кажуть, непоганий мисливець? Чи не правда?

— Можливо.

— Ну от і чудесно!.. — Начальник справді щиро пожвавив і повернувся всім корпусом до Андрія. — Я, знаєте, теж... Скоро починається сезон на качок. Але я не тутешній, а ви тут виростали, чи не могли б ви мені розповісти про тутешні умови, про озера та саги...

— Гм. Ну, знаєте, це знаменито! Ви мене посадили в тюрму, а самі хочете на моїх сагах полювати... Ну, знаєте... — засміявся Андрій.

Однак вони все-таки розмовляли про озера та саги. Андрій бачив, що його викликали сюди не ради всіх цих розмов, а викликали й тримають в очікуванні чогось, а тим часом зводять час, намагаючись поєднати приємне з корисним. По тому, як начальник поглядав на годинника, було видно, що те "щось" наближається, що там стрілка йде до призначеного пункту. Лише невідомо, як довго ще вона до того пункту йтиме. Тож, щоб не було нудно, ліпше вже розмовляти про озера та саги. Начальник виявив першокласну ерудицію щодо місцевої мисливської орнітофауни й зоофауни, ботаніки тощо.

Так вони й розмовляли. Андрій слухав захоплені, справді поетичні мисливські

тиради свого співрозмовця і думав: "І ти скажи, яка симпатична людина! І хто б подумав, що він є якимось ганебним коліщатком ганебного і страшного механізму, в який оце мене впхнуто!"

Проте він сам не уявляв, яку фатальну роль має ще відіграти ця "симпатична людина" в його житті.

Так вони довго розмовляли мило про озера та саги, про крижняків і вальдшнепів; власне, розмовляв Сафигін, Андрій слухав; сержант теж слухав збоку задумано. Потім внизу десь задзеленчав телефон і сержант вийшов. Сержант вийшов, а начальник глянув на годинника й замовк. Коли сержант вернувся, начальник глянув на нього запитливо: "? "

— Так! — сказав сержант.

Начальник зітхнув і подивився на Андрія:

— Ну, от, а ви поспішали до блощиць... (павза). — Але перед тим, як ми розійдемося, я ще хотів щось у вас спитати. Що пак я хотів спитати? Ти диви, вилетіло з голови. Ага... — і, дивлячись просто Андрієві в очі, начальник поставив несподіване запитання устурч, за чимсь хитро полюючи:

— Е-е... той... Чи ви не знаєте, де ваші брати?

Запитання було раптове і щонайменше дивне, якщо не безглузде. Але Андрій знав, що в цій установі так собі безглузвих запитань не буває. Він нашорошився. І в той же час серце тривожно, боляче стиснулося, бо це запитання видалось йому підтвердженням страшного здогаду. "Гм... Перевіряє. Мацає, чи я здогадуюсь, хто мене продав". Це він подумав, а вголос відповів подразнено і досить нечемно:

— Не знаю... — а по хвилі додав не без єхидного наміру: — Що, бракує підпису...

Далі язик його не подужав, не повернувся.

— Під чим? — байдуже перепитав начальник.

— Під доносом... — видавив Андрій через силу і відчув, як кров прилила йому до обличчя, як він ввесь почервонів від маківки до п'ят, а губи затремтіли й на пальцях рук виступив піт.

Запала мовчанка. Сержант подивився пильно в розгублене Андрієве обличчя, стиснув щелепи і раптом бовкнув сердито:

— Ну-ну! Не поспішайте...

А начальник посміхнувся про себе. А тоді звівся на ноги.

— Отже, моя функція скінчилася. Маєте якісь скарги до мене? Ні? Добре. Ви зараз підете з сержантом. Осмілюсь нагадати наостанку ще раз про ту пораду, що ви її домовили за мене... Бувайте здорові.

— Дякую. Бувайте здорові.

Потому Андрій з сержантом вийшли. Сержант і далі був чемний, відчиняв і зачиняв двері і йшов поруч. Він мовчав усю дорогу, поки вони йшли коридорами до самого виходу. І тільки аж при виході з будинку раптом зітхнув і, відчиняючи останні двері, промовив ледве чутно:

— Ну, брат! Не заздрю ж я вам!..

Андрій не перепитав, чому саме, хоч і хотів.

На дворі благословилося на світ.

Вони пройшли повз клумбу і завернули за будинок.

Там, за будинком, на широкому подвір'ї перед піддашшям стояли запряжені коні. Не ті, що були вчора, а інші, сірі в яблуках. Коні, як змії. Вони порскали бадьоро в ранковій прохолоді і гребли копитами землю. Біля лінійки й біля коней вештались і вовтузились якісь люди. То були міліціонери й начальник з ними. Начальник тутешньої ж таки міліції, як потім виявилось. Сержант привів Андрія й поставив його біля лінійки, а сам одійшов геть і стояв збоку. Андрій обіперся на крило лінійки і чекав, позіхаючи. Щось вони довго вовтузяться. А міліціонери квапилися з усієї сили, вони вкладали на лінійку різні речі, Андрієву валізку, мішок з чимось, якісь теки, змазували колеса, перевіряли збрую. Нарешті впоралися з усім, але ще стояли. Виявилось, як зрозумів Андрій з уривків фраз, що немає секретарки. Щось там у неї мусять забирати чи оформляти. Чекали. Чи від того, що був надто легко вдягнений, чи від нервової перевтоми Андрія пробирали легенькі дрижаки. Ні, таки було холодно. Це ж серпень місяць — місяць холодних світанків. Зосередившись в собі, Андрій думав про ранішні качині перельоти, коли отак стоїш біля воза в лузі, і мусиш іти крізь туман до саги десь, і боїшся ступати в росу босими ногами... А надворі дедалі дужче сіріло. Нагло Андрія неначе щось штовхнуло під серце, він підвів голову і аж поточився від несподіванки:

Катерина! "Так от хто вночі грав сонату Бетховена!!!"

Просто перед ним на вузьенькім дощанім пішоході стояла Катерина. Заспана, з якимись паперами під рукою, вона, як бігла, так і завмерла на півкроці, вражена. Вона була здивована, а чи вона була злякана, а чи?.. Дивилась на Андрія і губи її тремтіли, а очі наливалися сльозами. Великі блакитні очі. Ті сльози виповнили їх вкрай, а тоді геть бурхнули через верх і буйно потекли по щоках... Чи це йому лише здалося?! Вся ця сцена тривала мить. Хтось десь недвозначно засміявся. Нахмурившись, Катерина крутнула вправо, нагнула голову і швидко пішла до будинку.

"Секретарка! Це ж вона — секретарка!" Андрій не чув нічого, що робилося навколо, — так наче хто вистрілив йому в обличчя. Зовсім приголомшений і блідий, він провів очима зігнуту постать та так і стояв, повернутий услід їй лицем. У вухах йому дзвеніло і гуло. "Гм... Оттак-о!.. Секретарка райвідділу!" А в вухах зринала нічна соната Бетховена і бриніла з невимовною мукою... А серце стискалося, охоплене бурєю:

"Хіба ще не ясно!?"

— "Ні, не ясно! Нічого, нічого не ясно! — Серце калатало, як скажене, в дикому сліпому протесті: — Ні, нічого не ясно! Нічого не ясно!!!"

Нагорі зацокотіла жваво машинка. "Секретарка працює!" Пробіг сюди й туди начміліції. Принесли якийсь пакет, запечатаний сургучем. Ще щось там робили... Нарешті все було готове.

Андрія всадовили на лінійку, обсіли його з усіх боків, відчинили високі дубові ворота, баскі коні рвонули з місця й понесли вихором... Тільки й встиг помітити наостанку Андрій, як у вікні на другому поверсі дівчина визирала нишком половиною

обличчя з-за відхиленої рами — то Катерина... Ще відзначило око насторожену постать сержанта, що нерухомо стояв біля піддашшя. За мить все те щезло разом з подвір'ям, разом з будівлями, лишилося на місці, геть десь кануло в передранковій млі.

І канула половина обличчя, нишком виставлена з-за відхиленої рами...

III

Андрій надивлявся на світ. Перед тим, як покинути його, може, назавжди, він жадібно дивився на все навколо, намагаючись все зафіксувати, відкласти в клітинах мозку, щоб потім пам'ятати, яка ж була та "воля", який же був той світ, в якому для нього забракло місця.

Лінійка гримотіла через центр по головній площі, поуз бульвар Шевченка, поуз театр, поуз вбогі вітрини замкнених крамниць, шалено підстрибувала по ребрастому брукові. Услід їй підіймалася хмара пилу. Їздовий гнав коней вчвал, ніби зумисне, щоб не дати змоги Андрієві роздивитися на своє рідне місто, в якому так довго не був, або щоб не дати нікому з городян роздивитися, кого ж це вони так рано і так шпарко везуть, ніби вкрали та й мчать отак. Та на них нікому було роздивлятися — ніде жодної живої душі. І Андрієві ж ніякий чвал не перешкоджав. Весь час тримаючи Катрине заплакане обличчя в схвильованій душі, він журно розглядав усе, що бігло назустріч, давно не бачене і вже напівзабуте. Може, не так напівзабуте, як змінене, якимось чудно перейнакшене. Тільки не так перейнакшене, як того слід було б сподіватися. Він сподівався побачити рух вперед, зматеріалізований в будівлях, в спорудах, в показних матеріальних удосконаленнях, відповідних до епохи, в якихось новітніх атрибутах культури й цивілізації. Гай-гай. Все таке, як і було. Тільки колись воно було молодше на низку років і, хоч і примітивне, зате життєрадісне, квітуче в своєму дикому примітивізмі. Тепер же те все якесь занедбане, засушене, запорошене, постаріле на цілу вічність ніби, вкрите лишаями й іржею, повикривлюване, повищерблюване. Аж дивно ставало, як і де ж тут могла приміститися й жити заблукана душа великого Бетховена?.. При згадці про Бетховена Андрій повів плечима, як від морозу, стиснув щелепи... Дивився понуро на місто. Місто-жебрак... Жодних нових будівель. Навпаки, багатьох старих будівель бракувало. Бракувало ажурних кованих огорож навколо церкви і колишніх "панських" будівель, бракувало великих вітрин суцільного бемського скла, бракувало золочених та сріблених вивісок біля аптек та крамниць, бракувало... Чого ж це бракувало головного? Бач, бракувало бадьорості й життєвої патетики, от чого. Бадьорість і життєву патетику заступила бравада, нудна й придуркувата казенна бравада. І виявлялась та бравада в кольорі. В революційнім кольорі! І це єдина обнова, єдиний показник "поступу". Ним, тим кольором революційним, цебто кольором червоним, було вифарблено геть всі будівлі в центрі міста і навіть муровані огорожі. Колір пооблазив, пооблуплювався, порудів від дощів і часу, і місто мало вигляд ніби попечений, покалічений, напівбожевільний. Той червоний колір миготів обабіч і щезав позаду, змішуючись з курявою, ніби з димом пожарища. Ось міський театр, або "Нардом", як його величали давно; доки він був "Нардомом" — він був ясно-зеленавий з темними пілястрами, тепер він "Будинок культури" і тому, мабуть, червоний до

одуріння. Ось бульвар Шевченка — ще не так давно, за часів НЕПу, він пишався розкошами майже столичних крамниць, кондитерських, ресторанів, тепер він геть весь уніфікований, поспіль червоний, ні, рудий до відчаю і пощерблений — в ньому якимось дивом повипадали цілі будинки, немов повибивані зуби. Ось електровня — така сама руда і згорблена, вгрузла в землю, допотопна електровня, і навіть революційний колір не в силі її змодернізувати. Вона завжди, скільки Андрій пам'ятає, чахкала вечорами, задихаючись, немов сухітник, і так само чахає й тепер, лише темп неначе послаб. Це вже вона конає. Ось, нарешті, велика, ще імператорська тюрма!.. Але коні не повертають — мчать собі мимо, далі... Тюрма проводить їх понуро сліпими очима та вежами... Ага, це новість! Цього не було! Навколо тюрми раніше височів лише мур, а вікна всіх чотирьох поверхів зияли одверто ґратами. Так її поставив російський імператор в самому центрі міста на пострах "вірнопідданому" населенню. Тепер до імператорового подарунка внесено корективу — на мурах по всіх чотирьох кутах збудовано високі вартові вежі, а на вікна накладено суцільні залізні щити. Ц ж, пак, тепер ізолятор! Політізолятор всесоюзного значення. Андрій згадав, що про це ж йому говорив робітник у поїзді. Вся тюрма вифарблена так само в червоний колір. "Революційна тюрма, значить!" Ось допотопні лазні... Теж червоні. Ось допотопне "кіно". Ось...

Баскі коні промчали через центр міста, через міст, через Успенську площу з пам'ятником тому, хто так ошчасливив оце місто, — Ульянову-Леніну, — і влетіли в Харківську вулицю, а червоний колір гнав назустріч. Ось будинок колишнього "Уездного Высшего Начального Училища", де Андрій вчився перед революцією, а тоді, в революцію, разом з іншими з незрівнянним ентузіазмом переробляв його, його нутро, на новий штиб з "Высшего Начального" на національну "Вище-початкову школу", перефарбовуючи його, так би мовити, ідейно в жовто-блакитний колір. Тепер той будинок рудий. Ну, це може бути, це тому, що він щедро политий кров'ю його вихованців. Це може бути. Ось колишня жіноча гімназія... Руда. Ось чоловіча гімназія, тепер педінститут — рудий... Хтось у цьому місті напевно збожеволів, дістав бзика на кольоровому ґрунті. Але чи так? Чи це від божевілля? Ні, не від божевілля це. Від політики. Ця декорація, цей фарбований фасад — від політики! Коли всередині зі здобутками революції не гаразд, коли ту революцію підмінено чим іншим, коли треба те "інше" злочинно ховати, тоді ретельно фарбиться фасад. Андрій дивиться з досадою на той "революційний" фасад рідного міста, і його нудить під ложечкою, йому хочеться з усього маху дати комусь невідомому в зуби, щоб аж щелепи геть позвертало, комусь тому, що оце так спохабив, спаскудив його бідолашне місто. Але, не маючи належного об'єкта (не дати ж по щелепах оцьому напівсонному й досить безобидному на вигляд начальникові міліції, що сидить поруч!), не маючи об'єкта, Андрій тільки поводить плечима й зітхає, мружить очі.

Вони ідуть знаменитою Харківською вулицею, казкову довжину якої (уявіть собі "аж п'ять верстов!" Га!) вони колись в дитинстві вимірювали кількістю перевалків. І кількість тих перевалків була незчисленна. Може, яких п'ятнадцять. А як пройти ті всі

п'ятнадцять перевалків, та там вже й була невідома й загадкова якась "станція", там вже була залізниця. Дорога в незнаний світ, що починався десь за останнім перевалком. Для них — для дітей — залізниця була, як легенда, знана лише з того, що на ній зарізало їхнього сусіда, машиніста-залізничника, якоюсь "залізною машиною". На щастя, червоний колір уже скінчився, бо скінчилися казенні будівлі й почалися звичайні, вбогі обивательські халупи, довжелезні недоламані паркани, тини, порослі буйно колючками й пасльонами, рясні тополі й осики, сади й городи. Андрій спочивав оком на буйній зелені, на праісторичних вбогих халупах, одвертих і щирих в своїх трагічних злиднях, без революційного фасаду, пізнавав давно знайомі хатки й числив, як у дитинстві, знайомі перевалки. Тринадцятий... Чотирнадцятий... П'ятнадцятий... Сімнадцятий... Двадцятий... Га! щось тих перевалків наче забагато стало, трохи ніби рясно! А ще ж тільки половина вулиці. Нарешті помітив, що він рахує за перевалки глибокі пустирища, які зяяли на місці колишніх садиб і були добре втопані людьми й худобою, як найкоротші шляхи сполучення між паралельними вулицями. Таким чином збився й вже не знав, за котрим саме перевалком прийде поворот вліво до залізниці. Та справа розв'язалася простіше — коні не звернули ані вліво, ані вправо, а промчали вулицею аж в самий кінець і вигналися в степ. Помчали степом.

Ще дві години шаленої їзди степом і вони нарешті зупинилися на полустанку К... Он як! Важна він персона, якщо його не зважилися показати людям на міській станції, а завезли аж геть на цілковите безлюддя! На цім полустанку, саме як сходило сонце, Андрій і його дальший ескорт — начміліції й два міліціонери — зішли, забравши лантух з якимсь барахлом, валізку й течки з паперами, а решта повернули коней і поїхали шагом назад. Щоб було зручніше, начальник укинув течки в лантух.

По якомусь часі підійшов дачний поїзд і забрав надзвичайну групу з полустанка К; дачний поїзд, що йшов-таки з Андрієвого міста до заштатної столиці Української Соціалістичної Республіки.

* * *

Від надмірної напруги нерви Андрієві притупіли, до того ж він був морально вбитий, внутрішньо розчахнений — в результаті зовнішній світ переставав його цікавити, насіла глибока апатія й страшенно захотілось спати, як було завжди з ним, коли аварійний душевний стан доходив до критичної точки. Це брав гору інстинкт самозахисту — гасив розбурхане полум'я, стримував шалений гін крові, склепив вуха й очі, ввергав душу в сон. Спати... Єдине, всеохоплююче й всезаперечуюче, непереможне бажання. Але зовнішній світ не давав йому спати. Вагон, в який вони влізли, був погано до того пристосований. Це був химерний, ще не бачений Андрієм вагон дачного поїзда, що курсував на лінії: місто "Н" — Харків. Отаке досягнення за час його відсутності! Пародія на крилату фразу некоронованого Цезаря соціалістичної держави про "жить стало краще, жить стало веселее!" Колись, коли жити було не особливо весело, тут ходив звичайний, поштово-пасажирський поїзд, знаменитий тим, що мав вагони російської конструкції, в яких місця для сидіння-лежання були в три суцільних поверхи: коли підіймалися додаткові ляди, то утворювався з кожного поверху суцільний піл

через увесь вагон. Ці додаткові ляди вигадані конструктором, напевно, в час особливого творчого натхнення. Пасажири набивалися на кожен такий піл щільно, як в'юни в вершу, й лежали всю дорогу покотом, їхали з комфортом, як патриції. Патриції лежали в три поверхи, виставивши три шерехи надьогтьованих чобіт, позв'язуваних мотузками черевиків, лаптів і так репаних п'ят. Четвертий поверх становили ті, що підлазили під нижній піл і вмощувалися просто на бруднющій, вічно мокрій підлозі, маючи достатні причини не дертися нагору, а залазити, мов щурі або таргани, в нору. Хоч треба сказати, що під час "маршу" всі пасажири на всіх поверхах мали приблизно однакові шанси щодо небезпеки бути контрольованими (на предмет квитків та на предмет ревізії підозрілих "спекулянтських" клунків з картоплею чи буряками), бо тутешні контролери та кондуктори вміли якось ходити по ногах і по головах своїми здоровенними, наквацьованими мазутом чобітьми. Особливо цікавий був той поїзд уночі. Він завжди був темний, ніякої електрики в поїздах на цій лінії колишньої царської імперії, а пізніше "першої країни соціалізму" не існувало, світилося лосєвими свічками, що вставлялися в спеціальний ліхтар, пристосований російським конструктивним генієм так, що він (ліхтар на одну свічку) мав освітлювати одразу і пасажирів, і тамбур, і клозет, але кондуктори (керовані тим самим російським творчим генієм) умудрялися й ту казенну свічку "замахорити", по-простому кажучи — вкрати, лишаючи справу освітлення на ініціативу пасажирів. Пасажири освітлювалися в дорозі власними свічками на прикрість вуркаганам та закоханим, що більше любили темряву. Та фортуна все-таки була на боці закоханих і упосліджених: свічки горіли тільки на початку, пізніше жодна свічка не витримувала консистенції повітря й гасла — не могла перемогти людських випарів, аромату онуч, махоркового диму (махорка неодмінно закручена в газетний папір) й всього іншого. Але все ж то були "благословенні" вагони! Закохані й так аматори романтичних пригод мали ідеальні умови, щоб виявити себе вповні, і досить часу (темп їзди був трохи швидший за волячий — 100 кілометрів поїзд ішов п'ять годин!), щоб і націлуватися до одуріння, й виспатися до не-схочу. Не те зараз. Цей самий поїзд тепер називається "дачний", або "робочий", і перше, що звернуло увагу навіть стомленого й байдужого Андрія, це що він торохтів несамовитіше, аніж раніше. А друге — що вагони в ньому зовсім нової й зовсім надзвичайної конструкції. Насамперед вхід до вагону був, а виходу не було. Вірніше, був і вихід, але в ті самі двері, одні й єдині. Чудесне удосконалення! А для контролю то просто геніально! Це цілком в дусі цієї епохи, в дусі цієї країни, в дусі філософії, моралі й світогляду її вождів та ідеологів. В дусі нової, уніфікаційної ери. Геніально! Одні двері, щоб легше було за людиною стежити, легше тією людиною "керувати". Добиратися до вагона в ті двері треба було по спеціально причепленій драбинці... Це, бач, товарний вагон, спеціально пристосований для пасажирів. І пристосований він неабияк. Російська історія знала його як звичайний товарний вагон "на сорок человек ілі восемь лошадей", стандартний вагон червоного кольору, з розсувними дверима і без жодного "умеблювання". Тепер двері забито цвяхами, червоний колір замазано зверху зеленим (дивно, просто аж не віриться" коли зважити, що в місті Н., навпаки, всі будівлі

пофарблено саме в червоний колір — але, мабуть, це тому, що революція, за поняттями цієї країни, це "всьо наоборот"), а всередині створено комфорт — поставлено кілька довгих лав із спинками і ще й зроблено троє вікон... Доказ, що "лошаді" з числа пасажирів випали. Ну, щодо "человеків", то норма, усталена історією, начебто збільшилася вдвічі: вагон натоптаний пасажирами до нікуди.

В цілому цей тряский, торохкітливий вагон справляв вражіння надзвичайне — вражіння якоїсь символіки, образ чогось калічного, парадоксального, образ якоїсь епохальної аварії. Так, він символічний, цей вагон, немовби геніальна карикатура, пародія на велику революцію, що зродила ось цей шедевр, як та гора зродила мишу. От був собі товарний вагон на "сорок человек ілі восемь лошадей", тоді прийшла велика революція, мільйони людей під спів "Марсельези" героїчно вмерли за "рівність і братерство", за свободу, за краще майбутнє і — от воно прийшло, те "краще майбутнє": товарний вагон "на сорок человек ілі восемь лошадей", іменований ще "телячим", взяли перефарбували в інший колір, прорубали пару віконечок, забили наглухо "телячі" двері, а випиляли інші, для людей, і — все. — І маєш нову епоху!!

Це, власне, думав Андрій, сидячи в кутку, й даремно намагаючись якось заснути. Заснути неможливо. Правда, він в цьому вагоні, в цьому товпищі опинився в привілейованому становищі, — для нього й для його почту було одведено цілий куток з двома лавами, з яких на одній розташувався почет, а друга належала цілком йому, й на ній ніхто інший не смів сісти але з такого привілею було мало радості, Андрій не міг скористатися з нього вповні. Сумно спершись головою на руку, сидів і дивився в вікно обважнілими очима. У вікні в якомусь баламутному тумані оберталася земля — межі крутилися навколо невідомої осі, танцювали дерева, кущі, сторожові будки, а в цілому те все десь пливло під ним і поза ним і було таке саме почуття, як колись, коли він вперше підіймався літаком із своїм другом і вчителем, авіаконструктором Калініним. Голова наморочилась, і було приємно те згадувати — отак сидіти, абстрагуватися від реального оточення, від дійсності й переживати вже колись пережите, краще, може, що мав — дружбу, піднесену на крилах в зеніт, в небо... Пливти поза часом і простором... Та абстрагуватися зовсім, як і заснути, він знову-таки не міг це ж пливе мимо рідна його, найрідніша земля, а це навколо нього нашорошені й припишкі товпляться, тиснуть його рідні-найрідніші земляки!

Потрохи розбирає цікавість. "Агов, не спи! Чого ж ти будеш спати, коли, може, твої дні вже почислені й тобі вже спати ніколи. Надивляйся! Надивляйся на все, чого ти давно не бачив і, може, вже скоро, а то й ніколи не побачиш!" Сперши голову на руки, Андрій крізь приплюснені очі дивиться на людей.

Що особливо вразило, коли він роздивився, це що всі пасажири цього карикатурного, цього пародійного вагона були робітники, індустріальні робітники. Щоб зробити цей висновок, не треба ані питати, ані гадати. З засмальцьованого й ідеально брудного та обшарпаного "профодягу", робочих комбінезонів, з рук і облич, з уривків фраз і реплік видно, що це все робітництво різних фахових профілів, представники нового (зовсім нового) українського робітничого класу, працівники індустрії великого

промислового центру — Харкова: з тракторного заводу, паротягобудівельного, ХЕМЗу, авіазаводу, сталеливарень, робітники депо, залізничники, трамвайники, будівельники тощо, тощо. Вони їдуть цим "робочим" поїздом на працю, поспішають із усіх станцій, містечок і призалізничних сіл геть з відстані ста кілометрів. По цій лінії. І так само вони ж десь їдуть, поспішають по всіх інших чисельних радіусах до центру, боючись спізнитися, під страхом тяжкої кари... Відчуття цієї кари здавалося написаним на кожному обличчі. Поїзд зупинявся на кожній станції й полустанкові — а їх було густо, — із вагона ніхто не вилазив, а тільки влазили й нього все нові й нові пасажирів. Вагон набивався до того, що люди вже висіли один на одному... І все це були робітники. Це було приємно. Правда, всі вони якісь засмоктані, виснажені, обдерті й до того ж ще ніби чимсь пригнічені — безмежною втомою а чи злиднями, — але це були все ділові, зовсім якісь відмінні люди. Зосереджені в собі й позначені тавром суворої професії. А Андрій успадкував від батька велику й ширшу любов до людей, хай і марудної, але творчої праці, до людей діла, що творять матеріальні цінності. Він не бачив бруду, він бачив мозолясті й тим шляхетні руки. Це розігнало сон. Ще не так давно по цій лінії при цій-таки самій владі, після того як було заповіджено початок нової ери і навіть заведено нове літочислення — не від народження Христа, а від "25 октября 1917 года", — їздили переважно торбарі та спекулянти, спритні міщухи "Юга Росії", що циганили по селах і возили до Харкова на Євбаз шматочки масла та сала, а звідти старі галоші та лахміття для обміну в селах знову на масло та сало. Зараз такого типу пасажирів зовсім не було. Звичайно, не тому, що спекулювати було нікому, а тому, що спекулювати було нічим. А ще тому, що пронеслися жахливі бурі, які з усіх поробили старців та поставили весь соціальний уклад догори ногами. Все зірвали з якоря. І тепер людський склад цього от карикатурного поїзда має зовсім інший вигляд. Те, що їде в ньому замість "лошадей", має зовсім інший характер. І попри все, той характер, як на Андрієву думку, досить-таки втішний, бо він — Андрій — належав до числа тих, які вважали й вважають, що з його нації доти не буде діла, доти вона буде упосліджена і у власній хаті бита, доки якою завгодно ціною не опанує міста, доки не оволодіє власною індустрією, доки не матиме свого сильного, ідеально зорганізованого робітничого класу, доки ота ледача й інертна міщанська та селянська стихія з її "моя хата скраю" не видасть з себе масово людей в промисловість і опанує її, опанує машини, опанує всі надбання науки і техніки, високі школи, залізниці, всі найважливіші заклади й секрети механізму управління всіма галузями народного господарства. Словом, доти, доки вона не піде війною на місто "явочним порядком" і не поверне його собі, доки не перестане хуторянити й позіхати, а не почне будувати. І от початок цього великого процесу він бачить... Правда, це все повстає з великого горя, але то не важно. Правда, вони ще раби, але такі швидше перестануть бути рабами. І нарешті, правда, що вони зараз будують собі на безголов'я, але колись все те, що вони збудують, все-таки належатиме їм;

Зрештою не важно, що вони будують, а важно, що вони будують. І вони ним заволодіють...

З мови, з інтонації, з жестів Андрій бачить, що ці обдерті й замурзані робітники

здебільша ще селяни, що це зовсім свіжі, скороспечені представники індустріального українського пролетаріату, але — як їх багато! Вони становлять майже сто процентів "населення" цього торохкітливого поїзда, та й ще тиснуться на кожній станції, проклинаючи енергійно невідомо кого (так, на здогад буряків), бо не можуть сісти як слід до переповнених вагонів і ризикують спізнитися. Лиш де-не-де межі робітниками трапляються окремі особи інтелігентних професій, т. зв. "службовці" та "інтелігенти", що теж поспішають до центру на працю, і зовсім немає ніяких перекупок, ані старців, якими завжди так рясніють усі приміські поїзди. Для перекупок це не вигідний поїзд, для старців теж — тяжко пожитися тих, хто самі є старцями, хоч і належать теоретично до класу-"диктатора", класу-"гегемона", в тих, що спішать на працю, щоб там кривавим потом заробляти на хліб щоденний.

У вагоні, попри всю велику кількість пасажирів, навдивовижу тихо. Це Андрія аж надто здивувало, і він звернув на це увагу зразу по перших станціях. Коли юрби всідали, стояв на дворі й на сходах лемент і ще тримався перші хвилини й у вагоні. А потім наставала тиша. Пристрасті гасли, голоси притихали до шепоту, лиш несамовито стукали колеса та деренчали шиби. Зразу Андрій не зрозумів, у чому річ, аж нарешті збагнув — це ж він тому причиною! Власне, цей куток, де він сидить із своїм почтом. На них (на нього й на почет) ніхто з пасажирів зовсім не звертав уваги, ніби їх і не було зовсім, і в той же час Андрій до глибини душі відчув, що всі реагують на його присутність. Всі без винятку. І реагують тривожною нашорошеністю, пригніченістю. Хоч ніхто й не дивиться просто в його бік, зовсім ніби не помічає, кожен байдужий, підкреслено байдужий. І, власне, ця підкресленість є показником, що всі думки й вся увага всього вагона в цім кутку, біля Андрієвого обличчя. Ніт-ніт та й ловить Андрій собі чийсь погляд, і було йому якось не по собі, коли отав собі замурзана й груба, прокоптіла сажею й промаслена мазутом, з підсмамленими махоркою вусами людина, глянувши крадькома й зустрівшись з Андрієвим поглядом швидко відводила свої очі якось ніби винувато, розгублено моргала, а то й червоніла. Від деяких поглядів у Андрія міг мимохіть перебігав легенький, неприємний морозець, бо в тих поглядах світився кричущий переляк, нудьга й жаль невисловлений, але яскравий і без слів — переляк і жаль людей, які щось знають про його долю, щось страшне, співчують, але безсилі його вирятувати.

Андрій оглядав усю цю масу, назовні ніби індіферентних, а то й ворожих людей, і йому було страшенно цікаво знати, що ж здебільша ці люди думають? Що ось це робітництво, до якого його — Андрієве — серце так горнеться й розкривається назустріч, немов соняшник обертається до сонця, робітництво, до якого він і сам належить плоттю й кров'ю, що воно думає? Але взнати докладно про це неможливо. Він лише міг судити про це з тих окремих поглядів, які вдалося перехопити, а надто з виразу очей і обличчя однієї жінки, робітниці, досить інтелігентної на вигляд і дуже покарбованої зморшками від власного якогось горя. Вона стояла в протилежному кутку, й дивилася надміру поширеними очима на Андрія, й не могла тих очей відвести — хотіла відвести, силкувалася, але не могла, очі поверталися назад, мов приворожені

або наврочені. Дивилась перелякано й ворушила про себе губами... І Андрієві здалося, що ось це, власне, й дивиться тими очима на нього весь вагон. Вони щось знають. Вони щось знають таке, чого він не знає. Звідси й та нашорошеність, і той переляк, що з очей світитися. Але не може бути, щоб вони відчували тільки страх і жаль. Насуплені брови, зімкнені уста, погляди у нікуди, глибокі затягання махорковим димом, сердиті сплювки на підлогу, під ноги собі говорять про щось інше ще. А може, то звичайне презирство, а чи злоба? Бо ж вони бачать на ньому вже випечене тавро, як на винуватцеві всіх їхніх нещасть, тавро "ворога народу"... Ні, то від іншого, бо коли б вони вірили в те тавро, вони б злораділи. То від іншого..

Андрій переводить погляд у вікно й дивиться, як обертаються поля, і слухає, як тихо й мляво розмовляє начальник міліції з одним міліціонером. Той міліціонер назвав був начальника "товариш Рибалко!", і тепер Андрій знає, що він називається "товариш Рибалко". Андрій не вникає в зміст розмови, лише слухає саме звучання — товариш Рибалко говорить прекрасною українською мовою з милим полтавським акцентом. Слухаючи ту прекрасну мову, Андрій думає: "От везуть та й вкинуть у рідну-ріднісіньку українську тюрму". І пригадує Винниченкового "Поміркованого та щирого" —от би він тішився з такого почту й з такої перспективи! Але сам Андрій від того навіть не посміхнувся, подумав так собі. Слухав милу полтавську вимову, а потім дивився на того, що говорить. То був у дійсності досить вайлуватий і неоковирний чолов'яга, цей товариш Рибалко, але справляв зовсім інше вражіння ——величавий, повільний в рухах, сповнений престижу й монументальної могутності в своїй уніформі начальника міліції, в уніформі кольору сталі. Ні, він безподібний, цей Рибалко! Це ж він свою історичну, безсмертну "хахлацьку" вайлуватість і розвезеність так геніально замаскував у велич, у маєстатичність держави, що її він репрезентує, в монументальність її "залізної охорони", у велич самого "залізного наркома" — свого шефа й повелителя. Правда, міліціонери перед ним не виказували особливої пошани й субординації, не тяглися в струнку, не ляпали обцасами, не говорили "так точно!", як старі, класичні жандарми, і саме це було, на думку Андрія, великим недоліком. Вони б мусили бити копитами перед такою Рибалковою монументальністю й говорити "так точно!", продовжуючи традицію достославної російської жандармерії, підпори й надії всіх, богом люблених, імператорів "Північної Пальміри", і це було б саме до речі. Але це ж, бач, була не якась "чорносотенна жандармерія", а "робітничо-селянська міліція" і такої субординації в ній не заведено. Міліціонери трималися перед Рибалком, як рівні, сиділи й курили з ним, прикурюючи від одного сірника, лиш було видно, що вони його все-таки дуже бояться. Але не це вражало. Вражало те, що й міліціонери, і сам Рибалко бояться, либонь, Андрія, тримаються супроти нього якось чудно, нашорошено, ніби пильнують його і в той же час намагаються від нього відмежуватися. Андрієві страшенно хотілося впіймати погляд Рибалка, подивитися йому в очі, але це не вдавалося — Рибалко уперто уникав зустрітися очима і, замаскувавшись у свою монументальну байдужість, сковзав поглядом мимо. Так само й міліціонери, зрештою простакуваті й ніби порядні хлопці, кепсько обтесані селяки. З правила в цій країні, як

і в багатьох інших, до поліції чи до міліції йдуть служити різні покидьки, злодії й ледарі, різна суспільна непотріб, не придатна до нормально)' людської праці, це було відомо, й саме тому до представників поліції та міліції тут споконвіків населення ставилося з неприхованим презирством і зневагою, як до аморального й злочинного елемента. Але ці хлопці, може, були з іншої категорії й тому почувалися особливо кепсько, їм було ніби мультко. Вони перед очима цілого вагона йорзали на ослонах і говорили межи собою підкреслено байдуже, грубо, ривками, занадто серйозно й несамовито курили. Вони говорили щось, аби говорити. Рибалко теж — говорив слова знічев'я, позіхав, нудився. Андрій бачив, що він — Андрій — стоїть їм усім, немов кілок, у душі, і тій душі мультко, і через те вони мнуться всі та йорзають. Ніби це не вони його везуть на позорище, а він їх. І жоден не гляне в очі. Лише раз упіймав Андрій на собі погляд наймолодшого з них, обсіпаного ластовинням, міліціонера, — вони зустрілися очима на мить, на коротку мить, той блимнув і одвів свої очі геть. В тих очах промайнув дивний, змішаний вираз — остраху, цікавості й незручності водночас. Той самий вираз, що й у всіх. Таке вражіння, що кожен з присутніх у вагоні уявляє себе на його — Андрієвому — місці й від того втягає голову в плечі, не хоче на його місці бути. Так, вони не хотіли б на його місці бути. Міліціонерам же й їхньому начальникові рішуче набридло їхати, й вони б уже хотіли вилізти й відпекатися від цього вагона з його пасажирами й від своєї жертви. Але поїзд все торохтів і торохтів помалу, минаючи станції й полустанки, і вони сиділи, як на голках, берегли Андрієву валізочку та якийсь лантух з речами. Здавалося, що вони вкрали ту валізочку, й той лантух, і самого Андрія й от хотіли б все те затулити спинами й руками та й по-швидше завезти кудись, де вже немає сторонніх очей і небажаних свідків, здати там таку от неприємну обузу комусь іншому й з полегкістю зітхнути. А вагон набивався ще й ще засмальцьованими й закаптуреними пасажирами, і вже вихід з нього був остаточно забарикадований, так що Рибалко з хлопцями та з Андрієм навряд чи й зможуть уже вилізти. Поїзд їх, тих закаптурених пасажирів, все підбирав, лишаючи після себе перони порожніми. Так спорожнів Богодухів, Мерчик, Люботин, Нова Баварія... З кожною новою станцією відчувалася все більше близькість великого міста.

Нарешті вони прибули до Харкова. Недавня ще столиця Української Соціалістичної Республіки, великий промисловий центр України — Харків саме починав свій робочий день, хоч у людей десь це й була неділя.

Понурий, припорошений сажею і посипаний сміттям Харків.

"Харків, Харків, де твоє обличчя?"

До кого твій клич?!"

Це Павло Григорович Тичина начертав.

Дихай, дихай, чоловіче! І дивись!

Ніколи Андрія ті Тичинині рядки не вражали так, як тепер. Де обличчя й до кого клич? Сіро й знеосіблено. Велетенські юрбища заклопотаних і ніби переляканих, злиденних людей виливалися з усіх отворів присадкуватого вокзалу й чимдуж бігли в усі боки, поспішали. То їх привозили з усіх сторін приміські поїзди, і вони, вискочивши

з тих поїздів, бурхали шаленою лавиною через вокзал на площу, мов гнали на пожежу. Лавина виперла з собою Андрія й Рибалка з міліціонерами, викинула їх на площу й закрутила ними на місці. Рибалко тримав валізу, міліціонери тримали лантух, Андрій стояв так, з понурою цікавістю розглядався навколо.

"Харків, Харків, де твоє обличчя?!"

Де ж твоє обличчя?!

Наполохані й ніби гнані в шию люди (пригнічені думкою про можливість спізнитися й потрапити замість заводу на Колиму! От чого вони так біжать!) гуготіли, торохтіли дерев'яшками й невибагливим своїм "профвзуттям" по вогкому, брудному асфальту і мчали навперегони в усіх напрямках. Частина їх брала штурмом трамваї, душилась несамовито, обвішувала ті трамваї з усіх боків, немов гірляндами брудного, запорошеного листу, й їхала; це були найщасливіші й найагресивніші, найдужчі. Але більшість бігла пішки.

Рибалко з провінційною нерішучістю дивився на ту баталію навколо трамваїв і не зважувався зі своїм в'язнем туди пхатися. Таксі ніяких не було та, мабуть, не було в нього на те, й асигнувань. Інших транспортних засобів жодних. Лишалось чекати, доки ця людська повінь змаліє. І вони чекали.

"Харків, Харків, де ж твоє обличчя, га?"

Андрій рішуче не впізнавав своєї недавньої столиці, не бачивши її всього яких шість років. Вокзал (колишня гордість всієї Слобожанщини!) якось розплівся, присів, вгруз ніби в землю, закурився й збуденнів до краю. Після розкішних, все оновлюваних дворців Москви, Ленінграда, Свердловська й навіть Новосибірська цей дворець видавався трухлявим грибом, халабудою провінційної каруселі. Будинок Поштамту насупроти, що уважався за чудо будівельної техніки, за найбільше досягнення національного будівництва в усій республіці, про яке (досягнення!) так багато списано газетного паперу в свій час і навіть писано безліч віршів столичними й провінційними поетами, — цей будинок зовсім засмутив Андрія, аж йому серце стиснулось, бо ж цей будинок подавав колись такі надії. А тепер виходило, що це ніяке чудо техніки, такий собі злидений будиночок, та ще й репнутий по фасаду з самої гори донизу (напевно за ту злощасну розколинку архітектори й будівничі вже давно пішли до тюрми як "петлюрівці!") Монументально стояв лише будинок по другій стороні площі — знаменитий "хмарочос" управління "Южних Железних Дорог", збудований ще за царя, нахмурений на всі свої шість поверхів, чорно-сіро вифарблений. Це ще документ "могутності" колишньої імперії, як її цитадель в "Южном Крає", сіреч в землі козака Харька та Квітки-Основ'яненка. Тут і тепер було "Управління Южних", хоч на фасаді й додано вивіску українською мовою. Назагал картина перед очима було досить прозаїчна, занадто буденна, підкреслено провінційна, така, як на заводському подвір'ї, а не на привокзальній площі столичного міста. А були ж перші роки по Великій революції, роки злету, коли це місто кипіло й гуло, а ця площа привокзальна мерехтіла новизною, сліпила блиском машин, реклам, транспарантів, глушила сміхом і веселим гомоном молодості — коли весна бурхала через місто повинню... То був час великих

надій, час початку бурхливого ренесансу воскреслої після трьохсотлітнього сну нації, час могутнього старту й романтики боротьби, час невисловлених до краю сподівань, палких мрій, вже от-от недалеких до здійснення великих намірів.

Те все видавалося сном. Не може бути, щоб оця заплъована й закидана недопалками ("бичками") площа була колись молодю, а оці люди вмiли смiятись!..

— "Ну-ну!" — пригрозив хтось збоку. — "От як я тебе відправлю на Совнаркомівську і як ти там підпливеш червоною калиною, то тоді визнаєш, трам-тарарам!"

Це чистій черевиків зчепився з якимсь клієнтом, що не догодив йому чимсь. І ця "калина" мала коштувати клієнтові всього яких десять копійок.

— "Та-ак; — подумав Андрій, — цікаві речі пропагуються тепер на цій, такій колись сонячній і багатонадійній площі одверто! — Він окину в оком замурзаного хлопчика-чистія і його. Розгубленого клієнта, що подався чимдуж навтьоки. Рибалко теж оглянувся не сказав нічого, посміхнувся про себе. А вголос за нього засміявся молодший міліціонер, двозначно й якось дурнувато.

Оце й усіх розмов було, що їх Андрій по-справжньому почув серед вільних людей сьогодні, це й усіх слів, сказаних за весь час членоподільно й зрозуміло до краю. По цих, власне, словах Андрій як слід уяснив, чого ж саме він тут опинився нині, і йому зассало під серцем. Згадалася Катерина. Згадалися брати. Згадалась дурна, глупа ніч, мов чадний сон... І він сапнув харківського чадного повітря на повні груди: "Дихай, дихай, чоловіче!"

Коли людська лавина розсмокталася, вони сіли до вагона трамвая й поїхали. Доки доїхали до призначеного пункту, Андрій ще надивився на місто. Вражіння від всього те саме. На всьому лежить якась специфічна печать, печать чогось невисловленого, гнітючого. Андрій це помітив ще раніше, по інших містах, які він проїхав (а він проїхав їх безліч і у всіх кінцях країни соціалізму), але тут те впадало в око особливо. Будівлі й ті були позначені тією печаттю, якісь без душі, з приплющеними очима, з замкненими устами, без обличчя або, вірніше, з обличчям, закритим серпанком чогось невисловленого, якісь безживні, безрадісні. Щось було в них таке, що тяжко збагнути відразу.

Андрій дивився на будівлі, машини трамваї, на міліціонерів на стійках, на людей, що сновигали зіщулені вулицями й площами, переводив погляд на людей в трамваї — і бачив на всьому ту саму печать. І нарешті збагнув:

То ж страх! Невисловлений, затаєний, але невідступний страх! Страх, що змушує старших замикати уста наглухо, а молодих нишкнути зі своїм сміхом і жартами й озиратися кожної хвилини по боках, а всіх разом змушує бути нашорошеними й озиратися за кожним міліціонером чи військовим, а при появі котрогось з цих носіїв офіційної уніформи, як ознаки влади, в трамваї — замовкати всіх. Страх. Чи острах? Але то все одно. А до того страху ще й втома. А вже від цих обох — апатія. На дворі сліпучо-сонячна погода і — тиша! В такому великому місті — й тиша! Далєбі все централізовано десь і його не чути й не видно на вулиці. Централізовано "десь" торгівлю, централізовано крик і галас — за всіх кричить дерев'яним голосом радіо-

гучномовець на площі, а приватне ніхто вже не сміє кричати й галасувати, як не сміє й продавати морозиво та "Міррад". Мабуть, приватне ніхто не сміє вже й сміятись...

Нарешті вони вилізли з трамвая й пішли пішки. Звернули з Пушкінської вулиці, від трамвайної зупинки, й пішли по Совнаркомівській... От, бач, куди його везуть! Це ж про цю вулицю говорив чистій черевиків у сентенції про "калину". На цій вулиці стояло колись Всеукраїнське управління ОГПУ з своєю новозбудованою, оригінальною внутрішньою тюрмою, про яку весь Харків довго нічого не знав, хоч і стояла та тюрма в самісінькім його серці. А тепер, значить, там управління НКВД. Андрій ішов попереду, по осяяній сонцем панелі, а за ним плентались Рибалко міліціонери, теліпаючи речі в руках. Перехожі озирались на таку компанію мимохідь і удавали, що, власне, нічого не відбувається, що все в порядку; Андрій теж не звертав ні на кого уваги — підставив свою вихрасту голову й розхристані груди під сонце й дивився ген на величезний, модерний сірий блок, що величаво мерехтів попереду, заставивши цілий квартал уповздовж і вигнавшись високо вгору. Дивився і був зовсім спокійний. Більше того, якесь дивне почуття ворухнулося в нім, ніби він іде додому, до дуже знайомого й давно не баченого пристановища, в якому лишив частку себе колись. Він бо тут прожив був цілий рік в камері самотнього ув'язнення і за малим не став живою ілюстрацією до "Шільонського в'язня" Шіллерового, коли б не бунтівлива молодість. Проте зараз навіть ніжність якась прокинулася при згадці про той рік самотнього ув'язнення, рік тюремних мук і палких, нікому не звірених мрій у рік крайньої зосередженості в собі, рік безкінечних дум і жагучих поривань до волі — рік самотності в 24 роки. Тут же пригадав і те, як його сюди вели, а назустріч ішла компанія знайомих, і один з них (такий був язикатий поет-реготун В. Поліщук) запитав: "Куди? — і по хвили, здогадавшись, сам собі відповів на всю вулицю:

— А-а-а... На ф а б р и к у — к у х н ю! І зайшовся уїдлигим реготом. А за ним і вся компанія.

"Фабрика-кухня". Так він охрестив цю споруду. Зараз ніяка така компанія не йшла назустріч. А шкода. Десь їх, напевно, розметало тепер по всіх світах...

Але наприкінці, хоч Андрій і не зустрів ніякої знайомої компанії товаришів і друзів, він все ж таки мусив трохи здивуватися. Це було останнє вражіння з волі, з втраченого світу. Вони вже йшли попри самісіньку стіну управління НКВД, завертаючи за ріг на Чернишевську, де був вхід до комендатури, як раптом двоє молодих хлопців, по-спортивному одягнених і досить "модних", стоявши на розі, обернулися і наставили очима на Андрія усторч. Хвиля здивування й зацікавленого оторопіння. Провели очима Андрія до дверей і несподівано один протяг на повен голос:

— Чумака повели!..

Андрій страшенно здивувався— хто ж це? І звідки він його знає? Але озирнутися не встиг — двері за ним закрилися. "Хтось, може, з рідного міста, може, з рідної вулиці":

Сонце, воля, весь світ і два якихось незнайомих хлопчиська, що знають його ім'я, лишилися по той бік.

"Фабрика— кухня"... Якщо існує "той світ" по думці всіх смертних, то оце він і є. Світ по той бік таємничої брами, що розділила життя на відоме й невідоме, на просте й загадкове.

"Той світ". Причому слово "три" за термінологією мешканців цієї частини планети має подвійне значіння: крім звичайного протиставлення до слова "цей", воно ще має окремий зміст — спеціально наголошуване це слово має означати "той!", тобто особливий, унікальний, непередбачений і неперевершений. Та, мабуть, обидва нюанси цього слова тут будуть до речі. "Той світ", "фабрика-кухня".

І вони от в нього вступили й блукають по ньому. Рибалко теліпає валізу й лантух і супроводжує Андрія. Міліціонери щезли. Ще в комендатурі, де Рибалко випишував перепустку до головного управління на дві особи, міліціонери звільнилися й кинулися прожогом геть — вони, безперечно, зраділи, що їхня місія скінчилася. Лише Рибалко не міг утекти — виконував свою місію до краю: теліпав валізу й лантух і теліпався сам. Він натужився, сопів, але нічого не казав, либонь, не насмілювався турбувати цю, довірену йому, вихрасту людину в розшнурованих черевиках, навіть ніби ніяковів перед нею. Не командував, не злостився, не дивився в очі й взагалі мовчав, просто йшов позаду, а коли Андрій зупинявся, не знаючи куди повертати, Рибалко на мить виходив наперед.

Так вони перейшли лабіринт нижніх коридорів, потім підіймалися нагору. Один поверх... Другий... Третій...

Ба, ці сходи знайомі Андрієві, дуже знайомі — сходи управління "фабрики-кухні". Лише ось така неприємна новина:

Геть по всіх сходах, над усіма прольотами межі ними висять грубі, циркові тенета. Всюди циркові тенета! Попід шкірою пробігає легенький неприємний холодок. Андрій угадує, що це значить, для чого ці тенета... Не для циркових розваг, справді, їх розвішано та ще так рясно! А те, що тенета висять, та ще так рясно, в самому управлінні, де колись ходила лише вільна публіка, — це особливо бентежить. Крім тенет впадають в око дротяні решета на всіх вікнах... Ну й ну! Андрієві ця декорація те сподобалась Проте він не оцінив її як слід, бо не знав нічого ще.

Зійшли на третій поверх, постояли яз сходах, потім походили в коридорі. Рибалко адоторсав кілька дверей — всі замкнені. Андрій бачив, що його начальник безпорадний і не знає, що робити. Всюди порожньо, безлюдно: порожні вестибюлі, порожні сходи, зупинений ліфт, порожні коридори. Андрій згадав, що сьогодні неділя, отже, виходило, що хоч в цей день працюють усі заводи й фабрики, тут це вихідний день, ніхто не працює. Поникавши по коридору, вони посиділи на лаві. Потім перейшли в другий коридор, знову посиділи на якомусь тапчані. Рибалко поторсав ще кілька дверей,

Мимо пройшов юнак в ежовській уніформі, він біг з якимись паперами в руці порожнім коридором. Рибалко перехопив його й, одвівши набік, щось питав, розводив руками, щось товкмачив. Юнак сказав "так" і пішов собі. Знову потяглися нудні для Рибалка, безкінечні хвилини чекання. Рибалко прів, хвилювався помітно, хоч не подавав знаку, уперто чекав, чим скінчиться те "так", сказане струнким юнаком в

ежовській уніформі, — це "так" було, як соломинка, за яку тримався Рибалко, боючись загубитися в порожнечі. Андрієві вже було шкода вайлуватого цього простака в начальницькій мундирі, флегматичного цього товстюха з таким милим полтавським акцентом, що топтався так безпорадно в порожньому череві найгрізнішої в світі установи. Він знав, що встань він — Андрій — і піди собі геть, цей товстюх нічого з ним не зробить. І іншим разом, при іншому настрої він саме так і зробив би, навіть не спинився б перед явним безглуздом такого вчинку, бо ж із цього будинку немає виходу — всюди, на всіх дверях стоїть варта, — але він пограв би з долею в піжмурки, використовуючи хоч би один-єдиний шанс. Але зараз те навіть не приходило в голову. По-перше тому, що не звик підставляти за себе чужі голови, скажімо, от Рибалкову. По-друге — він був роззброєний усім, що сталося, тяжко пригнічений, розбитий геть до тла і тому сидів понуро й дивився перед собою. І, нарешті, ще одне стримувало його від будь-якого божевільного вчинку, це явно ідіотична, підступна, але настирлива іскорка надії, що все може скінчитися щасливо, нічим. Потримують, пострахують і, не маючи ніяких матеріалів супроти нього, пустять. Це була явно ідіотична, безглузда думка. Андрій гнав її геть з усієї сили, зле вона лізла. І це було поганим симптомом. Значить, він внутрішньо, підсвідомо визнає всю безвихідність і трагізм своєї ситуації, і саме тому думка десь б'ється, як пташка, в сліпому метанні, надіючись на якесь там химерне щастя, на якусь дірку. Це погано, і це не в його стилі.

Хвилини тяглися нудно до нестерпності. Хоч би вже щось було швидше. Нехай дія розгортається карколомним темпом. Андрій належав до тих, що, потрапивши в критичну ситуацію, в стан аварійний, не замружують ніколи очей, а сприймають все "в зрячку", хочуть все бачити, обмацати, перевірити, спробувати, йдуть небезпеці назустріч, прискорюючи свідомо розв'язку. Але тут він нічого прискорити не міг, а тому, зібравшись в клубок, як скручена пружина, чекав. Іронізував з безглуздою іскоркою надії й понуро вивчав оточення. Пригадував, що він ходив колись саме ось цим коридором. Тільки тоді тут лежав довжелезний килим, а підлога завжди була натерта червоною фарбою та навощена, тепер того килима не було, а підлога втратила свій блиск показовий, була, так би мовити, розгримована й біла в очі своєю зачовганістю, подряпаністю, потертістю й припорошешстю. Порох лежав на плінтусах давно не витираний, припорошені були й стіни, й саме повітря насичене порохом та запахом вогкої, прілої ганчірки, якою підтирають підлогу. Таке враження, що це не апартаменти управління такої імпазантної установи, а приміщення заводського цеху, зачовгане й запилене, посноване павутинням по кутках, з якимись брудними плямами на стінах, з якимись химерними забезпеченими спорудами на сходах (охорона здоров'я?), з дротяними решетами на вікнах. Робітники й службовці його опустили на вихідний день і воно стоїть запустіле, сповнене нудьги й втоми, але завтра робітники повернуться знову й воно оживе, загуде, заторохтить, — хтось уключить всі рубильники, пустить струм.

Андрій розумів, що Рибалко хоче комусь його здати, власне, мусить здати і не знає, кому ж саме, кому він мусить здати цю валізу, й лантух, і цю розхристану, в

розшнурованих черевиках, невиспану, задуману людину. Не було кому приймати.

Ї нарешті вона з'явилася, та особа, якій тепер мала належати Андрієва голова. Раптом і несподівано. Це була жінка. Вона промчала, як фурія, коридором мимо — сухорлява, рудогрива, ні, вогненногрива й досить молода, й досить гарна, в військовій блузці, з портупесю через плече й через опуклий бюст. Промчавши, вона крутнула, обернулася на обцасах, мовби на всім галопі осаджена гаряча кобилиця, і підійшла до Рибалка:

— А-а...Це Ви з Н...?

Рибалко став на струнко:

— Так... — І подав пакет, запечатаний сургучем.

Жінка взяла пакет, а очима на Андрія. В густо нафарбованих губах вона тримала димлячу цигарку, жувала її, як зумбело, а великими очима дивилася на свою нову власність, ніби оцінюючи її. В тих очах світилась велика цікавість: цікавість жінки а чи суто фахова цікавість енкаведистки —хтозна. Андрієві ті цікаві очі, підведені великими! підозрілими синцями, на блідому обличчі, обрамленому вогненным кольором волосся, видалися очима розпутної, владуїмущої жінки. Вона дивилася все пильніше, все дужче ті очі закруглюючи, — видно, що вона щось про Андрія знала інтригуюче. Під тим її поглядом і взагалі при її появі і Андрій не звівся і не став на струнко — він собі сидів спокійно й дивився на вогненногриву фурію, відзначивши лиш про себе, що це чудо не зволило навіть привітатися, з'явившись. Може, тому він, примружившись, дивився в цікаві очі фурії іронічно, а може, тому, що вперше бачив жінку в уніформі службістки органів ВЧК-ОГПУ-НКВД, а може, тому, що від вигляду цієї вогненногривої діви йому привиділася сонячна, благословенна Одеса й Дерибасівська вулиця...

Жінка раптом ще дужче поблідла, роздула ніздрі, хуркнула в них і, повернувшись круто, пішла.

— Давайте за мною! — кинула хрипко до Рибалка.

"Історія повторюється!"... Тільки невідомо, що доведеться вважати за трагедію, а що за фарс.

Здається, трагедія була за наркома Балицького, коли той сам, начальник Всеукраїнського управління ОГПУ, приймав заарештованого Андрія — тоді ще зеленого юнака, глибоко певного, що в цій країні все належить йому, його переможному класу, — ось в цій от кімнаті разом з начальником СПВ (Секретно Політичного Відділу)... Тепер його вели знову в цю саму кімнату! Але попереду йшов не Балицький, а вогненногрива дівка, що так несамовито пряла очима й роздimala ніздрі. Вихляючи стегнами й гойдаючи на правому стегні кабур з револьвером, фурія переступила поріг і пішла з пакетом у руці до столу. За нею увійшов Андрій, за Андрієм Рибалко, сурганячи валізу й лантух. При столі фурія розірвала пакет і стала читати, а Андрія зупинив Рибалко біля дверей, поштиво поглядаючи на фурію. Андрій озирнувся, побачив збоку стілець і важко на нього опустився, не чекаючи запрошення, знаючи, що його все одно чомно запросять. Так принаймні було перший раз. Це ж кімната, звідки кожен в'язень пючинає свою арештантську кар'єру. Андрій окинув її оком і відзначив мимохіть, що

кімната ця, як і всі ті коридори та вестибюлі, які вони пройшли, має той самий специфічний вигляд — вигляд запорошеного, зачовганого виробничого приміщення, де товчуться великі людські юрбища.

Фурія читала, читала... Потім опустила папір і якийсь час дивилася пильно на Андрія. А далі раптом як не тупне ногою, як не заверещить несамовито:

— Як сидиш!?

Андрій витріщився здивовано.

— Як сидиш!!!? — аж завищала фурія й вибухнула дванадцятиповерховим жахливим матом і застукала кулаком по столу, її вогненна грива запалахкотіла.

В Андрія наче хто пальнув з тяжкої батареї. Нічого подібного він ніколи не чув, а вже ніяк не сподівався почути тут, все-таки в державній установі. Так віртуозно лаялися колись тільки матроси, але й то сп'яну, й тільки на вулиці. Але щоб так лаялась жінка! Та ще з таким бюстом! Та ще в такій установі державній!.. Той крик і несамовита лайка не те щоб його злякали, зовсім ні, вони його оглушили. Андрій покліпав очима на вогненногриву фурію, потім подивився сам на себе, як же він справді сидить, і нічого не зрозумів — він бо сидить зовсім нормально, так, як сидять взагалі всі нормальні люди, і навіть так, як він сидів колись цілий рік у цій і інших кімнатах цієї ж таки самої богохранимої установи: сидить на стільці, закинув ногу на ногу, а руки зчепив пальцями й поклав на колінну чашечку. Дуже коректно, чемно й дуже зручно. Але фурію аж била істерія:

— Як... Як ти, гад (і цілий фейерверк найвіртуознішої лайки), сидиш, га?!!

Андрій почервонів, переклав ноги навпаки — то була права зверху, а тепер стала ліва зверху, але фурія не вгавала:

— Як сиди-и-иш?! А руки, руки як тримаєш?! Андрій прибрав руки з колін і склав їх на грудях. Фурія від того зовсім сказала.

— Ах ти ж!.. Що ж ти Наполеона з себе строїш! Андрієві раптом потемніло ввіччу від наглого припливу крові. Йому хотілось встати, підійти до цієї, напевно п'яної, ідіотки, взяти он ту палицю на стільці в кутку й відшмагати її, як останнє стерво, та й викинути геть за двері. І напевно, йому за це нічого не було б, бо не можна ж так компрометувати цю, хай і ганебну, але все-таки державну установу, обертаючи її на вертеп проститутки Так думав Андрій в своїй наївності. Але наміру цього свого не здійснив. Через дрібницю. Йому згадалися останні слова того сержанта з рідного міста: "Не заздрю ж я Вам..." Дійсно. Виходить, що є тут щось таке, що не піддається зрозумінню так просто. Чудесний намір лишився нереалізований. Замість піддатися сліпому, але шляхетному відрухові, Андрій зціпив зуби, аж йому набрякли щелепи, склав демонстративно! руки на грудях, закинув знову праву ногу на ліву й вп'явся пломенючим зором в збожеволілу фурію. Фурія ще покричала трохи, а потім притихла раптом під Андрієвим пломенючим поглядом; спостерігши, як ходять гулі на Андрієвих щелепах, вона несподівано поперхнулася й замовкла. Дивилася в його очі шаленим, ненавидячим зором, бліда, аж зелена. Помацала кабур з револьвером на стегні. А далі зітхнула й погрозовито та люто:

— Ну, брат... Тут же ж тебе й навча-а-ать! Тут тебе навчать!..

По тих словах фурія лишила Андрієві руки й ноги в спокої, зайшла за стіл, всілася зручно, вибрала з купи течок одну якусь і заглибилася в неї. Потім підсунула аркуш патеру, озброїлася ручкою й стала задавати Андрієві стандартні запитання, намагаючись бути спокійною:

— Прізвище, ім'я та по батькові?.. Рік народження?.. Соціальний стан?..

Андрій теж спокійно відповідав, пильнуючи за характером запитань і характером відповідей. Все це видавалося йому на безглузду комедію, бо ж вони про нього давно й напевно знають всі потрібні відомості, до найдрібніших включно, тим більше, що вежа ж, мабуть, тримає його "справу" перед собою. Але згадав, що такий стандартний перепит в цій проклятій установі має завжди ще одну, специфічну мету, так би мовити, вивчальну мету: от задають стандартні запитання, а тоді будуть вивчати, де саме й як саме він збрехав. Це ж, власне, початок слідства. Через те був обережний і хоч відповідав бистро й коротко, але думав дуже напружено, повертаючи кожне запитання на всі чотири боки. А тим часом був страшенно заінтригований — невже ж це вона тримає його стару справу? Ні, мабуть, нову.

Помалу стандартні невинні запитання про соцстан тощо перейшли в запитання каверзні, єхидні, з "пасткою". Андрій змобілізувався цілком і відбивав удавано невинними або безглуздими відповідями кожне запитання, як м'яч, бавлячись з вогненногровою фурією в логіку.

— Під судом і слідством був?

— Під слідством? Був. Під судом?.. Ні. — Цю відповідь Андрій спеціально розчленив надвое, тим самим розчленяючи й запитання, — він схопився за можливість провести своє власне слідство на предмет вияснення, чи то таки його старе "діло в неї в руках, а чи нове, а якщо нове, то чи добре вони про нього поінформовані, чи все знають? Для цього йому треба було "заволити й вивести фурію з рівноваги окремо, явно глузливою, але логічною відповіддю: — Під слідством був, під судом ні.

--- Що?! — витріщилась фурія, — як це?

Андрій знизав плечима:

— Як звичайно...

Фурія відклала перо, подивилася презирливо на Андрія й страшенно важно почала стукати ребром долоні по столу:

— Слухай, ти!.. Не будь ідіотом!.. Якщо ти був під слідством, то як же ж ти міг пройти мимо суда?

— Скажем (презирлива павза) — був покараний без суда. Чи це новина?

— Я задаю запитання, а не ти! Твоє діло відповідати. Пойняв? Відповідай точно й коротко — де був під слідством?

— Тут.

— Що за ідіотська відповідь?

Андрій, карбуючи кожне слово, понуро:

— Абсолютно точно й абсолютно коротко — тут!

— Як це "тут"?

— Ось тут, у цій самій установі, навіть у цій самій кімнаті, шість років тому... — розсердився Андрій.

— Ага... А за віщо був під слідством? Павза.

— Гм... Не знаю.

Фурія спалахнула, але не вибухнула чомусь, подивилася спідлоба довгим злим поглядом і процідила:

— Як же ж це ти "не знаєш"?

— Дуже просто — мене докладно не інформували... Зрештою, ви це мусите краще мене знати.

Засопівши, фурія взяла течку й почала її листати. Там було кілька папірчиків і вона їх перегорнула кілька разів. Поклала течку назад, посиділа над незаповненою графою, а потім підвелась і підійшла до великої шафи, відкрила й довго та "зосереджено" порпалась в стосах складених "діл". Робила вигляд, що щось шукає. Фурія порпалась, а Андрій дивився їй в спину й сміявся. Сміявся всім своїм нутром. Слідство йому вдається. Він уже зробив один точний і безпомилковий висновок, а саме — ніякого його "діла" старого на столі немає. То либонь зародок нового "діла", течка, "скорозшивач з кількома шпаргалками всього, а серед тих шпаргалок, напевно, ніяких точних даних про нього, це ясно. А другий висновок він зробить ось зараз... Фурія порпалась в стосах "діл", а Андрій дивився, й йому раптом стало зовсім весело від думки, що пройшла блискавкою: — "Дурне ти сало без хліба! Та якщо ти хочеш показати, що тобі все відомо, то шукай "мішком прибитого", який би повірив, що мільйони справ, оформлюваних в цій установі! за шість років, могли би вміститися в оцій шафі. Ха-ха! Та для зберігання тих справ потрібен би був цілий будинок "Держпрому", а не така шафа. Ясно, що ця руда баба клеїть дурня. Це руде опудало, цей Шерлок Холмс у спідниці, з нафарбованими губами вважає когось за ідіота, це раз, а два — цікавий же то тепер порядок, коли справи шестилітньої давності шукають в таких от шафах.

При тій нагоді Андрій згадав, що його "справа" була товстюща-претовстюща та що всі справи, мабуть, посилалися услід за засудженими. Якщо так, то вона десь пропала в мандрах. Якщо ж не пішла в мандри, то пропала тут, бо не можуть же зберігатися справи такої давності там, де не зберігаються навіть самі люди, хоч і суджені не до страти, а на терміни ув'язнення чи каторги. Тих людей намагаються пошвидше заморити всіма засобами, а справи їхні зовсім не мають потреби берегти. Це ясно. Одначе він все-таки стежив пильно за розшуками рудої фурії: "А що як справа тут, га?! Зрештою все може бути".

Нарешті фурія, продивившись якусь тонюньку папку, зробила глибокодумний і таємничий вигляд, закрила шафу й вернулася до столу.

— "Нема!" — зробив Андрій другий точний і приємний для себе висновок. А фурія зосереджено сопла над паперами, удавала, що записує результат розшуків. Потім потяглися далі презирливі запитання? й ще більш презирливі відповіді. Андрій навіть не намагався маскувати своє презирство, дедалі він його більше наголошував в своїх

понурих і уїдливих відповідях. Дивився на рудогриве "чудо-юдо" і все нутро йому підіймалося рубя від обурення. Ця руда дохла кішка зробила страшну річ — вона замірилася на той образ, що його Андрій носив завжди в душі, як святиню, — образ жінки, образ сестри, образ матері. Що є кращого в світі, як образ ніжної, як голубка, прекрасної, як сонце, милої й лагідної, як пестливий весняний вітер, жінки?! Що може бути кращого...

— Родину маєш? — запитала фурія, ледве тримаючись на рівні пристойності.

— Яку? — грубо перепитав Андрій. Цього фурії було досить і вона вибухнула раптом, як бомба:

— Ах ти ж!.. (і пішли дивовижні, карколомні епітети й метафори, й сороміцькі порівняння, й жахливі розпутні образи на зразок: "Ти мені не мотай ниток на..." — далі йшло слово, якого немає в жоднім словнику, і багатоповерхова матерщина, й істеричний стук кулаком по столу).

Андрій слухав всю ту зливу понуро. — нічого подібного він взагалі ніколи не чув, а тим більше на свою адресу. Він стиснув щелепи й стиснув п'ястуки, розуміючи, що він не мусить давати волю своїм почуттям тут; але то йому дорого коштувало, стримувати себе від прямої й природної, божевільної в своїй прямоті реакції. Але він стримав себе. Слухав істеричну похабщину далі понуро, а як фурія, задихавшись, закінчила свою ораторію знову тим самим запитанням "Родину маєш?", відповів гостро й ехидно запитанням на запитання, тоном неприховане зневажливим, менторським:

— Яку родину, у Вас питаю? Кожна людина має дві родини: одну батьківську, до якої належить сама, а другу власну, яка їй належить і в якій вона є сама батьком. Яка родина Вас цікавить?

На фурію наче хто вилив цебро холодної води, вона стріпнула головою й наставилась на Андрія спантеличено. Почервоніла. Її осаджено, як ду рочку! По хвилі буркнула грубо:

— Свою власну!..

— Не маю... — процідив Андрій байдуже.

Так от і тягся процес виповнювання анкети. Андрій своїм тоном, своїм презирством, своєю тонкою іронією змішав цю рудогриву з піском. Вона геть позеленіла, вона вже не лаялась, а лише клекотіла всередині й пашіла на Андрія полум'ям, як вогненногровий дракон. Очі її, обведені підозрілими великими синцями, метали блискавки, іскрили страшною злобою.

Андрій дивився на неї й думав: — "Ну, брат, придбав же ти собі приятельку!" А Рибалко весь час стояв на своїм місці й злякано переминався з ноги на ногу, він не пустив і пари з уст.

Нарешті виповнювання анкети скінчилося. Фурія звеліла Рибалкові кинути лантух і валізку в куток і йти з Андрієм геть, чекати десь там, а сама зняла рурку настільного телефону...

— Фу-у, — зітхнув Рибалко, не втримавшись, коли вони вийшли з кімнати й зупинились у вестибюлі, чекаючи: — Фу-у... — І зробив недозволену річ, витер піт

долонею з чола й промовив якимось безпомічно, ні до кого, навіть ніби винувато й ніби виправдовуючись перед Андрієм:

— Це і є товариш Нечаєва!.. Майор органів... Жінка начальника політвідділу Охтирської МТС...

"Товариш Нечаєва!" Андрій аж озирнувся. "І ти скажи! Яке знамените прізвище і як вона його геніально зіпсувала, га!?"

По хвилі до них шпарко, гупаючи "могутньо" монументальними кованими блискучими чобітьми, підійшов блискучий в своїй новесенькій ежовській уніформі юнак з папірцем в руці і, буркнувши: "Давай за мною", повів їх порожніми коридорами, безкінечними сходами, попід гамаками. Він ішов попереду, вимахував папірцем і гупав чобітьми в паркетну підлогу так, що аж гриміло в коридорах і вестибюлях. Увесь той юнак був позначений якоюсь кричущою суперечністю: така зелена-зеленісінька молодість і така, прости. Господи, аж до карикатури доведена, грізна суворість, набувдюченість. "Робітник органів революційної законності! Діяч ВЧК-ОГПУ-НКВД! — так ніби аж було на нім написано.

Зійшли в самий низ, а потім обігнули віндову клітку й зайшли в темний закамарок. Далі дороги не було, тупик. Лише була маленька дірочка в стіні, як око. То там двері. Ледве помітні двері, оковані залізом, з маленьким тюремним "вовчком" посередині. Перед тими дверима вони зупинилися, юнак постукав, вовчок ворухнувся і в нього вставилося око, подивилося, юнак помахав перед тим оком папірцем, око кліпнуло й щезло, вовчок закрився. І ніяких результатів. Двері були замкнені. "Двері в майбутнє". Мовби двері до новітнього, не біблійного раю. По тім боці десь сидить якийсь реальний Петро чи Грицько з ключами, а по цей бік стоїть він з двома "архангелами". Так чомусь в цій країні народ називає всіх робітників НКВД й міліції — "архангелами"!.. З нудьги Андрій дивиться на гамаки, що висять вгорі над сходами, й роняє сам до себе:

— Гойдалка...

— Гойдалка, гойдалка!! — скипів юнак. — От погойдаєшся ти на ній... трам-тарарам!!

— Що ж, — згодився Андрій апатично, — якщо це для всіх, то чого ж...

— Ша!.. Ах ти ж!.. Ще й розсуждаєш?! Цить!.. — юнак почервонів по самі вуха й замахнув кованим чоботом. — Тут, брат, не розсуждають! Забудь розсуждати!! Замри!! Фашистська ти мордо!.. — Він так картинно розмахнувся ногою.

Та тут саме відчинилися з брязкотом двері й з них рука простяглася по записку. Юнак подав записку, бурмочучи: "Тут не розсуждають! Кришка й покришка!"

По тих словах двері відчинилися широко. За порогом стояло двоє вартових без зброї, лише один із ключами, а другий з запискою в руках.

— Давай! — промовив той, що з ключами. Андрій переступив поріг. Рибалко й сердитий юнак лишилися по той бік. Андрієве око автоматично закарбувало лише, як останній кадр з-поза "райської брами", вираз їхніх облич: ошцирене хижим усміхом юнакове й розгублене, здивоване й, либонь, засмучене Рибалкове. Аж Андрієві стало трохи шкода того Рибалка — все-таки він за весь час не промовив до нього не тільки

грубого, а й взагалі ніякого слова, якщо не рахувати тієї, ні до кого не адресованої репліки про Нечаєву, мовчав, як камінь а це вже що-небудь та значить.

Тяжка брама закрилася. Зразу десь з'явився черговий корпусу, взяв у вартових записку, а тоді разом з одним наглядачем повів Андрія через шкляні двері до нижнього коридора тюрми. На цих шкляних дверях раніше аніж переступити поріг, черговий зупинився, заглянув у коридор, поклав пальцями умовний тюремний знак — попередження, що от, мовляв, ми тут ідемо й ведемо "ворога народу" так що увага! нікого назустріч в цей час не вести й нічого такого в коридорі не робити! — Отже, поклав пальцями й після того вони увійшли в коридор і пішли по грубій мотузній доріжці, простеленій на всю довжину коридора. Доріжка скрадала кроки, так що вони йшли, ледве порушуючи мертву тишу, лише як черговий або наглядач оступався, тоді гриміло. Обабіч рясніли ковані залізом двері з навішеними засувами та замками й замочками. Дійшовши до середини мертвого коридора, Андрія завели до вартівні. Там було повно нахмурених, щелепатих хлопців у військових ежовських одностроях. На Андрія виповнили ще один формуляр, роздягли, обшукали геть всі рубці й рубчики, поодрізали всі пряжки й гудзики на штанях та сорочці, відпороли підметки в черевиках, шукаючи "заборонених речей", а тоді вже черговий корпусу звелів одягтись і повів Андрія далі сам по мертвих коридорах. Вони пройшли нижній поверх, піднялися на наступний... При кожному переході а чи повороті черговий спершу визирав сам, клацав попередливо пальцями, а тоді вже виводив свою жертву. Сам він — черговий — мав несимпатичну, "конячу" щелепу", білі виї й червоні (від безсоння чи від пияцтва) очі — він тими очима не дивився просто, а якось спідлоба колов Андрія. В усіх коридорах, які вони пройшли, було ідеально порожньо й ідеально тихо моторошно тихо; з обох боків сіріли сталеною фарбою герметично закриті двері, стандартні засуви на них — по одному великому й по одному малому, і стандартні замки, зачеплені на кожному засуві. А попри ті двері й засуви в кожному коридорі ходив, як тінь, навшпиньках стандартний наглядач, — ходив нечутно й до чогось прислухався, витягуючи шию, мов пес. Той наглядач не порушував ані тиші, ані порожнечі. Потім Андрій помітив, що тих наглядачів у кожному коридорі два — один в однім кінці, другий в другім.

Так вони зійшли на третій поверх. Пройшовши мертвий коридор до середини, черговий нарешті зупинився й тихе клацнув пальцями... В Андрія пробіг легенький морозець поза шкірою — вони зупинилися перед камерою ч. 49. Йому здалося, що це число дуже знайоме. Та ні, просто йому видавалися знайомими кожні двері тут, бо вони були абсолютно подібні й в одні з них він ходив колись цілий рік у такій от мертвій тиші. На тих був номер 39... На клацання пальцями від якихось дверей одлип наглядач і нечутно наблизився, тримаючи ключі. По знаку чергового наглядач взявся за замок, заграмотів тим замком несамовито, заграюкали громоподібно засуви... Двері відчинилися і — Андрій аж поточився від несподіванки: перед ним постала камера, повнісінька голих людей.

Ті голі люди сиділи або по-турецьки, або вклякнувши навпочіпки й рачки, худі аж

чорні, зарослі бородами, з великими синцями під хоробливо запаленими очима. Коли відчинилися двері, люди зашипіли, зашелестіли й принишкли, причаївшись, дивилися жадібними очима на Андрія, немов шакали на жертву...

— "Божевільні!" — майнуло в Андрієвій голові, йому згадалося, як раніше вкидали упертих і непоправних політичних в'язнів у товариство божевільних. Волосся на голові ворухнулося.

— "Давай!" — сказав черговий, хіхікнувши. Але Андрій затявся, подався всією постаттю назад перед таким видовищем, взявся рукою за одвірок, готуючись до одчайдушного захисту... Та удар ногою в спину вштовхнув його в камеру й двері за ним закрилися на всі замки й засуви.

V

Андрій швидко зайняв оборону. Він вирішив захищатися до останку. Склав руки на своїх могутніх грудях, обіперся спиною об двері, забезпечивши таким чином "тил", нагнув голову, як тур, і чекав. Дивився бистрим оком на страхітне людське звалище й зважував, чи дасть він з ними всіма раду. Він їх швидко перерахував — двадцять семеро, повнісінька камера-одиночка. Але вони всі худі, як шкелети, хоч очі їхні пломеніють буйно, він же свіжий, повнокровний і наспортований атлет... Коли, скажімо, вхопити за ноги отого малого, — здається, вірменин чи грек якийсь, — та почати ним хрестити...

Тишу, що тривала добрих пару хвилин після того, як зачинилися двері за гостем, порушив якийсь чолов'яга, зарослий, мов троглодит, з виглядом не то дров'яка, не то середньовічного пірата, він заговорив тихо, якимось підступно, з саркастичною ноткою:

— Роздягайтесь...

Андрій ще дужче напружив м'язи: "Ну-ну! Так я тобі й роздягнувся!"

— Роздягайтесь! — прошепотіло кілька голосів настирливо, витягаючи голови на худих, вузлуватих шиях. Андрій тільки ще дужче влип спиною в двері. Раптом камера вся засміялася впівголоса й так само раптом урвала, мов по команді. Від того сміху в Андрія побігли комашки поза шкірою.

— Тьху ти чорт! — заговорив якийсь дідок схвильовано, з виглядом Христа, щойно знятого з розп'яття, і сплюнув сердито: — Що за ерунда, га?! — А далі зашепотів гаряче: — Ви не бійтесь, товаришу!.. Це все порядні люди... Оце ось священик Петровський... Оце ось професор Марксо-ленінського інституту — Юлій Романович Гепнер... Оце ось професор медицини — лікар Литвинов... Оце ось секретар Чугуївського райпарткому — товариш Руденко... Оце ось агроном ОблЗУ — тов. Прокуда... Оце ось асистент професора з кафедри сільського господарства — тов. Краснояружський... Оце ось директор Харківського тракторного заводу — тов. Свистун... Оце ось завгосподарством Харківського паротяго-будівельного заводу — тов. Охріменко... Оце ось інженер з ХЕМЗу — тов. Ляшенко... Оце ось колишній член ЦЕКУКи — тов. Ягельський. Оце ось доцент... товариш Зарудний, брат того знаменитого, якщо знаєте... Оце ось професор і директор — тов. Приходько... Оце ось чемпіон УССР, тяжкий атлет, тов. Виставкін... Оце ось...

Дідок атестував, а в Андрія помалу опускалися руки, відлипала спина від дверей і очі дерлися на лоба.

— Роздягайтесь, — закінчив дідок свою атестацію сумно. — Ми всі тут голі, як святі, бо душно й пітно від тісноти, та й попріло все у нас. Влаштовуйтесь, товаришу, як вдома. І не думайте злого.

Андрій почервонів (Господи, який же він дурень!), а водночас зрадів, це чудесно, що він має таке знамените товариство! Не гаючи ні хвилини, роздягся, лишившись в самих трусах (в яких він, на щастя, ходив завжди — і влітку, і взимку) і вмовстився, де стояв — біля самісіньких дверей, бо більше не було й клаптика вільного місця.

— На середину, на середину сідайте, товаришу!.. — зашепотіли всі. — На середину. Розкажіть нам щось. Ви ж з волі?

"Як він міг дати маху! Всі такі милі, благопристойні, хоч і змучені люди".

Андрій сів на середину, знаючи, що людина з волі для ув'язнених колосальний клад, і готовий зробити цим людям все, що в силі, приємного. Його обліпили ці голі люди, як комашня шкоринку хліба. Він серед них виглядав дійсно, як людина з волі — засмалений сонцем, аж бронзовий, повнокровний, свіжий.

— Тільки Ви тихенько, — поінформував хтось пошепки, — ми сидимо от, як турки, бо не маємо права ані ходити, ані стояти, ані лежати... Тільки сидіти і то тихо. Це такий режим тут. Це щоб Ви знали. Говорити голосно — заборонено. Сміятись голосно — теж. Ми так уже по кілька місяців. І тут повнісінька тюрма таких, як ми. А тепер розкажіть... — Ви давно з волі? — запитав хтось.

— Сьогодні.

— А звідки Ви? З якої місцевості? Андрій окинув камеру оком, подумав хвилинку, позіхнув і відповів:

— З-під Маньчжурії.

— Ого!

— А скажіть, а чи там аеродромів багато, га? — миттю запитав хтось жваво, голосно і з надзвичайним інтересом. — Чи багато аеродромів?!

Андрій помовчав, подивився пильно на того, що питав, посміхнувся й раптово викарбував:

— А тобі куди летіти так негайно пріспічило, га?

Вся камера пирснула, скинулася від несподіванки й обернулася до того, що ставив запитання. Це був яскраво-рудий, банькатий, молодий жид. Від такої точної відповіді він втягнув голову в плечі й боязко заморгав білявими віями"

— От так! — прошепотів хтось до когось за спинами товаришів, — чик — і вилущив стукача, га!..

А Андрій дивився усміхненими очима на всіх присутніх:

— Ну, кого ще, товариші, що цікавить? Будь ласка. Більше ніхто не питав його ані про аеродроми, ані взагалі не ставив ніяких каверзних запитань, відповідаючи на які, можна послизнутися. Питали про життя на волі, про погоду, про врожай, про спортові змагання тощо і чекали з надзвичайною цікавістю, що ж він скаже. Андрій на всі

запитання відповідав щиро. Але оскільки в цій країні можна послизнутися на кожному запитанні, відповіді були досить загального характеру, а здебільша зовсім лаконічні: "Добре", "знаменито", "чудесно", "весело", "гарно" і т. п. А очима дивився на всіх усміхнене й вивчав кожного. Всі були задоволені з Андрієвих відповідей. А він говорив тим своїм усміхненим поглядом — "Не кваптесь, друзі мої! Ще встигнемо наговоритись. Перш давайте добре познайомимось, а то от дідько його знає... Буває всякого..."

Так от і відбулася перша розмова з людиною з волі. Дідусь, той, що атестував, посміхнувся і спитав:

— Ви перед цим сиділи в тюрмі?

— Було трохи...

— Видно...

І наче вся камера промовила те "видно", хоч усі й мовчали. Розпитування поки що припинилося. Ніхто на Андрія не гнівався, навпаки, всі перейнялися до нього неабиякою симпатією. Випадок з аматором аеродромів, що його Андрій так добре "поголив", показав, що ця людина була в бувальцях. Сам Андрій нікого ні про що не розпитував, нічим абсолютно не цікавився, ні до кого особливо (на сповид) не приглядався, а так само не хвилювався — був індиферентний і зовсім спокійний.

Переступивши поріг камери, він тепер був рівноправний арештант і розташувався, "як у себе вдома"

І потяглися арештантські будні.

28-й в'язень камери ч. 49 відразу увійшов у колію й зажив загальним камерним життям, підпорядковуючись усім неписаним правилам.

Першим неписаним правилом, якого він мусив дотримуватись, був арештантський закон, що кожен новоприбулий стажує від "параші", цебто дістає місце біля достославної тюремної реліквії, яка за звичаєм стоїть біля дверей; і лише в міру прибуття нових і вибуття старих в'язнів посувається помалу до середини. Андрій розташувався біля реліквії — згорнув свої штани й сорочку і підклав їх під голову, так як це мали й всі, під боком він мав також те саме, що й всі, — шматок голої, вогкої від поту паркетної підлоги (дерев'яний паркет в ялинку). "Параша", як кожна "параша", трохи смерділа, хоч і була добре закрита, але Андрій не шкодував, що так починається нова його арештантська кар'єра, він навіть був задоволений з такого місця — воно в дійсності вигідніше, аніж всі інші місця. Камера, що мала два метри завширшки й не сповна п'ять метрів уповздовж, розрахована на одну людину, в'язня-самітника, містила зараз 28 осіб, отже, на кожну людину припадала зовсім мінімальна площа — трішки мокрої підлоги й шматочок стіни, об яку можна спертися спиною. Справа й зліва кожна людина прилипала плечима й стегнами до своїх сусідів. Це було неприємно і саме в цім відношенні Андрій мав вигоду — він торкався до пітного тіла сусіда лише одним боком, другим же він не торкався ні до кого, спирався ліктем на віко "параші", а потім на ту руку зручно спирався головою й почувався досить добре. Правда, його часто турбували (бо все ж таки в камері було майже три десятки осіб!), але то нічого. Зате ця позиція мала ще одну вигоду — сюди не видно було з вічка й Андрій міг, навіть

дрімати, сидючи, чого не могли робити інші, не ризикуючи дістати тяжку кару за порушення тюремного режиму. Щоб спіймати Андрія на спанні, треба відчинити "кормушку" (таке віконце в дверях, через яке подається їжу) й просунути в неї голову. Але від грюку міг проснутися п'яниця, а не те що чуйний арештант. Проте Андрій в перший день не скористався з такої своєї вигоди — йому зовсім було не до снання, незважаючи на тяжку перевтому. Він потрапив у новий світ, існування якого навіть не підозрював. Він бачив тюрми й бачив камери, але щось подібне!.. Це перевищувало навіть найдикішу фантазію. Ця камера — вона могла б повстати лише в маячінні хворого — або несамовито п'яного. Спершись на лікоть і примруживши очі, Андрій пильно вивчав світ, у який потрапив.

Смішно. Можливо, навіть, що це та сама камера, в якій він колись сидів, в кожному разі точнісінько така сама. Але навіть тяжкі умови ГПУ видавались казкою порівняно з цим. За ГПУ це була камера на одну людину, тут стояло ліжко, застелене все ж таки якоюсь білизною, з сірою ковдрою поверх, стояла тумба й табуретка, підлога була натерта фарбою й навощена до блиску, який — блиск — арештант мусив підтримувати щодня сам, натираючи підлогу щіткою, видаваною наглядачем крізь "кормушку", стіни були все-таки чисті. Ну хіба це не "мрія"? ! Та двадцять восьмеро людей, звалених ось на брудній, мокрій підлозі, реальне заперечення тієї "мрії", як факту нереального, неможливого. Навіть проклята камера самотнього ув'язнення видавалася фантазією. Того не могло бути! Було ось так, як є. А це ось свідки. Вони, далекі, й вирости тут і посивіли, така на них печать втоми й безнадії. Посхилявши голови на груди й позгинавши ноги, вони сидять рядочками, як індійські факіри а чи мусульмани на молитві, в глибокій філософській задумі, тяжко дихають і сходять потом. Стіни від низу й геть під саму стелю розмальовані рудими мазками, крапками й комами — то все сліди від тисяч роздушених блощиць. Багато крапок рухається в усіх напрямках — то живі, ще не роздушені, маленькі хижаки. А по підлозі вони ходять арміями — виповзають з-за плінтусів, з одежі, з черевиків, з мундштуків цигаркових недопалків, з усіх щілин і знову ховаються туди ж. Люди на них не реагують, а якщо й роздушують, то зовсім випадково, тільки тому, що не можуть не роздушувати, не можуть розминутися. Від роздушених блощиць стоїть неприємний сморід, змішаний із смородом поту, вогкої розпареної підлоги, "параші" та запахом мертвечини, що повстає від розкладу змертвілих часток шкіри, а особливо мозолів. Вікно знадвору завішене суцільним залізним коробом, отвором угору, потім заґратоване товстими круглими штангами, з'єднаними на перехрестях грубими кільцями, і, нарешті., зсередини ще й закриті заскленими рамами. Відчинена лише невелика кватирка. В ту кватирку мало би поступити повітря, але воно, здається, зовсім не поступає, не в силі перемогти спротиву, і в камері зовсім нічим дихати.

Під вікном біля стіни стоїть ціла піраміда фаянсових тарілок, повних води. Тарілок рівно стільки, скільки арештантів, а води в них понабирано, щоб було що пити, бо з камери до вбиральні й до води водять, бач, тільки тричі на день — уранці й ввечері "на оправку" та в обід пускають на пару хвилин мити посуд. І водять тільки "організовано",

тобто цілою камерою. Це все Андрієві пояснив сусід зліва — волохатий, буквально саженого зросту й тяжкої комплекції велетень, голюнький, в чому мама родила, зарослий кучерявим волоссям по всьому тілу, з банькатими, налитими кров'ю очима. Це був завгосподарством ХТЗ — Охріменко. Справжній Голіят. Скоро Андрій узнав, що цей Голіят сидить за те, що був колись в армії Нестора Махна. Але про це узнав Андрій пізніше, зразу ж Охріменко видався йому великою, наївною й тяжко скривдженою дитиною. Після того як Андрій здемаскував провокатора, Охріменко не спускав з нього — з Андрія — очей, дивився просто в рот. А як розмова взагалі урвалася й Андрій умоствився біля "параші" та сидів собі мовчки, самозаглибившись, Охріменко присунувся до нього щільно, подивився йому в очі якось по-змовницьки, тоді повів своїми пукатими баньками нишком на аматора аеродромів, а тоді знову підвів їх на Андрія, викотив ураз ті налиті кров'ю баньки несамовито. аж вдавалося, що вони нагло випадають на підлогу, крутнув ними, як бугай, і зарипів зубами, а жменю склав у кулак і так стиснув, що пальці аж побіліли й залускотіли... Це була суцільна, сліпа, невисловлена й безрозсудна злоба. Аж Андрій засміявся. А Охріменко не додав жодного слова й жодного звуку до свого жесту — все було ідеально ясно й красномовно. Від того вражіння про цього Голіята, як про велику, тяжко скривджену дитину, тільки підсилилось. Безперечно, цей наївний велетень причину всіх своїх нещасть і всіх зол взагалі в світі бачить в особі того рудого...

Взагалі ж цей велетень Андрієві рішуче сподобався і, далєбі так само й Андрій йому — Голіят потягся до Андрія всією душою. Тихо-тихесенько шепочучи, Охріменко вводив Андрія в курс справ і познайомив докладніше з усім порядками та людьми. Причому Андрій нічого не питав, він говорив сам. Виходить, що деякі тут сидять навіть по рокові вже під слідством, а більшість по кілька місяців, лише окремі особи прибули недавно. Що їм заборонено все те, про що говорив сивий дідок, і ще багато іншого. Заборонено, наприклад, відкривати вікно вдень, іноді наглядач навіть наказує закрити й квартиру і тоді вони душаються від браку повітря. Заборонено ходити по камері, заборонено стояти (можна лише з окремого дозволу), заборонені прогулянки, й їх не водять і на одну хвилину надвір, деякі не бачили сонячного проміння й синього неба по багато місяців, заборонено писати будь-чим і будь-що, заборонено шити будь-чим, навіть сірником, заборонено бити блощиць на стінах і взагалі будь-де, заборонено не тільки спати, а й дрімати вдень, заборонено... Господи! Все заборонено, бо це все "вороги народу", над якими ведеться слідство. Такими "ворогами" й отак само набиті всі камери цієї тюрми.

Лише тепер Андрій збагнув, чому в усіх коридорах, в усій тюрмі було так тихо, як його вели сьогодні. Вона, ця тюрма, натоптана людьми до неможливості, але всі ті люди сидять ось так і "не дишуть".

Поінформував Охріменко й про те, що "дуже б'ють". Тут у камері половина битих. Але ніхто не признається, бояться. Коли він говорив про те, що "б'ють", то зовсім знизив голос до ледве чутиого шепоту, але тут же й підбадьорив Андрія:

"Хтозна, а може, й не б'ють". Тоді Андрій запитав Охріменка усторч: "А Вас били?" Охріменко замовк, втягнув голову в плечі й нічого не сказав. Витримав павзу, а тоді вів

далі свій шепіт про інше, про різне. З того шепоту Андрій узнав, що існує якась таємнича "вербовка", "кунді-бунді", "чих-пих". Виходило зі слів Охріменка, що "вербовка" — це записування до вигаданої контрреволюційної організації всіх, кого ти хочеш, власне, кого звелить слідчий, або показування пальцем на першого-ліпшого, навіть вперше баченого, або отакого якого-небудь арештанта в камері, що от, мовляв, він був у контрреволюційній організації або говорив проте й те,— цього показування пальцем ніби цілком досить, щоб людину було негайно в таку організацію зараховано з усіма від того наслідками. А якщо вона на волю, то щоб її заарештовано й кинено до тюрми. На цій "вербовці" ніби побудоване все слідство. "Кунді-бунді"—слово з нового арештантського жаргону, яким назвало тортури, биття. "Чих-пих" — розстріл.

І ще багато іншого розповів Охріменко і познайомив докладніше з усіма присутніми в камері, почавши від себе. Про себе сказав коротко, що він махновець. Махновцем був. Потім хотів перестати ним бути й зробився великим діячем на ХТЗ. А тепер уже він знову махновець і таким завзятим махновцем лишиться на все життя. "Не дають стати порядним чоловіком". При цьому він додав кілька штрихів про славного Щуся і висловив зворушливий жаль, що він не був його помічником та що він не може його практики здійснити тепер на декому... Після цього Охріменко перейшов до інших і, додаючи по кілька влучних штришків, домалював картину, яку спершу зробив був сивий дідок, а головне, він уточнив, яке ж прізвище й який титул кому саме належить. Таким чином, Андрій був уже цілком обзнайомлений, кожна людина для нього стала більш-менш конкретно, бо мала свою, бодай манюсіньку, біографію. Асистентом кафедри сільського господарства, тов. Краснояружським, був колишній соратник Болбочана, отой щелепатий і червоногубий "троглодит", що так хижо пропонував Андрієві роздягатись на самім початку. Він сидів насупроти Андрія в протилежнім кутку, з обличчям, зарослим густою щетиною, й з обвислим животом. Поруч з ним сидів агроном ОблЗу, тов. Прокуда, маленький, пузатенький, круглий, як діжечка, білявий чоловік, з по-жіночому ніжною шкірою, куцорукий і куцоногий. Потім сидів професор Харківського Марксо-ленінського інституту, Юлій Романовичі Гепнер, худючий, як скелет, старший віком, тонконосий жид, зігнутий трикутником, тоді сидів чорний, довготелесий вірменин Узуньян з повним ротом золотих зубів, колишній аристократ (якийсь купець, а чи власник якогось підприємства, а чи священик — невідомо точно), — він сидів по-мусульманськи й по-мусульманськи гойдався, заплющивши очі; але він не молився, він, безперечно, спав, а гойдався для того, щоб обдурити наглядача, який десь кожної хвилини нечутно заглядає у дірочку. Так спати Узуньян натренувався за цілий рік сидіння. Далі сидів директор ХТЗ Свистун, довгоногий, трагічного вигляду, понурий чоловік середніх літ, знаменитий директор ще знаменитішого, бо єдиного на всю Україну й найбільшого на всю Україну, наймодернішого підприємства — тракторного заводу. Тоді сидів манюсінький, але атлетично збудований вірменин Какасян, не то чистій черевиків, не то завмаг Церабкоопу. Тоді, мружачи постійно оченята, бо короткозорий, невеличкий, дуже аристократичний з обличчя, гостроносенький чоловічок — Зарудний, брат того

Зарудного, боротьбиста, що його іменем названа одна вулиця в Києві. Старший брат. Він завжди носив пенсне, що видно з нагніток на перенісці, але тепер у нього пенсне відібрано і він безпорадний, а очі йому постійно, сльозоточать. Тоді сидів білявий атлет, чемпіон УССР, Виставкін. А біля нього, тонкий, як жердина, покручений у незручній позі, професор, він же й директор якоїсь школи, а колись діячі УНР, — Приходько. А тоді сидів чорний, як жук, жид, якого звали Азік, якийсь великий партійний діяч з Черкас а чи — з Кременчука. Потім ще якісь два жида з Цукротресту, досить жалюгідні на вигляд, бо безмежно перелякані й, як поінформував презирливо Охріменко, хорі від страху, на різачку. За ними — меланхолійно замріяний інженер Ляшенко, що зосереджено дивився на свої голі коліна, обхопивши їх руками. А в самім кутку сидів секретар Чугуївського райпарткому, колишній моряк, Руденко, невеликий на зріст, добре наспортований, сердитий з вигляду чоловік років тридцяти п'яти — він весь час моргав маленькими оченятами, що мали такий сердитий, такий колючий погляд з-під рудих волохатих брів, настовбурченим стрішкою, мов у діда. Він, видно, був доброї вдачі, а удавав з себе неприступну злюку — рятувався від "приятелів", сидів такий нашорошений, змобілізований геть увесь, наче аж колючий, мов їжачок. Це стільки сиділо справа, повернуті лицем до середини. І стільки ж сиділо зліва, насупроти них, торкаючись ногами ніг. В кутку, насупроти Руденка, сидів той сивий дідусь, що перший знайомив Андрія з камерою, — це був робітник якогось наркомату на прізвище Прокопович. Біля нього, випинаючись сухими ребрами та немічно спершись спиною об стіну, сидів доктор-терапевт, професор медицини Литвинов, сивий, як і Прокопович, і такий же літній дідусь з великими синцями, вірніше, синіми мішками під очима. Біля нього сидів той жид, що так дуже цікавився аеродромами, капловухий і з білими "поросячими" віями, на прізвище Юровський. Він ховався за спину дебелийого чоловіка, незграбного, грубо витесаного — голови колгоспу з Сумщини на прізвище Рябий. Потім сидів русявий, з ніжними рисами юнак, на ймення Давид Л., сіоніст згідно з обвинуваченням: він багато, майже безперервно, кутив, бо мав що, недавно прийшовши з волі. Доктор Литвинов за кожним разом просив "бичка", мовчки простягаючи руку, і Давид лишав йому півцигарки, так само мовчки вкладаючи її в докторову руку. Біля Давида сидів сухорлявий, з рябим обличчям, ("чорти горох молотили"), старший уже чоловік, знаменитий на всю колишню Харківську губернію партизан, командир селянської бригади червоного козацтва, — Альоша Васильченко, по вуличному Драшман, двічі герой ордена "Червоного Прапора", пізніше директор якогось комбінату і от... "Сидить по одному ділу з Гаркавенком... Орденами по морді били...", — поінформував Охріменко.

Андрієві серце кинулося, коли Охріменко інформував про цю людину. Він же знає цього Васильченка, власне, знає легенду про нього. Це ж з сусіднього міста! Їх було п'ять братів... З тих двох прізвищ, що навіки закарбувалися в Андрієвій голові з часів революції, коли він був зовсім зеленим юнаком, одно було ось це — Васильченко. Друге прізвище, не менш знамените, не менш легендарне, було — Лазаренко, командир повстанських частин, родом з села Хухрі. Андрій тоді не знав ані імені Леніна, ані імені

Троцького, ані інших імен, для нього вся Революція була уособлена в іменах Васильченка й Лазаренка.

Тепер от Васильченко сидить з кам'яним виразом обличчя й курить, він має смагляву від природи шкіру й витатуйованого орла на руці.

Біля Васильченка сидить старий-престарий колишній ігумен Л-го монастиря, а потім чільний церковний діяч Петровський з величезною гилою — йому відібрано бандаж, і він тепер тримає ту свою гилу руками й так сидить, зосереджено щось думає й весь час ворушить губами. Далі сидить теж старенький чоловік, український есер, перший директор Першої Української Гімназії в Харкові Кулинич, дуже подібний до славетного поета Слобожанщини, Якова Щоголіва; тільки ж Щоголів, мабуть, і після смерті не був такий худий, аж чорний, як цей Кулинич. За цим сидів інженер Н — автор проекту цієї самісінької тюрми! Він збудував цю тюрму в 1931 році, а тепер сам сидить у ній! На ньому повторилася практика древньо-єгипетських фараонів, що відтинали будівничим голови. Особливо злорадів з цього приводу й потішався Охріменко. Сам же інженер Н сидів, поклавши голову на коліна, й гойдався, заплющивши міцно очі, так як і Узуньян; але гойдався, либонь, зовсім з іншої причини — на його обличчі був написаний глибокий якийсь, смертельний біль, так, наче в нього пекельно болять зуби й він той біль тамує гойданням. Але то не від зубів. Далі сидів вірменин на прізвище Карапет'ян, "вірменський атаман", згідно з Охріменковою інформацією. Потім сидів чорний, як циган, поет Антон Дикий. Раніше сидів тут ще один поет, футурист, Михайло Семенко, але його кілька днів тому забрали: цей Семенко написав був найкращого свого вірша на тюремній, звучав він зовсім не футуристичне, а саме:

"Тяжка неволя
в рідній хаті!"

Цілковитий контраст до Винниченкового "поміркованого та щирого"! За що й дістав кілька діб карцеру ще й по ребрах трохи. Також сидів тут ще голова ЛОЧАФУ (Літературне об'єднання Червоної Армії й Флоту) — Галушко, але його теж десь забрали. Це ті, що були, а тепер немає. Отже, ті, що є, далі:

Поруч з Диким сидів Охріменко і, нарешті, він — Андрій. Але між Охріменком і Диким була ще одна людина, тільки вона не сиділа, а лежала — єдина особа тут, що мала привілей лежати, — вона лежала, агонізуючи. Це була, власне, не людина вже, а скелет на прізвище Ягельський, колишній член достославної ЦЕКУКи, член керівної трійки. Він уперто й завзято змагався зі смертю, леді дихав уже, але не вмирав. "Він так конає вже кілька днів — поінформував Охріменко й при тому трагічно висякався. Про причину він мовчав. "Астма нібито". Ягельський дійсно мав астму, але то зовсім не головна причина. Серед усіх голих Ягельський був єдиний, що мав на собі штани. На ногах, що висувалися, як дерев'яні брудні цурпалки, з холош, і на голій спині та грудях темніли підозрілі смуги й плями. Андрій пильно, дуже пильно дивився на ті плями, й тоді його візаві, Краснояружський, той троглодит, раптом ощерився й весело прорік:

— Га-га! Ото, брат дали, так дали!.. Дошками, дошками його!.. А Нечаєва шомполом по я...! Га-га!... Кунді-бунді на великому конвейері...

На нього всі зашикалию.

"Ого, — подумав Андрій,— вони навіть самі собі бояться сказати правду, перелякані а чи такі обережні!"

І, ніби прочитавши його думку, Васильченко понуро сплюнув.

Тут саме заgrimіли засови біля "кормушки", й всі злякано презирнулися, гладячи зі злобою на Краснояружського, мовляв, "через тебе все, чортів сину!" По хвилі відчинилася "кормушка" й просунулася голова наглядача. Голова поводила щелепою, подивилася на всіх по черзі, пожувала якесь неказане слово й висунулась назад, не зачиняючи "кормушки", щось там сопла, роздивлялась записку, потім знову всунулась в "кормушку", знову поводила неголеною щелепою й нарешті промовила. таємниче:

— На "У"..

— Узуньян... — пробелькотав тремтячим голосом вірменин з золотими зубами.

— Ще! — буркнула голова понуро.

Мовчанка. Більше не було на "У". Голова зникла, закривши "кормушку". По якімсь часі ляда відчинилася знову й просунулася та сама голова. Дивлячись чомусь злими очима на Андрія, голова промовила таємниче й уперто:

— На "У"!..

— Узуньян... — сказав знову вірменин жалісно й так само, як і перше, тремтячи. Голова не звернула уваги, а дивилась весь час пильно на Андрія.

--- Ще! — промовила голова з притиском.

--- Мовчанка. Голова не зводила з Андрія очей. Нарешті промовила:

— А твоя як хвамілія?

— Чумак.

Голова зціпила зуби, блиснула очима люто, засопла. Але нічого. Лише по хвилині промовила:

— Ану соберись!..

— З речами? — спитав Андрій не без іронії.

— Ні, без... Давай так, без штанів. За минуту щоб був готов!

"Кормушка" зачинилась. В камері майже всі пирснули зо сміху.

— На "Р"! — сказав Руденко злобно з кутка, імітуючи наглядача.

— 0-ррр-лов... — озвався Краснояружський, імітуючи Узуньяна.

— Чого ж ти, гад, трам-та-раам, мовчиш?! Давай з віщями!

Сміх. Це так нібито тут викликають.

Потім почали підбадьорювати Андрія, щоб не боявся, бо сьогодні неділя, а крім того ще — це денний виклик, так що нічого, мовляв. Вечірні й нічні виклики страшні, о, то страшні! А вдень — це скоріше всього в якихось справах формальних до тюремного начальства; звичайно, якщо його не поведуть зразу на конвейер... Бо й так буває.

Заgrimіли засуви, відчинилися двері, й Андрія поведено голого по коридору. Це не була довга екскурсія. Його завели до вартівні, обстригли буйну русяву шевелюру й повернули назад до камери, на втіху всім арештантам, цілого й не пошкодженого більше ніде.

Потім був обід. Спершу зацокали десь по всьому коридору кормушки в камері 49-й всі нашорошилися. "Обід!" Черговим камери був Руденко— він встав, підійшов до дверей, понюхав у щілинку, де нещільно прилягала лада "кормушки", й скомандував понуро:

--- Випий воду!

Випити воду, звичайно, ніхто не подужав, та й не збирався, а просто її злили всю в парашу, для цього передавали тарілки з рук до рук конвейєром — права сторона до Краснояружського, ліва — до Андрія. Потім розібрали тарілки, де чия, а вони всі позначені чи то видряпаними рисочками, чи цятками, а чи іншими прикметами, підставляли десь ложки й шматочки хліба — рештки денної пайки — й чекали, повернувши голови до дверей. Андрієві запропонували миску й ложку Ягельського, все одно він не їсть уже кілька днів, але Андрій відмовився.

— Я на казенному утриманні, товариші, отже мені мусить бути виданий законний "інвентар".

— Та хтозна...

— А хліб Ви маєте? — спитав Руденко офіційно. Він був дуже суворий і в той же час якийсь смішний в своїх трусах, змайстрованих з обдертих кальсонів, голоногий і голопузий, з рудим пушком на шкірі і геть весь укритий ластовинням, особливо на грудях та спині, що його робило дуже подібним до хлопчика-школяра, отакого собі Васильченкового "Перепеленяти". Або ще до отакого собі голошийого, обскубаного, цибатого півника.

— Ні, не маю, — відповів Андрій, — а що?

— Та нічого... (павза). Голодний будете.

Андрій знизав плечима байдуже. А Краснояружський, потішаючи, додав:

— На що йому хліб! І на що йому миска-ложка! Га-га!.. — А тоді повернув лице до Андрія: — Тут, брат, деякі спочатку по декілька днів не беруть хліба й ложки в рот — не лізе, брат, а здебільша назад геть пре другим кінцем... Так що не журіться, завтра пайку одержите та й мені віддасте... А сьогодні Вас на харчі ще, мабуть, не записали, пізно прибули Ви... Га-га!..

Охріменко меланхолійно дістав з-під купи свого лахміття брудну торбиночку, вийняв з її торбиночки шматочок хліба, подивився на нього — на той шматочок — жалібно, а тоді зітхнув, переломив шматочок надвоє й протяг половинку Андрієві. Андрій відмовився, подякувавши, зворушений. Тим часом відчинилася кормушка й наглядач простяг руку в камеру, в другій руці тримаючи черпак. Йому Руденко подавав порожні миски, він наливав і повертав повні. Наглядач розливав якусь руду юшку, що чомусь називалася борщем. Мабуть, тому, що була зварена з червоних помідорів. Від тих помідорів залишилися тонюнькі шкірочки, й крім тих шкірочок більше в "борщі" нічого не було — ані картоплини, ані капустини, ані тим більше чогось м'ясного, чогось від борщу. Гола червоняста юшка з шкірочками. Наливши двадцять сім порцій (миску Ягельського теж подали, хтось з'їсть!), наглядач спитав: "Усім?" — а коли почув, що бракує одному новакові, закопивив презирливо губу, коли ж Руденко ще й про хліб

заговорив, наглядач зовсім розлютився й процідив крізь зуби: "Нічого, не здохне до завтра, подумаєш!" — і grimнув кормушкою.

Тоді Андрій, що ще секунду перед тим не хотів і не мав найменшого наміру турбуватися про обід, встав і постукав у двері. Наглядач відчинив кормушку:

— Хто стукає?!

— Я.

— Що таке?

— Будь ласка — миску, ложку й мій хліб! — це було сказано спокійно, офіційним тоном.

Наглядач страшенно здивувався, він був просто приголомшений. "Диви! Хтось іще сміє й може тут вимагати!!" — аж наче говорив увесь його вигляд. А далі насупився й прорік уголос:

— Гляди, щоб я тобі не дав так, що тобі й їсти буде вже нічим! Ич ти!.. Почекаєш до завтра! — і закрив ляду.

Андрій знову постукав. Наглядач шпарко відкрив ляду і визвірився:

— Чого грюкаєш тут?!

— Будь ласка, — промовив Андрій, як і перше, спокійно, — чергового корпусу сюди!

Ляда шпарко закрилася перед самісіньким Андрієвим носом з розрахунком той ніс розквасити, але не вийшло. Андрій постукав енергійно. Дужче! З усієї сили!, не чекаючи, поки кормушка відчиниться, голосно вигукнув, прихилившись до щілинки:

---Негайно чергового корпусу сюди!!

Вся камера шикала на Андрія, але він не звернув уваги. Зціпивши п'ястуки й зуби, він намірився тарабанити в двері доти, доки вони не відчиняться. По коридору задудніли кроки, якась метушня, й враз кормушка відчинилася — за нею стояв черговий корпусу, але вже не той, що привів Андрія, а якийсь інший.

— Я черговий корпусу, в чому річ? — запитав суворо.

— Будь ласка, — промовив Андрій чемно, — миску, ложку й мій хліб!

— Гм; — гмикнув черговий глузливо, — а може б, ти почекав до завтра, чоловіче!

— Добре, — згодився Андрій таким самим тоном, — а ти тоді, чоловіче, задумайся добре ось над чим: як я сьогодні дам дуба з твоєї вини, то тоді тобі доведеться сидати на моє місце, щоб мій слідчий мав над ким вести слідство. Добре? Дітей маєш?

— Ну-ну! Без пропаганди, пожалуста...

По тих словах черговий замовк і більше нічого не сказав. Тільки подивився пильно на Андрія, зміряв його оком з голови до п'ят, підібрав губи якось невиразно й закрив ляду.

Через яких п'ять хвилин Андрієві принесено миску зі "борщем", ложку й пайку хліба. Андрій переломив пайку надвое й половину зразу віддав Охріменкові, пам'ятаючи, як цей Голіят жадібно дивився на свій крихітний шматочок, коли ламав його надвое кілька хвилин перед цим. Потім Андрій випив "борщ" навхилки, а хліб, другу половину пайки, сховав, бо справді не хотів їсти. Сховав же він її в той спосіб, що зробив із своєї спідньої сорочки-майки імпровізовану торбинку та й вкинув хліб туди, а

до хліба поклав і ложку. Ось це й будуть його "вещі"!

Після "борщу" дано ще буквально по одній ложці каші, звареної з яшної крупи. За своєю консистенцією це було щось середнє між кулішем і нормальною кашею, як її варять у кожного вдома. Але від нормальної каші подане їство відрізнялося не тільки консистенцією, а й кількістю остюків, чорного горошку, камінців і іншого сміття. Андрій свою кашу віддав Краснояружському, що, як і Охріменко" мав справді троголодницький апетит, виголоджений за довгі місяці.

Це й був увесь обід.

Задоволення Андрієвої вимоги було справжньою подією, й в'язні ніяк не могли опам'ятатись, як це трапилось. Взагалі тут ніхто нічого не просить, а тим більше не вимагає, бо ніякі заяви й скарги ніколи й ніким не беруться в рахунок і лишаються "гласом вопіючого в пустелі" і в той же час зовсім не "гласом вопіючого в пустелі", бо відважні дістають за це дещо, а саме — карцер, репресії погіршенням режиму, а іноді й биття. А тому ніхто вже ніяких заяв і скарг не складає, і то не тільки наглядачам чи черговим, а й взагалі нікому в цій "богоспасаємній установі". А що вже говорити про вимоги. Хтось висловив думку, що й тепер це може ще закінчитися погано для Андрія. Андрій теж був такої думки, але махнув рукою — йому, зрештою, байдуже.

Після обіду заgrimіли засови на дверях і всі посхоплювались — "Мити посуд!" Це все-таки була велика приємність. Навіть Ягельський заворушився. Товариші рішили взяти й його з собою. Забрали миски й ложки, кожен свої, озброїлись рушниками, хто мав, і, покинувши задушливу, пітну камеру, черідкою вийшли в коридор і пішли вздовж. Попереду наглядач з ключами, потім Краснояружський, а за ним вся решта— черідка голих, кривоногих, худоребрих, зарослих волоссям, або навпаки, ніжношкірих, як немовлята, різнокаліберних людей, озброєних мисками й ложками. Андрій ішов у числі останніх, за ним Охріменко вів, майже ніс на руках, Ягельського, а тоді Руденко з Азіком несли парашу, замикаючи процесію. Двері камери наглядач лишив спеціально навстіж. Не для провітрювання, а для власної орієнтації, щоб часом не дати хука, коли вертатиметься, щоб швидше знайти потрібну камеру серед безлічі інших, подібних, в цьому довжелезному коридорі.

Ідучи повз ряди герметичне закритих дверей, Андрій відчував хоробливу цікавість — що ж там, за ними, є. Знав із минулого, що в кожному такому коридорі половина камер-одиночок, а половина загальних, розрахованих нормально на 10, а деякі й на 13 осіб, цебто камери, де могло стояти 10 — 13 ліжок і стільки ж тумб та табуреток. Цікаво, скільки ж там тепер людей, якщо в одиночці 28?! Але те все повите таємницею. Тільки доріжка була вкрита безліччю слідів від мокрих босих ніг, що пройшли недавно в зворотному напрямку, і з цього можна було здогадуватись, що тут пройшли тільки що величезні людські юрбища, а ще скільки ж їх пройде! І це тільки з однієї половини коридора! А ще ж друга половина топче сліди в другий кінець, до другої вбиральні. А ще п'ять таких, поверхів з такою точнісінько кількістю камер кожен! А ще ж льохи!

В кінці коридора наглядач відчинив двері і впустив їх усіх до вбиральні. Це була манюсінка вбиральня, призначена для однієї особи, для в'язня-самітника. Вона мала

кафельну підлогу й один умивальник з одним краном. В таку от маленьку вбиральню загнато їх усіх одразу, натоптано, як то кажуть, під зав'язку, сказано "живей!" і закрито двері, попхнувши тими дверима останніх в спину, тих, що не влезли. За тим "живей!" крився встановлений згори й довільно регульований самим наглядачем регламент, всього десять, а то й п'ять (залежно від настрою та характеру наглядача) хвилин часу, за які треба всім встигнути помити ложки й миски, помитися самим (біля одного крана!) й зробити все, що кому треба. Людина, яка звикла до нормального життя, цього просто не зможе уявити, як можна, скажімо, умитися, коли не можна випростати рук в тісноті. Одначе люди вже якось дають собі раду.

Помитися не входило в програму, передбачену й милостиво дозволену "партією й урядом", і наглядачі за ретельно пильнували, але в'язні потребували цього, як повітря,— облитися водою з маківки до п'ят — і намагалися зробити це за всяку ціну, бо інакше — "лабець!", духота, піт, блощиці, воші й бруд заїдять геть! Але як помитися, коли не повернешся? Дуже просто. Один наливає воду в миски й передає швидко в простягнені руки, а люди виливають її собі й один одному на голови та спину...

"Є такі наглядачі-собачники, що зумисне виганяють в'язнів з убиральні якраз на половині, не давши ані вмитися, ані оправитися, і нічого, брат, не зробиш. Ще й квартиру зачине, потім в камері, щоб і очі людям на лоба виперло від задухи, за кару..." — це Охріменко до Андрія.

Ще не всі зробили, що їм треба, як відчинилися двері— "Виходь!" Дискутувати з наглядачем в таких випадках не рекомендується, бо то може призвести до дуже тяжких наслідків. В'язні пробували застосовувати іншу методу боротьби за свої арештантські інтереси під час таких от вранішніх, обідніх і вечірніх процедур у вбиральні — методу пасивного спротиву, яку застосували й тепер. Вони слухняно виходили і навіть ретельно підганяли один одного і в той же час не виходили, барилися, гузалися то з мисками, то з ложками — вони вигравали час для своїх бідолашних товаришів, які ще не скористалися з усіх благ такої от прекрасної інституції, як ця вбиральня з текучою, прекрасною, холодною й чистою водою. Але тактика ця наївна не допомогла — вигнав барбос! Черідка голих людей тим же порядком, що й перше, простяглася по коридору. Кожен ніс повну миску води, а двоє несло по дві — Ягельського й Охріменкову, бо останній супроводив першого. Руденко й Азік на придачу несли ще й камерну реліквію, добре вимиту й налиту трохи чистої води, щоб не смерділа.

Андрій теж ніс повну миску води. Він був хотів набирати лише трішки, бо не відчував спраги, але товариші звеліли конче набирати повну, "треба". І тільки прийшовши до камери, Андрій зрозумів, що означало оте "треба".

Не встигли зачинитися двері, як в'язні заходилися швидко мити підлогу, користуючись з того, що наглядач саме зайнятий водінням інших камер до вбиральні. Операцію цю пророблено блискуче, чим засвідчено високу кваліфікацію набуту за довгі місяці сидіння. На команду Руденка — "Палубу лопатити!" — всі забрали (кожен свої) речі в руки й стали попід стінами, а троє наймоторніших — Свистун, Приходько й

Руденко (директор, професор і секретар райпарткому) — швидко вилили майже з усіх мисок воду на підлогу й чиїмись штаньми, спеціально пожертвованими й пристосованими до цієї операції, навели відповідний лад: поялозили добре по підлозі, потім викрутили ті штани над реліквією і вже "сухими" добре витерли всюди. Після того постояли всі ще хвилинку, тримаючи речі й дослухаючись до коридора— чи не наближається наглядач. Вони потребували пару хвилин, щоб підлога трохи протряхла. Пара хвилин була їм подарована Провидінням, вкрадена в суворого наглядача, після чого всі поклали речі на місце й щасливі посідали на чисту, свіжовимиту підлогу, задоволені, що наглядач їх не наклав під час цієї операції.

Вони цю операцію проробляють щодня отак після обіду, ризикуючи бути тяжко покараними. Але вони не можуть інакше. Інакше їх поїсть тут короста, болячки, разом з вошами, та блощицями та всілякою іншою заразою. І так на шкірі в багатьох підозрілі прищі, й лишаї, та гостинець від поту.

Після обіду час поплив жвавіше. Особливо, коли змінився наглядач, про що новий наглядач сам довів до відома в'язнів, відчинивши кормушку, зазирнувши в неї й знову зачинивши, —це він приймав "господарство", заступаючи на зміну, зазірав у всі камери. Цей наглядач був "добрий" на відміну від попереднього, що був виключно злий. Добрий же цей наглядач тим, що нібито не дуже чіплявся до ув'язнених За дрібні порушення "порядку", як от сміх і розмови, трохи голосніші за шепіт, стояння на ногах і розминання кісток тощо. Як тільки змінився наглядач, хтось почав розповідати анекдоти. А потім камеру розважав Карапет'ян... Андрій здивувався, що ці люди ще можуть сміятися, на що дістав пояснення:

— Сьогодні неділя, а значить, вихідний день для великого жаху, бо сьогодні нікого не беруть на допити (хіба кого не кого там), це раз. Друге — прийде завтра і неділі вже не буде, бо понеділок то не неділя. І, нарешті, — "пролетаріат не має чого втрачати, крім..." — ця, як відомо, геніальна теза є без сумніву основою шибеничного гумору всіх віків. Тож — "Лови момент! Коли маєш нагоду посміятися сьогодні, не відкладай на завтра. Смійся сьогодні, бо завтра не дадуть, завтра вже може бути пізно". "Ще поки людині дають, крім кунді-бунді, борщу й каші, вона має всі підстави весело сміятися. Коли ж їй зроблять "чих-пих", тоді вона вже сміятися ніяк не зможе".

Всі ці "афоризми з арсеналу найновішої філософії ув'язнених мислителів" і ще низку інших подібних уїдливо й загонисто висловив Краснояружський, сидячи в позі факіра, й закінчив:

— Так сказав Заратустра!

Карапет'ян розповідав речі, яким не може дорівняти жоден анекдот у світі. Та де! Щось подібне могла витворити лише така без подібна, така неповторна, така карколомна епоха, в якій вони мали щастя жити, а тепер мають щастя сидіти ось в цій тюрмі і ці всі незрівнянні речі слухати. Сам Карапет'ян — перський вірменин і розповідав свої історії на перський лад, які в сумі можна б поставити під один заголовок — "Перські мелодії" або "Перські мотиви". Він ніби прибув до цієї камери недавно з іншої, а в ту ще з іншої — так обкружляв за рік всю цю тюрму, ще й тюрму на

Холодній Горі і надивився всього та наслухався доста, а ще більше пережив сам і мав що розповідати. Але він розповідав тільки "перські мотиви" — пригоди персіян і вірмен на слідстві в цій модерній тюрмі, в "органах революційної законності".

Злі язики, сконденсовані в шепоті Охріменка, який всі відгомони тих язиків визбирав і от передавав Андрієві, говорили, що сам Карапет'ян "вербовщик" усіх тих нещасних вірмен та персів, що масово йдуть по всіх сферах новітнього пекла в ореолі приголомшуючої анекдотичної слави. Вони, нібито для спрощення справи, йдуть всі по одному шаблону обвинувачення й методів слідства як перські шпигуни й диверсанти, організовані в єдину організацію. Організовані, звичайно, довільно в лабораторії оцієї "фабрики-кухні", в чому нібито не останню роль зіграв оцей ось... Але то говорять злі язики й Охріменко. Тим часом Карапет'ян справляв вражіння дуже порядної людини, дотепної й гострої на язик, лише безмежного й одчайдухого циніка, що достославний вірменський гумор довів до віртуозності, глузуючи сам з себе й своїх братів крові.

Найперше Карапет'ян, перед тим як почати оповідати фрагменти, натоптав свою люльку (чудо тюремного мистецтва, зроблене з процідженого хліба, тертої цегли і паленої гуми) в формі чорта-Мефістофеля, до речі в профіль дуже подібного до самого Карапет'яна, — натоптав її махоркою, припалив у інженера Н, а тоді затягнувся, пустив хмару диму й, дивлячись на інженера, з безподібною ширістю й простотою душевною промовив:

— Карошій тюрма ті пастроїл... Карошій... Спасіба, брат...

Помовчав. А тоді обернув лице до рудого аматора аеродромів:

— А ти маєш бальшой вуха — так добре слухай. Следоватиль спитає, а ти й не будеш знати, що Карапет'ян казав, і пропали твої вуха— одірве начальник разом з твоєю карошей башкой...

Сміх. Карапет'ян помовчав після такого вступу, а тоді почав оповідати свої фрагменти, нанизуючи їх на барвистий разок мальовниче й опукло, як колись його прапрабабуся — перська Шехеразада свої фантастичні новели "Тисяча й однієї ночі". Говорив він таким барвистим і оригінальним діалектом, який, на жаль, годі відтворити будь-якою іншою мовою. Звичайний же переказ — то лише тінь їхня бліда.

...І от побликав того дурного Аслана товариш слідчий та й каже:

— Піп твій сволоч, усіх вірмен завербував. Що ти на це скажеш? Аслан мнеться. Сказати "правда" — зле. Сказати "неправда" — також зле. А знає, що піп "таки да", всіх завербував по списку, який йому дав слідчий, всіх підписав, ще й благословив — "належать до контрреволюційної, терористичної, диверсійної, шпигунської, воєнно-повстанської організації". Але сказати це — по-перше — від Бога гріх і страшно, а по-друге — за свою шкіру знов-таки страшно, а в-третьох — слідчого страшно, бо він тоді почне бити, щоб признавався за себе і за всіх інших... А що признаєшся? — коли піп за всіх "признався". А слідчий насідає: "Що ти на це скажеш?!" Цебто про попа.

Думає, думає Аслан і нічого не може придумати. А слідчий напосідає. Бо йому треба знати, чи належав Аслан до контрреволюційної організації і що робив. Цілий день думав Аслан, сидячи на ріжечку стільця та все падаючи з нього, коли слідчий

торкався "пальцем" до його бідної голови: "Ну, ти будеш говорити?" Нарешті Аслан не витримав і звомпив: — "Я буду говорити!"

— Говори! — сказав слідчий.

— Що ж, — сказав Аслан, зітхнувши, — пиши, громадянин следоватиль!.. Піп наш, він — як той бідний Карапет. Як ти його призначив генералом над усіма шпійонами — то йому зле. А як ми його скинемо з генерала, то йому буде ще гірше... Пиши, що все правда і що я — теж контрреволюціонер"

І питається тоді слідчий в того дурного Аслана, в того чесного чистія черевиків, що не завжди міг розібрати, де ж черевик правий, а де лівий:

— От ти кажеш, що ти був контрреволюціонером. Що ж ти брешеш?!

— Їй-богу, правда! І ворогом народу був! Був!

— Добре. Раз так, тоді говори, що ж ти робив?.. Ти говорив я буду писати, а ти тоді підпишеш.

— Так я ж не вмію писати...

— Нічого, я тобі я-ак дам! то ти тоді зразу підпишеш, хоч і не вмієш.

— Підпишу, підпишу, громадянин...

— Отож... А тепер говори, що ти робив.

Бідний Аслан думає, тяжко думає, аж піт йому з лоба виступає, і не може збагнути, чого ж той слідчий від нього хоче. Нарешті зітхає:

— Нічого я не робив. Я був контрреволюціонером. І ворогом народу теж був...

Слідчий б'є бідного Аслана по карку прес-пап'є і кричить:

— Що ж ти крутиш, фашистська ти шкуро! Ти думаєш, ми не знаємо. Але нам треба, щоб ти сам признався чесно... Ти советську власть любиш?

— Любим, любим, громадянин дорогий...

— Отож!.. Так докажи! Ти признався, що ти був контрреволюціонером і ворогом народу, а тепер же признавайся до кінця, що ти робив, як ти хотів валити советський лад і партію, як ти шпійонив, як ти продавав советську власть оптом і в розницю, як ти діяв разом з фашистами... Говори!! признавайся!..

— Признаюсь.

— В чому?

— Що продавав советську власть. Був фашистом. Контрреволюціонером. Ворогом... Все, як ти сказав. Все правда. Пиши — все правда.

— Ти мені тут очей не замилюй! "Правда". Нащо мені така твоя правда?.. — слідчий страшенно злоститься, тупотить ногами, аж піниться. Карапет'ян показує, як саме той слідчий злоститься та піниться.

— Ти мені говори, що ти робив? І як ти робив?!

— Харашо робим...

Аслан, дурний, бідолашний Аслан, чистій черевиків, що завжди вірив усім на слово, що, крім чистіння черевиків, взагалі більше в світі нічого не вмів, а в фінінспектора "розписувався" прикладанням свого вузлуватого пальця, вмоченого в чорнило, не знав, чого слідчий він нього хоче.

А слідчий вимагає — що ти робив?

Ні, не знає Аслан, що саме він робив і що взагалі мусив робити путній контрреволюціонер. Тоді слідчий лупить Аслана щосили по карку, добре лупить, і відправляє до камери:

— Йди й подумай.

Аслан думає. В камері. Ні, він не думає, він плаче, а товариші,— веселі його земляки, одчайдушні штукарі й "контрреволюціонери" з ласки божої — за нього думають, вони його повчають, рятуючи, що має робити путній контрреволюціонер, що має робити затятий "враг народа", отже, має робити Аслан, щоби слідчий його дуже не бив уже... Підучившись, радісний Аслан проситься на допит — сам проситься, щоб якось уже кінчати ту справу швидше, щоб уже раз, зажмуривши очі, перепливти через ту страшну Лету тяжкого іспиту до радісного берега забуття й спокою.

--- Ну, надумав? — питає слідчий.

— Все надумав, товариш дорогий! Хочем признаватись...

— Давай. Та тільки не бреш, гляди, черезчур.

— Ну, навіщо ж через "чур", все буде правда. Пиши — я, Аслан, контрреволюціонер і враг народа...

— Це вже я чув... — слідчий береться за прес-пап'є...

— Стрівай-стрівай! — злякано квапиться Аслан. — Стрівай, а то забуду й тоді все, брат, пропало... Пиши: я робив повстання проти советської влади! Еге ж. Твої черевики швидко порвались? І твого начальника черевики теж швидко порвались! І в робочого класу черевики дуже швидко порвались?! Ага?! Отож. То я їх чистив таким мазьом... знарошне таким мазьом, щоб швидко рвались. Контрреволюційним мазьом...

Слідчий — кулак з довбню, голова з горіх, вчорашній футболіст, ударно покликаний в "органи" (Карапет'ян показує образно, який саме кулак, а яка голова в того футболіста-слідчого) — тріумфує. Аслан перевищує всі його сподівання. Він все те пише й переконується під впливом Асланової залізної логіки, що він напав на цілий скарб, на контрреволюційну, диверсійну організацію, яка може забезпечити йому блискучу кар'єру в "органах". Аслан розповідає, як то він чистив геніально черевики пролетаріатові, як вони дерлися від отруйної мазі, як той пролетаріат лає советську владу, партію й самого Сталіна і хоче ту владу повалити, а все через одного чистія, фашиста й контрреволюціонера, Аслана... Аслан розповідає, а слідчий пише, аж-но піт йому виступає, сопе, прикусує язика й пише. Аслан кінчає свою розповідь клятвою, що він кається щиросердно й що більше не буде вже, і з полегкістю зітхає — нарешті йому дадуть спокій, напевно.

Але апетит приходить під час їди. Після такого приголомшуючого Асланового самовикриття епопея його дивовижних блукань по найбезглуздіших контрреволюційних сферах тільки починається. Слідчий вирішив видавити з нього всю правду геть до краплі, "розоблачити ворога" до краю...

Після диверсії Аслан мусить признаватися в не менш геніальному шпигунстві. Причому щиросердні Асланові признання чергуються з такою ж щиросердною

розгубленістю, коли Аслан сам не знає вже, що ж він робив далі. Тоді слідчий б'є Аслана й кидає в камеру, щоб "подумав". Аслан думає при допомозі своїх веселих земляків і друзів, опанованих психозом самовикриття в ім'я рятунку смерті та одчайдушним шибеничним гумором. "Надумавши", Аслан проситься на "конвейер" і епопея триває. Кінець її вже передбачений слідчим і начальством цієї богохранимої установи, точно заздалегідь вирішений, але мусить бути ще формальне виправдання того кінця, формальні ні підстави. Ті підстави й витискають з Аслана, зовсім не дбаючи про їх логічність, аби було хоч приблизно правдоподібно.

Подаючи Асланові пригоди, Карапет'ян вставляє й свої пояснювальні ремарки, що доводили наявність в цьому всьому безглузді залізної логіки, залізної послідовності й розумного, навіть геніального начала. "Не важно, що та робив учора, важно, що ти міг робити завтра. Не важно, чи правдою є вся та брехня, яку слідчий змушує тебе говорити, а важний факт, що ти таки не любиш советської влади, а значить— ти небезпечний, а тому тебе треба зліквідувати. Мета ж виправдовує всі засоби". Так аналізує справу Карапет'ян. А тим часом Аслан переходить всі фази розвитку й самовикриття себе як великого контрреволюціонера. Ось він кається в шпигунстві:

— Пиши, громадянин начальник! Я шпійон. Я сидів біля вокзалу й чистив черевики. Але то я так знарошне чистив черевики. Насправді ж я займався шпійонажем... Я щитав поїзди — скільки йде на Москву, а скільки з Москви. Пасажирські поїзди.

Слідчому такий спосіб шпійонажу не подобається, й він іронічно питає:

— Ну, і скільки ж ти нащитав?

— Сто туди, сто й один назад...

Слідчий береться за прес-пап'є:

— Хіба так займаються шпійонажем?! Ти дурня тут не клем. Якщо ти займався шпійонажем, то розкажуй, брат, правду, а не то...

Тоді Асланові приходить в голову щаслива думка, і він розповідає, що то він сидів не біля вокзалу і не поїзда рахував, а сидів від біля будинку Червоної Армії й рахував, скільки ходить командирів та різних військових начальників в будинок і з будинку, і придивлявся, які вони є. Це слідчого абсолютно задовольняє, і він вимагає ще нових і нових признань про інші методи контрреволюційної дії. Так бідний Аслан доходить до терору й великої диверсії.

От він розповідає, як він готував гранати, динаміт тощо, щоби зірвати один дуже важливий стратегічний міст. Слідчий з великим задоволенням все нотує. Потім слідчому видається за потрібне устійнити, який же саме міст мав Аслан зірвати і як він називається.

— Як той міст називається?— питає слідчий в Аслана. Аслан бачив багато мостів різних в житті, але він ніколи не знав жодної назви мосту. Знав він лише, як називався той міст, біля якого він мав постійне місце чистіть черевиків: був це Горбатий міст, невелика кам'яна споруда через .Порпань, без якої годі б перебратися на другий берег брудного, запльованого потоку калюжі.

--- Горбатий міст, ось тик він називається.

Слідчий вибухає сміхом. Потім цідить презирливо до розгубленого Аслана:

— Дурню ти! Горбатий міст вже сто разів зірваний тут такими ж ідіотами, як ти. Вибери собі краще якийсь інший... І що ви всі на тім Горбатім мосту помішалися! Зривай інший міст.

І бідний Аслан мусив зривати інший міст, який йому було призначено слідчим. Що ж до Горбатого моста, то треба сказати правду: Аслан вибрав цей Горбатий міст не тільки тому, що не знав інших назв, а й тому, що то маленький міст, а за маленький міст менша кара. Він хотів і диверсію зробити, й не потрапити під розстріл. Довелося ж зривати. якийсь великий міст і наражатися на велику кару.

Всі Асланові гріхи й контрреволюційні пригоди, звичайно, записувалися на рахунок всієї великої, всевірменської організації, і саме тому слідчий намагався витиснути його, як цитрину, до решти. Розохочений, він натискав на Аслана щосили, взявши під тяжкий психічний прес фізичними тортурами. Після диверсії Аслан признається в терорі. Потім в збройному повстанні, розгортаючи неймовірну, фантастичну свою контрреволюційну епопею. .

Ось він признається в намірі вкрати крейсер "Червона Україна" й завести його до Вірменії, щоб там його обсадити контрреволюційним військом і потім на ньому приїхати та й розгромити советську владу. Слідчий все занотував з задоволенням, бо побачив акцію, закроєну на високу скелю. Асланові він навіть дав склянку молока й відпустив до камери... Вже через якийсь час слідчий викликав Аслана знову й почав його бити несамовито, докоряючи склянкою молока та лаючи за нечесний намір обдурити органи революційної законності, ввести їх в блуд, бо ж: — Ах ти ж сякий-такий!! Що ж ти брешеш! Як же ж хотів завести крейсер "Червона Україна" до Вірменії, як Вірменії немає моря!?

Бідолашний Аслан погано знав географію, довго думав і ніяк не міг придумати виходу з такої прикрої ситуації. Він був синій, як печінка, від биття, але ніяк не міг розв'язати проблеми успішно з тим крейсером — не міг ані з вести його до Вірменії по сухому, ані взагалі дати з нараду. Нарешті він його "потопив", власне, запланував потопити на втіху слідчому, а натомість щиро признався, що збройне повстання вони — вірмени — мали робити зброєю, привезеною з Персії до Харкова на верблюдах. І от вони "привезли" зброю й заховали її поблизу Харкова на Рашковій дачі. Там були гармати й кулемети, рушніці, й шабляки, і отруйні гази — все потрібне для повалення советської влади. Історія була така правдоподібна, а Асланова ширість така переконлива, а знання місцевостей таке досконале, а неперебірливість та злочинний цинізм слідчого й усієї цієї системи такі безмежні, що вся карколомна повстанська епопея Асланова була занотована докладно, у всіх подробицях.

Після того Асланові дано було спокій на три дні. Карапет'ян запевняє, що ті три дні потрібні були слідчому, щоб розшукати зброю на Рашковій дачі. На четвертий день викликає слідчий Аслана, насуплений, лютий-прелютий, і каже:

— Зброю твою й гази ми знайшли. Але ти брехун, бо ми не могли знайти верблюдів. Скільки їх було?

— Сто верблюдів було, сто, громадянин дорогий! — каже Аслан радісно, втішений, що зброю таки "знайшли".

— То де ж ти їх дів, га? Сто верблюдів, це тобі не сто коробок твоєї дурної вакци в твоєму дурному рундуку. Де дів верблюдів, га?! Не міг же ти їх продати на Благбазі чи в Церабкоопі!

— Навіщо на Благбазі, громадянин дорогий?— сміється радісно Аслан, чесний чистий черевиків, сміється з слідчого, що він такий дурний, недогадливий. — Навіщо на Благбазі?! Йшов поїзд Москва — Тифліс через Харків, я прив'язав верблюдів до поїзда, і вони побігли назад на Персію...

Добуло явне безглуздя, навіть на погляд не дуже вередливого слідчого, щоб верблюди поспівали бігти за експресом, і він не міг цього Асланові подарувати. Бідний Аслан кілька днів після того, як верблюди побігли за експресом, не міг прийти до пам'яті в камері, лежачи пластом. Але те йога не вирятувало від дальшого ходіння по муках "малого й великого конвейєра".

Карапет'ян розповідає з безподібним вірменським колоритом, в'язні аж пищать від приглушеного сміху, не маючи права одверто й гомерично реготатися, а Андрій слухає й думає, що все-таки це, мабуть, розбещена, злостива арештантська фантазія і тільки, мстива карикатура, іронія, що все шаржує й з усього глузує, безсила на будь-що солідніше. Навіть вставки деяких слухачів про деталі з пережитого їхніми знайомими (бо хто ж насмілиться сказати про власний досвід!), ба, навіть те, що тут же, як ілюстрація до Карапет'янових "перських мотивів", поруч ось лежить і помирає Ягельський, весь в підозрілих синцях і підпливах, — навіть все це не в силі впоїти Андрієві довіру до Карапет'янових новел про дурного Аслана. Занадто-бо все безглуздо і занадто цинічно, до самозаперечення безглуздо й цинічно. Тільки аж геть згодом, у майбутньому, Андрієві судилося переконатися, що цей Карапет'ян — геніальний новеліст, на теми злободенні, та що він стисло, але подиву гідно точно виклав у своїх "перських мелодіях" душу, суть, зерно всієї цієї епохи і що Аслан — це трагічне, але ідеально точне уособлення багатьох — дуже багатьох! — нещасних, пущених на конвейєр безглуздої дійсності тут. Рівно як і слідчий в подачі Карапет'яновій — це теж точне уособлення всієї системи, до якої той слідчий належить, як її гвинтик. Але це Андрій збагнув згодом, тепер же Карапет'янові "перські мелодії" звучали, як фрагменти дивовижного, чадного сну, або рефлексії звихненої пам'яті божевільного.

Здавалося, що Карапет'ян міг би розповідати свої "новели" безкінечно, перевершуючи достославну, міфічну Шехерезаду, причому зовсім нічого не вигадуючи, як він запевняв, лиш часом багатозначно й єхидно роблячи павзи, там де не слід було говорити. Ті павзи були не згірші за слова. Він їх робив, зітхнувши й попихкуючи головою чорта-Мефісто, що в профіль так подібний до самого Карапет'яна.

"Перські мелодії" перебила та й зовсім урвала вечєра. В певну хвилину всі нашорошилися. Карапет'ян замовк. Всі повернулися до дверей, слухаючи швидше цілунками, аніж вухами, й не так щось чуючи, як угадуючи стукіт кормушок по коридору, ба, по всій тюрмі, хоч і стояла ніби непрониклива тиша. Скоро дійсно

відчинилась кормушка в їхніх дверях і повторилася така сама процедура, як і в обід. Тільки на цей раз наглядач дав у кожную миску буквально по одній столовій ложці каші і тим програма вичерпалася. Це була вечерея. Голодні шлунки тільки даремно були розхвилювані, спровоковані тією ложкою каші і увігнані в марні, розпачливі корчі, результатом чого було несамовите куріння тих, хто мав що курити. Хто не мав чого курити, конвульсійне шарпав кадилом, чекаючи "бичка" — "сорок", "двадцять" або "десять" від тих, хто кутив.

Ця вечерея була о 6-й годині. По вечері знову мили посуд. Це була третя й остання "оправка" за день, дана їм тюремною конституцією в числі інших прав та свобод. На цей раз ходили без Ягельського, бо в нього не вистачило вже і тільки сили, а й волі підтримати товаришам компанію скористатись із таких розкошів, як прогулянка голяком по коридору. Ягельський лишився лежати в камері, поставивши сухі коліна кроквами й тяжко астматично дихаючи, ажно вчувався жаль в тому диханні, що він не може піти з усіма...

Після вечері вже не мили підлоги, не розповідали анекдотів, не сміялися навіть тихесенько, а сиділи, пороззявлявши роти й тяжко дихаючи,— чекали. Вони чекали сну. Але до сну, до права заснути, ще далеко, — команда буде подана аж в дев'ять годин. Без права ж люди не могли заснути, вони хитрували, схиляючи голови як-небудь так, щоб наглядач не бачив і щоб можна було все-таки здрімати, але з того нічого не виходило. Люди тільки мліли від втоми, зітхали люто або трагічно і не могли відсахнутися від дійсності ні на хвилину — саме як починало дріматися солодко, раптом, ніби зумисне, розтиналися тихе й настирливе — "Цс-с!" — то котрийсь із в'язнів подавав пересторогу, помітивши, як тихесенько відслонявся вовчок, і вони шарпалися, ворушилися, позіхали — робили рух, потрібний для доказу, що вони не сплять. Гнітила невдоволена спрага на сон, гнітила задуха, гнітила мовчанка. Нарешті Руденко не витримав, зітхнув глибоко й шумно, мовби після шаленої біганини, й звернувся до Приходька лагідно, благально:

--- Професоре... Розкажіть що-небудь... Ваша ж черга! Літературну годину!

Руденка підтримали інші.

— З Мопассана... З Стендаля... Ні, "Три мушкетери! "Король Лір"!..

Руденко благав, мов хлопчисько, пропонував навіть і свою завтрашню пайку хліба за труд. Приходько згодився й без пайки. Літературні "години" у них, бач, відбуваються! дуже часто, а на них розповідаються з пам'яті найкращі перлини світової літератури. Оповідачами були найбільше начитані й найпам'ятливіші в'язні. До таких належали — Приходько, Зарудний, інженер Н., Гепнер. Кожен з цих чотирьох був своєрідною літературною хрестоматією, а то й енциклопедією. Особливо Приходько, наділений чудесним даром — феноменальною пам'яттю та високими здібностями оповідача. Перші три теж були ніби добрими, але черга сьогодні була Приходькова.

Для Андрія такий спосіб розваги не був новиною, бо не був він взагалі новиною в советських тюрмах, де не давали книг і газет і взагалі суворо забороняли будь-що читати і де люди насичували духовний голод "з пам'яті". Новиною був лише той високий

"клас", який мав тут місце. Це ж розважалися високорозвинені, інтелектуально багатющі, хоч і голопузі, люди.

Приходько всівся посеред камери і, на безмежну втіху Руденкові, почав своє оповідання. Він переповідав "Мадам Боварі" Густава Флобера. Висока культура й точність переказу вразила Андрія. Від добре пам'ятав цей роман і міг це ствердити.

А Руденко, напевно, не читав цієї книги і, може, тому весь обернувся в слух, хвилювався й вже переживав, як зовсім маленький школяр, якому розповідають чарівну казку. Жаднющий селяк Руденко. Аж смішно на нього дивитися! Який він голодний! Він страшенно голодний на слово мистецьке, на книгу, на літературу, якої він не читав, але страшенно хоче читати, бачити, все спізнати, доки ще живий. Очі йому світяться й він, напевно, забув, що це він сидить у тюрмі.

А Приходько помалу заповнив усіх і повів за собою.

Скоро Андрій пристав і не слухав, унаслідок тяжкої перевтоми. Ні, не мадам Боварі може сьогодні полонити Андрієву душу — її можуть полонити лише спокій і самотність, та цього саме й бракувало.

Для Андрія трохи було забагато вражінь на один день. Голова йому гуділа, а в очі ніби хто понасипав гарячого приску, вони були перевтомлені до краю, і в той же час сон утікав від них. Десь було перейдено ту межу, на якій був поворот у блаженний, рятівничий сон, тепер душа, мовби збившись з дороги, блукала на манівцях безсоння, в гарячковім маячінні. Він все вмощував то правий, то лівий лікоть на вікові параші і клав на руку розпечену, порожню, бездумну свою голову, намагаючись якимось так її пристроїти, щоби вона не обтяжувала плечей, щоб їй не було мультко на тих плечах, щоб якимось забути, але забути не міг, як не міг і позбутися досадного вражіння, що тій голові мультко на в'язах. Він наслухався оповідань і "перських мелодій", трагічних натяків, недомовлених слів і таємничих, замаскованих зітхань, прямих скарг і замаскованого в зухвалість розпачу, надивився на Ягельського і тепер, під монотонний плин історії мадам Боварі, думав:

Якщо вони, ці безбидні обивателі, ось ці старенькі й здебільша зовсім ні в чому не винні люди п'ють таку гірку чашу й несуть такий тяжкий хрест, то що ж чекає його — втікача з каторги бачив, що перед ним тяжкий шлях. Завтра прийде день і проб'є його година... Він уже вловив основну тенденцію цієї модерної інквізиції — це обернути людину в ганчірку, тварину, в безвольного пса, що скавулить і плазує, готовий лизати що завгодно, від чобіт починаючи. Обернути її в ганябну моральну руїну, розчавити й знищити те, що називається людською душею... А тоді вже викинути її на фізичний смітник. Так ніби виходить з усього, що він чув і чого не чув, а вчитав з очей усіх цих людей.

Оповідач бубонів і бубонів, переповідаючи незрівнянного Флобера, а люди (здебільша люди з вищою освітою, що по кілька разів читали цей твір!) слухали з феноменальним інтересом, із зворушливим захопленням, переживали, хвилювалися, жили радостями й болями якихось далеких-далеких, вигаданих людей, радостями й болями якоїсь, сотвореної Флобером, мадам Боварі. Руденко аж мінився на обличчі, а

коли хтось кашляв або шерехтів, тим перешкоджаючи оповідати й слухати, Руденко метав на нього смертоносні блискавки з очей. З не меншим інтересом слухав і доктор Литвинов, а коли Приходько робив павзу або губив нитку сюжету, Литвинов нагадував йому, підказував забуті подробиці і потім далі слухав з тим самим інтересом. Був захоплений навіть троглодит Краснояружський, хоч і справляв вражіння виключно товстошкірої людини. Ці люди хочуть утекти з тюрми! Утекти від сьогоднішнього й від завтрашнього дня до лагідної, до прекрасної, до далекої мадам Боварі, в інший світ, в інше царство — в царство чаклуна й характерника, великого митця й естета Густава Флобера.

Десь за мурами, напевно, вже ходить вечір по землі, але тут його не помітно, бо сюди він не заходить. В стелі горить електрична лампа, засвітившись зразу по вечері, тобто в 6 годин, тобто тоді, коли десь там, за мурами, на волі люди ще пляжаться на сонці над якою-небудь Лопанню.

Нарешті вечір прийшов і в камеру. Але він прийшов не так, як звичайно ходить вечір. Він увірвався в кормушку, простромив голову в ежовському кашкеті й промовив категорично, грізно:

— Спати! — і тріснув лядою.

Чари милої мадам Боварі геть розлетілися вмиль, люди самі розпорошили їх, — вони зітхнули, враз забувши про все. По-перше, тому, що вони мають нарешті право відчинити не тільки квартиру, а й ціле вікно, а по-друге — спати! Нарешті спати! Спати!.. Заплющити очі й упірнути в сон, мріяти на самоті, додумувати в інтимній відчуженості свої затаєні думки або, може, й домріювати недосказане оповідачем і недописане самим Флобером про той інший, прекрасний, сонячний світ... Або, може, переживати нишком свій затушкований, а тепер розгальмований жах і свою особисту трагедію, свою таємницю... Сьогодні неділя й не гримітимуть засуви щохвилини, не стинатимуться розшарпані нерви. Спати!..

Але то не так просто. Щоб спати, треба бодай якось лягти. Попробуйте ж лягти, коли це виходить за межі можливого, коли на одне нормальне людське житлове місце приходиться аж двадцять восьмеро! Почалися суперечки, сварки. Як лягти? Як розподілити місце так, щоб усі були задоволені, усі щасливі?

Спочатку прибрали тарілки з підлоги. На цю операцію всі дивилися з великою надією, бо ж звільнялася територія! Тарілки поставили на підвіконня, що за відчиненою рамою було досить широке, і таким чином звільнили смужку підлога. Але то мало зарадило справі. Як улягтися 28 особам?!

Недавно вся площа була точно розмірена й розподілена, і за кожним закріплена рисками на стіні, що визначали межі, від поки й до поки чия територія. Але то було тоді, як в камері було двадцять семеро людей. Тепер на одного більше й старі межі не придатні. Треба розмірювати знову. Але як розмірювати знову, коли, скажімо, Узуньян такий тонюнький, а Охріменко такий товстий? Як дотримати принцип справедливості? Одначе Руденко, взявши тоненьку мотузочку (заборонену річ! бо на ній можна повіситись!), змобілізував того самого інженера, що збудував цю тюрму, і звелів йому

обчислити, яка мусить бути завдовжки мірка, коли попід стіною сидить вже не тринадцятеро, а чотирнадцятеро, тоді нав'язав на тій мотузочці з поміччю інженера вузлик і заходився перемірювати стіну. Нарешті переміряв, застосувавши цілковиту "зрівнялівку", бо щоб так скоро врахувати й обчислити всі відхилення від норми (відхилення на товстих і тонких), забракло йому й самому інженерові знань найвищої математики. Діставши кожен свою "межу", почали укладатися. Але укладання якраз і вперлося в непереборимі труднощі — теорія не сходилася з практикою: як укластися на території, на якій не можна укластися? Скажімо, коли найменша людина має все-таки 40 сантиметрів у плечах, то як їй укластися на 25? Це раз. А вдруге — коли камера має всього 2 метри ширини, то як укластися двома рядами насупроти так, щоб пальці ніг і п'яти кожного не торкалися обличчя свого "візаві"? Особливо погано приходилося тим, у кого "візаві" був довготелесий. Найкраще б лягти всім на спину, а ноги поставити кроквами і так стати, але як лягти на спину, коли тяжко лягти навіть боком? Словом, почалися суперечки, сварка, дедалі гарячіша. Хтось пропонував лягти "валетом в йолочку", хтось пропонував "валет в замок"... При тій нагоді Андрій узнав, що існують способи спання системи "валет в ялинку" та "валет в замок". Але навіть ці досконалі в'язничні винаходи тут було тяжко застосувати. Сварка розпалювалась. Вже хтось когось обіклав "по-професорськи" й "по-моряцьки". Все загрожувало обернутися в побойовище, бо цієї проклятої проблеми не можна розв'язати" і тут раптом відчинилася кормушка й просунулася голова наглядача:

—Що за шум?

Шарварок вшух. Тиша. А той жалібний голос:

— Не можемо влягтися, громадянин отдельонний! Тіс-но-о...— це Прокуда.

Наглядач закрив кормушку, а тоді відчинив двері й став на порозі, за ним стояв ще один наглядач.

— Встати!

Всі встали. Лишився лежати тільки Ягельський.

— Вишикуватись попід стінами!

Вишикувались. .

— Ану рівняйсь!!

Вирівнялись.

Наглядач зайшов до камери, поторкав ногою Ягельського, а тоді пройшовся межи двома рядами в'язнів, рівняючи випнуті животи та коліна ногою, взутою у дебелий, кований чобіт. А потім одійшов до дверей і гримнув:

— Струнко!.. А тепер слухай мою команду та знай, що якщо хто потім заворушиться або загалдить — двадцять днів карцеру! Понятно? Отже, увага... Л я г а й!

Всі брикнули, як хто стояв, і нерухомо замерли. Наглядач подивився, почекав хвилину, а тоді промовив:

— Каменем лежати! — і закрив двері.

Проблему було розв'язано. Суперечки зникли, сварки як і не було. Всі лежали й мовчали. Всім було добре й зручне. Ні, він талановитий, той наглядач! Ніхто навіть не

підклав проти такого способу розв'язання проблеми, він всіх задовольнив. І, далі, це таки був найкращий спосіб. Люди трохи посовались, поїорзали, вляглися як слід і були вже біля "здійснення мрій" — вже потрохи дрімали. Дрімали...

Андрій улігся теж, поклав під голови свої згорнені штани й сорочку і заплющив очі.

Перший день скінчився. Ось так скінчився перший день. Але ж тільки він скінчився формально. Голова, мов заведений мотор, не могла зупинитися, бо господар втратив секрет, як вимкнути іскру,— крізь ту голову гуготіло полум'я думок, женучи шалено. І в той же час не було ніяких конкретних думок, жодної такої, на якій би можна зосередитися, то були уривки, шматки, жорства, порошок, закручений у веремію. Було якесь прикре почуття роздвоєності — тіло, обважніле від перевтоми, прагнуло забуття, спокою, а душа, зіритована, поривалася геть, і збурений нею мізок палахкотів, тиснув на череп, на скроні... Та помалу Андрій оволодів своїми нервами, опанував роздвоєність, — на місце вогненної веремії прийшов легенький смуток і заливав помалу вогонь, гальмував шалений ритм... Минуло трохи часу, й Андрій вже лежав у забутті, гойдався, немов на водах блакитних саг вечорових, на хвилях тихої меланхолії. Згадалась мати. Прийшли брати й обступили його — брати-соколи! Андрій хапався за них серцем і відчував, як тому серцеві осиротілому хотілося криком кричати... А потім на них— на братів своїх — глядячи, ставало тепло, й радісно, й певно так... Один обіцяє замчати його літаком "чорт його зна й куди"... Брати-соколи. Ні, тієї віри безмежної ніщо не в силі порушити, бо коли її пору щити, то тоді (аж тоді!) прийде смерть, загибель для душі. Поки ж та віра є — ніщо не в силі тієї душі зламати. Брати стояли біля нього муром, і Андрій тримався за них всім серцем. Починав засинати...

Тягучий-тягучий крик і стогін десь торкнувся вуха, й Андрій нашорошився, не розплющаючи очей, — сон спурхнув геть, сполоханий. Андрій прислухався — стогін і зрушений зойк повторився... Десь за мурами... Потім той зойк захлинувся, тиша. Тиша. Андрій розплющує очі й дивиться по камері — всі сплять, як побиті. Порозкривані роти, обличчя, вкриті крапельками поту, тіла, скоцюрблені в фантастичних позах. Простягнені ноги лежать на чужих обличчях, але вже ніхто не свариться, навіть коли чужий брудний палець ноги потрапив у рот... Сплять... А Андрій не може заснути. Не від страху, ні. Від важкого смутку, що обстунив душу, як відгомін того таємничого стогону— стогону людини десь, що її ніхто на волі вже не почує з глибоких підземель, з льохів, де кінчається світ для приречених, де люди відходять у небуття без свідків, і не почує друг, і не почує брат...

Андрій дивиться по камері з-під приплющених вій. Як вони міцно сплять! Немов ті Христові учні перед розп'яттям їхньої совісті, їхньої власної душі. Раптом якась голова тихесенько підіймається й, витріщивши божевільно очі та роззявивши рота, слухає нишком, тривожно — щелепа їй дрібно тремтить, одвисаючи. А потім, примкнувши щелепу та сапнувши спросонку, голова заплющує очі і вкладається знову на своє місце... Так зробив Васильченко-Драшман. Так зробив через якийсь час інженер Н.

Було вражіння, що це зробила сама голова автоматично, зринувши з чадного сну, підкоряючись якійсь жаскій рефлексії, і потім знову впірнула в сон...

Андрій лежав довго так. Слухав, як хрипить Ягельський, слухав тишу за мурами, потім гудіння якихось моторів, гомін далекого радіо десь з вулиць нічного міста... Потім самі собою заплющились очі і закрилось серце для зовнішнього світу, і знову до нього прийшли брати... Прийшла матінка... Потім прийшла заплакана Катерина... Катерина... Андрій зовсім виразно відчув, як вона, плачучи, несміливо опустила біля нього на коліна, поклала тремтячу руку на чоло йому і сказала жалібно, тихесенько, з мукою:

— Ц-с-с-с!...

Але Андрій вже не міг розплющити очей.

VI

То була неділя, а це почався будень. Учаділа голова тріщала спросоння, мовби через неї переїхав трактор "ХТЗ". Їх усіх побудив наглядач енергійним і сердитим стуком в ляду відчиненої кормушки й зловісним хрипким шепотом:

— Вс-т-тавай-й!! Закрий вікно!

Мокрі, липкі від поту люди зринали і не могли зринуть з сонного очманіння, борсалися в тяжкій атмосфері, як на дні моря, наснаженій тухлим смородом, надміром вуглекисню, терпкими випарами давно не митого милом тіла, смородом розчавлених блощиць і аміачним ароматом параші. Але помалу зринали... Чухались безпам'ятне, а потім, опритомнівши, шпарко схоплювалися на ноги — "поверка". Зачинивши вікно, вони ставали в дві шерехи, дерли нігтями несамовито по накусаних блощицями місцях і чекали... Лежав лише один Ягельський, не в стані підвестись. Мала бути вранішня перевірка.

Всі чекали якогось МЕЛЬНИКА з надією, мовби рідного батька. Це нібито був черговий корпусу — єдиний людяний з усіх, уважний, який записував усі заяви і, хоч вони й не виконувалися ніколи, але він їх старанно нотував, головне ж — на скаргу, що немає чого курити, він часом давав жменю, а то й пачку махорки! Ось це головне, як також і те, що він завжди вітався, зайшовши до камери. Сьогодні була нібито його черга... Але прийшов зовсім не Мельник, на щирий жаль всім.

Відчинилися двері, й до камери увійшло двоє військових — один з них черговий корпусу "не Мельник", другий — помічник. Ні той, ні другий не привітався, зайшовши до камери, і навіть не дивився нікому в обличчя. Черговий корпусу — високий, сухорлявий, дуже сердитий з вигляду, з червоними від безсоння чи від пиятики очима — ступнув на середину камери й став, тримаючи розкритий журнал перед собою, а його помічник став у дверях і швидко прями очима по вишикуваних шерехах на рівні рук, пильно слідкуючи за тими руками. Черговий мовчки перерахував усіх в'язнів, тикаючи на кожного пальцем, занотував результат у журнал і, байдуже повертаючись до дверей, сказав:

— Скарги, заяви є?

— Є!... — промовив несподівано Гепнер, коли черговий був уже біля дверей. Той здивовано зупинився, підняв брови; видно не звик зовсім до скарг і заяв.

— Будь ласка, — процідив презирливо ні до кого.

— Є заява: чи не можна би дезинфекцію сюди — трохи блощиць побити?

Це просив професор Марксо-ленінського інституту республіки і, як потім Андрій взнав, соратник самого Сталіна, Леніна, Троцького...

Черговий зневажливо закопив губу, подивився червоними очима на праву стіну, потім на ліву понад людськими головами, поворушив конячою щелепою й процідив крізь зуби з незрівнянним глумом:

--- Не трогати!.. Бо ще не ясно, хто саме тут блощиці, а хто не блощиці!..

І повернувся.

— Заяви є! — сказав понуро Андрій, зупинивши тим чергового, а коли черговий наставився на нього червоними, ненавидящими очима, проговорив у них, зовсім не реагуючи на червоний той погляд:

--- Тут ось вмирає людина. Будь ласка, лікаря!

Черговий зміряв Андрія оком з голови до стіп, примружився, ніби збирався щось сказати, але нічого не сказав, повернувся й вийшов геть. Помічник його, досить дурнуватий на вигляд парубійко, гордо й тріумфально оглянув Андрія, оглянув усю юрбу голих людей і теж, за прикладом свого начальника, нічого не сказав, вийшов слідом, закривши двері за собою.

"Поверка" скінчилася, і скарги та заяви складено. Андрій хотів стукати, але перелякані його колеги стримали, умовили: "Не будьте наївним! І пощадіть камеру! Не було ще випадку, щоб такі (особливо такі!) заяви бралися до уваги. Не було! А кара буде!.. Не накликайте біди. Ми не раз домагалися лікаря для Ягельського, і завжди нас усіх карано, та й тільки..."

Андрій послухав-послухав і облишив свою упертість.

Потім до камери подано через кормушку віник — власне, то був не віник, а деркач — щоб підмести камеру. Черговим камери тепер був інженер Ляшенко, меланхолійний, вічно зажурений і безмежно насторожений чоловік, і він виконав цю функцію — підмів камеру. Підмітання звелось до того, що він звелів усім підняти свої речі й податись під один бік, а сам повідряпував деркачем мундштуки спалених цигарок і безліч живих блощиць з-за плінтуса, з кутка та з-під калорифера парового опалення, що був під вікном, потім перегнав людей навпаки й зробив те саме з другого боку... Мундштуки й трохи пилу було зігнато в купку біля дверей, до цієї купки ще було додано те сміття, яке накопичилося за парашею, і поставлено над тією купкою варту, щоб не давати блощицям розповзатись. Функцію вартового виконував Краснояружський — доцент сільгоспнаук, — озброєний деркачем. Цю купку мусив, далебі, хтось забрати. Але перш ніж здати це добро комусь, Краснояружський старанно переглянув геть усі мундштуки, чи не лишилося де крихти недопаленого тютюну. Він це проробив з пильністю фанатичного дослідника, гідною доцента сільгоспнаук. Тільки та праця була марною, бо всі цигарки були спалені аж до "фабрики" включно ("фабрикою" курці називали ту частину мундштука, де було надруковано марку підприємства, на якому цигарку зроблено, і коли жадібний курець смалив доти, доки починало смердіти картоном мундштука, йому гукали "фабрика горить!"). На спалених "фабриках" не було вже жодного тютюну на горі пильному дослідникові й шукачеві курецького щастя —

Краснояружському, лиш було повно в тих мундштуках блощиць, що так знамените пристосувалися в боротьбі за своє дорогоцінне існування.

Краснояружський встиг саме переглянути всі мундштуки, як відчинилися двері і з коридора до купки сміття підкралася, зігнувшись, якась жінка з великим залізним кошиком на сміття, совком і гусячим крилом. Не глядячи на в'язнів, не підвівши навіть голови, вона хутенько зібрала сміття в совок, забрала й деркач, кинула це все в завізний кошик і зчезла. Наглядач висунув одне око з-за дверей, глипнув ним у камеру й зачинив двері.

По коридору чувся великий рух. Це був звичайний ранковий рух: "побудка" перевірка, прибирання, потім роздача хліба, чай... За кожним цим заходом гримали засуви, брязчали замки й ключі, клацали кормушки, глухо грюкали двері...

Після того як було забрано сміття, відчинилась кормушка й перед нею став роздатчик хліба з величезним кошиком. Спочатку роздатчик зазирнув у камеру, порахував бистрим оком мешканців, а тоді спитав у Ляшенка, що знав своє діло й вже стояв біля кормушки на варті, "скільки?" — і видав двадцять вісім пайок хліба, а тоді ще наміряв сірниковою коробочкою 28 порцій цукру. В камері все це розподілив уже Ляшенко зі своїм помічником Какасяном. Це була клопітна штука. Законна пайка хліба мусила становити 600 грамів. Але ж хто їх важив, ці пайки? Вони були порізані на око. Це були частки стандартного буханця сірого, досить непогано випеченого, але з підозрілою мішаниною (наприклад, в середині сірої пайки траплялись житні шкоринки або й білі шматочки, бо цей хліб печено спеціально для в'язнів, використовуючи різні відходи й шматки старого черствого хліба, розмочивши та замісивши їх наново з іншим тістом) — хліба, розрізаного начетверо. Бухарець важив точно два кіло й 400 гр., але ж той, хто різав, мав зовсім не точне око й руку. Через те пайки були далеко не однакові а це безмежно утрудняло їх розподіл, викликаючи тяжкі ускладнення, сварки, а іноді, кажуть, і бійки. Справді, п'ятдесят або навіть двадцять грамів хліба, яких бракувало в одних пайках а в інших було лишком, це достатня підстава для цілої війни в камері, межі безмежно виголоднілими людьми. Ба, це достатня підстава для майбутніх воєн і революцій у всій державі! І тут не рятувала ніяка інтелігенція, ніяка терпимість, ніякий ідеалізм чи філантропія. Далєбі, в боротьбі людей за існування все це одвіюється, як полова.

Ляшенко розклав пайки двома рядочками посеред камери на простелений чийсь рушник для загального огляду, а всі сиділи навколо й, витягуючи шиї, пильно розглядали ті пайки голодними, запаленими очима. Немовби це засідав спецтрибунал, що на спеціальній сесії мав от над тими пайками вершити суд. Довго розглядали в'язні пайки, схиляючи голови то на один, то на другий бік, — потім вирішили, що від такої от пайки треба трохи відняти, а до такої трохи додати... Віднімання й додавання проробив інженер Ляшенко, зручно оперуючи скіпочкою, спеціально для того пристосованою й пильно зберіганою в щілині за плінтусом. Йому пропонував Охріменко нагострений держак своєї алюмінієвої ложки, але Ляшенко відмовився, бо коли побачить наглядач, то ложці не буде нічого, а камеру буде покарано за такий держак тяжко, а за скіпочку

не буде нічого. Після віднімання й додавання почалась процедура розподілу. Арештантська мудрість в тих випадках, коли треба максимально уникнути непорозумінь, кличе на допомогу фортуни. Так було й тепер. Ляшенко попросив когонебудь одвернутися до стіни й бути речником тієї фортуни, бути Піфією. Такою Піфією призначили бути Васвдьченка-Драшмана. Він покірно одвернувся до стіни і, хоч був особою статечною й всіма поважаною, проте в'язні деякі ще перевірили, чи він не бачить. Після того Ляшенко прикладав палець до пайки й питав: "К ом у?", а Васильченко відповідав меланхолійно:

--- Охріменкові.

— Кому?

— Руденкові.

Часом Піфія робила павзу, забувши, очевидно, прізвище, тоді в'язні починали нервово хвилюватися:

"Напевно, бачить вражий син та й міркує, кому б саме таку гарну пайку приректи".

Така пайка, над якою Піфія робила павзу, здавалася справді всім найкращою, бо ж павза була такою підозрілою.

Так з павзами, з хвилюванням" подекуди із сміхом інженер Ляшенко з комбригом Васильченком доїхали до кінця. Найгірша пайка, складена з дрібних шматочків і крихот, досталася самій Піфії-Васильченкові, але він не звернув на те жодної уваги, цілком підкоряючись вирокові долі своїми власними устами.

Цукор було розподілено простіше. Наглядач наміряв був всі двадцять вісім порцій у миску, а тепер Ляшенко переміряв їх з миска кожному в ложку, в хусточку або в кухлик, хто такий мав. Він міряв такою самою міркою — сірниковою коробочкою, — як і наглядач, лише підклав на денце коробочки картонку з цигаркового мундштука, бо спостеріг, що наглядач не всі порції набирав повні, а роздати так, щоб не вистачило бодай півпорції — то була б ціла катастрофа для Ляшенка. Щоб уникнути цього, він спершу переміряв цукор з однієї миски в іншу, а тоді розділяв ідеально порівну під пильним наглядом двадцяти п'яти пар очей. Не дивився тільки Ягельський та Андрій, власне, Андрій теж дивився, але не в миску, а на людей і зовсім іншими очима, не цікавлячись ані тим хлібом, ані цим цукром, лише спостерігав саму процедуру... А Ляшенко набирав цукру у коробочку з горою, проводив сірником, змітаючи "гору" й лишаючи тільки повну коробочку вщерт, і так, підганяючи порцію до порції з точністю до одного кристалика, висипав їх у простягнені ложки, хусточки, жмені. Кожна порція по закону мала б виносити 20 грамів, але в дійсності її не було й десяти грамів сповна.

Ягельського цукор всипали в його ложку і поклали в головах. Андрій теж одержав свою порцію.

Здавалося б, що цукор розподілено ідеально. Одначе не обійшлося без скандалу. Узуньянові здалося, що йому дісталася цукру менше, ніж іншим; зразу він не сказав цього, але потім "згадав", що з одного куточка коробочки цукор посипався від незручного руху руки Ляшенка і через те йому цукру дісталася менше. Ніякі резони й зауваження на Узгуньяна не впливали, йому здалося, що його скривджено і що це,

напевно, зроблено зумисне, "бо ж він вірменин, а не українець і не жид". Він розпикав сам себе й розпикав Ляшенка, а хто озивався — розпикав і того. Нервувався сам і нервував інших. Далі більше. Заходилося на велику сварку. Узуньян уже кипів, бризкав слиною з рота, повного золотих зубів, кричав... Андрій спостерігав, і йому було дивно з цього довготелесого вірменина. Узуньян вимагав віддати вкрадений його цукор! Ляшенко зблід, він віддав би свою пайку, але, на жаль, висипав був її в мокру миску і цукор розтав.

Тоді Андрій спокійно звернувся до Узуньяна:

— А покажіть Ваш цукор.

Узуньян показав, і Андрій так само спокійно висипав туди свою пайку і додав чемно-чемно словами:

— Будь ласка! Беріть-беріть!

Всі запротестували, але Андрій їх заспокоїв:

— Спокійно! Я заощаджую зуби для слідчого і зовсім не хочу сьогодні цукру, друзі мої!

Діставши цукор, Узуньян, на диво, зовсім ані не почервонів, ані не запротестував, — він прийняв його, як належне, й заспокоївся. Так порівняно за невисоку ціну Андрій встановив, з ким має справу. Ні, це варто десяти грамів цукру!

Після хліба й цукру їх випущено на вранішню "оправку", а після того був чай. Той чай роздавав наглядач, наливаючи його з великого чайника в миски та кухлики, просунені крізь кормушку. Він наливав кожному приблизно пів-літра теплої рудої води, завареної невідомо чим. З тим чаєм майже кожен з'їв усю свою пайку хліба і лише в декого вистачило сили волі лишити трохи хліба на обід.

Цей "чай" — це і був увесь сніданок.

Після сніданку всі якось підупали на дусі, принишкли, нашорошились, — після сніданку-бо почався інший рух в коридорі, і нагорі, і десь назовні. В камері 49-й все обернулося в слух і чекання. Всі знали, що означає та біганина вчвал по коридору, те безперервне гримання засувів, той тупіт нагорі, те гудіння машин за мурами, ті приглушені викрики істеричні вигуки, несамовиті зойки десь... Це почався буденний, "робочий" день. Шкваркнула кормушка й схвильований та спітнілий конвоїр зашипів у камеру:

— На "Бе"!

Перелічили всіх на "Бе", але потрібного не знайшлося, хоч кожен був певен, що це саме його й шукають, щоб вести на допит, хоча він і не на "Бе". Але конвоїр нікого не взяв, а побіг десь шукати в інших камерах.

Потім шкваркнула кормушка й вже інший конвоїр захрипів:

— На "Ри"!

Ї знову нікого не взяв; з його вигляду можна було зрозуміти, що він, бідолашний, не може знайти якусь жертву на "Ри", вже зіпрів, шукаючи.

Десь розітнувся несамовитий лемент, до дверей підбіг наглядач і звелів зачинити квартиру. Зник. Всі зблідли, пороззявляли роти, а чийсь понурий голос проголосив:

— Комбінат працює!..

І було чути, що таки дійсно комбінат працює. Цілий корпус тюрми здригався від тупоту й грюкоту на всіх поверхах. Чути було, як коридорами вгорі, внизу й збоку — бігли люди, одні в тяжких кованих чоботях, інші без кованих чобіт. В їхньому коридорі чути було, як раз то раз клацали пальці, деś гупали вихідні двері, що вели на сходи й до брами в будинок управління; в поспіху вже там не дотримувалися тишини та обережності.

Іноді відчинялася кормушка, хтось зазірав мовчки зблизька або оддалік і нічого не казав. Коли ніхто не зазірав у кормушку, то безперервно зазірав у вовчок. Іноді шипіння на "Бе", на "Ри" кінчалося тим, що когось брали з камери 49-ї.

За кожним таким шипінням на "Бе", на "Ри", на "Чи" і за кожним грюкотом Андрій чекав теж, що ось візьмуть і його на допит. Але його не кликали. Взяли Приходька, взяли Азіка, але його не брали.

В камері вже ніхто не розповідав анекдотів і навіть Карапет'ян не розважав товаришів "перськими мелодіями", — кожен зібрався в кім'ях, чекав, завмирав тремтливим серцем і дивився на інших розширеними очима, повними остраху й розгубленості. Рудий аматор аеродромів дістав раптове розвільнення й плакав біля дверей, благаючи наглядача пустити його "на оправку" поза чергою, аж знепритомнів, і його довелося оббризкувати водою.

Один тільки Ягельський лежав і ні на що не реагував. Це почався "робочий", звичайний, буденний день. Кватирку зачинено, й зовсім нічим дихати, а люди ще й курили, заглушаючи тремтіння нервово. Від браку повітря, від задухи, від нервового тремтіння у людей тік піт патьоками по обличчях, по шиях, по спинах, — вони сиділи, пороззявлявши роти, й слухали не тільки вухами, а й очима, підіймаючи їх вгору до стелі, до вікна або повертаючи до коридора — залежно від того,, звідки чулися підозрілі звуки. Брак повітря давався взнаки Андрієві, що, як новак, ще не звик до такого сопуху. Не витримавши, Андрій звівся, підійшов до вікна й рішучим жестом відчинив кватирку. На нього зашикали, загомоніли — "Що Ви! Що Ви робите!" Але Андрій махнув рукою:

— Як питає той аргат, скажете, що це я відчинив, — і повернувся на своє місце.

"Аргат", цебто наглядач, якого звали, до речі, зовсім інакше і то так, що не можна те слово повторити вголос, хоч воно й збудоване за зразком зовсім культурного слова "екскурсовод", лише набагато дотепніше й безмежно презирливе, бо в нім відображено одну з найприкріших функцій наглядача— водити в'язнів до вбиральні... Отже, "аргат" дійсно поцікавився, хто відчинив кватирку. Він це зробив дуже погрозливим шепотом, просунувши голову у віконце.

— Це не ми... Ми не винні... — забелькотав Узун'ян жалібно.

Андрій уже був звівся, щоб підійти й в саме лице "аргатове" заявити злісно, що це він зробив таке добре діло, але Охріменко стяг його назад на підлогу й переконав наглядача, що кватирку відчинило протягом. Він це зробив таким наївним, солодким голосочком (аж дивно, звідки в такого Голіята міг взятися такий солодкий голосочок),

що не повірити йому не можна було, а на всіх співкамерників, особливо на Узуняна, крутнув своїми волячими очима, мовляв, "Роздеру, як кошеня, кожного зрадника!"

Чи ця Охріменкова брехня видалася правдоподібною (квартирка дійсно була без закрутки й могла справді відчинитися від протягу), чи наглядач був затурбований чимсь важнішим і квапився, — він на диво не став чіплятися, засопів і швидко зачинив кормушку. Квартирка лишилася відчинена.

Але, може було б ліпше, щоб вона була таки зачинена, — знадвору час від часу залітали в ту квартиру такі звуки, проти яких найгірше повітря було б все-таки приємніше.

Крім Приходька й Азіка, забрали з камери ще Свистуна й Васильченка-Драшмана. Свистун не проронив ні слова, лише був дуже блідий і руки його тремтіли, не потрапляючи в рукави, коли одягався. Васильченко, виходячи, сказав усім: "Прощайте, братця!"

— На великий конвейер! — перебіг шелест по камері. Скоро забрали на допит аматора аеродромів, і тоді Андрій узнав низку цікавих речей, бо, як аматор аеродромів зник, всі, а особливо Охріменко, зітхнули з полегкістю — можна поговорити хоч трохи щиро. Хоч трохи... Бо багато говорити й тепер ніхто не зважувався. Бач, крім стукача розконспірованого, існують ще стукачі не розконспіровані або ще не завербовані слідчим, та існує й вовчок до того ж. Говорили більше натяками, "на здогад буряків", і лише суперечки, що виникали часом, допомагали істині.

Насамперед Андрій почув підтвердження, що Васильченка-Драшмана, двічі орденоносця, таки бито орденами по обличчі. А потім: що його дуже мордовано, тепер же взято, напевно, на великий "конвейер" — на довгий, безперервний допит із застосуванням наймодерніших, найвитонченіших тортур, від чого він, напевно, розколеться... А може, взагалі не витримає... Через те він, мабуть, і попрощався... А завербував Васильченка знаменитий Гаркавенко — голова обласної партизанської комісії, який тепер ніби "очолює" "військово-повстанську організацію", сфабриковану в лабораторії НКВД...

Потім Андрій узнав, в додаток до попереднього слова "вербовка", зміст слова "розколюватись" та слова "колоти". "Розколюватись" це означає не витримувати тортур і "признаватись" у всіх злочинах, які закидає в'язневі слідчий, або взагалі уникати тих тортур, зізнаючись одразу й підтверджуючи все, чого хоче слідчий. "Колоти" ж — це означає розколювати биттям людину психічно, мов поліняку. Наймодерніші тортури такі, що їх мало хто витримує — кожен "розколюється", а як не розколюється, то божеволіє. Так стверджують всі, опускаючи при тому очі. Потім Андрій узнав, що хоч всі, що тут сидять, ні в чому не винні, але більшість з них (власне, ті, що були на допитах) вже "розкололися", уникаючи мук, цебто призналися в найдикіших злочинах, як той Аслан. Не розколовся тільки Ягельський, Свистун та ще Васильченко, принаймні до сьогоднішнього дня. Інші скапітулювали і навіть не соромилися в тому признаватися, більше того, вважали, що вони поступили розумно: вибрали свідомо між смертю від тортур і каторгою — останню, бо тут ще є якась перспектива. До таких

розколотих належали — доктор Литвинов, Зарудний, Краснояружський, Охріменко, Приходько, інженер Н, всі присутні вірмени з Карапетьяном включно, професор Гепнер, Азік... А ті, що ще не розкололися, бо не були на допитах, чекали своєї черги, — такі, як Прокуда, Давид, Руденко, Петровський... Всі розколоті чекали хто на трибунал, хто на інший суд, чекали прямих або заочних вироків, а може, ускладнення справи й дальших допитів, чекали очних ставок, додаткових свідчень, взагалі ж чекали заслання або розстрілу, лише не звільнення, бо ті "злочини", в яких вони призналися й розписалися, жахливі. Вони терористи, шпигуни, повстанці, диверсанти, шкідники, керівники контрреволюційних організацій тощо. Ці злочини в кожного (підтверджені й підписані) великі до абсурду, і, може, саме тому ніхто не брав свого "розколення" трагічно, бо ж ясно кожному, хто буде розглядати їхні справи й робити присуди, що то дурне й білими нитками шите... Взагалі виходило так, що історія кожного з них абсолютно подібна до історії дурного Аслана, чесного чистія черевиків. Ось чому вони так щиро сміялися з трагічних Карапетьянових "перських мелодій"!

І багато ще дечого цікавого підслухав і взяв Андрій, як от, скажімо, ознайомився з найблискучішими перлинами новітнього лексикону слідчих, на зразок:

"До лампочки!", "До клямки!", "До стелі!", "До с..." — це як слідчий не хоче слухати ніяких виправдувань арештованого, тоді адресує його говорити до котроїсь із згаданих речей. Або ще такі перлини: "Не мотай ниток на..." (Це вже Андрій чув на власні вуха від Нечаєвої). "Набивати погони", "робити біфштекс", "женити на шимпанзе" і так далі, й тому подібне до безконечності. Воістину, наскільки збагатилася людська мова!

Узнав про фальшування. Про свідчення штатних "очкарів". Про мордування жінок. Узнав новітні заповіді на зразок — "Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного" тощо.

Але цікавим було те, що хоч ці речі й розказувано в камері, та більшість з них не договорювано до кінця або говорено притчами, так що виходило, що "отак от річ розказувано, а як отак глянути — зовсім не розказувано нічого такого". Треба було додумуватися самому. Ніхто нічого не говорив сам про себе, хіба що в суперечці проривалося слово, друге. Ніхто нічого категорично не твердив, здебільшого говорилося безвідносно, бо кожен боявся; щоб йому не "пришили" камерної агітації. А це страшна річ, — людина могла просидіти рік, витерпіти всі муки, відкинути всі обвинувачення та й бути неуразливою і раптом через одне слово, сказане в камері й доведене до вух слідчого, дістати статтю й спастися безповоротно. Тому, якщо когось з тих, хто по-езопівському городив абстракції про різні страхіття, хтось з тих, що сам ще не був на допиті, запитував навропрост, чи його (іменно його!) справді бито, — той відповідав:

— Та що Ви, Бог з Вами! Ще що вигадайте! Це не я говорю, це Ви говорите!.. —

Так що з більшості усі тих фантастичних кривомовок, які говорено в камері, Андрій прямі висновки поробив уже сам, по своїй уподобі.

В багато речей тяжко було повірити, і вони лишилися без висновків, забраковані, так і zostалися езопівщиною. Так само як багато з присутніх (ті, що не переступали ще

порогу цієї камери в напрямку до лабораторії "фабрики-кухні") взагалі не здібні були сприймати розмови про жахи та різку фантастику, заперечуючи їх апріорі, відкидаючи принципово. Це вони, шукаючи спростування всім тим жахам і всьому безглузду, ставили устурч оте запитання: "Чи вас, іменно вас, били?", а діставши негативну відповідь, задоволено сміялись.

Тут, може, як ніде, виявилася цікава риса людей, що, уникаючи небезпеки, рятувалися від неї тим, що просто не вірили в неї, скреслювали, заперечували. До таких невір належали — агроном Прокуда, Руденко, Кулинич... Особливо бадьоро тримався Прокуда, сприймаючи все, як веселі казки, — в його голові просто не вкладалося, як це його — агронома й працівника високого наркомату — може хтось торкнути пальцем або потракувати, як ідіота чи як худобу. Ніколи того не може бути! Він зовсім не вірив у це, а навпаки — вірив у здоровий глузд і лад. А якщо там кого й вдарять ненароком, то, значить, заробив. Він же ні в чому не винен. Ось його справу розберуть, вияснять і він піде додому, до жінки. А в чеканні цього не хотів псувати собі нерви, почувався, як немовля, вийняте з купелі, — спокійно й безтурботно.

Правду кажучи, Андрій теж в більшість чутого і в свої висновки не вірив, хоч і поробив їх.

Перед обідом повернувся Приходько. Він був веселий, бо його діло закінчене і він оце підписав "двохсотку" — цебто протокол на підставі 200-ї статті Карного Кодексу УССР про закінчення слідства. Тепер він уже міг про все розповідати. Справа його скоро піде на трибунал, і слідчий обіцяв йому, божився, що йому дадуть легку кару — не більше п'яти років, замість розстрілу або 25 років. Легку ж кару дадуть тому, що він "у всьому покався, щиро признався, доказав свою лояльність і відданість радянській владі та партії". Слідчий ще й закурити дав, скріпляючи тим свою обіцянку.

Господи!.. Андрій дивився на Приходька, що говорив без жодної езопівщини й сам про себе, на відміну від всього чутого, говореного на здогад буряків, і був страшенно вражений. Було ясно, що Приходько цей вже в більшій мірі небіжчик, аніж Ягельський. Сам себе закапав отим "признався щиро, покався". Господи, Боже мій! Вони, ці люди, подуріли!.. Але Андрій це лише подумав, вголос же нічого не сказав. Він зрозумів, що й Приходько, й усі інші, ті що "порозколювались", знають ситуацію краще від нього, але вибрали такий шлях дійсно свідомо, бо не вистачило в них характеру вибрати інший, і таки щиро тішаться з вигаданого рятунку від смерті — вони самі собі поробили ілюзії й захопилися за них, покотившись по похилій...

Повернувся Азік. Очі йому підозріло якось бігали, лице пашіло від збудження, а ціла поведінка змушувала нашорошитись: тоді як інші уникали прямої відповіді на запитання, чи їх били, хоч і були, мабуть, биті добре, Азік аж захлинався від захоплення розповідаючи, як його "страшенно бив слідчий". Він про це говорив так, наче хвалився щонайменше здобуттям звання "героя ССРСР". Коли ж почали питати, як саме бив, виявилось, що він "наступав на пальці ніг", "пооддавливав геть". Азік сичав, несамовито кривив обличчя, шкутильгав, потім намочив ганчірку й прикладав до своїх "нешасних пальців". Хоч пальці були зовсім цілісінькі й навіть без найменшого синця

чи здряпинки.

Пильному й вдумливому Андрієві не треба було пояснювати, що це завчить. Не треба було пояснювати цього й Гепнерові — старому (ще царських асів) політв'язневі й каторжникові, а головне, знавцеві душ своїх одноплеменців. Гепнер дивився скося на Азіка, мовчав і кривив обличчя від презирства й огиди. Вони обидва марксиста, обидва жиди й обидва троцькісти, але які вони різні! Скоро після повороту Приходька й Азіка до камери зазирнув черговий корпусу з наглядачем і понуро попросив видати речі. Юровського — це того аматора аеродромів. Ляшенко зібрав і видав речі — торбиночку з пайкою хліба й ложкою, потім миску, пальто, кепку і, нарешті, брудну подушку. Черговий усе забрав, лише повернув миску й ложку, тим самим збивши всіх з пантелику. Вирішили, що Юровський сів до карцеру, або ж... Або ж пішов до камери смертників — була й така думка.

Андрій міг піти на парі, що з аматором аеродромів нічого злого не сталося. Коли дивитися пильно на Азіка, то стає все ясно й зрозуміло. Юровського, напевно, перевели до іншої камери, бо тут він "засипався", здемаскований ним — Андрієм, Азік же, очевидно, допоміг, поінформувавши, де слід, і тепер функцію Юровського в камері виконуватиме Азік. Не випадково він так кривляється над своїми пальцями. Так вирішив Андрій, підкоряючись властивому йому вовчому інстинктові, що завжди вчасно сигналізував про небезпеку. Але про свої висновки Андрій нікому нічого не сказав, та й не було в тому потреби, бо. навіть найнаївнішому в'язневі не треба було тут нічого пояснювати.

Чекали на поворот Свистуна й Васильченка. Цікаво, як ці повернуться? Але вони не повернулися до самого обіду. Перед самим же обідом щось затовклося, затупотіло біля дверей, загриміли засуви... Всі вирішили, що це котрогось вже несуть на ряднині або за руки й за ноги. Власне, цю думку подав Охріменко, що знав добре Свистуна, а ще краще знав Васильченка, як гордого й затятого, "кам'яного чоловіка", який нібито дуже скандалив із своїми слідчими, тримався правді, як гордий орденоносець і комбриг.

Але відчинилися двері й, замість Свистуна а чи Васильченка на ряднині, в дверях з'явилася людина в сніжно-білій одежі — якийсь випещений, пихатий красень в майському костюмі, з грузинськими рисами обличчя. Побачивши камеру, він отетерів, вилупив свої й без того банькаті очі приголомшено. Поки він лупав ними, черговий піддав ногою в спину, вштовхнув гостя в камеру й зачинив двері.

Сніжно-білий гість смішно крутив переляканими очима й точнісінько так, як Андрій напередодні, зайняв оборону, упершись спиною в двері. Потім виявилося, що в обороні немає потреби, на велике його здивування. Та, здається, ще більше здивування повстало в нього від факту, що він таки дійсно опинився в тюремній камері.

Це справді був грузин. І не просто грузин, а знаменитий грузин — це був товариш Георгіані, колишній командувач військ ВЧК-ОГПУ в м. Харкові в перші роки по революції й навіть в роки революції: його знали деякі в'язні, зокрема Гепнер. Але, незважаючи на приязність знайомих (а може, саме через це!), Георгіані тримався

підкреслено ворожи, відчужено, презирливо— як тримається здоровий серед зачумлених. Його просили роздягатися —він не схотів і категорично обтяв будь-які розмови на цю тему. Так само обтяв розмови про волю, не відповідав на жодні запитання й взагалі не розмовляв. Дивився вовком.

Коли Краснояружський пустив жука про биття, Георгіані спалахнув і, здається, ладен був учинити над доцентом власноручну розправу за наклепи й поругання органів ревзаконності. Словом, він тримався, як високоідейний член партії серед позапартійних троглодитів, як чесний серед бандитів і злодіїв, як патріот серед ворогів народу, словом, як помилково вкинений сюди господар советської землі й неба, ввергнутий у вертеп контрреволюціонерів через непорозуміння.

Георгіані був на диво елегантний, аристократичний, випрасуваний, накрохмалений, ідеально сніжно-білий і виключно гордий та недоторканий — словом, справжній грузинський князь, а на советській термінології — "совбарин" і то найвищої проби. Мав білі замшеві черевики, білі шкарпетки, наманікюрені нігті на руках. Витягши шовкову хусточку з кишені, обтирав нею гарне своє расове грузинське обличчя, свій орлиний ніс і чорні смоляні брови. Йому запропонували місце (з огляду на "заслуги перед революцією") те, де недавно лежав Юровський, цебто без стажування від параші, але Георгіані не схотів. Він не хотів сідати серед такої страшної юрби голих контрреволюціонерів, не хотів нагрівати серед них місця. "Навіщо?!" —так, здавалося, і говорили його очі та всі риси обличчя, скривленого гримасою огиди, — "навіщо сідати, коли це не для мене, коли я не такий, коли я тут хвилюю! Сидіть самі!" І він не сів. Не сів не тільки на місце Юровського, а не сів і на законне своє місце біля параші. Він стояв собі біля дверей. Це була справді біла ворона серед присутніх. Але наглядач не дав йому стояти, відчинив кормушку й голосом, повним глуму, звелів сісти. Дисциплінований Георгіані сів, точніше — присів на краєчок параші, підстеливши свою шовкову хустку... Він все-таки був певен, що не затримається тут.

Дійсно, Георгіані не затримався. Його скоро покликано й поведено десь геть, навіть не давши пообідати. Виходячи, він на диво чемно попрощався з усіма, мабуть з радості, що його звільняють от.

Цей Георгіані був темою розмов, дивування й різних іронічних реплік до обіду, під час обіду й після обіду. Його знав Гепнер і інженер Н, як одну з чільних партійних персон тепер, керівника якогось тресту, ще й вхожого в керівні кола НКВД та кола військовиків.

На обід був знову "борщ" без картоплі й без капусти, але страшенно насолений.

Який не був великий апетит у в'язнів навіть на такий "борщ", але він був зіпсований. Саме як сіли обідати, розітнувся скажений рей десь за вікном, з горішніх поверхів управління, що обступало тюрму з цього боку літерою "П" і що його горішні поверхи було видно трішки навіть через край залізного щита, яким було загороджено вікно від світу. То був справжній рев — почувши його, всі похололи, руки з ложками завмерли на півдорозі, роти так і лишилися роззявленими, приготувавшись приймати їжу. Рев був такий оглушливий і такий трагічний та сповнений одчаю, аж не подібний

до людського, що всі попередні чуті крики й стогони видалися Андрієві нереальними, фіктивними, плодом втомленого мізку і тільки. Кричав хтось, кого, напевно, роздирали навпіл живцем, а коло нього лементували якісь різкі зловісні голоси, щось вимагаючи. Рев то притухав, сходячи до собачого скімлення, то раптом вибухав знову несамовито...

Обід пропав. Мало .в кого вистачило сили волі доїсти його нормально. Доїв його Охріменко, що мав-таки фантастичний апетит, та ще доїв Андрій, довівши сам собі, що в нього ще міцні нерви й достатня сила волі. Азік свій борщ вилив у парашу. Те саме зробив похмурий надміру й зблідлий Руденко. Красиояружський довго тримав миску на колінах, нарешті переміг себе й випив борщ швиденько навхилки... В коридорі дудніли кроки, брязчали й гриміли засуви, кожної хвилини могли викликати кожного на допит. "Оце ось по мене!" — стинався кожен, коли кроки в коридорі наближались до дверей.

А рев нагорі, за вікном десь, то вщухав, то вибухав знову. Люди слухали його всім еством. Сиділи нерухомо, поглядали один на одного блукаючим поглядом і знову переводили його на квартиру. Особливо зблід безтурботний Прокуда, він не витримав, схопився й закрив квартиру. Ніхто проти того не запротестував...

— Професоре! — звернувся Руденко до Приходька якомога спокійніше, — давайте "Мадам Боварі"!..

Приходько схопився за пропозицію, як потопаючий за соломинку, і тремтячим голосом заходився оповідати далі недокінчену вчора повість про інший світ, рятуючись втечею геть у той інший світ, в історію чарівної жінки — мадам Боварі. А за ним кинулися всі туди ж, як до порятунку.

Андрій слухав крик, слухав "Мадам Боварі" і спостерігав людей. Перед ним було те, чого не вичитаєш в жодного Флобера... Раптом відчув чийсь пильний погляд на собі, глянув вліво — на нього дивилася пара вогких розгублених і майже дитячих очей, — то його самого спостерігав юнак Давид Л. Зустрівшись з Андрієвим поглядом, Давид зніяковів, але не зразу одвів свої очі, він ще дивився якусь хвилину, не моргаючи, а тоді вже схилив голову. А як Андрій одвернувся — Давид знову підвів свої очі... Андрій вже не повертав голови, лише думав про той погляд юнаків, маючи його у віччу — такий кришталевो чистий, наївний, сповнений розгубленості й в той же час надії, невисловленого якогось прохання, апеляції до його — Андрієвого — авторитету. Погляд душі, що шукала опертя...

Спочатку оповідання не клалось, голос у Приходька тремтів і не давався опанувати. Та помалу Приходько дав з ним раду, зумів захопитися сам і захопити інших (принаймні люди удали, що захопились) і вже вільно плів прекрасним, сонцесяйним морем Флоберівської повісті...

Криків не стало чути. Їх і справді не стало чути, немов людина захлинулася. За вікном панувала тиша. Уплинуло чимало часу.

Вже Приходько закінчував повість про мадам Боварі, як відчинилися двері й до камери вштовхнуто Георгіані... Він зупинився біля дверей, влип у них спиною й дивився просто себе безглуздими, широко витріщеними, розгубленими очима. Губи йому несамовито тремтіли, а з гарного, та тепер спотвореного якимись смугами й плямами

обличчя стівав брудний рясний піт. Білосніжний одяг на Георгіані був густо вкритий чіткими відбитками підошов і обцасів різного калібру, можна було навіть визначити точно номер чобіт і черевиків, до того білосніжного одягу прикладених; крім відбитків підошов і обцасів, одяг ще був вкритий темними — брунатними та чорними — смугами, товщими й тоншими. Койде ті смуги були червоними, а койде матерія під ними потріскалась уповздовж.

Було все ясно і можна б було нічого не говорити. Але Георгіані сказав... Він повів блукаючим поглядом по камері, облизав язиком смужку слини, що звисала з рота, й тихо, трагічно, розгублено промукав:

— Мене... били..

Потому безсило сповз на підлогу, закрив лице руками й гірко заплакав.

Георгіані було одведено найкраще місце— те саме, де недавно лежав аматор аеродромів. Його оточили мовчазним співчуттям, товариською увагою, ні про що не розпитували, не лізли йому в душу. Все це робилося без ніякої змови, а так, якось само собою. Незадоволений був лише Узуньян, що дали ліпше місце, порушивши правило, але його ніхто не підтримав.

Тепер уже Георгіані роздягся й був такий, як і всі, вже не гордував товариством, а, навпаки, придивляючись та прислухаючись, скільки міг, все більше й більше дивувався: він раптом "побачив", "розпізнав" людей, яких спершу не пізнавав і проти яких сам пішак. Він упізнав Гепнера й інженера Н ... І було видно, що йому тяжко перед такими знайомими переживати свою ганьбу — "його били". Його, заслуженого чоловіка перед революцією, що все віддав в ім'я її торжества, отак от потягли, мов пса на оривку, й у якомусь там закапелку били нещадно й ганебно. І робили найдивовижніші закиди самі визнаючи їхню абсурдність, але вимагали, щоб він їх підтвердив, бо так потребує "партія й уряд", так треба для загального добра...

Розповідаючи про те тихо, погноблено, здивовано, Георгіані дрібно тремтів. В стані психічного потрясіння він не визнавав ніякої конспірації, як і не володів собою. Слова не вкладалися логічно, губи шарпались, очі божевільне палахкотіли, думки плутались... Так він логічно й не розповів нічого до пуття про свою трагедію, крім того, що його били й закидали найдикіші злочини. Не в силі помиритися зі своєю ганьбою, Георгіані ламав пальці й плакав.

З камери брали ще двох жидів з Цукротресту, брали ще Азіка і скоро всіх повернули.

Надходив вечір. Тяжка, тривожна атмосфера все більше наснажувалась. Вечеря нікому не йшла на думку, і тільки тому, що вона була зовсім мізерна, люди її проковтнули.

Перед вечором привели назад до камери Свистуна. Увійшовши до камери, він попростувавша своє місце, зігнутий якимось непомірним внутрішнім тягарем, а всі дивилися пильно йому в обличчя з німим, невисловленим запитанням — "Ну, як?"

Свистун сів на своє місце й тяжко-тяжко зітхнув, зіперся спиною об стіну й сидів, дивлячись просто перед собою невидючим зором.

— Розколовся? — висловив тихо Охріменко загальне запитання, щиро так, душевно.

— Розколовся... — прошепотів помалу Свистун, заплющив очі й, спазматично схлипнувши, замотав головою з відчаю, зарипів зубами.

"Розколовся", не витримав і підтвердив все — всю ту мерзость, яку від нього вимагали підписати, собі на погибель і на вічну ганьбу. Бо ж ото-хто, а Свистун напевно знав, що "щире зізнання" в намірах "зірвати свій власний завод", або "продати його чужоземним капіталістам", або ще "вбити самого Йосифа Віссаріоновича" не може не скінчитися стратою й вічним позорищем.

Увечері Свистуна забрали "з речами" й десь повели... Щоб більше не повернути в цю камеру.

— "Чих-пих", — зітхнув печально Охріменко, мов би виніс присуд.

— Хтозна... — заперечив хтось безнадійно. Це вже сталося, як вони вклалися спати. А спати вони вклалися вже без сварки та "землемірних" маніпуляцій — просто лягли "валетом в ялинку" — цебто один ряд ліг лицем всі в один бік і зігнув ноги в колінах, а другий ряд насупроти ліг лицем в другий бік і теж зігнув ноги в колінах, — ті зігнуті ноги одного ряду зайшли за зігнуті ноги другого ряду — і було досить зручно. Це й звалось "валетом в ялинку". Єдина незручність цього способу спання полягала в тім, що людина, увімкнута в "валет", вже не могла діяти самостійно, скажімо, перевернутися на другий бік, а мусила це зробити разом з цілим рядом і то не з одним, а з обома, цебто з усією системою "валета в ялинку". А сварки не було тому, що інші речі заволоділи душами й увагою всіх — почався особливо тривожний вечір, за яким ішла ще тривожніша ніч — ніч напруженої праці ось такої от бойної такої "фабрики-кухні". По коридору (так само, як нагорі й внизу) дудніли кроки, гримотіли засуви, клацали пальці — там водили людей вчвал з тюрми до корпусу слідчих, до управління. І за кожними кроками, за кожним брязкотом ключів кожен шарпався нервами. Люди лежали в "валетові" й удавали, що сплять, але ніхто не спав — кожен лежав і всіма фібрами слухав.

Після Свистуна забрали з камери Георгіані і теж "з речами", хоч він ніяких "вещей" і не мав. Перш ніж вийти, Георгіані спробував не вийти, він сидів розгублено серед звалища голих людей, чухав волохаті груди й, дико обертаючи банькатими очима, зволікав свій вихід. Потім він тихенько заскімлив, мовби мала дитина, яку тягнуть на цундру, і, підкоряючись окрикові з коридора, почав одягатися. Одягся в свій, вже не білий, а картатий, рясно оздоблений відбитками підошов і обцасів, костюм. А потім, покійно і в той же час нехотя ступаючи, мов бик на заріз ідучи, перелазячи через густе сплетіння ніг, рук і голів, вийшов.

— Розколеться...—зітхнув Охріменко, коли за Георгіані зачинилися двері, і додав: — Для блага партії...

Андрій намагався якось заснути, забутися й не ждати свого виклику. Той виклик неминучий, і він прийде обов'язково, а як прийде, то тоді й хвилюватися прийде пора. Заздалегодя ж хвилюватися — безглуздя. Хід думки був логічний, дійсно, чого хвилюватися даремно, на те прийде час. Прийде час, і він усе знає і всього спробує!

Взнає й, хто був Юда, а хто той, що пускатиме кулю в потилицю. Взнає й вартість самому собі, своїй гордості, своїй чумаківській вдачі, якою так завжди пишався. Взнає й вартість та справжнє обличчя своїх братів, що за них так стояв горою завжди і що за них ще й тепер стоїть горою його бідолашна душа... Той момент прийде. А тим часом треба берегти кожную краплю снаги фізичної й душевної. Але одне діло залізна логіка, а друге діло — залізне серце! Треба ж його мати. Андрій пробував заснути, але безнадійно, так, які всі інші.

Пізно (перед північчю) десь за мурами, в тісному тюремному подвір'ї загула машина, залопотіла відкритим глушителем, застогнала. По камері пішов шелест і зітхання, піднялося зі звалища кілька голів одразу й наставилися в вікно витріщеними очима... Машина гула безперервно, і безперервно бахкали вибухи газу з вихлопної рури. І нібито зовсім не вибухи з газової рури...

— Розстрілюють... — простогнав хтось в підлогу, в лахміття, не підіймаючи голови. Андрієві здалося, що власник слова цокотів зубами.

Андрій почав прислухатись до гудіння машини, й йому дійсно почало здаватися, що в гудінні мотора, як у бурхливій воді десь, вибухають револьверні постріли. Ні, це, напевно, галюцинація слуху. Він пригадав, як колись в самотній камері цієї тюрми гули в стіні вентилятори, він лежав на ліжку, давився безсонними очима в стелю й слухав те тривожне гудіння. І помалу в тім гудінні вентиляторів йому зовсім виразно, до абсолютної чіткості, почали вчуватися крики й плач жінок і дітей, зойки дівчат, плач дорослих мужчин. Але не було певності в нього тоді й немає її тепер, що то справді не були зойки жінок і дітей, крики мордованих. Немає певності й зараз, що це не постріли з нагана, замасковані шумом мотора.

— Так майже щоночі, — прошепотів Охріменко, вгадуючи якимось хід Андрієвих думок і здогадуючись, що він не спить.

Після такої репліки Андрій зітхнув з полегкістю і навіть посміхнувся:

"Значить, то не розстрілюють! Бо кожної ночі й так довго — кого ж вони розстрілюють?! То занадто багато треба приречених до розстрілу, і ця тюрма ніколи б не була повною".

Від такої чудесної думки прийшло нервове відпруження, й Андрій почав дрімати. Скоро він заснув і йому навіть не снилося, що ті постріли в гудінні мотора — то все ж таки правда, і що йому судилося про це згодом докладно взнати. Натомість йому приснився прекрасний сон — приснилися знову брати, ніби вони були разом на полюванні на Ворсклі. Вони пливли човном по зеркальній поверхні Шаманівської протоки, де стояли столітні дуби й видивлялися в воду. Пливли й співали... Катерина теж була з ними й заходилася соловейком. Скільки разів вони так гуляли колись!... Весела, срібногоса Катерина, завзятий "політик", бо секретар юнацького осередку в педтехнікумі. З тією "політикою" вона не дуже давала раду, але зате вміла прекрасно співати... Вони були романтиками й співали романтичної, улюбленої Катриної пісні, тієї пісні, від якої віяло давниною, шелестіла тирса, шуміло військо, кипіла сила бурлацька—їхня таки сила.

"Ой що ж бо то та й за чорний ворон,

Що до полю крякає!?"

Ой що ж бо то та й за бурлака,

Що всіх бурлак скликає?!".

Бурлаки—це вони ж.

І бігли, котилися луни по луках та по дібровах.

Власне, за цю пісню Андрій колись полюбив Катерину, зустрівши її вперше в спортовому клубі, як вона, зібравши навколо себе гурт хлопців і дівчат, співала з ними цієї пісні, відважно диригуючи. "Насликала бурлак та й гримить зухвало", —тоді ще спало йому на думку.

І от вони співали її тепер. Надходив рожевий вечір, і бігли золоті вужі по воді... Потім вони сиділи десь на піщаному урвищі й всі за чергою стріляли з мисливської рушниці в темряву, що обступила їх кругом. Стріляли в нікуди й тішилися з снопів іскор, що вилітали в чорну ніч, немов з батьківського горна...

І вже ніби не вони стріляють, а батько б'є молотом по розпеченому залізу, поклавши його на мокру латочку на ковадлі, — іскри летять несамовито роєм, а вибух з-під молота глушить вуха...

Над ранок, коли Андрій прокинувся мокрий від поту й учаділий від сопуху, він не дочислився в камері кількох осіб, що їх забрато на допит глибокої ночі, зате прибуло двоє нових, свіжих, з волі. Один з них сидів на віковій параші, ледь доторкаючись до краєчка того віка стегном, а другий стояв, підпираючи одвірок. Обидва вони дивилися на людське сонне звалище з тугою, зі страхом.

Згодом, коли роззнайомилися, виявилось, що один з них — високий, молодий і дуже вродливий — директор Всеукраїнського інституту фізкультури на прізвище Бунчук; другий — керівник обласного відділу мисливства й рибальства при облвиконкомі Харківщини на прізвище Іванов.

Тепер уже Андрій не був крайній біля параші, він мусив посунутися до середини, а його місце зайняв Бунчук, а з протилежного боку — Іванов, посунувши Краснояружського.

Всі, викликані на допит уночі, вранці повернулися. А повернувшись, мовчали, мов у рот води понабирали, лише хмурились та зітхали раз по раз.

"Мабуть, покололися хлопці", — так вирішив Охріменко.

Не вернувся й досі з усіх лише Васильченко.

VII

І на третій день не покликано Андрія на допит. Не покликано й знов... Далі Андрій збився з рахунку, котрий день "п'ятий, а котрий десятий — все змішалося в суцільну кашу, чадний, тяжкий сон, фантастичне марево, в якому не було ані початку, ані кінця, марево, зіткане з "валетів в замок" і "валетів в йолочку", "поверок", гримання засувів, криків десь і гудіння машин, ходіння голяком "на оправку", пайок хліба, блощиць, снів сидя, снів лежачи, снів на одній нозі, нічних сонних візій реальної дійсності, яка перевершувала найдикіші візії, чиряків, безглузлого сміху, стогону й пригод Трьох

мушкетерів, походеньок Тіля Уленшпігеля... Пригод Дон-Кіхота... І чекання, чекання.

День третій ще був відзначений чітко —третього дня вмер Ягельський. Він умер увечері, а вмираючи, спричинився до неприємних комплікацій, чим і відзначив цей вечір особливо.

Найперша комплікація була та, що, вмираючи, він потребував випростатися, а не було як— бо вмирав він після команди "спать!", коли всі вляглися, зайнявши геть всю підлогу до останнього сантиметра. Насупроти Ягельського лежали Узуньян і Азік — між цими двома приходилися ноги Ягельського, що корчилися передсмертним корчем і намагалися все якнайдалі випростатися. Ця комплікація потягла цілу низку інших. Узуньян і Азік. страшенно бридилися. Особливо довготелесий Узуньян. Агонізуючи, Ягельський простягав ноги, а Узуньян відпихав їх назад, підгинаючи їх своїми довжелезними клешнями. Знову випростувався Ягельський і знову підгинав його Узуньян. Іноді допомагав йому Азік. А вся камера спостерігала це й чомусь зовсім не реагувала — ніби було всім байдуже.

Андрій що лежав поруч з Ягельським (бо Охріменко перейшов на місце Свистуна), був тим страшенно вражений, нічого подібного йому ще не доводилось бачити, хоч бачив він багато різного, дивовижного. Він дивився, як Узуньян і Азік пхали ногами умираючого товариша нещастя (а решта були до того зовсім байдужі), і в середині йому підіймалася буря. Може, тому, що він недавно з "волі" й ще не встиг огрубіти й зхаміти в виключно жорстоких умовах — в таких умовах бо всі істоти загризають самі себе. Буря в ньому наростала, але він стримував її й звернувся до Узуньяна й Азіка якнайспокійніше:

— Гало, дорогі сусіди! Дайте чоловікові вмерти спокійно, не руште його ніг.

Але то не допомогло. Узуньян пхав холодні ноги нещасного все енергійніше, ще й шепочучи прокляття та висловлюючи мімікою свою безмежну огиду, бо ж той, що вмирав, не був вірменин! А Ягельський все уперто випростувався. Андрій підніс голос вище й запропонував обом сісти й почекати трохи, поки Ягельський вмере, бо лишилося вже небагато, хоч він так уперто й чіпляється за життя й не хоче вмирати. У відповідь Узуньян зашипів і вибухнув паскудною лайкою, як то вмють лаятись вуркагани й вірмени. Андрієві кров бурхнула до обличчя, він сів ураз і grimнув на повен голос осатаніло:

— Встать!! Сволота!

Узуньян і Азік схопилися, мов підкинені пружиною, з наміром кинутися на Андрія, забризкали слиною:

— Ах ти ж петлюрівська наволоч!

--- Антисемітська та шкуро!!! Контрреволюційна мордо!

Тоді Андрій звівся на ноги, наблизився до них щільно і хотів одтиснути їх своїми грудищами до стіни й примусити стояти тихо, але тут Азік замірився вдарити, а Узуньян плюнути в обличчя, тоді Андрій схопив їх обох за карки й з усієї сили стукнув обличчями одне об одне й попер обох до дверей. Він осатанів, наїжачився, мов дикий вепр, запалахкотів:

— Я вас зараз навчу товариської етики, хами!.. Га!.. — підійшов, згріб обох знову за карки й посадив на парашу.

— Так сидіти! і не пікати... — Постояв якось мить, опанував себе й повернувся на своє місце.

І дивно, два таких завзятих і хоробрих вояки проти напівмертвого Ягельського раптом припишкли, мов шкідливі коти, і лише шмаркали розквашеними носами, сиділи тихо на параші.

Та тут відчинилася кормушка й просунулася голова наглядача:

— Що за шабаш жидівський!?

Узуньян і Азік схопилися й залементували навперебій:

— Гражданін отдельонний!.. Терор!.. Петлюрівець... Антисеміт... Ми є чесні... Нас б'ють!!

— Ша-а! — сказав наглядач в розтяжку: — Як твоя фамілія?

— Узуньян.

— А твоя?

— Азік Розін.

— Умгу.

Наглядач закрив кормушку, а тоді відчинив двері:

— Ану, Узуньян та Разік, давай виходь! — і забрав їх обох з камери. По якомусь часі відчинилася кормушка й та сама голова подивилась пильно по камері, знайшла оком Андрія й підкликала до себе, взявши на допомогу палець, і запитала:

— Як фамілія?

Андрій сказав.

— Спортсмен? — запитала голова, оглядаючи атлетичну, мускулясту фігуру з ніг до голови з явним пієтетом.

— Ні.

— Лягай спати! — закінчила голова понуро й закрила ляду.

Ягельський тим часом вже спокійно вмер і лежав тепер нерухомий, мертво-сірий, витягнений на весь зріст, до всього байдужий остаточно. Лежав і помалу дубів. Андрій сів біля нього, закрив йому очі, а тоді закурив і так сидів, кутив схвильовано. Згодом до нього підповз Карапетьян, тримаючи люльку — чорта Мефістофеля — перед собою, й попросив прикурити.

Прикурив. Подивився в лице Ягельському, потім в очі Андрієві пильно, а тоді, ніби знічев'я, кивнувши на двері:

— Карашо!.. Ото він і є отой піп, що завербував бідного Аслана.

І заглушив ці слова димом та й вернувся на своє місце. А Андрій докурив, зітхнув глибоко й ліг поруч з Ягельським, намагався заснути. Ліве стегно його торкалося до стегна небіжчика, а праве да живого Бунчука, і так вони лежали всі в одній шерезі...

Скоро повернулись Узуньян і Азік- "Разік"

Мертвий Ягельський, здавалося, зумисне витягнув якнайдалше свої ноги, ще й розчепірів пальці з викликом — "Нате штурхайте!" Але ніхто вже його не штурхав і не

пхав. Більше того — Узуньян і Азік, що так недавно зневажали живого, тепер припишкли й дибалися на мерця з неприхованим острахом. Відомо, що людям, та й взагалі всім істотам, властивий містичний жах перед мертвими з числа собі подібних. Цей жах був написаний особливо чітко на обличчі Узуньяновому, що ще більше витягнулося й зблідло, очі дивилися злякано на пальці ніг Ягельського, а весь тулуб тиснувся до стіни, щоб якось до тих пальців не доторкнутися. Азік бравував назовні презирливою посмішкою, але вона йому не вдавалася, він зиркнув швидко по камері й раптом почервонів, як рак, — на нього всі дивляться, а перед ним лежить мертвяк, з яким треба разом спати! Щоб одвести увагу (чужу від себе, а свою від Ягельського), Азік потер карк, глипнув на Андрія й промовив голосно:

— Сильний, чортяка!...

А далі не витримав, схопився, підійшов до дверей, деручись через лежачих, і постукав.

— Ну?—спитав наглядач злобно.

— Заберіть мертвяка... — залепетав Азік нервово, розгублено. — Мертвяк в камері!.. Заберіть...

Наглядач подивився пильно на Ягельського, порухав мовчки щелепою, а тоді блимнув на Азіка й аж вліз у кормушку головою до Азікового обличчя:

— Лягай спати з мертвяком, гад!! — зашипів він люто, почекав, поки Азік покірно ліг, а вже потім тихенько закрив ляду. Коли ляда закрилася, Азік відсунувся подалі від мерця і влип в стіну.

Так був відзначений третій день.

Мертвий Ягельський лежав серед живих цілу ніч, спав з ними: разом (лише не спали Узуньян і Азік, мовби сиділи над душкою!) Вранці Ягеліуського теж не прибрано, — черговий корпусу, той, що обходив і вчора з перевіркою, порахував усіх і Ягельського і записав його в журнал, як живого, разом з усіма, на заяву ж, що Ягельський помер і що його треба прибрати, не звернув жодної уваги. Відбувши "поверку", Ягельський лежав ще цілий день — "снідав, обідав і вечеряв" разом з товаришами, на нього видавано хліб, цукор і "борщ"... З того тішилися доцент сільгоспнаук Краснояружський і Охріменко, з'їдаючи пайку хліба, 10 грамів цукру, "борщ" і ложку каші за "царство небесне померлого". Причому Охріменко робив це відзначення щиро, зітхаючи глибоко й слізно, а Краснояружський маскував у легку іронію, бо ж він доцент сільгоспнаук, а значить, атеїст. Проте вони жаліли Ягельського обидва щиро в однаковій мірі.

І тільки аж після вечері забрано труп Ягельського з камери: прийшло двоє тюремників — молодих хлопців у уніформах наглядачів — із ними черговий корпусу, взяли Ягельського за ноги й поволокли з камери геть, мов бревеняку, аж-но тому спинні суглоби й голова заторохтіли через поріжок. Все. Речі Ягельського залишилися в камері й лежали ще кілька днів, складені в куточку біля параші, поки по них не прийшов хтось з тюремної адміністрації.

Таким чином і той день, коли поволокли Ягельського з камери за ноги, був відзначений. Це був четвертий день.

Однаке цьому четвертому дневі судилося бути відзначеним в Андрієвій пам'яті ліпше. Увечері, після укладки спати, коли тюрмою й людськими душами затрясла лихоманка викликів, людського скімлення та гудіння автомобільного мотора з лопотінням глушителя, — до камери нарешті повернувся Васильченко. Ні, не повернувся, а його повернули — принесли на ряднині закривавленого, обірваного й геть почорнілого від синців і вкинули до камери, вивернули з ряднини на підлогу, мовби зарізаного кабана, перед застиглим зором похололих людей.

Але Васильченко ще був живий — він швидко дихав і був непритомний — вп'явся зубами у власну руку вище ліктя й посинів увесь.

Коли зачинилися двері, Охріменко взяв Васильченка на оберемок, мов малу дитину, й, роняючи великі сльози з своїх волячих очей, відніс і поклав на його місце. А тоді взяв миску з водою й облив Васильченкові голову, лив у рота, намагаючись розціпити зуби й звільнити напіввідкушені м'язи руки. Охріменкові допомагав доктор Литвинов. Вони приводили непритомного до пам'яті, але з того нічого не виходило. В камеру зазирнув наглядач, подивився мовчки на Васильченка й його заклопотаних "лікарів" і на цей раз нічого не сказав, не grimнув "спати!", а мовчки закрив кормушку.

Привести до пам'яті Васильченка ніяк не вдавалось. Аж нарешті, по довгих зусиллях "лікарів", він опритомнів, розціпив зуби, пустив руку свою закривавлену, повів каламутним зором по камері й прохрипів: "Пити!" і, не дочекавшись води, знову втратив свідомість. Він гарячкував, маячив, бився в агонії...

Оглянувши пильно Васильчеца, Литвинов знайшов рану під сорочкою межі ребрами, пробиту чимсь тупим і заткнуту шматком брудної ганчірки, і зробив висновок, що Васильченко має зараження крові й хвилини його почислені, якщо не вжити якихось екстразаходів. Зробивши цей висновок, Литвинов проліз до дверей через людські ноги, руки й голови й несміливо постукав. А як відчинилась кормушка, тихо попросив викликати негайно лікаря, бо "людина вмирає!" "Від зараження крові"! Наглядач подивився на Литвинова з безмежним здивуванням, як на не знати якого дивака й дурня, й процідив крізь зуби:

— Ти що, зірвався..? То я, по-твоєму, лікар?

— Але ви викличте...

— То тут, по-твоєму, курорт?!

— Але ж...

— Ніззя!— категорично одрубав наглядач, і тим розмова вичерпалася. Це вже був якийсь інший наглядач, не той, що вчора.

Вони, либонь, змінюються неперіодичне, й систему чи закономірність тих змін не можна взагалі дослідити. Це відзначив Андрій, завваживши, що сьогодні наглядач інший на вечірній зміні, аніж був учора, а позавчора ще був інший. Вдень так само наглядачі часто змінюються.

Таким чином Васильченко був приречений на неминучу смерть без медичної допомоги, ще й в присутності високого фахівця, професора медицини, доктора, що упадав біля нього й нічого не міг порадити.

Васильченко на хвилинку приходив до пам'яті та й знову упірнав у гарячкове маячіння. Він несамовито скреготав зубами, лаявся з кимсь немилосердно — далєбі, з своїми слідчими, обкладаючи їх найсміливішими епітетами, запевняв когось презирливо, що він "не закричить, хоч би вони його навіть запхали в м'ясорубку або робили з нього шніцелі", бо ж він "не гепеушник задрипаний, а червоний партизан і комбриг".

Комбриг маячів, а в'язні слухали, й для них картина помалу ставала ясною. І була вона, та картина, дуже проста:

На великому конвейєрі цей гордий і несамовитий комбриг, очевидно, затався, пройнятий безмежною зненавистю й презирством до тих "гепеушників задрипаних", що замірилися на його честь і гонор і що раніше вже били його — й о г о, к о м б р и г а ! — його ж власними орденами по обличчю,— затався й зігнував їх зовсім, з їхніми тортурами й страхами, з їхнім наміром поставити його на коліна й примусити "закричати". Тоді його почали мордувати радикально. Комбриг же, щоб не закричати, схопився зубами за м'язи власної руки, зціпив ті зуби безтямно та так і заляк... Йому потрошили кості, пробili іржавою залізякою ребра, заткнули рану брудною ганчіркою і так вкинули до камери, непритомного, — н а п е в н о н е з м у с и в ш и з а к р и ч а т и...

Андрій прийшов на допомогу Охріменкові й Литвинову — вони промили закипілу рану холодною водою й забинтували чистим рушником, що його пожертвував юнак Давид, а з другого рушника зробили холодний компрес до голови... Ну, що вони могли ще зробити в цих умовах, без елементарних речей, потрібних в таких випадках! Хоч ніякими елементарними речами тут нічому вже не зарадиш, як не викличеш ніякої лікарської допомоги, хоч тут ти розбийся головою об мур, не викличеш і елементарного людського співчуття. Андрій спробував-таки викликати лікаря, зчинивши грюкіт у двері. Наглядач відчинив кормушку й спитав, чого треба, а коли Андрій виклав свою вимогу, він на диво навіть не закричав злобно, а лише сплюнув сердито й промовив з притиском:

— Та дурний же ти, чоловіче? Що ж я тобі намалюю зараз лікаря а чи виссу з пальця? А сам я, брат, не лікар...

Когось викликали з камери, когось приводили, але Андрій не помічав. Він лежав, заклавши руки за голову й зціпивши зуби, дивився в стелю... Нічим уже тій людині допомогти не можна?

По півночі Васильченко опритомнів і довго блукав каламутними очима по камері, когось шукаючи. Кілька разів він проходив тими очима повз Андрія й не затримувався. Навряд чи він взагалі щось бачив. Аж ось зір той став пильніший, вії заморгали, немов з просоння й в очах з'явилась розумна іскра. Васильченко знову пройшовся тими очима по камері й зупинився ними на Андрієві, якусь мить дивився пильно, а тоді покликав його тими очима й кивком голови.

— Я тебе знаю!.. — прохрипів ледве чутно Васильченко пересмаглими устами, коли Андрій нахилився над ним. — Ти — Чумак... наймолодший... — А тоді, облизуючи раз по

раз чорні губи, розповів, що він добре знає брата Миколу й добре знав старого Чумака — "разом у боях були"... Що він просить "Розстріляти торо мерзавця Гаркавенка — провокатора й донощика", "як прийде наше право"... Розказав у кількох уривчастих фразах, як його били, але він не закричав і "не розколовся"... Говорячи, він тримався за Андрія гарячою рукою, немовби боявся пуститися берега цього хисткого світу, який він має покидати. Мова його була тиха, повільна, хоч він і квапився, боючись, що не встигне, але, кваплячись, він захлинався і заїкався, роблячи мову ще повільнішою. Після тих кількох фраз Васильченко замовк і заплющив очі. Потім розплющив, зітхнув глибоко й промовив з ноткою безмежного трагізму:

— Я проклинаю той день і час... Коли я підпорядкувався приказові Льва Грецького... а не пішов з Симіоном Петлюрою... Може б, ця мерзость не панувала...

А кажучи це, він рипів зубами й плакав якщо це можна назвати "плакав", — він лише хотів плакати, та не міг, не вмів. Ця людина не мала сліз.

Останні слова, які сказав Васильченко, тримаючись за Андрієву руку, були слова, які комбриг вже ледве-ледве проштовхнув крізь шерхлі губи:

— Як побачиш мого найменшого брата... скажеш... що брат його Альоха...

І замовк. І вже не приходив більше до пам'яті.

По тих словах величезний, безмежний тягар навалився на Андрієве серце. "Це так сказав старший брат із славного роду Васильченків-Драшманів".

Ще до ранку Васильченко помер.

Але, померши, він не лежав у камері так довго, як Ягельський. Ще не встиг труп захолонути, як в коридорі зчинилася біганина. Початком тієї біганини була поява голови "стрілка" в кормушці й шипіння:

— На "Ве!"

— Уже помер, — сказав Охріменко злобно. Ляда кормушки шпарко грякнула, й "стрілок" подався. Десь забрязчав у коридорі телефон. Щось пробігло в дві чи три пари ніг сюди й туди. Потім з обох сторін наблизилися кроки до камери 49-ї й завмерли. Павза. Видно, як ворухиться щиток "вовчка" — зазирають. Потім забрязчав замок і гримнув засув — двері відчинились і на порозі стало калька військових а за ними двоє цивільних, очевидно, слідчих, військові ж — то були: начальник тюрми, черговий корпусу, якийсь ще начальник з ромбами і пара оперативників з тюремної комендатури. Ви були страшенно занепокоєні, зіритовані, нахмурені.

— Випурхнула пташка, — прошепотів хтось серед звалища голих людей злорадно й ледве чутно.

До камери зайшов начальник тюрми й другий начальник (якась висока цяця); звелівши всім встати й підібрати ноги, вони наблизилися до небіжчика й поторкали його носками чобіт — сконстатували з розчарованими мінами: таки дійсно вмер! Потому вийшли, а до камери зайшли оперативники... Поки оперативники збирали Васильченкові речі й приноровлялися, як його брати самого, в коридорі, насупроти відчинених дверей, військові й цивільні начальники стояли купкою й гаряче щось пошепки обговорювали, жестикулювали, особливо незадоволеними й лютими були

суб'єкти в цивільному, одягнені в решетилівські вишивані сорочки з "Кустпрому", з розхристаними конвірами й рукавами, схопленими гумками, а самі невизначеної національності.

Приноровившись, оперативники взяли Васильченка за ноги й так само, як Ягельського недавно, потягли геть, мов бревеняку, хребтом через поріг.

Через хвилину викликали Андрія з камери. Він вже думав, що на допит, і почав одягатись, але звелено виходити так, голяка. В коридорі його обступили військові й цивільні й почали питати, що з ним говорив Васильченко.

— Нічого, — відповів Андрій байдуже.

— А ви пригадайте, — запропонував один з цивільних російською мовою.

Андрій зміряв, його поглядом, примружився і відповів — так само байдуже:

— Уявіть собі, що після тієї розмови, яку він відбув раніше, мабуть, з вами, він уже нічого не говорив. Уявіть собі.

Цивільний довго дивився в Андрієве обличчя мовчазним, але шаленим поглядом, заклав руки за спину, либонь, ховаючи від спокуси щоб не дати їм волю, а тоді недвозначно роздув ніздрі, примружився й одвернувся. Той погляд нічого доброго не віщував. Найстарший військовий дав знак відправити Андрія назад до камери.

Так був відзначений четвертий день Андрієвої тюремної епопеї.

Ще перед сном (перед тим, як заснути) Андрій вислухав пояснення інженера Н. що ж то був а військовий, найстарший чином. То був начальник облвідділу НКВД, призначений на місце покійного Мазо. Мазо ж — колишній заступник начальника Всеукраїнського управління ВЧК-ОГПУ, славнозвісного Балицького — застрілився. А застрілився він зовсім недавно. І застрілився з причини "розходження" нібито з "генеральною лінією партії", а чи то з причини "національного ухилу". Як Хвильовий і Скрипник. Так нібито згідно з інтерпретацією інженера Н.

Ось так закінчився четвертий день, про який Андрій твердо пам'ятав, що він був четвертий. Далі все обернулося в уже згадану саламаху, в чадне марево без початку й кінця, змонтоване з химерного маячіння й з реальної дійсності, яка видавалася химернішою за маячіння, проти якої найбожевільніші візії видавалися реальністю. Рахунок дням згубився, як згубилися й чіткі грані між порами дня, між вечором і ніччю, між ранком і днем, — була лише пора, коли інтенсивно кличуть на допити і коли не кличуть; пора, коли належиться, згідно з командою, спати, але ніхто не спить, і пора, коли спати заборонено, але всі дрімають, не в силі перебороти сон. Пора, коли люди тільки лежать, і пора, коли тільки сидять. А за грані правлять — між ніччю й ранком — "поверка", між ранком і днем — обід, між днем і вечором — вечеря, а між вечором і ніччю — команда "спати!", гримання засувів, дрібне тремтіння в колінах і рев мотора за мурами, переснований підозрілими вибухами. А над усім тим печать кричущого безглуздя, розгубленості, безнадії й повного очманіння. Люди, ввергнуті в безодню жаху, в пекло наруги й середньовічної інквізиції, без жодної вини за собою, — люди, що пройшли вогні й води, або люди, що досягай вершин знання, вершин найбільшого злету людського духу й мислі, — билися одчайдушно душами в

каламутному морі безглуздя й нічого не розуміли. Хотіли збагнути все і не могли. Хотіли пояснити все і не вміли. І билися над всім, як тля в зачарованому колі, ламаючи лезо думки. Все було, здається, абсолютно просте й зрозуміле і в той же час все було абсолютно абсурдне й незрозуміле. І не вкладалося ані в якісінькі рямці понять про честь, мораль, етику, класову й людську солідарність, доцільність, культуру, цивілізацію... Всі ті поняття видавались абсолютно зайвими, дурними, спекулятивними. А в цілому все те, всю переживану й спостерігану епопею, грандіозність масштабів якої кожен знав достеменно, а надто відчував на собі самому, кожен розумів і пояснював порізно.

Дошукуючись логіки в нелогічному, сенсу в безсенсовому, системи в хаосі, говорили:

Одні — що це грандіозна кампанія "очищення тилу" від інакомислячого й небезпечного соціально-політичного елемента перед можливою війною а грандіозність кампанії визначається грандіозністю самої країни з 200-мільйонним населенням, де щонайменше 199,5 мільйона незадоволених, "ворогів народу".

Другі — що це кампанія "реконструкції людини", в якій віддано на зламання геть все, що думало інакше, аніж Політбюро ЦК ВКП(б), на знищення геть все, що не поділяло "генеральної Лінії" кількох людей з верхівки компартії.

Треті — що корабель повертає вправо і це сталінський Термідор. Говорячи так, посилялися на винищення не тільки позапартійних, а й всієї старої гвардії партії — всіх тих, що ще мали ідею в серці, а в революції ту ідею скріпили своєю кров'ю й забезпечили тій революції успіх.

Четверті — що це реставрація російської імперії, а щоб її зробити, — треба поламати геть все, що може чинити опір, особливо в національних республіках.

П'яті — що всі ці чотири пояснення абсолютно вірні і що вони в сумі й становлять справжній сенс всього того, що відбувається.

Що ж до методів, то виходило, що тут, як ніде, з найбільше оголеним цинізмом і брутальною послідовністю застосовано гасло "Мета виправдовує всі засоби", а діалектичну істину "Буття визначає свідомість" змодернізовано й пристосовано до філософії, світогляду та моралі сучасних інквізиторів, і тепер вона звучить — "Биття визначає зізнання". Аж цю підміну однієї діалектичної істини такою ж другою діалектичною істиною зроблено по-російськи, і в цій мові воно звучить ідеально опукло й красномовно:

Було — "Битіє определяет сознание", а стало — "Бітіє определяет сознание". Уявіть собі, змінено тільки одну-однісіньку літеру, але як геніально той перифраз відобразив епоху й її модерну філософію та внутрішню суть. "Бітіє". Цебто б и т т я. У всьому. Нещадне, тотальне, безперервне биття. Купка фанатичних, і малописьменних, і безпринципних реформаторів тресують 200 мільйонів. А тресуючи й шукаючи морального опертя, вони тезу про "бітіє" доповнили тезою, що стала заповіддю костоправів:

"Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного"! І ця

заповідь стала девізом епохи.

Оскільки ж тим "одним винним" є в дійсності той, хто тримає кермо влади в руках, то ребра усіх 200 мільйонів опинилися в небезпеці. Ось тому так тріщать геть всі тюрми від перевантаження, і ось тому в цій одиночній камері сидить майже т р и д ц я т е р о людей, і ось тому таким нагальним темпом будується багато тюрем нових, і, нарешті, — ось тому так торохтить цілі ночі автомотор з глушителем.

Вечорами, як і вночі, і вдень, через певні періоди поуз затулене залізним щитом вікно десь у тюремному подвір'ї гриміли кроки — там хтось грізно бив у камінькованими чобітьми, йдучи гусячим кроком. Здавалося, що там щонайменше йде рота солдат, і не просто солдат, а рота тяжкої німецької піхоти поуз вікно. Але знавці пояснювали, що то йде всього-на-всього троє людей — караульний начальник і два бійці патруля — це зміна варті. А гупають вони так хвалько в камінь подвір'я зумисне, такий стиль, бач, — це, щоб чули "вороги народу" за мурами й тремтіли перед могутністю й грізною силою "органів революційної законності". Прогупавши поуз вікно, кроки віддалялися, множені луною, що металась і торохтіла в кам'яному колодязі, утвореному з стін тюрми, управління й комендатури. Потім патруль ставав з громом і чути було якісь ритуальні фрази, говорені при зміні варті тим, хто уступав, і тим, хто приймав варту. Дуже було цікаво почути б, які саме фрази, які слова вони там говорять, але годі було розібрати. Лише виразно було чути команду "Шаго-ом!!" наприкінці. Одначе ті самі знавці (а таким був всезнаючий Охріменко та Краснояружський) запевняли, що, змінюючись, вартові говорять таку заведену формулу:

Один: "Пост по охроне врагов народа сдал!" Другий: Пост по охроне врагов народа прінял!" А потім команда "Шагом марш!" — і кроки знову гримлять мимо вікон. Так повторюється кілька разів на добу, лише вдень не так чуть, як уночі. Ті кроки справляють справді тяжке, гнітюче вражіння, особливо на малодухих.

В чадній саламасі днів металась людські душі на вузюсінській території одиночної камери й абсолютно нічого не знали, що станеться з ними завтра, а може, й за годину, не знали, куди діваються ті, кого не повертають назад до камери, взяті "без вещей" а куди ті, кого взято "з ве-щами". Дехто твердив, що перші, кого не повертають до камери, потрапляють на розстріл зразу після швидкого суду спецколегії або до божевільні, збожеволівши після тортур. А ті, кого беруть "з вещами", — йдуть або на етап, або до іншої тюрми, або до камери смертників; ніхто тільки всерйоз не припускав, щоб хтось міг іти на волю, — те зовсім неможливе з низки причин, а найперше — згідно із залізною тезою діючою в цій установі, що — "ніхто, потрапивши сюди, не може звідси, вийти на волю живим і навіть мертвим. Звідси один вихід — або в землю або на каторгу", що означає теж в землю.

І це було зрозуміло — організатори й натхненники цієї бійні не можуть нікого звідси відпускати, бо кожен такий звільнений — то був би живий свідок дивовижних, небачених мерзостей. "Ліпше закопати в землю сто невинних, аніж не закопати одного винного", — так би треба перефразувати тезу про ламанця ребер.

Дехто намагався встановити закономірність в явищах і твердив, що всі ті, кого

беруть "з вещами" опівночі або після півночі, — йдуть на смерть, а ті, кого беруть "з вещами" вдень, — йдуть на етап, а ті, кого беруть рано або ввечері, — йдуть додому. Але то все були лиш "мрії", хоч і вмотивовані логічно, наприклад: звільняють з тюрми увечері тому, щоб не йшов чоловік вулицями завидна, а йшов потемну, або раним-рано, щоб його ніхто не бачив, який він блідий і змучений. Ну, і в тім же дусі. Та тільки ж в цім пеклі немає логіки взагалі.

Так щодо тих, кого викликають "з вещами", так і щодо іншого, невідомого в'язням, але болюче цікавого, як от, наприклад: куди дівають померлих або розстріляних? Одні кажуть, "на мило переробляють", другі — "натоптують в ями й засипають негашеним вапном", треті — "годують ними псів-енкаведистів, щоб ті не знали для в'язнів пощади".

Але були речі, які не потребували гадання, а були ясними й безсумнівними. До таких належав факт, що кожен в'язень обвинувачується одразу по кількох пунктах статті 54-ї т. зв. Карного Кодексу УССР, як от: пп. 1 (зрада вітчизни), 2 (збройне повстання), 8 (терор), 10 (агітація) й, 11 (організація) — і все це одноразово, про що кожному в свій час пред'являється т. зв. "протокол обвинувачення"! Окремо трималися обвинувачені по п. 6 (шпигунство) — їх тримали на окремому — п'ятому — поверсі тюрми, й від самого сидіння там люди сивіють і божеволіють. Хоч дехто, а зокрема Карапет'ян, який побував уже й на п'ятому поверсі, — твердив, що немає зовсім ніякої різниці між поверхом п'ятим і поверхом першим.

Отже, зовсім смиренні й зовсім безобидні люди мали по кілька страшних пунктів обвинувачення і, що саме найцікавіше, — вони ті всі страшні пункти признавали й підтверджували, зізнавалися в найстрашніших злочинах проти "уряду, партії й родіни". "Р о з к о л ю в а л и с ь". І часом ті люди були могутньої будови, атлетичного складу.

Такою ж безсумівною річчю була цілковита нездібність людини протистояти злобі, роззброєність тієї людини через внутрішнє роздвоєння, а роздвоєння те повстає з колізії — людина робила революцію й будувала новий порядок речей, нове життя, а той новий порядок речей знайшов непередбачене вивершення в системі терору й узаконеного паскудства, яка (система) посадила цю людину в тюрму, і от тепер та людина є, з одного боку, в'язнем системи й її мучеником, а з другого, — організатором і будівничим тієї системи. Коротше — вона, як той інженер Н, збудувала гарну, модерну, досконало спроектовану тюрму, а потім в неї сама сіла. І от тепер сидить і морально не може протистояти, бо не має сили й внутрішньої цілості. І тільки одиниці становлять винятки: вони є проблесками нової ери, краплинами сили, що не знає компромісів, рішуча й непримиренна приходить, як заперечення. І зродилося те заперечення з тих самих джерел, з яких зродилась була й та прекрасна Революція, по заповідалася на прихід царства любові, братерства, рівності, а виродилась отак от в паскудство і лише в окремих іскрах десь збереглася в первісній чистоті й пішла на мучеництво. Такою іскрою був, можливо, комбриг Васильченко.

Ще безсумівною річчю було те, що, втративши все, безсила протистояти фізичному й духовному розчавленню, геть з усього зрезигнувавши, людина лишала собі сміх.

І взяла той сміх за прапор. І з тим сміхом стоїть, ні, отак от гола сидить під шибеницею й, давши себе розп'ясти морально та втоптати в болото, з тієї шибениці глузує. Як глузує й з усієї інквізиції, намагаючись перемогти її покорою, згодою на брехню й підлоту, поглиблюючи ту брехню й підлоту до крайнього абсурду, а потім стаючи геть над нею високо зі своїм сміхом. Той, хто вигадав слова "кунді-бунді" та "чих-пих", — висловився тим самим за всіх з усім презирством до мордування й до розстрілу. Нема розстрілу — є лише ідіотський "чих-пих", дурний спалах двох грамів пороху, і тільки. І той спалах приносить визволення. І нема страшних мук — є лише ідіотське штовхання під ребра та биття по голові, тупе й безглузде "кунді-бунді". Андрієві ці терміни видались надзвичайними своїм сконденсованим глумом і сарказмом. Вигадав же ці терміни нібито такий Хома Головченко, недавній в'язень цієї тюрми й цієї камери. Його добре знав Ляшенко. Хома Головченко — колишній Лященків учитель, агроном з фаху, революціонер з ласки Божої, есер з партійної приналежності, націоналіст в душі; родом з славного Тростянця, земляк Хвильового, людина високої ідейності, виключної відданості своєму народові, надзвичайного життєвого оптимізму, безприкладної відваги. А головне — міцної волі. Таким його знав Ляшенко не тільки з оповідань ветеранів революції, а з власних спостережень, ще як був школярем, його учнем, і такого завжди пам'ятав.

І от тепер в цій тюрмі Хома Головченко зломився! "Розколовся", прийняв на себе всі найдикіші злочини й свідомо пішов на смерть, бо не міг всього витримати. І пішов на смерть з глумом. Останні години він просидів у цій камері й глузливо потішався над усім, був усе веселий, безтурботний, безмежно презирливий зі своїм сміхом. Хома Головченко... Він пішов геть з життя, але сміх його лишився й живе в душах в'язнів в отих словах — "чих-пих" і "кунді-бунді".

Сміх...

Говорили, що є такі камери, які звуться "брехалівки", і в тих камерах люди особливо одчайдушно й безжалісно сміються — з себе самих і з усього. "Брехалівки" ж — то такі камери, куди вкидають тимчасово всіх тих, кого звозять на допити з усіх тюрем Харкова й околиць до цього управління НКВД. Ті камери "брехалівки", між іншим, являють собою доказ абсурдності всієї енкаведівської системи конспірації: людину пильно "засекречують" місяцями, а то й роками, тримають окремо в найсуворішій ізоляції, в таємниці, щоб, боронь, Боже, вона не зустрілася з ким-небудь ув'язненим по одному ділу й не виробила спільної тактики захисту. Таких людей бережуть не знати як... І все для того, щоб потім раптом звести тих людей на допит і повкидати в спільну камеру "брехалівку", де вони й зустрічаються — товариші, й друзі, й знайомі тих товаришів і друзів, і знайомі знайомих... І вся конспірація розлітається геть.

Назву "брехалівка" таким камерам дали ніби самі слідчі за те, що там, мовляв, в'язні багато брешуть, вигадують тюремні "качки" та "параші" (останнім словом охрещено тюремну арештантську агенцію — джерело новин та інформацій, вигадуваних самими в'язнями з нудьги). Одначе, крім брехень та функції тюремного інформатора, "брехалівки" ще виконують функцію фабрик сміху й глуму, де продукуються убійчі

анекдоти, різні веселі історії, пародії на слідчих та на прославлених "очкарів", "стукачів" тощо й поширюються завдяки тим самим "брехалівкам" з блискавичною швидкістю по всіх тюрмах, бо ж рух з "брехалівок" до тюрем безперервний і інтенсивний.

Та найголовніша функція "брехалівок" у тім, що це своєрідні тюремні університети, а найперше — школи спротиву слідчим і суддям. Про це слідчим добре відомо, але... вони не звертають на те жодної уваги, бо — "все одно звідси —цебто з лабет НКВД — ніхто ніколи не вийде, все це приречене на зламання, на брухт".

Ось такі й подібні реальні речі існують у фантастичному мареві, в чадному морі безглуздя.

Одного дня — може, п'ятого, а може, й шостого — до камери завітав Мельник. Достославний, майже легендарний серед в'язнів черговий корпусу Мельник. Він зайшов уранці з журналом у руках, сам-один до камери, мов відважний доглядач звіринця до клітки з вовками, ще й зачинив за собою двері і, широко розставивши ноги посеред камери, сказав:

— Доброго ранку!

Був він клишоногий, з колінами, вгнутими всередину, кремезний, грубо витесаний з суцільної тяжкої брили, рябий з обличчя, ніс картоплиною, короткорукий, червоновидий і блакитноокий. Стоячи так посеред камери й тримаючи розкритий журнал перед собою в одній руці, а олівець в другій. Мельник, не кваплячись, самими очима порахував усіх, записав, а тоді глянув на всіх привітно й запитав густим, трохи хриплим голосом:

— Заяви є?

Посипались заяви: "Блощиць побити", "лікарську допомогу давати", "паперу для писання заяв прокуророві дозволити", "вікно відчиняти, бо дихати нічим", "на прогулянку водити" і т. п. Мельник терпляче всі заяви записував, хоч і він, і всі в'язні прекрасно знали, що все те марно, бо все залежить від когось іншого, на кого ніякі заяви не діють, хто дав настанову заяв не виконувати взагалі. Записавши заяви, Мельник спитав:

— Усе?

Тоді була складена найголовніша заява, ради якої робилися всі попередні, щоб правити за димову заслону. То була заява, складена трагічним, жалібним голосочком доцента Зарудного:

— Курити нема чого...

— Ага, курити? — по тих словах Мельник мацає всі свої кишені, й нарешті звідкілясь витягає півпачки махорки "Пробег", і так разом з оболонкою віддає доцентові (який, до речі, сам зовсім на курить):

— Натє!..

Після того Мельник повертається й іде з камери. Ніхто йому не дякує й нічого не говорить, мовби нічого й не сталося, — так треба щоб не наробити лиха, бо ж все те, що робить Мельник, заборонене. Треба мовчати й робити вигляд, ніби нічого не сталося.

На дверях Мельник кидає:

— До побачення! — й зникає.

Старі в'язні кажуть, що часом у Мельника буває ціла пачка махорки й він її всю віддає, часом дає сірники й папір.

Андрій лише поцікавився, чи й в інших камера так. Атож, в інших камерах теж так. Цей Мельник — то якась золота, щира, єдина людська душа в усьому цьому пеклі. І тим він легендарний. Легендарний своєю добротою.

Дійсно, з вигляду Мельник зробив на Андрія прекрасне вражіння — вражіння доброї, лагідної, великодушної людини, що любить своїх ближніх. І як шкода, що Андрій, старий арештант і каторжник, отруєний недовірою до всього, що стоїть під знаком цієї фірми. Коли Мельник вийшов, Андрій разом з усіма скрутив з махорки цигарку, глибоко затягнувся, пустив дим, а тим часом подумав: "Благословенна махорка! І благословенний Мельник! Він має великий привілей — безкарно роздавати "ворогам народу" махорку... Бо ж ясно, що за кожним кроком і кожним його рухом стежать в сто пар очей, а найдрібніший зв'язок з "ворогами народу" карається дуже тяжко.

А з другого боку було ясно, що ніякий спеціальний розрахунок за тим даванням махорки не стоїть, ніякий ехидний намір, крім великого ризику. Адже той Мельник роздає отак махорку рік чи два, а ще ніде й нікому не ставив ніяких умов і не вимагав ніяких зобов'язань чи щось в тім дусі.

В цьому крилась якась велика загадка. Це або якийсь феноменальний сміливець і дивак, або ж ... Хтозна.

Та як би там не було, в'язні мали не тільки втішений курецький голод, а й втішену душу. Вони бачили л ю д и н у в пеклі!

Одного дня їх водили голитися. Це була досить довга й досить цікава процедура, що розважила очманілих людей; цікавість же її була головне в тім, що люди мали змогу трішки подихати кращим повітрям, аніж в камері, їх брали з камери партіями по сім чоловік і водили до голярні. Голярня та була в цім же таки коридорі, в спеціально пристосованій міленькій камері, — пристосованій для такої мети ще тоді, коли ця тюрма будувалася. Андрій був у першій сімці й ішов до голярні не без цікавості — йому хотілося подивитися в люстро й гарно поголитися. Він знав з колишнього свого досвіду, що в голярні є велике люстро (як і в кожній путній голярні), досить вигідні крісла й що голять там бритвою. Але, гай-гай! Голярня таки була в тій самій камері, що й раніше, але ніякого люстра там вже не було, як не було й ніяких крісел, лише довга дерев'яна лава. І голили там зовсім не бритвою. Власне, там взагалі не голили, а стригли обличчя машинкою.

Найприємнішим у всій тій процедурі було чекання. Через те Андрій присів на лаву самий останній. Голив, чи стриг, якийсь молодий, зовсім мовчазний жид, фаховий голяр, але в ежовській уніформі, а Андрій сидів і спостерігав. Кімнатка була зовсім манюсінька, але чиста, затишна й чепурна. Підлога, вистелена кахлями, блискотіла. Стіни недавно побілено й розмальовано альфрейником в гарний візерунок... Власне, то

не візерунок, то була якась чарівна веремія зірок синювато-сірого й білого кольору, малих, і великих, і середніх, і зовсім манюньких, і крапок сірих і білих, що клубочилися туманностями, як на космічному Чумацькому Шляху. Андрій дивився на стіну, як на різдвяне небо, й дивувався — кому це прийшла до голови така трагічна ідея отак розмалювати стіни в такому жохливім вертепі та й водити нещасних людей на те чудесне малювання дивитися. Ось в цім найбільша жорстокість тюремної адміністрації, а не в тім, що вона нищить найменші прояви естетичного в тюремному оточенні в'язня!

В кімнатці, крім зорь, ослона, стільця, на якому сидав той, кого стриглось, крана в стіні, лампки в стелі й машинки в руках стриження, більше нічого не було. Нічого такого, чим би можна зарізатися або вбитися, нічого, що можна б вжити як зброю. Голяр стриг своїх "клієнтів" досить недбало, безцеремонне, так, як стрижуть баранів, лишаючи смуги й кущі волосся або немилосердно скубучи машинкою. Голяр нічого не говорив до в'язнів, в'язні нічого не говорили до нього. Мовчки зайшли, мовчки й вийшли. Лише сичали або кривилися під час операції. Після першої партії пішла друга, третя... Так, поки "погодилися" всі.

В камері Андрій ще довго бачив зорі — він дивився на стіну, оздоблену безліччю роздушених блощиць, і зорі пливли й крутилися цілою віхолою — вже ніяких блощиць не було, лише самі зорі, зорі...

День, коли Андрія мали-таки викликати на допит, все ж наближався. Багато разів грюкнув засув, багато разів стріпнулися нерви в чеканні, що ось-ось його покличуть. І все марно, вся внутрішня змобілізованість була ні до чого. Але було безсумнівним, що той момент таки прийде й те станеться.

А тим часом інших брали одразу "на конвейер" і одразу ж "кололи" немилосердно. Так взяли в перший же день директора Інституту фізкультури Бунчука й інспектора мисливства Іванова, і в перший же день один і другий підписали найганебніші протоколи своїх "злочинів", а потім плакали в камері ревно, а з них слідчі домагалися все нових і нових свідчень. Бунчук "признався" в приналежності до терористичної організації фізкультурників, яка мала на меті вбити секретаря КП(б)У Косіора, і завербував (тобто зачислив на вимогу слідчого) до тієї організації всіх своїх викладачів, всіх видатних діячів з галузі фізичної культури й спорту і так різних знайомих. В результаті вийшла імпазантна контрреволюційна організація з ним — Бунчуком — на чолі, і тепер він під режисурою слідчого укладав програму й статут тієї організації. Щось подібне було й з Івановим, але цей "завербував" усіх мисливців і рибалок. Камера потішалася з пригод цього Іванова в більшій мірі, аніж з пригод бідного Аслана, чесного чистія черевиків. Цей наївний, і щиросердний, і вкрай геть розгублений Іванов розповідав про все. Прийшовши з чергового допиту, Іванов спершу істерично відсапувався й відплакувався, а тоді комічно починав оповідати про свої всі "контрреволюційні" походеньки, про свої карколомні терористичні плани й замаху, про фабрикування бомб з пляшок і піроксиліну, про корективи, які вносив слідчий в його убогі знання з галузі піротехніки та з галузі саперного підривного діла. Найвирішальнішу роль у формуванні його "контрреволюційного" світогляду та цілої

контрреволюційної організації відіграло все те ж мармурове прес-пап'є в руках хороброго й безжалісного слідчого.

Так плинув час, як суцільна стрічка химерного конвейєра. Але кожний день і кожна година того часу не пропадала для Андрія марно — все він більше й більше підковувався, як то кажуть, "на всі чотири ноги", мовби проходив спеціальний курс попереднього вишколу, приготування до наступного важкого іспиту. Він уже знав — з розмов досвідчених арештантів — весь процесуальний та карний кодекс, всю термінологію слідчих, весь порядок і специфіку слідства, знав, що таке "протокол обвинувачення", й його роль, й його властивості — властивості гуми. Знав, що таке "двохсотка". Знав, як мусить виглядати, згідно з законом, "діло" й як треба підписувати, щоб убезпечитися від провокації, кожному сторінку окремо й пильно закреслювати всі порожні місця. Знав про право в'язня вимагати ознайомлення з матеріалами "діла" та про право вимагати очних ставок з різними "свідками". І, нарешті, знав найголовніше — що ті всі знання й ті "права" абсолютно ні до чого, вони нічого не варті, бо весь процесуальний та карний кодекс регулюються й коригуються палкою в "залізних ежовських" руках першого-ліпшого слідчого.

Щодо тактики слідчих, то та тактика полягає нібито в тім, щоб людину одразу приголомшити криком, фантастичними погрозами й весь час тиснути на неї, не даючи опам'ятатись — чим слабші нерви в людини й чим вона примітивніша, тим швидше вона здається, "колеться". Але в міру спротиву людини натиск на неї все посилюється, прикладаються до неї руки, й палки, й всі знаряддя "впливу", стремлючи до тієї самої мети — "розколоти". Та все впоюється їй думку, який вона злочинець. За якийсь час людина здебільшого дуріє й вже сама не певна, чи не робила вона справді тих злочинів, які їй закидається. Фізичний "вплив" і невблаганна логіка — "признаєшся — житимеш, як розкаяний, не признаєшся — вмиреш, як принциповий ворог!" — довершують справу, людина "колеться".

"Бітіє определяет сознание!"

Одного дня вранці до камери влетіло п'ятеро людей у білих халатах і звеліли всім піднести руки вгору, обшукали кожного й 'звелівши роздягтися зовсім догола, цебто скинути й труси, вигнали в коридор, а з коридора наглядач і черговий корпусу загнали їх до тієї маленької кімнатки, де була голярня. В цій кімнатці, збиті, як сірники в коробочці, вони мусили чекати кінця трусу. Такий трус вряди-годи нагло отак впадав на ту чи іншу камеру — шукати "заборонених" речей. Причому, те шукання було настирливе й зворушливо пильне: обмацували всі рубці й вузли на одязі, пороли черевики, длубалися в підлозі, часом навіть зривали плінтуси, тих "заборонених речей" шукаючи. До заборонених речей належали: насамперед, голка, яку в'язні називали "господиня", а так як в'язні примудрялися робити "господинь" з цвяшків і навіть із зубчиків гребінця, то цвяшки й гребінці теж були забороненими речами. Але арештантський геній безсмертний і з біса винахідливий — не маючи цвяшків і гребінців, в'язні все-таки робили голки й нитки й шили, латаючи свої попрілі лахи, — голки вони робили з... звичайних сірників! а нитки — розсмикуючи поділ сорочки а чи

рушник, а найчастіше — розпускаючи шкарпетку. Це безмежно ускладнювало тюремникам проблему боротьби з "господинею", бо ж ані сірники, ані шкарпетки, ані сорочки поки що ще не входили в номенклатуру заборонених речей, зазначених в правилах тюремного розпорядку (в своєрідній тюремній конституції, в найважливішій документі країни соціалізму, після основної Конституції СРСР). Ця конституція номер два, підписана самим начальником УГБ НКВД СРСР та "залізним наркомом" Ніколаєм Єжовим, висить на дверях (але не в камері, а чомусь в голярні! Бо в камері, бач, в'язні можуть її скурити!) Але геній тюремників теж настирливий — вони не відбирали шкарпеток і сорочок, ні, вони шукали, саму "господиню", зроблену хай і з сірника, і шматочок нитки, як речовий доказ, а тоді карали винуватця, порушника конституції. Найчастіше ж карали всю камеру, бо винуватець не зголошувався, співкамерники ж його не видавали, а "стукач" проґавив або боявся смерті в параші. До заборонених речей належали ще будь-які шматочки скла, бо ними можна перерізати артерії й утекти в смерть, тим самим уникнути слідства та позбавити втіхи тюремного ката або й слідчого перервати ті артерії жертві власними руками. Також до заборонених речей належать шматочки олівця та клаптики паперу, рівно ж як заборонені не тільки книжки й газети, а взагалі будь-що друковане чи писане, хай це буде просто старий і брудний клопоть газети, а чи лист...

Ось чому шукачі заборонених речей так пильно перемацують рубці й вузлики на одязі та довбуться в підлозі й за плінтусами. Вони шукають зовсім манюсінські речі, а насамперед — вони шукають голку, арештантську "господиню".

З тих усіх трусів в'язні сміються, бо, попри всю пильність ловців "господині", все ж таки в кожній камері є справжня голка (а часом і не одна), шматочок бритви- "жилетки", а шматочок осердя олівця то вже напевно. І ніякий геній тюремних аргатів не в силі того осердя знайти.

Там, в камері, аргати в білих халатах потрошили лахи, а тут люди сиділи голяком і нудились. Аж ось відчинилися двері — і всі зітхнули: нарешті їх поведуть назад і вони зможуть повдягати свої труси а чи ганчірки, призначені виконувати роль трусів. Однак їх не повели нікуди, тільки забрали Андрія: черговий корпусу довго роздивлявся голих людей і нарешті зупинився оком на ньому:

— Давай за мною!

"От і прийшла нарешті моя черга!"

— Але ж я голий, — сказав Андрій в коридорі черговому.

— Ну й дуже добре, — відповів апатично черговий, позіхаючи. — Менше роботи... Одягатись там ще та роздягатись...

— І то правда. І вони пішли.

Андрій не мав нічого проти того, щоб з'явитися до слідчого в вигляді прапращура Адама. Навіть коли б там була та скажена фурія Нечаєва! Навіть коли б всі фурії (а тут їх, мабуть, не одна!) стояли в усіх коридорах і на сходах і дивилися. Він би зціпив зуби й так матерував, зухвало, презирливо. "Чорт з вами з усіма!!" Складений він добре, горба не мав, клишоногим не був, а головне — він не відповідав за свій вигляд в цім вертепі,

то й не соромився його перед прямими винуватцями своєї біди.

Але Андрія на цей раз ще не поведено до слідчого, а заведено до тюремної вартівні, в якій його першого дня обшукувано та стрижено. Тут йому дали в руку перо, підсунули якийсь папірець і сказали — "Розпишись!"

То був стандартний папірець з друкарським надруком, з великими пропусками, а потім ті пропуски хтось записав чорнилом. Андрій став читати, але ті, що сиділи за столом, і ті, що товпилися навколо, підганяли його, квапили — "Давай живе! Читаєш ще там... Грамотний!" Однак Андрій все-таки папірця прочитав, перш ніж його підписувати, не звертаючи уваги на всі підганяння. В тім папірці стояло:

"ПРОТОКОЛ ОБВИНУВАЧЕННЯ". А далі під цим заголовком говорилося, що громадянин такий ось (ім'ярек) притягається до карної відповідальності за контрреволюційну, антисоветську діяльність, а обвинувачується по статті 54-й т. зв. Карно-Процесуального Кодексу УССР, пп. 2, 6, 8, 10 і 11, про що йому, громадянинуві такому, й доводиться до відома. В кінці стоїть рядок про те, що цей протокол обвинувачення читав — (підпис).

— Слухайте, — сказав той, що папірця пред'являв (мабуть, співробітник головного управління, а не службовець тюремної канцелярії), грубо, але в той же час тоном умовляння: — Не клейте дурня й підписуйте. Це ж тільки пред'явлення вам обвинувачення. Тут же не сказано, що ви згодні, а що тільки ви оце прочитали. Вам дали, а ви прочитали! Ясно? Щоб потім не сказали, що ви не знаєте, за що вас тримають у тюрмі, що вас не повідомили й ви не могли захищатись... Це тільки обвинувачення, а ви будете боронитись...

Останні слова були сказані з ноткою іронії. Взагалі, було видно, що оце умовляння службистові доводиться повторювати дуже часто, бо завчив, як папуга. Напевно, переполохані й геть збиті з пантелику, а надто залякані отакими формулами та пунктами обвинувачення, ув'язнені недуже охоче цей папірець підписують, боячись провокації, і треба на них кричати або умовляти. І от службист хапливо умовляє Андрія, хоча Андрій зовсім і не збирається "клеїти дурня". Він прочитав, не кваплячись, папірця вдруге, кров ударила до голови, товклася в скроні й заважала тверезо думати, вимагаючи того папірця отак подерти геть на дрібні шматочки. Але він не подер, а взяв спокійно ручку й розписався там, де належалось, лиш не так, як належалось, а як вважав за потрібне:

"Це пред'явлене абсурдне обвинувачення читав" — (підпис і точна дата).

— Що ж ви лишите!? — захопився й закричав службист. — Ваше ж діло виправдовуватись "там", а не переробляти обвинувачення "тут"!

— От я й починаю виправдовуватись, — спокійно промовив Андрій, поклавши ручку.

— Таж так не можна! Ви ж не маєте права! Ви мусите не забуватись!..

— Добре, — сказав понуро Андрій. — А тепер ведіть мене до слідчого чи до того, хто це обвинувачення писав.

В цей час задзвонив телефон. Черговий корпусу зняв рурку, послухав, дивлячись на

Андрія; а тоді закрив рурку долонею й спитав:

— Як твоя фамилія? Андрій назвав.

— Добре, — сказав черговий у рурку, — в порядку!.. За півгодини?.. Єсть! — послухав ще трохи (в рурці клацало й бубоніло), сказав наостанку з веселою іронією: — "Так точно!" — й почепив рурку. Потім дивився на Андрія якось мить і напружено щось думав. Те думання закінчилося наказом оперативників, показавши на Андрія:

— Давай в "брехалівку".

І Андрія поведено в якусь "брехалівку" голісінького. Наскільки Андрій зорієнтувався, це все мало би означати, що його вимагав слідчий привести за півгодини, а черговий в своєму вічному пориві, згідно з наказом начальства, кожну справу засекречувати, вирішив за недоцільне повертати Андрія до камери по одержу, щоб він не бачив, що там в цей час робиться, як там ловці в білих халатах потрошать лахи, а так само вважав за недоцільне повертати його до товаришів, замкнених в голярні, і тому вирішив спровадити до "брехалівки", куди, напевно, принесуть і одержу. А втім, шляхи думок, наміри та домисли усіх цих його опікунів зрештою темні й нікому невідомі. Як невідомо, що насправді означає та "брехалівка" та яка в дійсності її функція по відношенню до кожного в'язня, в неї вкиданого. Одно знав Андрій твердо й чітко, що, попри все таке, часом кричуще безглуздя, в цій установі одначе не буває речей, роблених так собі, жарту ради, що у всьому є своя логіка.

Оперативник звів Андрія в самісінький низ, відкрив якусь камеру, наповнену сопухом і сизим димом, за яким нічого не було видно, лише суцільну стіну стоячих людей, і впхнув туди Андрія. Ледве впхнув...

Уже з того, що люди тут були не голі, а одягнені, можна зрозуміти, що вони тут тимчасово, здебільшого привезені з інших тюрем.

Коли хтось каже образно про кімнату, про театр чи про вагон трамвая, що там було повно людей, як "у діжці оселедців", то навряд чи такий чоловік зможе мати вірне уявлення про "брехалівку", в якій опинився Андрій Чумак. Ця камера таки д і й с н о була натоптана бідолашними людьми, немов діжка оселедцями. Аж здавалося, що ті люди геть позлипалися й вже їх годі так просто порозліплювати. Хтось десь стогнав, хтось десь хрипів розпачливу лайку, роздавлений людським пресом, але на те ніхто не реагував всерйоз — кожен оберігав свої власні ребра від катастрофи, а хтось з того приводу скалозубив:

— От, брат, олійниця!! Терпи, козаче, зараз полетиш на небо та й похвалишся Богові, як треба олію бити!.. Чорт! Ногу, ногу, товариші... людоньки добрі!..

На Андрія ніхто взагалі не звернув уваги, кожен був зайнятий собою. Та й не бачив його ніхто, крім ряду передніх, а ці передні, далєбі, забагато бачили всього, щоб ще реагувати на якогось там, хоч би навіть і зовсім голого, чоловіка. Андрій просунувся попри двері трохи вбік, до величезної параші й там став. На віковій параші (а та реліквія була завбільшки з цистерну — велика залізна діжка з вухами, накрита масивним залізним віком) стояло троє людей, мов на трибуні. Помалу Андрій здерся теж на віко й став четвертим на трибуні.

Як тільки Андрій опинився на трибуні, десь в далекому кутку камери вибухнув сміх і почав швидко, ривками поширюватись, мов пожежа. За мить вся камера гомерично реготалася. Сміх заразливий. Ті, що недавно пищали й лаялися одчайдушне, стиснуті людським пресом, теж не могли втриматися й пересновували свій стогін корчами сміху...

— Хлопці! Янгол з неба!..

— Ха-ха-ха-ха!.. Га-га-га!.. Та ти що, чоловіче, штани продав чи пропив? Га?!

— Агов, земляк! Ти з неба чи на небо?..

— На небо, — сказав Андрій апатично, зовсім не здивований загальним психозом шибеничного сміху. Це нормально..

Хоч на здоровий розум ніби й не було нічого смішного в тім, що в камері з'явилася гола людина, але в дійсності це таки великий привід для сміху. Його взяли за людину, щойно приведену з волі. Серед сірої, як земля, саламахи Андрій кидався в очі своєю свіжою, бронзовою шкірою, ніби його щойно забрали з пляжу, від вигод вільного життя. Ось в цім і була причина сміху... Людям взагалі властиво: хорим — заздрити здоровим, сліпим — заздрити видющим в'язням — заздрити вільним... А коли об'єкт заздрощі урівнюється бідною до однакового становища — це весело.

Але в'язні потішались, мабуть, не так над ним, як над ким іншим, а може, й над самими собою. По камері літали ядерні фрази, уїдливі дотепи, саркастичні словечка — люди ними перекидалися, немов м'ячами, з кутка в куток і перекочували з кутка в куток хвилі сміху, що то притихав, то знову спалахував.

— З неба...Ха-ха-ха!..

— І що ж там на небі думає святий Петро? Ми ось стоїмо до нього в чергу... — це хтось з найдальшого кутка.

— Пішов з ключами до коменданта, — бовкає інший з другого.

— Житлоплощі в раю забракло для нас... — додає третій і закінчує розпачливо:

— Пішов питати, чи дозволить слідчий і там організувати "брехалівку"...

Поскалозубивши, помалу затихли. Про Андрія теж забули.

Так ось це вона й є, та "брехалівка"! Перед очима була так звана загальна камера, льох, натоптаний людьми вщерть. Нормально в такій камері мусило б бути 15 — 20 чоловік, а було в ній тепер щонайменше 300 осіб. Тут були люди трьох поколінь — старі, середні й зовсім юні. Кожної хвилини когось приводили, когось виводили. Причому, процедура приводження була дуже коротка, а процедура виводження дуже довга. Приведеного просто пхали в камеру та й уже, а щоб вивести людину, треба було відбутися досить довгу морочу — спершу в кормушку встромлялася голова оперативника й шипіла "на Бе", "на Ме", а тоді йшла по камері хвиля відгуків — всі, хто був "на Бе" чи "на Ме", говорили свої прізвища, так поки хвиля не натрапляла на потрібне прізвище, немов на каменюку, й зупинялася від голосу оперативника:

— "Давай збирайся на допрос!" або "Давай з вещами!" Тоді людина видиралася одчайдушне з гливкої саламахи, немов муха з макітри липкої меляси, обриваючи на собі решту лахміття, мокрого від поту, й випадала в коридор з "вещами" чи без "вещей".

Півгодини минуло, але Андрія ніхто не кликав. Минуло дві години — ніхто по нього не приходив, так само як ніхто й не приносив одежі. Від довгого стояння та балансування, щоб не впасти на голови людям, все на ньому потерпло, вже ломило кості, але не було ніякого виходу з такої "стоячої" ситуації. Це ще й добре місце він мав, не один, мабуть, йому заздрило. Так минуло кілька годин. Потім минув увесь день і настав вечір. Ніхто їх ані годував, ані поїв — люди мліли, скімлили від безмежної, безсилої, ні до кого не адресованої люті, розпачу, відчаю. А здебільшого мовчали. Сміх уже був не смішний, і будь-який кінець бажаний і благословенний. Мабуть, на таких "брехалівках" добре заробляє тюремна адміністрація, заощаджуючи хліб, цукор і все інше, що належить в'язням "по закону", — думав мляво Андрій знічев'я.

Прийшов вечір, і вперше Андрій не почув команди "спати", бо це було б вершком безглуздя, й не було, мабуть, такого дурного наглядача, котрий додумався би кинути в таку "брехалівку" рекорд швидкості, рекорд забудькуватості тощо. А це був би рекорд безглуздя — подати до "брехалівки" команду: "Лягай спати!"

А все ж таки люди спали. Позлипалися в суцільну масу, в глевку брилу людського м'яса й ганчір'я і так стоячи спали. Не спали тільки ті нещасливці, що стояли на віковій реліквії... Хоча один і тут приноровився спати, уткнувшись в куток і спираючись другим боком на товаришів, що, хоч-не-хоч, мусили його підтримувати, аби самим не попадати.

Андрій уже скуцав за камерою ч. 49, як за домом. "Що то там хлопці роблять тепер?" І здавалася вона такою рідною, такою бажаною порівняно з цією "брехалівкою".

Десять біля півночі відчинилася тихо кормушка й перед віконечком став зовсім молодесенький оперативник, ще хлоп'я, яке, очевидно, з романтичних поривів, начитавшись поетичних славословень якого-небудь Шульги-Шульженка або Сосюри про "легендарні", "героїчні" "органи революційної законності й правосуддя", пішло охочекомонно в ті "органи правосуддя" працювати. Та й потрапило в чортове колесо. Те хлоп'я, в погано припасованій на нього уніформі, тримало перед носом якийсь папірець, і силкувалося його прочитати, й не могло, хвилювалося, червоніло та блідло, квапилось, але ніяк не могло прочитати. Позирало розгублено в камеру й знову в папірець — аж сльози виступили йому на очах. Закрило кормушку, й через хвилю знову відкрило, та все крутило той проклятий папірець. Видно, що хлопець потрапив у прикру ситуацію й не знав, як з неї вийти: бігти назад до того, хто писав, і перепитувати — це значить втратити місце й ще хтозна, що буде після того, питати ж у коридорного — це значить осмішитись. Збивши на потилицю кашкета, хлопець зиркнув у камеру, зустрівся з Андрієвим поглядом і, почервонівши по самі вуха, розгублено пробелькотав:

— Пишуть!.. чорт би їх забрав от... Потім озирнувся по коридору, просунув голову аж всередину й пошепки запитав у Андрія:

— Ви грамотні?..

— Трохи, — сказав Андрій.

— Що це тут написано? — простяг він Андрієві папірець з чисто дитячою довірливістю.

Андрій подивився в папірець — там стояло його власне ім'я й прізвище. Тоді,

нагнувшись до самого віконечка, щоб не зрадити хлопцевої довірливості, таємниче й суворо прошепотів:

— "Чумак Андрій" тут написано...

Хлопець вихопив папірця й діловито зачинив кормушку. По хвилі відчинив її, насупився не знати як грізно, блиснув очима гостро й прошепотів у камеру:

— На "Чи"!

— Чумак! — сказав Андрій серйозно й голосно. — Цебто я!

— Ви?! — хлоп'я зовсім розгубилося, аж забуло, що йому далі робити, нарешті пролепетало:

— Зберіться на допрос... Без вещей...

— Вже зібрався! — відгукнувся Андрій, підбадьорюючи свого стража.

Двері відчинилися, й Андрій опинився в коридорі "без вещей". Вгляdivши ідеально голу свою жертву, хлопець розгубився:

— А одежа ж де Ваша? Га?

— Так що немає, брат.

— А як же ж тепер?

— Не знаю. Веди так.

Тут втрутився наглядач:

— Через почему такой голий?!

— Гм... Через глупоту...

— Ніззя!

— Ясно, що "ніззя", але з твого "ніззя" штани не вийдуть.

— От біда! — це хлоп'я-оперативник суворо й безпомічно в той же час. — Та де ж Ваші штани й усе?! Так же не можу я...

— В сорок дев'ятій камері, брат! Якщо не забрало начальство.

— Ага! Так паняй з ним до дижурки! — нарешті знайшовся наглядач, — бистро!

І от вони "бистро" помандрували. Розгублений страж навіть забув скомандувати — "РУКИ НАЗАД!", тим порушивши правило водження арештантів. І так "бистро" вони ходили довгенько, сюди та туди, раз по раз стаючи носом до стіни (власне, ставав лише Андрій, а страж давав сигнал), бо мимо гнали вчвал в'язнів з руками, закладеними за спину. Обкружляли вони півтюрми, доки нарешті добралися до Андрієвих штанів.

В камері всі наполохалися, коли в годину по півночі в відчинених дверях з'явився Андрій, немов Адам на брамі раю, вигонений з того раю архангелом. Всі були здивовані, бо такого ще, далекі, не траплялося в їхній практиці, щоб голісінького чоловіка водили десь цілісінький день. Але пояснювати було ніколи — в відчинених дверях стояв малесенький суворий оперативник і дуже сердитий наглядач, що квапив. І Андрій квапився. Але не для наглядача квапився, а для свого симпатичного стража, що має ось вести його зараз уперше до чистилища, або, вірніше, — до першої сфери Дантового пекла, як той Вергілій свого Алігієрі. Тільки ж це зовсім манюсінський Вергілій, та ще й геть-чисто змодернізований, — і такий же буде в нього й Алігієрі...

Черевики Андрієві в результаті трусу були пошкоджені — зовсім пооддирано

устілки всередині, — але не було коли журитися тим. Андрій спершу одягнувся, а потім взяв черевики в руки й, переступаючи через ноги, животи й голови своїх товаришів, обережно намагаючи ногами місце, де б можна стати й не придушити сплячих і не сплячих, вийшов у коридор. В коридорі взув черевики, й вони пішли.

Пішли в невідоме. В першу сферу загадкового, змодернізованого, індустріалізованого, науково устаткованого пекла, призначеного для незчисленних і найбільших грішників, іменованих "ворогами народу" з країни соціалізму.

ЧАСТИНА ДРУГА

Здається, в Миколи Куліша в "Народному Малахіїві" робітників патетично названо "гегемонами". І хоч того епітета вжив напівбожевільний і анекдотичний "реформатор" роду людського Нармахнар, він же міщанин з села Вчорашнього — Малахій Стаканчик, якому заскочила клепка за клепку від "голубих мрій" та від чемного до нього ставлення швейцарів "пролетарського Олімпу", але та характеристика робітничого класу Андрієві заімпонувала. Г е г е м о н и!

Заімпонувала ця назва Андрієві не тому, що вона, так би мовити, витікала з тези про диктатуру пролетаріату, з теоретичних побудов офіційної пропаганди, а тому що вона відповідала настанові гордої Андрієвої душі й серця — бо він іменно за такий вважав свій клас. Г е г е м о н и. Ті, що зробили революцію й здобули владу, розламавши російську імперію на скалки. Господарі землі, й неба, і надр в його Батьківщині. Володарі академій, банків, університетів, мистецтва і зброї — на суходолі, на морі й в повітрі... Хай це тепер теоретично... Але вони здобули ж все це не теоретично! І вони є законними всього того володарями.

Так звик думати Андрій. Увесь шевченківський пафос і гнів, що його він увібрав у себе, знайшов, на його думку, своє довершення насамперед саме в його класі і це ж він здійснив пророцтво великого генія нації — "Заговорить і Дніпро, і гори!"... Він гордився приналежністю до такого класу. З цим почуттям гордості він зріс. На ньому, на тому почутті, оформилась його душа й серце, й навряд чи якийсь дворянин колись більше пишався зі свого соціального стану й зі свого походження, як пишався Андрій зі свого. І навряд чи якийсь дворянин більш гордо тримав свою голову, ніж Андрій. Він звик ходити по своїй землі саме як її господар і пан. І це почуття було основою його душі й світосприймання. Відбери це почуття — і Андрія немає. Він належав до того покоління, що разом із старшими прийшло зухвало в історію й відчинило само собі й своєму класу двері грудьми, офірувавши за те свою молодість зелену й буйну, ще майже дітьми буди. Отакий Корчагін з "Як гартувалася сталь" Островського. Але не літературний, а реальний. Отакий романтик, хрещений в огні й бурі революції й фанатично віруючий в історичну місію свого класу, але не за приписами офіційної політичної спекуляції й не в ім'я її інтересів, а за приписами свого серця й в ім'я інтересів свого народу. Того народу, що мусить бути гегемоном на своїй землі. А його клас — його авангард.

І ось через це Андрієві ніяк не вкладалося в голову, що його може хтось торкнути пальцем. Він цього не міг собі уявити. Він бачив "торкнутих пальцем" Георгіані, й Васильченка, й Ягельського, чув багато авторитетних тверджень, але уявити того це

міг. І саме по відношенню до себе. Це неможливо. Горда його душа не здібна була того навіть припустити. Глибоко був певен, що його ніхто й не зачепить пальцем. Адже колись він тут був... Правда, вони його поставили були в надзвичайно тяжкий режим, правда, вони його засудили нарешті на багато років каторги, але ніхто з них не посмів торкнути його пальцем тут — кричали, давили морально й психічно, він же їх ігнорував, саме як представник свого панівного класу. Коли, наприклад, його мову один необачний суб'єкт з ГПУ, зам. нач. СПО — Герсонський, назвав "собачою мовою", то він йому улаштував такий тарарам, що тому тошно стало, а власник "собачої мови" оголосив голодівку, аж поки не досяг втручання в цю справу прокурора республіки й покарання невдалого філолога з ГПУ. Хай то було, може, покарання сповидне, але все-таки то було доказом, що офіційно тут не сміли не тільки торкати його пальцем, а й називати його мову "собачою".

Ні, ніхто не посміє прикладати до нього рук.

Такі думки й такі почуття товчуться в голові і в серці, випихаючи геть тривогу, скріплюючи душу оптимізмом і снагою незахитаної гордості. Гордості представника класу-гегемона.

Гегемон іде на Олімп!..

...І тільки десь незнищима тая тривога вібрує уперто перед загадковою перспективою, як перед завданням з багатьма невідомими.

Вони підіймаються крутими, яскраво освітленими сходами попід гамаками в годину по півночі — попереду Андрій із закладеними за спину руками, а за ним його "архангел" — малесенький оперативник. Андрій іде тяжкою, повільною ходою, дивлячись під ноги на широкі гранітові плити сходів, і маленький оперативник не насмілюється його підганяти, хоч навколо в самій атмосфері відчувається великий поспіх і нервозний божевільний темп. Після гробової тиші й тьмяного світла тюремних присмеркових коридорів тут, в управлінні, куди їх випущено з тюрми крізь вузесенькі, обковані залізом двері просто на сходині обвішані цирковими тенетами, — сліпуче яскраво, і повітря вібрує від невиразного шуму й гудіння, нагадуючи фабрику, що працює нічну зміну. Вестибюлі, сходи й коридори, що вразили були Андрія в неділю своєю порожнечою й запиленою нудьгою, не можна тепер впізнати. Відчувається, що в цьому будинкові йде десь шалена, напружена робота. І ці циркові тенета свідчать про ступінь психічної наснаги від тієї "роботи". Ну і ну!.. Андрій іде з інтересом. Він хоче те все бачити. Він в одному певен — що там, куди він іде, не чорти а рогами, а звичайні люди... Люди! І от цікаво, як те все виглядає.

Раз по раз їх обганяють мовчазні пари, женучи вчвал,— сіра, згорблена постать попереду із закладеними за спину руками і зіпрілий оперативник позаду. І такі ж мовчазні пари трапляються назустріч або й цілі групи захеканих оперативників, що гарячкове й хапливо щось тягнуть, немов крадене, спішаючи його заховати мерщій. При таких зустрічах Андрієв "архангелик" кричить перелякано "Обернись!"— і Андрій стає обличчям до стіни. Він не має права нічого бачити, крім латки рудої панелі. Одначе він зауважує кутиком ока, що й ті, кого ведуть, і ті, що ведуть, позначені якимсь спільним

тавром — у перших воно видається тавром тупого відчаю, в других — переляку й остраху. Коли okazія минає, хлоп'я велить іти далі, й вони йдуть. Звідкілясь чути ніби приглушені грюкоти, несамовиті злобні вигуки і... розпачливе гарчання? Здається, гарчання. То, може, десь періщать якихось тварин, скажімо, тресують собак, і вони скавулять непритомно десь, не то вгорі, не то внизу, а чи десь збоку, за герметичне закритими дверима. А може, то лиш так здається, може, то лиш гуде несамовито невиспана голова під навалою сну і втоми?

Маленький оперативник нервується, він хоче Андрія підігнати, але чомусь не насмілюється, лиш наступає на п'яти, та Андрій не реагує, і тому вони йдуть не як інші, не біжать, як всі оті засапані й перелякані, а тяжко помалу сурганяться нагору.

Коли вони обходили віндову клітку на третьому поверсі, Андрій аж зупинився від блискавичного відруху пам'яті... 1932 рік... Тоді тут було Всеукраїнське управління ОГПУ; його отак теж вели на допит — в пальто наопашки, в розшнурованих ботинках на босоніж, взятий з самотньої келії і супроводжуваний двома аргатами, він вийшов з вузьких обкованих залізом дверей, що сполучають тюрму з управлінням, і обходив оцю віндову клітку... Йшов у супроводі посиленого конвою. Думав про методи оборони на наступній "ставці" і раптом... — побачив свого вчителя й натхненника! Ось на цім самім місці в і н стояв разом з другим. Низенький, сухорлявий, з великими очима, з широкими чорними бровами і смутний-смутний. Вони ждали на вінду, викликані, очевидно, на черговий контроль до цієї установи, що хоч і не була культурно-мистецькою інституцією, але завідувала душами всіх митців і романтиків. Це був Микола Хвильовий. Бог, на якого Андрій молився з усіма своїми товаришами. Андрій колись мав щастя познайомитися з ним особисто. Цей маленький чоловік ще до знайомства був провідною зорею його молодості, а день, коли Андрій з ним познайомився, був найщасливішим днем в його житті, їх познайомив брат Микола, що, виявилось, товаришував з Хвильовим ще в часи громадянської війни і що стрів його після довгих років розлуки в Харкові, під час своєї візити до меншого брата. Тоді Хвильовий не звернув, здається, на Андрія жодної уваги, бо що для нього був якийсь там студент, хоч би й авіаінституту? Але то не має значіння. Він не обов'язково мусить знати всіх, хто на нього, молиться. Пізніше вони бачилися ще кілька разів у знаменитого авіаконструктора й приятеля Хвильового — інженера Калініна, в якого Андрій був молодшим асистентом... Тоді перед Андрієм стелилася головокрутна кар'єра, але все перерішив цей сухорлявий фанатик, сам того не знаючи, просто самим своїм існуванням на цьому світі. Андрій офірував все і свою кар'єру тій ідеї, яка рухала цією людиною... І от, вийшовши з-за віндової клітки, Андрій несподівано устурч зустрівся з великими смутними очима. Ті очі враз поширилися вражено. Учитель його впізнав, сам того не знаючи, що він учитель. Він просто впізнав Миколиного брата й асистента свого приятеля. Але не подав виду. А може, й не звернув уваги? Удав незнайомого? В кожному разі, він не поворухнув жодним м'язком.

Андрій теж удав байдужого, незнайомого. Він проходив мимо, не затримуючись.

А як порівнявся, — Хвильовий ледь-ледь помітно кивнув головою...

Серце Авдрієве затрепетало: "Впізнав! В кожному разі, без сумніву, угадав той трагічний, невидимий зв'язок між своєю тяжкою журбою і ось таким фактом — що цю молоду, з таким буйним руським чубом людину ось так ведуть аж два аргати".

Вже підіймаючись по сходах, Андрій глянув нишком униз і побачив, як Хвильовий штовхнув ліктем другого свого друга — й щось шепнув, а сам дивився вгору, і відводячи очей... Скільки було в тім погляді невисловленого!! Андрієве серце гупало, як навіжене: "Упізнав! Він безперечно впізнав! У тому зеленому юнакові, якого, може і не помічав колись, упізнав відважного вояка, змужнілого самотніх келіях і посивілого в вогневій пробі..."

Цього погляду Андрій ніколи не міг забути. Йому здалося тоді, що ті очі несамовито пломеніли й кричали криком "Тримайся, товаришу!"

Ці очі завжди стояли перед Андрієм, і, може, це й дало йому силу тоді так багато витримати й не зломитися.

Тепер ті очі знову стали перед ним. Андрій ступає понуро й намагається з усієї сили бути байдужим. Чує тривожний гомін, яким насажена атмосфера, думає про те, що ось ці ось тенета висять тут тому, що багато відважних, позначених тим самим тавром, що й той одчайдушний романтик з полум'яними очима, не витримують гіркої чаші, але не хочуть здаватися і кидаються сторч головою в прольоти межі сходами, утікаючи геть зі шляху на Голгофу в прірву небуття, — думає над цим і намагається бути байдужим. І він і справді вже байдужий. Йому знайомий цей стан — то інстинкт самозахисту зумисне притуплює нерви, заощаджуючи їх, бо ж їм належить витримати занадто великі іспити, перед ними будуть занадто реальні жахи і небезпеки, щоб ще шарпати їх жахами уроєними. Він дивиться під ноги і бачить на сірих плитах сходів маленькі свіжі червою краплі. Краплі крові. Але він знає, що то не краплі крові... Так і колись на цих самих сходах, куди його водили ночами, були теж краплі, що розмазувалися під ногами, — та тільки ж то були не краплі крові, а краплі червоної фарби, спеціально накрапані, щоб замушити йому душу, хитрими й підступними слідчими. Принаймні він так себе переконав тоді... Андрій переступає через розбризані бордові зірочки на сірих плитах, не сміючи на жодну з них наступити, і зіходить на четвертий поверх. Він ловить себе на тім, що хотів би, щоб кінечний пункт його мандрів був уже на цім поверсі, бо ж найстрашніші поверхи п'ятий і шостий. При розмові про ці поверхи найзавзятіші арештанти нишкнуть, навіть "троглодит" Краснояружський затинається й притишує голос. Там ніби найвища і найтяжча сфера новітнього пекла, уготована найбільшим злочинцям — т. зв. "шпигунам", "повстанцям", "військовим зрадникам вітчизни". Може, тому саме з кожним пройденим поверхом Андрієві все тяжче зберігати спокій. "Хай би вже це було на четвертім поверсі!"

Але на четвертім поверсі оперативник не сказав "просто", як то ждав Андрій, а сказав "давай вище!" І вони пішли вище. Тепер уже з кожною приступкою Андрій відчуває, що йому щось занадто важко йти, і не тому, що кількість пройдених приступок збільшується, а тому, що кількість тих, які належить ще пройти, зменшується. З кожною приступкою Андрій все дужче зціплює зуби.

Нарешті вони зійшли. На п'ятому поверсі оперативник сказав "просто!" — вони перейшли вестибюль навскоси і звернули в коридор вліво.

— Оберніться! — сказав маленький оперативник жалісно, коли вони дійшли до середини довжелезного коридора й зупинилися біля якихось дверей з трьохзначним числом номера над ними. Андрій, намагаючись зберігати максимальний спокій, обернувся до стіни, а оперативник постукав у двері.

Блискуча навощена підлога — паркет в ялинку — аж сліпить, віддзеркалюючи гроно молочних пухирів на стелі. У великій кімнаті по-парадному чисто і просторо, багато свіжого повітря і тонкий запах папіроси. Крім стола, в кімнаті ще пара дубових стільців при стіні і один стілець біля дверей, але ці скромні меблі не заповнюють порожнечі. Велике вікно, заставлене дротяним млиновим решетом, величезна гардина звисає збоку, зібрана в пишні складки скабкою, як театральна завіса. Все це зауважив Андрій в одну блискавичну мить, переступивши поріг і зупинившись біля нього по знаку свого маленького "архангела".

Підійшовши до нерухомої постаті, "архангелик" хвацько стукнув обцасами і подав ордер. А потім, діставши підпис на тім ордері, що його зробила постать за столом, не підвівши голови, окрутнувся й шпарко вийшов, неначе втік геть, лише, виходячи, показав Андрієві рукою на стілець, неначе промовив без слів злякано: "Сідайте ось тут".

Андрій постояв хвилинку й сів. Сидів, пильно дивлячись на зігнуту постать під зеленим абажуром, що так занурилася в папери. Постать підвела голову — і Андрій трохи навіть здивувався... Обличчя переляканого "архангелика", що ще стояло у вічку, видавалося якоюсь помилкою перед тим, що він бачив. Почуття якогось розчарування майнуло на мить, вбачаючи тут явну непошану до своєї "контрреволюційної" персони. Виходить, що він сам себе занадто переоцінив...

Перед ним був зовсім зелений юнак, досить симпатичний і добродушний з вигляду. Сірі втомлені очі його трохи глузливо посміхалися, а обличчя було досить наївне і бліде. Пасемко русявого чуба спадає на брову. Він в цивільній одежі, в сніжно-білій решетилівській сорочці, схопленій повище ліктів гумками. В роті тримає папіросу і пересовує її з кутка в куток, намагаючись одвести тонюньку цівку диму від очей. Дивиться на Андрія, вивчаючи його обличчя і всю постать і витримуючи довжелезну павзу.

— Ну — с... — промовив юнак нарешті спокійно й досить іронічно. — Так оце ви й є отакий от Чумак? Ну і що ж ви скажете?

Андрій не був приготований до такого "слідчого" й розгубився, не знав, на яку ступити. Він приготувався (приправився) був до найгірших страхіть і до найбрутальнішої психічної атаки, до чорт знає чого, а тут от такий пасус. Однак досвідчена арештантська душа сигналізувала: "Обережно!" Та юнак був тим часом суцільне заперечення до того "обережно" — він заскалив око, подивився якусь мить на безсловесного гостя і враз весело засміявся:

— Е-е, та ви, бачу, не в курсі справи. А чи, може, мені вас перехвалили. Мені

сказали, що ви є відважна й прямолінійна людина і "свій парень в доску", з яким легко буде вести справу. А ви, я бачу... Гм... (Юнак нахмурився й змінив тон). — Отже, я є ваш слідчий. Називаюсь С е р г е є в. Прошу любити і жалувати. А ви називаєтесь Чумак. Ваша голова, громадянин Чумак, в моїх руках. Ви зрозуміли?

— Майже.

Андрій з хоробливою цікавістю думав, чи знають вони про нього що-небудь важливе, чи ні, а вголос на слова слідчого відповів обережно оте "майже".

— Ну, от, ви, я бачу, веселої вдачі. Це добре. Бо з поганою вдачею вам тут було б і зовсім погано. Сподіваюсь, що ви вже достатньо уявляєте собі, що ви прийшли сюди не на прогулянку і що перебуваєте не на курорті. Чи, може, вам там занадто добре і ви почуваетесь, як на курорті? Як ви думаєте, для чого вас сюди привели?

Останню фразу було сказано вже суворо, занадто суворо, і цей суворий тон до юнака таки не пасував, було в ньому щось награне ніби, неправдиве.

— Слухайте,— промовив Андрій мирно. — Мене самого це цікавить, і я сподіваюсь, що ви мені все вясните. Це якесь дике непорозуміння, якщо судити з того обвинувачення, яке мені пред'явлено.

"Чи знають вони щось чи ні?"

І знову той самий награний суворий тон; було вражіння, що цей хлопчик лише бавиться в слідчого, як ті дітлахи на подвір'ї... Це хтось в камері весело оповідав про свої спостереження над дітьми службовців облуправління НКВД, як він підглядав їхні забави на подвір'ї того управління, десть тут поруч, за цими мурами, де одну частину чотирикутника становили блоки приватних мешкань: діти бавилися в дорослих, як то завжди люблять робити діти. Вони бавились в те, що роблять їхні батьки і про що потім розповідають в інтимних родинних обставинах. "Слідчі" й "начальники" саджали "в'язня" на стілець, змушували простягати руки й ноги, а тоді гасали над ним з палками й кулаками й несамовито кричали:

"Колись! Колись! Розколюйся!! Гад! Фашист! Враг народа!.."

— Розколешся, брат, — ніби зумисне потрапляючи в хід Андрієвих думок, нагнічував свою суворість слідчий і почав карбувати кожне слово, підсилюючи те карбування ребром долоні по столу: — Ви кажете "непорозуміння"? Так слухайте ж! По-перше — тут ніяких непорозумінь не буває, А по-друге — я вам дійсно все в и я с н ю, згодом. Та тільки спершу ви будете вясняти, а я буду слухати. І ви вясните! Але найперше ви мусите уяснити собі й твердо запам'ятати такі речі:

1. Про вас нам все абсолютно відомо. Все абсолютно! Це раз.

2. Ви знаходитеся в органах НКВД, а по-простому в "єжовських рукавицях". Ви знаєте, що таке "єжовські рукавиці"? Ні ? Нічого, визнаєте.

3. Ви. тут згниєте, і це залежатиме від мене, якщо ми з вами не поладимо. Значить, це залежатиме від вас самих.

4. Ми є милостиві навіть до ворогів, якщо вони розкаються щиросердно, і безпощадні до всіх непокірних.

5. Чи ви знаєте тезу Максима Горького про те, що "Коли ворог не здається, його

знищують!" Запам'ятайте її.

6. Не розраховуйте ні на яке милосердя, бо людина є п ш и к. Ви жорстоко помилитеся, якщо думатимете, що з вами хтось тут буде панькатись. Нам нема коли панькатись. Вас — і не тільки вас персонально, а всіх там — тут роздавлять, як муху, і ніхто не жалітиме. І оком не змигне. В СССР людей вистачить!

7.3 цієї тюрми нікому немає виходу. Це єдина тюрма (наша, советська тюрма) у всьому світі, з якої немає виходу. Ви це мусите запам'ятати, якщо хочете упиратись і намагатись обдурити наше пролетарська правосуддя.

І нарешті —

8. У нас рука не тремтить. Ви тут скажете все. Не скажете стоя, то скажете лежа. Не скажете при пам'яті, то скажете без пам'яті. А скажете! Тут ще не було таких, щоб, ставши в позу героя, витримували до кінця. Ви тут не герой і навіть не людина, а всього лише д і р к а в і д б у б л и к а.

Ви зрозуміли? Ось на перший раз такі речі ви мусите собі чітко уявити. Ну, я занадто от з вами розбалакую, і ви це мусите належно оцінити. Тут це не положено. Тут говорить хто інший, а ми слухаємо. Далі ані я, ані будь-хто розбалакувати з вами не буде. А тепер до діла.

О т ж е, і щ о ж в и н а м с к а ж е т е, г а?!— закінчив слідчий з поганою ноткою в голосі.

Андрій бачив, що починається комедія. І починається вона в стилі Карапетьяногов Аслана, чесного чистіях черевиків. Цей слідчий... Даремно він взяв його за такого добродушного й наївного. Та якщо він при таких наївних своїх сірих очах є слідчим обласного управління НКВД, то, значить, має якісь на те підстави. "Ну, тримайся, Андрію! Перше, що вони зроблять, — це постараються довести, що ти таки д і р к а в і д б у б л и к а. Гм. Добре". І Андрій, як то кажуть, закусив зумбела.

— Про що саме? — перепитав холодно й байдуже.

— Кинь дурня клеїти!! — визвірився раптом милий слідчий, перейшовши на "ти". — Про твою контрреволюційну роботу, от про що! (Він значуще підняв якусь течку, поважив її в руці, дивлячись примруженими очима на Андрія, і кинув на стіл). — Тут все зафіксовано. Але ти мусиш сам про все розказати. Чистосердечно й до кінця. Все! Бо... — тут слідчий подався всім корпусом наперед: — Бо як не схочеш добром, то тебе примусять. Але я не раджу бавитися з вогнем. Ну?! Як сидиш?!

Андрій не зрозумів.

— Як сидиш, я тебе питаю?! Сядь правильно! Руки на коліна!

Тут Андрій згадав Нечаєву і кров прилила йому до обличчя, та він опанував себе, сів "правильно", цебто поставив ноги коліно до коліна й поклав на них руки. Розумів, що йому так зразу сваритися з слідчим не випадає, і тому намагався бути коректним і в той же час не подавати вигляду, що він його боїться, лиш ставиться вибачливо ("Чорт з тобою, нехай будуть руки на колінах!") Колись він виробив свою систему спротиву слідчим і назвав її Джіу-Джітсу за зразком японської методи боротьби — цебто намагання перемогти удаваною покірністю та переведенням справи з головного шляху

на дрібничкові манівці, — і збирався цю систему застосувати й тепер. В ньому підіймається страшенний протест проти замаху на його людську честь, та він спокійно дивиться на слідчого, слухає, як з коридора десь добуваються приглушені крики й стогони, і гарячково думає над методами оборони, готуючись до найбезглуздіших речей. Він про це думав уже кілька днів, відколи потрапив до тюрми, але тепер бачив, що був до того зовсім не приготований. Він бо не знав, як піде діло, що саме вони знають і в чому конкретно будуть обвинувачувати. Тій шпаргалці, яку йому пред'являли, він не надавав ніякого значіння. І тепер от бачить, що тут зовсім не з того починають, що йому ніхто не буде викладати, в чому саме його обвинувачують, і, напевно, нічого конкретного не знають та й не потребують. А хочуть, щоб він обвинувачував сам себе! Він знав, що всяке слідство побудовано на провокації, але тут і це обернуто хвостом — хотять, щоб він сам став на шлях провокації супроти себе самого.

— Ну?! — повторив слідчий, підганяючи.

Андрій мовчить.

— Слухайте, — говорить слідчий, переходячи на "ви", — ви є людина інтелігентна. Ви мусите розуміти, що про вас все відомо. І ми не потребуємо слідства. Але ми потребуємо знати, чи ви дійсно непримиренний ворог, а чи ви помилялись. Доказом цього буде те, як щиросердно ви зізнаєтесь і покаєтесь. Зрозуміли? Все, що тут написано, ви мусите самі розповісти, не затаюючи нічого. Бо... Бо ж ви людина інтелігентна, і нам не хотілось би до вас застосовувати метод, які ми застосовуємо до всіх тих, що стають на шлях боротьби з нами. Бо то для вас буде зовсім неприємно... Чуєте? — повів слідчий очима значуще на двері, з-за яких чулись стогони. — Отож...

— Залежно, що там написано, — протяг Андрій, намагаючись бодай трішки взнати, що саме й ким саме там понаписувано супроти нього. І що саме їм відомо? Зауважив, що точка, яка лежала перед Сергєєвим, була та сама, що й тоді в Нечаєвої, і що вона за ці дні потовщала.

Слідчий засміявся презирливо:

— Прошу не забувати, що тут слідчий я, а не ти. Отже — я слухаю.

— Добре... — сказав Андрій, і він уже був хотів зухвало заявити, що він його не боїться і що ті "злочини", за які його вже раз суджено, він визнає й ладен нести відповідальність, знаючи, що теоретично, згідно з законами у всьому світі, за ту саму справу двічі не судять. Він уже навіть був заікнувся, але слідчий його перебив. Минуле його не цікавить зовсім, і він сміється з того. Його цікавить теперішнє, а до минулого дійдеться потім. Те "теперішнє" і нього от в течці, при цьому слідчий знову ляпнув рукою по зеленій обкладинці. Збитий зі скоку, Андрій замовк. Йому не хотілося так зразу сваритися зі слідчим, може ж, вдасться полагодити з ним усю справу на "здоровий" розум. А може б, звести все до якогось мінімуму?.. Але тут же відмовився від цього. З двох мотивів. По-перше, з мотивів гонору. А по-друге — чим більше дивився на слідчого, тим більше переконувався, що тут ніякий "здоровий" розум не допоможе, бо не на те слідчий зорієнтований та й, далєбі, ніяким "потрібним" здоровим розумом

не грішить. Головне, що той слідчий є чужий. До кінця ворожий і чужий. І служака — не мінімум йому потрібен, а максимальний максимум. Абсурдний, безглуздий, але конче необхідний. Слідчий пряде очима, а Андрій читає в тих очах затаєне, хиже чекання, щоб Андрій хоч трішки десь надломився, щоб здав психічно, тоді він вхопиться й буде розмотувати його душу, як той Асланову. І тоді з того виросте ціла страшна гора — навколо кожної крихти правди, яку б він подав, виросте жахлива гора провокації й придавить безліч жертв. Побачивши це, Андрій відкинув усякі вагання, глибоко зітхнув і став на шлях цілковитого й принципового заперечення. Нехай, зрештою, він оперує тією течкою, напханою якимсь шпаргаллям, і нехай розкриває карти. Бажаючи цього, Андрій поволі процідив:

— Наскільки я зрозумів з пред'явленого обвинувачення, мені закидається пп, 2, 6, 8, 10 і 11 статті 54-ї. Так от, це все неправда.

— А що є правда?

— Правдою є, що це все якась брехня, божевільна фантазія. Чи не здається вам, що тих пунктів забагато як на один раз.

Слідчий подумав, а потім:

— Тут тебе, зрештою, не питають про правду. І нікому вона тут не потрібна. Правдою буде те, що я тобі тут начеплю. Ясно? Ти ворог — і це основне. Ти людина інтелігентна, а ні чорта не розумієш. Зрозумій, що раз ти ворог, то всі статті, які тобі начеплять, абсолютно правильні, хоч найбезглуздіші. І їх зовсім не забагато. "Запрос не б'є в нос", пойняв? Суть в тім, що ти ворог. А раз так — всі статті, до тебе прикладені, будуть правильні. Це раз. А вдруге — раз ти ворог, то в тебе ж є спільники й однодумці? Є! Напевно є! Так от всі спільники й однодумці мусять бути ось тут, — ляпнув він рукою по столу, — ось в цьому й вся справа! І про тих всіх твоїх друзів і однодумців мусить бути твоя щиросердна сповідь, про всю вашу контрреволюційну діяльність, не боючись ніяких перебільшень. Ми потім розберемось.

В Андрія заклекотало всередині, і в той же час думка забила злорадно:

"Ага, не знаючи правди, їм потрібна гора брехні!? Добре! Позмагаємось же!" Нахмурившись і дивлячись слідчому в очі, Андрій промовив презирливо:

— "Ворог народу", "контрреволюція", "зрада" й "злочин" з погляду мого класу є все поняття трохи інші, аніж...

— Чхать я хотів на поняття твого класу!.. От про нього, зрештою, ти тут все й розкажеш... І не бійся ніяких перебільшень! Так треба.

— Гм... Цебто вам потрібні формальні підстави, щоб мене і всіх, на кого я скажу, засудити? Слідчий презирливо:

— Дурню ти! Ми тебе можемо засудити й без твоєї сповіді. Подумаєш! Але йдеться про те, щоб тебе не засудити. Чи ти не віриш у пролетарську великодушність?

— Вірю...

— Іронізуєш?

— Чому ж, я вірю. Я сам пролетар і знаю пролетарську великодушність.

— Те, що ти пролетар — то до лампочки, он до тієї, бачиш? Ха! "Пролетар"! Чи ти

думаєш, що тобі буде тут скидка за твоє пролетарське походження? Ні, брат, саме до ворогів пролетарського походження ми є найбільше безпощадні, як до зрадників... звичайно, якщо вони непримиренні.

"Зрадників!!? Ах ти ж!!!" а вголос:

— З погляду пролетарського, зрадник є поняття розбіжне... (павза). — Отже, згідно з вашою "пролетарською великодушністю", вам треба мати формальні підстави, щоб мене конче засудити й знищити? — повторив Андрій спокійно запитання, підкреслюючи безглуздість формули.

— Ні. Нам потрібна й правда. Цебто така правда, яка нам п о т р і б н а! Чи тобі ще треба розжовувати? Правда про твоїх спільників і однодумців. Про всіх— про вчорашніх, сьогоднішніх і завтрашніх і про все їхнє кодро, до дітей включно! І про вашу спільну діяльність...

Андрієві не треба "розжовувати". Кров заливає йому мізок. Але він мовчить. А слідчий веде з незрівнянним цинізмом:

— Та правда, зрештою, ось тут вся написана,— ляпнув по течці рукою. — Я тільки хочу почути її щиросердно з твоїх уст, щоб знати, чи ти є ворог до кінця, чи...

"Т а к! Д о к і н ц я!.. Я к щ о т а к, т о в о р о г д о к і н ц я! Д о г р о б у! Д о п е р е м о г и!!! Я к щ о т а к, т о д о к і н ц я!!!" — Андрій згадав Аслана, згадав всю камеру і всю "брехалівку", все море безглуздя..."Якщо так, то до кінця!" А вголос, відсапнувшись, схвильованно:

— Ну то я щиросердно признаюсь, що з моєю головою ви можете робить, що хочете! Але що до спільників, то... то для такої комедії в мене їх не числиться.

— Що, що? Як ти сказав? Це щиросердно?

— Так, це щиросердно.

— Ах, ти ж... Цебто про комедію?

— Гм... І про комедію теж.

Слідчий розгублено дивиться якусь мить мовчки, а тоді широко позіхає.

— Ні, не буде, я бачу, з тобою діла по-хорошому. Філософствуєш? Ну що ж, побачемо. Мені не к спіху,— і занурився в папери, позіхаючи. По хвилі додав:

— Ти даремно надієшся... На що ти надієшся? Ти згниєш в тюрмі, але ти не вийдеш з наших лап. — Помовчав, листаючи папери, а тоді підвів обличчя і глузливо заскалив око:

— Як там сидиться в камері?

— Добре, дякую.

— А про що ж там говорять арестанти?.. Не бійсь, змовляються, як дурити слідчих? Лають советську владу? Виробляють тактику спротиву? Га?

— Приходьте, посидьте, послушайте.

Слідчий зареготався і не став більше розпитувати.

Андрій дивиться, як слідчий листає папери — його "Діло",— і його мучить цікавість: що ж там і ким там понаписувано?

— Гм... Я не знаю, що там понаписувано,— почав він дипломатично, — але все то

ерунда, і той, що писав...

— Не квапся, — буркнув слідчий, — визнаєш в свій час. Тут все, брат, понаписувано правильно. — А тоді підвів очі, подивився пильно Андрієві в обличчя, перевів погляд у течку і знову на Андрія й процідив значуще:

— І писали тут, брат, авторитетні люди. Дуже авторитетні люди!

Андрієві неприємно занудило під серцем. Він згадав Миколу, Михайла і третього свого брата Сергія й тяжко зітхнув. Зайшла мовчанка. Слідчий дивиться в папери, низько схилившись, а Андрій дивиться на ті самі папери здалеку. На серце навалився тягар, перед яким померкла всі інші неприємності. Сидів мовчки й дивився на зелену течку в центрі освітленого кола на столі, слухав шамотню, й гомін, та вигуки за дверима і відчував, що його нерви починають тремтіти. Але не від шамотні й гомону за дверима — від іншого. І він їх угамовував упертим і до безглуздя затятим: "Не може, не може, не може бути!"

А слідчий читав щось, ворухив бровами й посміхався значуще.

За вікном, заставленим решетом, була чорна ніч. Там десь сплять мирним сном люди, там десь гуляють по парках і скверах закохані, повертаючись із запізнілих вистав і вечірок, там десь, на якійсь точці планети у тій ночі, може, весело гуляють з дівчатами його брати або сплять і марять про завтрашній день, про веселі зустрічі з свободними друзями, самі свободні й щасливі. Там десь світ, до якого вже, може, й немає вороття. За вікном чорна ніч, а в кімнаті сліпуче ясно, тихо, багато повітря. Андрій дивиться на блискучу підлогу, дихає свіжим повітрям і думає про камеру. Йому хочеться назад до камери, туди, до товаришів недолі, в той сморід і бруд. Там ще є близькі люди.

До кімнати увійшла молодесенька й дуже гарна дівчина, в сніжно-білому халаті і з тацею на руці. Вона видалася Андрієві янголом, що спустився несподівано з неба опівночі в цю підозрілу, наповнену тоскною тривогою кімнату. Таця була заставлена шклянками, пляшками пива, й вина, і крем-соди, наповнена шоколадом і тістечками.

— Вам пива? Вина? Крем-соди? Чи?... — заграсувала дівчина до слідчого ніжним, грудним голосочком, як голубка, кинувши скося ледве вловимий погляд на Андрія.

Слідчий узяв пляшку пива й бутерброд. Пожартував щось з дівчиною, наговорив якихось непристойних дурниць пошепки. Дівчина, зашарівшись, вийшла. Пройшла граційно зі своєю тацею повз Андрія.

— Гм... Гм... — замимрив слідчий, запихаючись бутербродом і зиркаючи на Андрія: — Ось це й було те, що ти втратив... Але від тебе залежить його повернути.

— Що?

— Дівочку...

Андрій нічого не сказав.

— Ну?...—спитав слідчий, скінчивши їсти й занурюючись в папери. Нукнув, ніби на коня, нагадуючи тим "ну", що

Андрієві треба щось говорити, треба "широсердно" починати "сповідь".

Андрій мовчав.

І слідчий мовчав.

Невідомо було, як довго може тривати оте листання паперів і вичікування, лише відомо було, що якоїсь хвилини все це може скінчитися і тоді... Правду сказати, в серці жевріла іскра надії, що "тоді" все буде добре, все виясниться, і його випустять, звільнять. Авжеж. На те скидається. І слідчого йому дали, зрештою, якогось хлопчиська, та й той тільки страхає та погрожує, і то якось мляво, несерйозно. Вправляється в розумних розмовах.

Але ці думки були явно недоречними й безглуздими, і Андрій відкинув їх. Невідоме лишалося невідомим і тривожним. Очікування скінчиться і тоді...

Цікаво, що ж прийде тоді? Намагався вгадати, що ж прийде за цією прелюдією, й пристосуватися якось заздалегідь. В кожному разі, він одно вирішив твердо — в і н н е д і р к а в і д б у б л и к а! — і в цьому всі в цій цитаделі "пролетарського правосуддя" мусять переконатися.

В кімнаті спокійно і тихо, але нерви все більше наструнчуються. А з душі підіймається протест. Не проти тієї дикої комедії, яку з ним хочуть тут розіграти і вже розігрують, а проти провокації, проти того, на що натякнув слідчий, кажучи про "авторитетних людей". Він відчував, що саме тут може бути нанесена йому найтяжча поразка, яка може зламати його волю, — це замах на його віру в те, що найбільше цінив усе своє життя і за що тримався душею, як за рятівниче коло. Віру в людей, і не взагалі в людей, а віру в своїх братів. Хтось всередині, незважаючи на всю очевидність факту, одчайдушно і безпомічно протестував. Хтось той, хто навчився безоглядно вірити й любити, панічно боючись чорного провалля, в яке може раптом зірватись і полетіти, коли ту віру втратить. Очі дивились на зелену течку там, на столі, а серце протестувало. Він бреше, цей слідчий! Це неправда! І саме неправда тому, що це він — слідчий — про те говорить. Знав, що слідчим взагалі не можна вірити ні на йоту. То ще невідомо, яку саме ціль він переслідує, на що саме він полює. Може, він якраз і полює на те, щоб зламати наймогутнішу пружину його душі. Він каже, що їм все відомо. Може, їм відомо й те, що собою являє Андрієва душа і на чому вона тримається?

Андрій дивиться на байдужого слідчого, що так меланхолійно листає папери, і починає розуміти, що тут якась добре продумана й розроблена тактика супроти нього.

Слідчий мовчить, не натискає, не кричить, — він чогось жде. Чого ж він жде? Адже як так вести слідство, то він — Андрій — може просидіти на стільці в такій чистій й гарній кімнаті десятки років безрезультатно. Чого ж він жде? Набирається відваги, щоб потім кинутися на нього з прес-пап'є, як той дурнуватий слідчий з Карапетьянових "перських мелодій"? Але ж він — Андрій — зробить тут з нього череп'я.

Слідчий зовсім не кидався і, здається, й не збирався. Нудився біля столу. Задзеленчав телефон. Слідчий зняв рурку, послухав і сказав, позіхаючи: "Так" — і почепив рурку на своє місце. Незважаючи на позіхання слідчого, Андрій угадав, що те "так" стосується саме його.

І він не помилився. Тишу й нудне нукання слідчого було порушено — до кімнати почали заходити гості. Спочатку зайшов якийсь хлопчина в шовковій білій майці-

короткорукавці, з голеною головою, наспортований, як боксер, в жовтих черевиках "шіммі"; він увійшов м'якою кошакою ходою, похитуючи стегнами, мов хтива дівчина.

— А-а, Чумак! — вигукнув він радісно, ніби побачив доброго свого знайомого, і зупинився перед Андрієм.

За першим увійшло ще двоє, теж таких самих дебелих хлопців у цивільному. Всі вони "впізнавали" Андрія й своє приємне здивування виявляли відповідними приятельськими вигуками. Всі троє розташувалися, хто на стільці, хто на підвіконні, й сміялися помежи собою.

Хлопці дивилися на Андрія, Андрій дивився на хлопців і не бачив у них нічого страшного, такі собі милі, добродушні хлопці.

— Футболіст?— звернувся до Андрія перший з цікавим запитанням, розглядаючи Андрієві біцепси й всю його фігуру. Два інших засміялися. Андрій промовчав, лише знизав плечима. А перший, не чекаючи навіть відповіді, відповів сам:

— Я бачу, що футболіст. Це добре. Ми теж футболісти. Гм... Чи ти давно грав у футбол? Чим, форвардом чи?.. Я от форвард, а це голкіпер, а ти?..

Запитання були такі добродушні і такий добродушний сміх усіх трьох, що Андрієві навіть не спадало на думку шукати якогось смислу за тими словами. Власне, він не встиг зорієнтуватися — слідчий, що на прихід гостей, здавалося, не звернув уваги, зосереджений весь в паперах, враз підвів голову, прислухався до шелесту за дверима й, коли ті двері знову рипнули, гримнув:

— Встати! — це до Андрія.

Андрій встав. До кімнати зайшов низенький, широкогрудий і широкоплечий чоловік, теж молодий і теж в вільному.

— Начальник відділу Великін! — відрекомендував слідчий з посмішкою. :

Великін зупинився посеред кімнати:

— А-а, Чумак, — протяг він крізь зуби. — Ну, як? — звернувся з запитанням до слідчого. Слідчий знизав плечима:

--- Мовчить, сволоч.

Великін зімкнув щелепи й нічого не сказав. Підійшов до Андрія, постояв перед ним, міряючи його поглядом з голови до п'ят. І враз з усього маху вдарив в обличчя. Андрій упав на стілець. Раптове приголомшення змінила несамовита лють. В нім усе заклекотало і першим відрухом було кинутися й розтерзати цього і присадкуватого мерзотника, як кошеня. І він би це зробив, і бо Великін був набагато менший за нього, крім того в такому несамовитім гніві Андрієва сила була незрівнянна. Але він не встиг. Хтось раптовим ударом вибив ногою стілець з-під нього, й Андрій упав на підлогу. Схопився миттю, але удар під коліна повалив його знову. І затанцювали над ним усі п'ятеро. Били його ногами, качали по підлозі, садили черевиками по чому попало. Андрій закривав ліктем обличчя й все намагався схопитися, але марно. Намагався спіймати котрогось руками, але його били по руках, відтоптували їх... Тоді він став захищати ліктями лице й голову та затуляти колінами живіт. П'ятеро здоровенних "футболістів" гасали над ним, качали по всій кімнаті й несамовито кричали:

— Гад! Фашист! Фашистська морда! Говори! Ти будеш говорити!? Розколюйся! Розколюйся, петлюрівська наволоч! Говори!! Враг народа!!

Хтось кричав найдужче, погано вимовляючи "р", — його "р" скидалося на "і" — "контієволюціонеі". Це Великін. Інші кричали правильно, але так само несамовито. І сходили буйною, неуявною лайкою та епітетами, яких немає в жодному словникові, приголомшуючи навіть мужське вухо своїм цинізмом. Андрій теж щось люто кричав і лаявся, називав їх сволотою, мерзотниками, хамами, всім, що могло прийти йому в голову в клекоті образи й гніву. За це його ще несамовитіше бито, топлючи його хрипіння й уривки слів у ревищі.

— Здоровий, сатана! — хекав котрийсь, як дроворуб, садячи обцасами в груди.

Це тривало довго. "Приб'ють на смерть! Приб'ють насмерть!" — вже металась безпомічна думка, констатуючи з безсилим розпачем повну безнадійність і безвихідність. А вир над ним все шаленів. Потім удар в потилицю черевиком поверг його в темряву, стало млосно й в той же час приємно — біль скінчився, здавалось, що він пірнає в густу, каламутну воду, що визволився від цих садистів. Ще якусь мить чув на тілі глухі удари й схоплював вухом регіт, потім опустилась чорнота.

Опритомнів Андрій від неприємного лоскоту. Розкрив через силу повіки — над ним стояв Сергеев і лив йому на обличчя воду з великої шклянної карафки. Андрій сапнув повітря і помалу сів, дивився блукаючим, напівпритомним поглядом по кімнаті й вслухався до себе — видавалося, що йому потрощено всі кості.

— Вставай! — командував хтось хрипко й злобно. Андрій почав зводитись, але коли він став на ноги, його знову збито геть ударом під коліна. Це Великін. Мабуть, злякався його вигляду, що нагадував вигляд великого зацькованого звіра, який і в безпам'ятстві все ще здатний кинутися й розтерзати напасника.

— Вставай! — знову гукнув той самий голос. — Сідай на стілець.

Андрій слухняно звівся, але знову його збито з ніг. А потім двоє підхопили його під руки, закрутивши їх назад, поволокли до стільця й посадили.

— Сиди, сволоч, отак! Руки отак, ноги підбери... Поклали йому руки на коліна, підігнули ноги "по формі" й лишили. Андрій сидів і тяжко відсапувався, дивився просто себе. Ним володіло непереможне бажання заплакати, отак просто по-дитячому гірко заплакати. Від тяжкої образи, від наруги, від безсилового гніву й від свідомості, що його брутально й безкарно таки обертають в ганчірку. Перед очима була підлога в плямах і розводах крові — його крові, в патьоках води, в відбитках підошов і обцасів, в ту його кров намащених, — свідоцтво його ганьби й позорища. Все тіло його дрібно тремтіло, й тремтіли десь в горлі сльози. Вони, ті сльози, нагально видиралися з горла так, як колись у дитинстві, коли йому хотілося ридати від тяжкої, болючої образи, та від сорому, та від гніву безсилового. Але він не заплакав. Він ковтав слину, змішану з кров'ю з побитих уст, і, тамуючи розпач і гнів, відсапувався тяжко. Перед ним стояв Великін, заклавши руки за спину, за столом сидів Сергеев, криво посміхаючись, а біля столу стояло троє "футболістів", відсапууючись теж, як і Андрій, курили й весело пересміхались. І той сміх був такий собі веселий, парубоцький, зовсім ніби беззлобний.

Так, ніби тут нічого особливого й не сталося.

— Ну, от, — промовив котрийсь. — Хіба погано ми граємо в футбол?

Регіт. То сміялися ті троє й Сергєєв, не сміявся тіла Великін. Він стояв перед Андрієм і дивився йому в обличчя пукатими своїми, зловісними очима. Коли йому здалося, що Андрій вже достатньо прийшов до пам'яті, він процідив крізь зуби:

— Ну-с, ти будеш говорити?

Мовчанка.

— Гм... Нічого, заговориш. Ребята сміються, значить, ти мусиш зробити висновок, що це були тільки шуточки. Жарти. Не жарти будуть впереді. Ти занадто упертий, але нічого...

— Він начитався Остапа Вишні — вставив котрийсь від столу глумливо і досить безглуздо.

— Та ні, це золото похлеще Вишні. Той швидко здався а цей... Так ти будеш говорити?

— Що ви від мене хочете? — прохрипів Андрій, підвівши очі на Великіна. Великін подивився в ті очі, скрутнув головою й про всяк випадок відійшов до столу.

— Товаришу слідчий! — звернувся Великін офіційно до Сергєєва, тим часом дивлячись пильно на Андрія: — Ваш пацієнт, здається, не в курсі справ. Ви йому пояснили, що й до чого?

— Так, пояснив.

— Пояснили, в чому його обвинувачується й у чому його гріхи перед владою, перед партією, перед країною й перед народом?

— Так.

— Пояснили й, що чекає його тут?

— Так.

--- Ну, так що ж ви дурня валяєте, громадянине Чумак? Вам про все говорив слідчий. Про що вам говорив слідчий?

Павза.

— Слідчий мені говорив про пролетарське правосуддя... — прохрипів Андрій.

— Ідіот ти? Ха-ха-ха?... А втім, це правда. Так от, я й є пролетарське правосуддя! Пойняв?! Я є пролетарське правосуддя. Ти формулу обвинувачення читав?

— Так.

— Розписався?

— Так.

— Ну, так про те, що там написано, й треба говорити. Ти ворог народу і мусиш все про себе тут викласти. Отже, що ти з приводу всіх пунктів обвинувачення скажеш?

— Я... вже... сказав...

Великін подивився на Сергєєва запитливо, той знизав плечима. Великін зціпив зуби.

— Бавитесь, сеньйор?! Добре. Ми вас роздаємо! Розумієш? Роздаємо! Це була тільки забавка, коли б ти знав, що тебе чекає впереді, у тебе б волосся вилізло геть ще

цієї ночі. Ми тебе роздаavimo, і ніхто тим не поцікавиться, загинеш, як пес.

— Це... пролетарська законність... І правосуддя?..

— А що б же ти думав? — вставив котрийсь, — ич ти!

— Так, це законність і правосуддя, — підтвердив Великін.

Андрій помовчав і заговорив тихо:

— Коли мій рід... боровся за революцію, проливаючи кров, він інакше мислив про законність і пролетарське правосуддя, й... про все...

В цей час рипнули двері й увійшов хтось стрункий у військовій уніформі!

II

— Встать! — гримнув Сергеев.

Всі встали. Андрій встав теж, перемагаючи біль. Той, що увійшов, зупинився посеред кімнати, подивився на Андрія пильно й лагідно промовив:

— Сідайте, громадянине... здається, Чумак ? Так?

— Так, — відповів Сергеев, посміхнувшись.

— Я — начальник групи й звати мене Фрей, — говорив далі гість у військовій уніформі, рекомендуєчись Андрієві, — прошу сидіти спокійно й говорити далі, я, здається, вас перебив?

Був він підкреслено лагідний, і чемний, і по-начальницьки величавий. Прізвище мав німецьке, але риси обличчя слов'янські, певніше, російські. Цілковита протилежність до Великіна, що мав прізвище російське, але риси інші.

Першим Андрієвим відрухом було поскаржитися цьому лагідному й, очевидно, культурному начальникові на ту кривду, що її йому заподіяно щойно. Але блискавична думка, що "він же чує увесь той лемент і скавуління по коридорах і не припинить", обірвала намір. Замість поскаржитись, Андрій облизав шерхлі губи й вів далі обірвану думку:

— Проливаючи кров свою, мій рід інакше думав про все...

Помітивши, що Андріїв голос занадто хрипить, Фрей звелів дати йому склянку води, але Андрій відмовився. Фрей помітно насупився:

— Гм... Ну-ну, говоріть далі, про що ж мріяв ваш рід... До речі, про ваш рід я добре знаю... Хто ж не знає рід Чумаків. І між іншим, думаю, що вам би не випадало з нами сваритися. Так що ж думав ваш рід?

— Рід мій думав про те, — раптом випалив Андрій майже крізь сльози гніву й образи, — що його нащадки... не будуть биті ось тут!.. Що Чумаків син не буде мордований ось тут, як собака!..

Фрей підвів брови:

— Це дійсно прикро. Але це від вас залежить. Мушу сказати (і про це вам вже було говорено, пригадайте), що ви з вашими здібностями, з вашою енергією й знаннями могли би бути потрібні країні... Лише мусите роззброїтися щиросердно. І вас оцінять належно... Давайте домовимось...

Андрій нетерпляче повів плечем, згадав слова Сафигіна й хотів відповісти те саме й в тому ж стилі, але облишив, помовчав, а тоді продовжував обірвану думку з жалем та

іронією:

— Як собака...Та не в цім суть. Не в одиницях суть. Суть в мільйонах. Отже — рід мій мріяв про інакшу долю й інакші права для себе й свого народу... Про інакше пролетарське правосуддя... Про інакший "новий лад"... Про інакших носіїв правосуддя, аніж оцей ось... — він кивнув на Великіна.

Фрей слухав, насупившись. А як Андрій урвав, він обережно підігнав з цікавістю:

--- Ну, далі...

Але Андрій замовк. Він думав над тим, чи говорити далі, чи не говорити. Для кого ніби й для чого? Зайшла павза. Фрей почекав якийсь час, а тоді удавано позіхнув:

— Мда-а... Але я бачу, що ви і ваш рід — це, як кажуть одесити, дві великі різниці. По-моєму ви в своєму роді є виродком чи винятком. І ось ця винятковість і привела вас сюди. Адже так?

Андрій вже достатньо прийшов до пам'яті, щоб уловити тонкість цього запитання. Виходило, що відповісти запереченням, це значить увесь рід поставити на одну дошку, ось на цю підлогу, замащену його кров'ю. Хай ліпше буде "так", але він і цього "так" не сказав, лише зітхнув.

— Ну, от, мовчанка— знак згоди. Так що вам нема чого посилатися на рід. А те, про що мріяв ваш рід, ми й здійснюємо.

Андрій покрутив головою.

Фрей:

— Хіба ні? — (іронія).

— Облишмо про це. Ви це знаєте краще за мене. Не я керую цією тюрмою, а ви.

— Що ти хочеш цим сказати? — підхопив Великін понуро.

Андрій не звернув уваги, зігнорував, спостерігаючи, як Фрей щось обертає під насупленими бровами, й чекав, що він буде говорити.

— Цікаво... — протяг Фрей роздумливо, а тоді враз стріпнув чубом і звернувся до Андрія устурч:

--- Рід Чумаків є відважний. Скажіть, чи ви пішли в свій рід? Ви відважний?

Андрій:

— Ви хочете випробувати мою відвагу? Здається, маєте багато нагод.

— Я не про те... Ви от говорите про рід, про його мрії...Так от, якщо ви відважний, то чи не могли б ви сказати, які ж ваші мрії, яке ваше кредо? Ваше кредо? Отак просто, як личить відважним людям... Пам'ятайте, що за кредо ми не судимо, ми судимо не за погляди, а за діла, за конкретні діла. Ну?

За столом нашорошеність, смішок. Андрій мовчить понуро.

— Я вам гарантую, що за погляди вам нічого не буде, — промовив серйозно Фрей.

— Можливо, — протяг нарешті Андрій. — Але чи гарантуєте ви, що ви вільні чинити по своїй уподобі? (іронія, Фрей насупився). Чи гарантуєте ви, що для дотримання слова вам вистачить вашого авторитету?

Незручна мовчанка. Андрій почекав хвилинку, а тоді посміхнувся глузливо:

— Але це не важно. Я вашої гарантії зовсім не потребую. Існує теоретично закон

про свободу думки й совісті, так от припустім, що це є дійсно закон. Припустім. Припустім, що за політичне кредо нікого не карають ваші...речники пролетарської законності й правосуддя. Припустім. Але я навіть цього припущення не потребу, бо знаю, по-перше, що саме таке припущення розходиться з дійсністю, а друге: що я сиджу тут саме за своє кредо і що звідціля вже ніколи не вийду. Я приречений на те, щоб бути роздавленим, в цьому я вам усім вірю. А раз так — висловлюючи своє кредо, я вже нічим більше не ризикую, бо доля моя перерішена. Після цього я не потребу навіть особливої відваги, щоб моє кредо висловити. Будь ласка, що цікавить?

По такій передмові, здавалося, Фрей знімає, якась маленька риска шляхетності вимагала припинити розмову. Але Фрей перемігся, боротьба між людською совістю і почуттям службового обов'язку закінчилася перемогою останнього. Скривившись, Фрей поставив запитання.

— Скажімо, як ви дивитесь на все?

— На що саме?

— На систему, на правопорядок, на уряд і партію, на... те, що ви тут бачили, нарешті?

— Гм... Я дивлюся так, як і всі, як дивляться мільйони на це.

— Що-що? Які мільйони? Ну, що ви, що ви!..

— Ну, що ви! — протяг Андрій в тон. — Я можу подумати, що ви погано знаєте арифметику. Та якщо в Харкові п'ять тюрем і в кожній сидить по п'ять або десять тисяч людей, то коли це перемножити на кількість самих тільки великих міст в ССРСР, то скільки це буде мільйонів? Тих, що сидять вже! А їм немає виходу, як ви всі твердите. А тих, що сиділи вчора!? А тих, що ще ждуть своєї черги?! Хіба це не будуть мільйони?!

Фрей засмикав бровою, позираючи на присутніх "футболістів":

— Стоп, стоп! Чи ви здаєте собі справу з того, що ви говорите?!

— Ви хотіли знати моє кредо...

— Ага, ну прошу, прошу... Це думки класових ворогів, і вони нам відомі. Отже, ви думаєте?

— От і добре... Так от я так і думаю, як ті всі мільйони "класових ворогів". Тобто я думаю й дивлюся на речі так, як мільйони людей. А як вони думають, про це ви могли б зробити висновок на підставі ваших же підозрінь до тих людей, на підставі обвинувачень, вами пред'явлюваних і обгрунтованих на ваших же підозріннях. Ви думаєте, що всі ті люди ненавидять систему й режим, партію й уряд; розчаровані в революції; вважають правопорядок, збудований на руїнах старого світу миколаївської реакції, за недосконалий, ба, за антинародний; що з усіх ідеалів революції вийшов шийк; що кров, пролита мільйонами, пішла на марне, потоптана й поругана системою нового визиску, соціального й національного поневолення, фразерством, фарисейством, диктатурою меншості; і, нарешті, ви думаєте, що всі ті люди в відчаї хотіли б все знести геть диктатуру меншості, тобто, все зламати, побудувати новий світ, кращий, справедливіший... За такі, мовляв, думки ви посаджали до тюрми всіх — і бувших ветеранів революції, що, обсмажені порохом тієї революції, ще не втратили відчуття, як

він пахне, той порох, і як пахнуть ті великі ідеї, за які вони боролися; посаджали й їхніх дітей, що боліють трагедією своїх батьків та з кров'ю успадкували їхні ідеї; і молоде покоління юнаків, що не може примиритися з болотом, де квакають жаби всесоюзного міщанства; і селян, і робітників, і інтелігентів, що сміють дерзати мислити й хотіти, й їхніх родичів, і родичів тих родичів...

— Стоп! — перебив Фрей, зблідши. — Ви здаєте собі справу, що ви говорите?!

— Вповні. Я говорю лише те, що ви закидаєте всім тим, хто сидить за цими мурами.

— А ви здаєте собі справу, що це агітація? — при цьому Фрей глянув на "футболістів".

— Можливо. Цей пункт стоїть в формулі мого обвинувачення.

— Гм... Яке це має, все те, що ви говорили, відношення до вашого кредо?

— Ніякого. Я говорю лише те, в чому ви мене і всіх інших обвинувачуєте. Якщо ви хочете, щоб це було кредо — добре, нехай це буде кредо. Кредо всіх...

— Чого ви розписуєтесь за інших?

— Я не розписуюсь. Я частка всіх тих приречених і говорити в множині — це моє право, таке саме природне, як буде природною перспектива гнити нам всім укупі й жити своїми соками "чортополох" товариша Вишинського.

— Ну-ну, в вас і язичок!.. Добре. Так яке це має відношення до вашого кредо? Це ваше кредо?

— Повторюю, я висловив лише те, в чому ви обвинувачуєте мільйони. Що ж до мого кредо — то воно вміщається в одну фразу...

— Я не визнаю пролетарського правосуддя, здійснюваного закаблукми й палкою! Ось це моє кредо.

— ?!

— І так само не визнаю соціалізму, будованого тюрмою й кулею. Ось це вкупі і є все моє кредо. Це було занадто сміливо. Зайшла мовчанка. Фрей зімкнув брови, й видно було з усього, що він перемагався, аби не затупотіти враз і не закричати. Таке було вражіння. Але він не закричав, навпаки, проговорив тихо, аж занадто тихо й повільно:

— Та-ак. Отже, ви здаєте собі справу, що це жахлива контрреволюція. Та ж за це одно вас треба якнайтяжче покарати. Навіть коли б не було більше нічого, цього одного вистачить, щоб вас засудити на віки вічні.

— Осмілюсь нагадати, що ви давали гарантію. Фрей прикусив губу й одвернувся до вікна. Чи йому дошкулила досить прозора іронія в Андрієвих словах, чи його вразила надзвичайна відвага, з якою було висловлено такі еретичні думки тут, чи сам жахливий зміст тих думок, так убійче логічно й сміливо викладений, але удавана його байдужість не в силі була прикрити нервовості, що проявлялася в постукуванні носком лівої ноги об підлогу.

— Ну, що ж, — посміхнувся криво Андрій, — цим я дав вам моральне право мене мучити...

— Ніхто тут права від тебе не потребує! Подумаєш! — бовкнув Сергєєв.

Не повертаючись, Фрей поставив ще одне запитання:

— Ви сказали, що ваше кредо, то кредо тих всіх, що сидять. Так?

— Так, я сказав, що я дивлюся на речі так, як дивляться всі люди.

— То ніякі люди! То вороги народу!

— Слухайте! Я дійсно можу подумати, що ви не знаєте арифметики. Один — то може бути ворог народу. Два — може бути. Сто — може бути. Тисяча — теж може бути. Але сотні тисяч! Але мільйони!! То вже не вороги народу. То є народ! Народ! Ви розумієте? Чи ви не знаєте математики? То народ!

— Спокійно, спокійно. Тепер я розумію ваше кредо. Гм... (іронічна посмішка). — І я знаю математику. У нас своя математика. Це ви побачите... Ну, що ж. Дякую за одвертість. Повторюю — ми не судимо за погляди, ми судимо за діла... Гм... Думаю, що ваші діла не розходяться з поглядами. Бо ви диявольськи послідовні.

Павза. Андрій зітхнув: "Ну, ось вони все знають тепер!"

А Фрей:

— Що ж до народу, то на 200 мільйонів може бути ворогів і кілька мільйонів.

— Та-ак?.. Ну, а як тих мільйонів одного дня виявиться занадто багато? Га? Тоді?..

— Тоді? — Фрей подумав і скривився презирливо: — російська історія знає випадки, коли воля сліпих мільйонів ламалася геть об волю авангарду...

"Ах, російська історія!!? А українська історія знає що інше!" — це Андрій подумав іронічно, а Фрей вів далі з експресією:

— Воля сліпих мільйонів ламалася об волю авангарду, який знав краще, чого тим мільйонам треба. Сьогодні тим авангардом є партія. А авангардом партії...

— О! — Андрій підвів брови, як людина, що нарешті збагнула велику істину, нарешті переконалася в своїй глупоті: — а авангардом партії є ви...

Фрей захопився, що загнався трохи далеко в одвертості, але ствердив:

— Так... І ми не маємо сентиментів.

— Дякую... — прошепотів Андрій, насправді пригноблений такою простотою мишлення й прямолінійністю. Зайшла мовчанка.

— Чи можу я поставити ще одне запитання?.. — промовив Фрей.

— Ваше право.

— Чи ви знали Хвильового?

— Ні!

— Ви занадто швидко відповіли. Ну, добре, скажімо, що ви не знали особисто. А чи ви знали, може, його націоналістичну, сепаратистську теорію про боротьбу двох культур, про азіатський ренесанс з Україною на чолі? Про переродження революції?

"Ага! Ось в цім і весь сук! Російська історія, контра українська історія!"

— Наскільки я розумію, ви одразу назвали кілька теорій Хвильового.

— Ага, значить, ви їх усі знаєте?

— А чому б ні? Так само, як теорію Карла Маркса про пролетарську революцію та теорію Леніна про відмирання держави, як апарату класового насильства. Здається, розмова б про цю тезу Леніна, про нездійсненність його прогнозів щодо відмирання держави та про викривлення цієї тези, скажімо, в спосіб використання держави

пролетаріату проти... пролетаріату, була б тут більше до речі.

— Облишмо Леніна в спокої. Ленін, коли говорив про державу пролетаріату (пролетарську класову державу!), то він, з одного боку, мав на увазі російський пролетаріат — авангард російського народу, а з другого, — мав саме вас усіх на увазі, тих, проти кого потрібен сильний державний апарат. Робітничий апарат насильства проти...

— Робітників...

— Так, і проти робітників, якщо вони проти диктатури пролетаріату...

— Російського пролетаріату...

— А то якого ж?! Словом — проти всіх, хто проти робітничого авангарду — партії .Леніна-Сталіна.

— Але ж витворюється парадокс!

— То лиш так здається. Ніякого парадоксу. Але тут не дискусійний клуб. (Павза). Отже, ми вас не судитимемо за поляди, ми судитимемо за діла.

Після цього Фрей замовк зовсім і вже не брав участі в допиті. Стояв собі, одвернувшись, і вивчав млинове решето в вікні. Мабуть, лічив вічка. Його місце заступив Великін. Він під час всієї розмови мовчав (лише раз був подав репліку), набрякав злістю, супився й під кінець був червоний, як буряк. Проте він був задоволений. Навіть потер руки, перешіптуючись з Сергєєвим.

— Ну-с... — процідив Великін після того, як переконався, що начальник вже розмову скінчив, — політикуємо? Але це добре! Знамените! Що й потребувалось доказати! Так що нам твої погляди ясні, голубе! Вони, правда, були ясні й раніше, але зайве уточнення не шкодить. Одначе ми тебе за погляди судити не будемо, ти ж чув. Ми судитимемо за діла. За діла, браток! Отже — чи не зводите ви, сеньйоре, говорити нарешті? Про діла, про свої діла! Га? Про революцію він міркує, контрреволюціонер!! Ну?! Мовчанка.

— Про діла, сволоч, ти мусиш говорити! — раптом закричав Великін і затупотів. — Про діла твої контрреволюційні, про одностудців, про всю твою компанію гадючу!.. Мільйони тут считаєш! Хоч би вас тут був мільярд, то й те нас не злякає. Ти знаєш, що таке НКВД? Отож. Ти повзатимеш, як пес, і скавулітимеш!! Чуєш?.. Чуєш, як вищать там гади, такі ж, як і ти, по коридору? Ото твої мільйони! Політикуєш? От ти ще заполітикуєш! Нам твої погляди до стелі, до с..., до лампочки! А от, як ти ті погляди переводив у життя, га? І з ким? Ну!? Ну!!?

Мовчанка. У Великіна виступив піт на чолі, й він ось-ось готовий був кинутися на жертву, кипів увесь і сатанів. Чи був він фанатик, чи був він садист? І те й друге. Він фанатичний виконавець волі пославшого його, отого керманича російської історії... Великін ступнув рвучко два кроки до Андрія, а потім передумав, вернувся до столу і розлився бурхливим потоком найобразливіших епітетів. Він називав Андрія й проституткою, й "паршивою петлюрівською собакою", й шматтям, і падлом, всім, що тільки може вигадати божевільна людська фантазія. Обіцяв його згноїти й запроторити туди, де він до самої смерті не побачить жінки... Лише для означення поняття "жінка"

вжив зовсім іншого епітету, назвавши певну частину жіночого тіла. То був водоспад цинізму, похабщини, брутальності, еквілібристика мерзості, розрахована на те, щоб увігнати жертву в стан психічної депресії, знищити й морально, принизити, розчавити. Все, що вигадав всесвітній, а особливо російський, лайливий геній, було пущено в рух. Це все робилося для того, щоб довести, що людина, якій стільки ллється на голову бруду, нікчемна пилінка, ніщо, комаха, за якою не стоїть і не стане жоден закон і якій нема на що сподіватися.

Фрей стояв, обернений до вікна, й, здається, не реагував ні на що, не чув ніби.

А Андрій чув усе, але теж не реагував назовні. Кожне слово віддавалось болючим ударом в самісіньке серце, але він зціпив зуби й мовчав понуро, дивився примруженими очима на Великіна, на всю компанію, що, позіхаючи, слухала начальникові філіппіки. Тремтів дрібно й чекав.

Втомившись від водоспаду похабщини, вірніше, захлинувшись нею, Великін люто сплюнув і, поставивши, як крапку, зловісне "Ну?!", замовк. Чекав, давши зрозуміти, що він більше говорити не буде, а від слів перейде до діла.

— Ну?!

Андрієві треба було щось сказати, щось таке, щоб загаяти час, щоб відвести те, що за тим "Ну?" має прийти, але він не знайшовся, що сказати. Відчував, що його огортає жах при згадці про те, що було, й перед тим, що може бути в цім безвихідді, в цім царстві садизму і сваволі. Дивився в вікно, за яким була глупа, чорна ніч, і тоскно думав, хоч би вже швидше світало, хоч би вже кінчалася ця ніч і його відвели назад до камери, дали перепочити. Адже ж, як прийде ранок, цей допит мусить припинитися, його мусять відвести назад і лишити в спокої до наступної ночі. А там — якось буде... Може, він розіб'є голову об мур... Якось буде. Лише зволікти б те прокляте "ну?" в безкінечність. Але він не знайшовся, що сказати, й тільки знизав плечима.

— Що?! — закричав Великін і загугнявив глумливо: — А-а, він, бідняжка, не знає, про що йому говорити, забув. Слідчий! — обернувся Великін до Сергєєва, — поясніть цьому ідіотові, на яку тему він має говорити! Сконкретизуйте йому обвинувачення, щоб він зрозумів, що з ним тут не цяцькаються і не в піжмурки грають, що його погляди нікого не цікавлять, а що слідство розпоряджає іншими конкретними матеріалами про діла, про діла! — на які потрібні конкретні відповіді.

— Так, — розкрив течку Сергєєв і почав карбувати: пункт перший статті 54-ї КК УССР — зрада вітчизни. Пункт другий — приналежність до військової контрреволюційної повстанської організації й підготування збройного повстання. Пункт шостий — шпигунство на користь Японії. Пункт восьмий — терор. Пункт десятий — агітація. Пункт одинадцятий — організація, що стоїть в зв'язку з пунктом другим і десятим.

Відкарбувавши, Сергєєв закрив течку. Андрій дивився якусь мить, а далі не витримав і засміявся. Він ці пункти вже чув раніше, але тоді вони не справили на нього вражіння, мало що можна написати. Тепер же й тут, проголошені офіційно й авторитетно, вони занадто вражали букетом безглуздя, своїм неспівмірним тягарем —

аж шість пунктів! Особливо безглуздим був пункт про шпигунство, та ще й в користь Японії.

— Чого ржеш?! — визвірився Сергєєв.

— Нічого, він ще й закукурікає,— процідив Великін. — Весело?— гримнув він до Андрія.

— Так... Мені весело, що тут все-таки записано не весь карний кодекс, а лише шість пунктів.

— От на ці пункти ти й відповідай. Записано стільки, скільки ти заробив.

— Але ж це безглуздя! — вигукнув Андрій не без нотки відчаю.

— Нічого. Потім будемо бачити, чи безглуздя, чи ні. От як ти на все даси вичерпні відповіді, як виложиш все, що натворив відповідно до цих пунктів, тоді й побачиш, чи безглуздя це. І переконаєшся, що ні.

— Але ж це безглуздя!

— Е, брат, декламацією тут ти не попреш. І ти на всі ці пункти даси такі вичерпні відповіді, що й сам повіриш, що це не безглуздя. Тут ще не було випадку, щоб наші обвинувачення лишалися безглуздя. Іч ти!

Андрієві згадався Карапетьянів Аслан, чесний чистій черевиків, і він відмовився від думки переконувати слідчих. Це справді глупо. Петля затягується, і з неї немає виходу. Так, з неї немає виходу. Що він має робити, як рятуватися? Грати Асланову комедію, відтягати муки й виповнювати безглуздя "правдою" "щиросердних зізнань"? Ні! Сто раз і сто раз ні. Нерви його тремтіли, але він намагався володіти ними. Хотів бути спокійним. Похнюпився і мовчав.

— Всі ці "безглузді" пункти цілком відповідають твоїм поглядам, хіба не так? — уїдливо викарбував Великін.

А дійсно. Коли говорити правду, то ці пункти цілком відповідали його поглядам та тому, про що він не смів говорити й до чого його ніколи не змусять. Але вони відповідали й фікції, яку фабрикують тут! З цим Андрій в душі згодився й почав убачати в цій ідіотичній комедії несамоовиту логіку, залізну логіку. Значить, в основі їхня фікція — все це правда?! Далекі, він до цього має відношення... Крім шпигунства в користь будь-чому, бо це противно його гордій і шляхетній натурі, решта ж — може бути... От, скажімо, хіба не поламав би він усім цим барбосам ребра й не повідкручував би голови? І то всім, згори донизу! Так... В диких обвинувачуваннях є залізна логіка. Про це Андрій думав, а тим часом не пускав і пари з уст, сидів мовчки. Великін починав кричати. Він вимагав зізнань. Вимагав настирливо.

"Може, справді дати йому цю фікцію, всі ті потрібні зізнання"? — подумав Андрій, обливаючись потом, — з двох зол вибирають менше... І хай це все кінчається. Все одно вже".

Але щось стояло на перешкоді, щось, чого він ніколи не переміг би в собі. Гордість. Шалена гордість, що уперто оберігала його честь, вартувала над утомою й відчаєм, не даючи пуститися берега. Та ще іскра свідомості, що від фікції йде шлях не до фікції й тоді не можна вже з нього звернути, тоді все пропало... І тому Андрій мовчав. Під

серцем йому млоїло і він, власне, не слухав уже скаженого крику й погроз, а чекав тортур, відчуючи, як навіть пальці рук його бралися потом. Він уже не розбирав, що кричав той Великін. Хай лише кінчає свій безглуздий крик і приступає до діла. Хай уже убивають. Правда, він уже не був певен, що його в наступному нападі не "розколять", — той ідіотичний крик, та вся похабщина забивала памороки, наповнювала серце розпачем, безнадією, апатією відчаю, огидою до всього. А головне, той крик убивав волю, заливаючи її водоспадом мерзості. Світ, що раптом став уміщатися в цій кімнаті, ставав противним.

А Великін перебирав усі пункти за чергою, домагаючись дізнань. Спершу кричав про шпигунство, але не викликав жодної реакції. Тоді він кричав про збройне повстання — теж не викликав реакції. Про терор — теж безрезультатно. Тоді він перейшов до військової повстанської організації, — він домагався імен людей, він домагався списків знайомих і приятелів, взявши течку до рук і щось там тикаючи пальцем. Андрій почав прислухатись. По кількакратних домаганнях назвати імена "спільників", учасників повстанської військової організації, Андрій категорично заперечив існування організації й приналежність до неї будь-кого.

— Не було! Не було й немає. І ніхто до неї не належить. Ніхто!

— Як то ніхто не належить?

— Так, ніхто!

Павза.

— Ага, ніхто, кажеш? А брати! А твої брати?!

— Що-о?!

Андрія так ніби хто облив варом або жигнув головешкою межі очі. "Он, що! Брати! Він говорить про братів..." Від несподіванки Андрій отетерів і не зрозумів, що й до чого. А потім збагнув, чого вони хочуть. Бач, вони хочуть, щоб він завербував до їхньої фікції своїх братів. Рідних своїх братів! Ловко!

І... дивно, першим відрухом була одчайдушна й божевільна думка:

"Так-так! Завербувати!.. Хай живе провокація! Завербувати! Вони брата віддали на муки, то ж хіба не справедливо буде одміряти їм повною мірою? І нехай узнають..."

Але це лиш на коротку мить, і це така божевільна думка, як блискавка, її враз погасив той "хтось", що стояв на варті його душі: "Стій, дурню, стій!.. Вони тебе не продали! А якщо б навіть вони тебе й продали, то ти їх не мусиш продати... Стій! І рятуй інших! Од фікції йде шлях до не фікції... Стій!"

"Брати мої, брати мої!"

— Ні! — визвірився Андрій до Великіна.

— Що ні?

— Ти брешеш! Те, що ти сказав, ти брешеш!

— А-а... — Великін зняв із дубового стільця спинку, що, виявилося, легко здіймалася і вкладалася знову на місце, й наблизився до Андрія: — як ти сказав?! — За Великіним слідом наблизилися "футболісти".

Андрій звівся назустріч і наставився пломенючими очима усторч:

— Ти брешеш...

Удар ребристою палицею (спинкою з стільця) по обличчю і одночасовий чийсь удар ногою під коліна звалили Андрія на підлогу... І почалася знову та сама історія, що була вже раз. Але з ще більшим осатанінням і ревищем. Слідчі й "футболісти" кричали від азарту й злоби. Андрій кричав від гніву і болю. Тепер удари були болючішими незрівнянно, бо приходилися по вже набитому тілу, по синцях, по напухлих м'язах. З розбитої щоки лилась кров, і Андрієві руки та чужі черевики розмазували її по паркетній підлозі... Андрія качали ногами по кімнаті довго, аж поки він знову не знепритомнів. Тоді відлили водою й посадовили на стілець...

Фрей був весь час присутній при екзекуції, але не втручався і взагалі не звертав уваги. Він закурив і пускав апатично дим в чорноту ночі крізь млинове решето. А як Андрія посадили на стілець, Фрей погасив цигарку в попільничці на столі, перекинувшись при тому кількома словами з Сергеевим і Великіним, і пішов. А виходячи, зупинився біля Андрія на хвилинку й проговорив недбало:

— Ліпше не сваріться з хлопцями, а постарайтесь бути слухняним. І пам'ятайте — ви будете потрібний країні й партії й вас оцінять... якщо ви здастесь... і не бійтесь ніяких перебільшень.

Пішов. Футболісти теж вийшли.

Андрій не зреагував на слова Фрея, сидів, опустивши побиті руки вздовж тіла й звисивши мокру голову на груди, і спазматичне схлипував від браку повітря. Лице його було напухле й заяложене кров'ю. Брови зведені, щелепи стиснені. Сидів і дивився спідлоба просто себе... Келих наповнювався до краю, здається, вже до краю... Сили його вичерпалися, а ще ж тільки початок. Ще ж тільки початок! Нерви дзвеніли тоскно, як осінні дроти в степу, і той дзвін свердлив мізок, як біль зубний... Він дивився в вікно, на млинове решето й думав, чи проб'є він його головою, як отак кинеться враз очертотом...

В кімнаті лишилися Сергеев і Великін, щось пошепки радилися за столом. Вони не боялися — жертва вже вимотана ґрунтовно і вони вдвох дадуть їй раду на випадок чого. Курили, листали папери, щось міркували. А Андрій дивився в вікно, на млинове решето: ч и п р о б' є він й о г о головою? Його несамовито тягло до вікна, до безодні, що за тим вікном починалася від п'ятого поверху й губилася десь унизу, в темряві. Кинутися в неї сторч головою отак з розгону! І все б... Ні, він не проб'є цього решета головою. Воно прип'яте гаками міцно й не зірветься, а дріт занадто грубий, хоч і видається павутиною... Ах, яке несамовите бажання, але — нездійсниме. Тут, брат, все передбачене... Андрія огортає тяжка безнадія, він зітхає та все не може відвести од вікна очей... За решетом рожевіє, то надходить світанок. Десь заляпотіли голуби крилами, злітаючи на дах, і заворкотіли. Он вони ходять на рожевому тлі, по самім шпилью і воркочуть. На тюрмі, на тюремнім даху... До кімнати зайшла якась особа.

— Встать! Жінщина!.. — гримнув Сергеев. Слово "жінщина" вплинуло магічно, і Андрій звівся. А вже звівшись, роздивився, що та жінщина — то була Нечаєва! Ну, та все одно, жінщина...

— Сідай, — промовила Нечаєва недбало й, зупинившись напроти, мовчки наставилась очима на нього. Курила папіросу й пускала дим ніздрями. Дивилась, поводила бровою.

"Яка вона була б гарна, якби не була брутальна!" — подумав Андрій і опустил голову. Відчував жіночий погляд на собі. Дивився на її маленькі ноги, взуті в бронзові туфельки, й пекучий, страшенний, непереможний сором почав навалюватися на все його єство. От він сидить перед цією жінкою побитий, як останній пес, він — мужчина, такий гордий і такий самовпевнений колись. "Хоч би хоч вона не почала лаятись брутально, бо тоді келих буде переповнено і він не певен, що не розридається від безмежної нудьги, від безпросвітного відчаю. Жінчина!.. Прообраз сестри, прообраз матері..."

Нечаєва не лаялась. Вона стояла й дивилась мовчки. Андрій оглянув її ноги, оглянув її опуклий бюст, перевів погляд на обличчя, стомлене, з синіми колами під очима, й зустрівся з її поглядом. Нечаєва криво посміхнулася кутиком нафарбованих уст:

— Старий знайомий... — промовила мляво й трохи насмішкувато й одішла до столу.

— Знайомий, чорт би його побрав! — буркнув Сергєєв.

Нечаєва повела самою бровою, ніби запитавшись: "А то ж чого?"

— Б'ється, гад.

Цей дотеп, розрахований на ефект, ніякого, одначе, ефекту не викликав, Нечаєва скривилась:

— Ви все-таки недотепний, Серж. Я бачу щось інше... — і, не докінчивши фрази, дивилась спідлоба на Андрія. Невідомо, що думала ця вогненногрива, стомлена фурія, чого від неї можна було сподіватися, — Андрієві хотілося, щоб вона взагалі мовчала, а ще краще, щоб пішла геть, і хай би лишилась ілюзія, що це була все-таки жінка і що вона мала, може, щось в серці від жінки...

— Може, ви маєте якесь прохання, Чумак? — запитала раптом Нечаєва. Здивованому Андрієві здалося, що в тім голосі забриніла нотка підступу. Мовчав, не знаючи, що відповісти.

— Може, ви маєте якесь прохання? — повторила Нечаєва запитання. Вона питала так, як питають людину перед стратою.

Ні, в тім голосі не було підступства. Такий собі байдужий, стомлений голос жінки, що має якесь право на примху тут.

— Так, я маю прохання, — відповів Андрій.

— Будь ласка.

Андрій промовчав якусь мить, вдивляючись в її обличчя, а тоді запитав:

— Ви маєте матір?

Від несподіванки Нечаєва насупилась:

— Що за дурне запитання!

Обидва чоловіки посміхнулись іронічно.

— Ну, припустім, маю... — відповіла Нечаєва.

— Добре, — промовив Андрій тихо. — Я маю одне прохання... Я прошу вас іменем вашої матері... дозволити мені написати листа.

— До кого?

— До матері...

Нечаєва підвела брови з мовчазним здивуванням, "до моєї матері?!", а чоловіки засміялись.

— До своєї матері, — пояснив Андрій.

— А-а...

Зайшла павза. Нечаєва, насупившись, тарабанила пальцями по столу. Чоловіки з іронічними мінами чекали якогось вибрику, якогось надзвичайного ефекту. Андрій теж сподівався на фейерверк лайки, яку вже чув з цих, так гарно окреслених уст, і вже каюся, що піддався на спокусу. Нечаєва постояла, потарабанила пальцями по столу і несподівано промовила:

— Добре. — Взяла аркушик паперу, олівець і якусь течку зі столу й підійшла до Андрія: — Натє, пишіть. Тільки коротко.

Андрій взяв тремтячими руками течку — "Лист до матері! Він зараз напише лист до матері!" — й помалу великими літерами написав на аркушику кілька слів. А тоді повернув течку, олівець і аркуш паперу Нечаєвій. Він написав: .

— "Живий, здоровий. Скоро вернусь. Цілую", — і підпис.

Нечаєва прочитала листа, постояла, примружилась і чомусь закусил губу. А тоді підійшла до столу й поклала листа перед Сергєєвим, а поклавши, дивилася збоку на Сергєєва пильно і в той же час непомітно, закурюючи цигарку.

Сергєєв прочитав, якось гупо підвів брови й поклав лист під прес-пап'є.

Тоді Андрій згадав, що він не написав адреси. І тут же блискавична думка — "Це добре, що ти не написав адреси, матимеш змогу перевірити, чи вона всерйоз згодна переслати листа, чи це лиш жарт. Якщо похопиться сама й зверне увагу на брак адреси, значить..."

— Мда-а... — протягла Нечаєва, думаючи про щось інше. — Але ви не написали адреси. Яка адреса вашої матері?

Андрій сказав і зрадів: "Піде, значить, піде!"

Нечаєва взяла листа з-під прес-пап'є й на ній дописала адресу. І поклала його на стіл. Сергєєв взяв аркушика й знову поклав його під прес-пап'є.

Андрієва віра в те, що лист піде, захиталася, спостерігаючи, як лист мандрує з-під прес-пап'є під прес-пап'є. Виходить, що він підпорядкований двом волям тут, жіночій і мужській. І від того, яка з них візьме гору в цій змаганні, залежатиме його участь. До того ж, хвилева примха жінки, що прокинулася в фурії, є лише хвилева примха.

До кімнати увійшла ще одна жінка. Повторилась процедура, що й перед тим: "Встать! Жєнщина!"

Це була інша жєнщина. Андрій цієї не знав. Років тридцяти, груба, хтива, з надзвичайним бюстом і дорідними стєгнами, що ходили хвилями, буйно нафарбована. Вона зупинилася перед Андрієм, взявшись руками в боки й курячи цигарку, й досить

хижо, безсоромно й зухвало оглядала його. Ніби прицінюючись до бика й вивчаючи його на предмет племінної здатності. По оглядинах зробила досить похабну заувагу, взявши за об'єкт дотепу Андрієві подерті й закривавлені штани, тим викликавши сміх мужчин.

По цій реплиці Андрій її впізнав. Це ж про неї він стільки чув у камері, її ім'я згадувалося завжди в парі з ім'ям Нечаєвої, як ім'я другої знаменитої жінки в НКВД. А знаменита вона була ніби тим, що, ведучи слідство при допомозі мужчин, завжди потішалася над статевими органами своїх жертв. Вона була дошкою по певних місцях, притискала їх каблучком, а то й дверима, заголювалася й сідала безпомічній жертві на обличчя й взагалі виробляла несвітські речі. Об'єктом її "слідства" здебільшого були вірмени, її ж жертвою був і Ягельський ніби. Після моторошних кривавих сцен розпалена ця самиця улаштовувала з слідчими оргії в тих же кімнатах з закривавленою підлогою після того, як жертву витягали геть. І називалася вона "товаришка Клава". Так, ось Сергеев назвав її цим іменем. І була вона ніби морфіністка. В кожному разі це була жінка сексуально збочена, щоб це збагнути не треба бути аж таким пильним. Очі й уста її були достатньо красномовними. Ті очі й уста, надміру живі стегна, опуклі груди й рожеві, перенаснажені кров'ю щоки оформляли собою не що інше, як балон колосальної сексуальної енергії.

Балон постояв, погойдався над Андрієм.

— Так оце такий він, Чумак!?!.. Пхе... — далі йшли віртуозні епітети, добрані на окремий штиб, на сексуальний штиб. Такі епітети могла добрати лише до краю розпутна жінка, керована тим самим безсмертним російським лайливим генієм. Посправлявшись в красномовстві, "товаришка Клава" пішла до столу. І так само, як і перше, взявшись в боки, дивилася звідки на Андрія, але вже мовчала. Обертала щось в своїй голові, під модно накрученими кучерями — щось придумувала. Вишкірила два разки сніжно-білих зубів:

— Слухай, Серж! Дай мені його, я з ним побавлюсь!

— Е, ні, з цим ти не побавишся. Цей тебе, Клавочко, роздавить.

— Овва! А ось дай... Поклич лишень трохи хлопців.

— Е, ні. Цей диявол знайде спосіб зробити так, щоб твої прекрасні зубки не сяяли так гарно і не брали хлопців так ніжно... (регіт) — Хіба що потім, як ми його уходимо.

— Ну добре, — згодилась Клава, роздимаючи ніздрі. Замовкла й нахилилась до Нечаєвої, прикурюючи нову цигарку. Нечаєва повела оком на прес-пап'є, рекомендуючи тим поглядом Клаві подивитись. Щось було в тій Нечаєвій дивне сьогодні, — вона бавилась в психологію чи що.

Клава схопила папірець, прочитала його й зайшлася божевільним реготом.

— Ха-ха-ха!.. Ич ти! Сісі захотів... Синок мамин!.. Почекай, я біля тебе походжу, й ти перестанеш взагалі чогось хотіти.

Ці слова, а особливо те, що вона взяла в свої руки й прочитала його листа, стрясли Андрієм, але він стримався, дивився на Нечаєву. Нечаєва нахмурилась і відібрала папірець, нічого не сказала, позіхнула байдуже й поклала папірець до кишені. Та

Сергеев простяг до неї руку з мовчазною вимогою повернути листа йому. Нечаєва постояла, докурила цигарку, роздушила недокурок, а тоді поклала листа в простягнену руку й, потягнувшись стомлено та промовивши: "А-а, ну вас к чорту!" — пішла геть. Засміялась і... обклала Андрія п'ятиповерховою лайкою. Клава побігла слідом, вихнувши біля Андрія спідницею.

Хвилева жіноча примха спасувала перед залізним таємним законом цієї установи. А чи то була просто комедія? Хтозна. Таким чином доля листа була вирішена лежати йому під прес-пап'є і в кращому випадку бути об'єктом глузу. Андрій розкаювався в душі, що написав тих кілька слів своїй матері, що відкрив перед цими людьми найінтимніший куток свого серця. Але що ж...

За решетом розвиднилось— там уже був ранок, і Андрій думав над тим, що його нарешті ось-ось уже звільнять і відведуть до камери. Чекав цієї хвилини жадібно. Вій нічого так не хотів, як сну і забуття. Пірнути в сон, забутись, не знати нічого, не бачити, а там усе хай, як знає.. За ґратами пломеніло небо, десь сонце мечами розганяло темряву, розганяло нічні примари й всі жахи, тоненькими рисками золота обводило ряботиння хмарок. Ранок... Та встав Великін, опустив важку штору і закрив нею ранок. Ранок лишився десь там, за шторою, за млиновим решетом, а до кімнати повернулася ніч. Ніч з усіма її моторошними атрибутами... Надія в Андрієвому серці погасла так, як і погасла ранкова зоря у вікні. І він зітхнув тоскно.

— Ну-с, — промовив Великін, обірвавши спокій і тишу, що панувала такий, здавалось, довгий і разом з тим такий короткий час. Обірвав її грубо, звертаючись до Андрія: — Ну-с, і що ж ти нам скажеш?! Чого мовчиш?.. Чого ти ждеш? Ждеш своїх мільйонів? Чи ждеш скидки за те, що ти такий пролетарський?

Мовчанка.

— Галло! Ти будеш говорити?! Мовчанка.

— Ти, сволоч, будеш говорити чи ні?!!

Мовчанка. Тут втрутився Сергеев, він взяв з-під прес-пап'є Андрієвого листа, потримав його перед очима, обернув кілька разів і звернувся до Андрія:

— Гм, да... Ти, я бачу, любиш свою матір. Це добре... Так от, я твій лист перешлю їй, але... Але як я можу тобі зробити ласку, коли ти такий затятий і злісний ворог, га?! От сам мучишся і нас мучиш, і на якого чорта! Ну от подумай сам, на якого чорта це похоже?... Ламаєшся, як невинна дівочка... Ліпше давай домовимось, як личить мужчинам, — кінчим комедію, і я для тебе зроблю все, що ти хочеш. Га? От, скажім, візьму й перешлю цього листа... А хочеш — зроблю побачення... Ну, що ти на це скажеш? Ти чув, що говорив начальник групи?

Андрій облизав шерхлі губи, подивився пломенючими очима на руку Сергеева, що тримала листа, подивився тим самим поглядом на Сергеева й прошепотів:

--- Не треба... Дайте мені... того листа.

Обличчя Сергеева перекошилось.

— Ич ти!.. Значить, ти зрікаєшся своєї матері?.. Навіть матері!? Такий гад затятий! Добре! — він кинув листа на стіл і натиснув гудзика від електричного дзвінка.

До кімнати увійшов якийсь заспаний здоровило в прим'ятій уніформі оперативника. Великін взяв ребристу спинку стільця в руку й підійшов до Андрія:

— Встать!

Андрій звівся. Сергеев увімкнув лампу, що досі не горіла, на бічній стіні. Лампа засяяла сліпучим білим світлом,

— Два кроки наперед! — скомандував Великін, відкинувши геть ногою стілець й показуючи палицею в напрямку лампи.

Здоровенний оперативний підштовхнув Андрія, що завагався а чи не міг переставити побитих ніг, і Андрій опинився кроків за два від сліпучої лампи.

— Галло! — крикнув Великін в самісіньке обличчя. — Ти довго думав і не надумав нічого. Так от подумай ще трохи. Ти будеш стояти, дивитися на цю лампу і думати, і ніхто тобі не буде заважати. Будеш думати... Будеш думати про те, про що тебе питали тут, а ти не хотів говорити. Особливо про останнє. Про останнє! Пам'ятаєш? Ти сказав, що я брешу. Так от ти будеш дивитися й переконаєшся, що я не брешу, — ти підтвердиш. Ти будеш стояти, як стовп, і дивитися, як ідол, на цю лампу доти, доки не побачиш в ній, що то не брехня, а правда, і тоді покличеш мене, і вибачишся, і скажеш — "правда". Зрозумів? Не "брехня!", а "правда!" Або... Або обернешся в стовп, станеш ідіотом... Або-або. Ну, й всю решту підтвердиш, даси конкретні імена, дати, факти, людей, все, як належить. Ясно? І підпишеш протокол. Та дивись, щоб все було складно!... А тепер — дивися на лампу!!

Андрій глянув на лампу й інстинктивно закрив очі рукою від болючого сяйва. Враз скажений біль в плечах підкинув його на місці, — то Великін з усього маху вдарив його ребристою палицею. Андрій шарпнувся, але в ту ж мить опинився на підлозі: здоровенний оперативник збив його з ніг, а тоді взяв лежачого за груди й тричі вдарив головою та спиною об підлогу, аж Андрієві видалося, що всередині щось урвалось, а мізок зрушив з місця. Потім оперативник звів Андрія на ноги й поставив лицем до лампи.

—Та-ак, — протяг Великін, як тресор, — отак кожного разу, як тільки ти спробуєш уникати ось цього "світла правди", тебе битимуть башкою об паркет, аж поки тобі в ній не поодскакують клепки, а в грудях не повідпадають печінки, але ти ще житимеш, житимеш ще й ще і, вже ідіотом ставши, ти таки нарешті розкажеш і підтвердиш усю правду. Все, що від тебе потрібне. Ну-с, дивіться, містер, на лампочку-с!..

Андрій зрозумів з нудьгою, що опір ні до чого, що сили його тануть і йому треба вибирати — або бути скаліченим і геть розчавленим швидко, або бути сліпим, але ще змагатися...Причому в останньому випадку ще лишалося одне невідоме — можливе щастя видряпатися з цієї прірви. Надія особливо живуча в тих, що загибають. Головне ж: він подумав про братів та про вимогу Великіна... Від самої згадки про запропоноване позорище — позорище зради задля власного спасіння — в ньому все затіпалось і заклекотіло й він з викликом підняв лице назустріч лампі: — "На! Сліпі!.. Сліпі!"

Вимучений, безсилий, весь мокрий від поту, він упаявся очима в болюче сяйво, намагаючись перемогти його своїм ненавидящим зором в прямому герці і... ламаючи

той свій зір. З жахом відчував, що це світло може закінчитися для нього вічною тьмою. Хвилево "відступив" — мружився, намагався обернути свій зір всередину, не бачити лампи — дивитись і не бачити — забути за неї, але нічого з того не виходило. Тоді він витріщився з одчаєм, як тільки міг, на прокляту лампу, як на свого найлютішого ворога:

"Сліпи!..Сліпи!!"

Стояв, похитуючись.

—Та-ак, — сказав Великий. —Отак і стій. І думай. Думай!.. І пам'ятай, що від тебе залежатиме це скоротити. Біля тебе стоятиме ось цей архангел, і ти тоді йому скажеш "годі!" — і попросиш паперу... Пойняв?

Андрій не слухав. До свідомості дійшли тільки слова Сергєєва, сказані зі смішком:

--- А листа твого я, може, ще й пошлю... Адьє!

На відході Великий ще сказав кілька слів оперативникові тоном наказу, які теж дійшли до Андрієвої свідомості, може, саме тому, що були адресовані не до нього:

— З місця не давати сходити, стежити пильно, бити нещадно, води не давати, спати теж, заплющатись теж, як упаде — ставити знову й пришпорювати, як треба буде поламати кості — дозволяю.

Після тих слів Великін і Сергєєв вийшли.

— Чув? — спитав оперативник хрипким, пропитим голосом.

Андрій не відповів.

Оперативник сів насупроти Андрія на стільці, взяв у руки ребристу палицю, якою орудував Великін перед тим, поставив її на коліна, сперся на неї руками, а на руки підборіддям і так застиг, дивлячись тупо на свою жертву,

Настала мертва тиша.

Почався іспит, тягар, муку й ганьбу якого може збагнути до краю лише той, хто його переніс.

Мертва тиша. В Андрієвімі мізку крутиться болючий вир думок, обертаючи сліпуче сяйво в веремію кольорів, — він дивиться на сяйво і навіть не намагається вже відводити очей. Не від страху, не наказ Великіна виконуючи, а від іншого... Він дивився, власне, не на лампу, а в болючу веремію власної душі, в хаос, що розсаджував йому черепну покрішку. То був болючий хаос — почуття радості й якоїсь сонцесяйної надії, і тут же почуття, жахливого розпачу, й туги, й несамовитої люті, і почуття непевності в собі, від якої холоне кров і наростає жах і тривога, і знову почуття радості, і знову відчай і нудьга смертельна...

Радість і надія від думки, що, якщо слідчі говорять про приналежність братів (його братів!) до контрреволюційної організації, разом з ним, значить... Значить, не вони його зрадили!! Значить, вони не зрадили!! Ні!!

Туга й відчай — що, якщо слідчі натякають на достатні матеріали від "авторитетних, дуже авторитетних людей", значить... Брати його зрадили, а слідчі тепер його тільки провокують, перевіряють, чи він знає, про яких "людей" мова... А вони зрадили! Таки зрадили!..

Потім приходив розпач:

Слідчі хочуть убити двох зайців — перший: брати зрадили брата і слідчі використовують їх проти нього, проти Андрія; другий: вони хочуть використати Андрія для того, щоб він завербував тепер своїх братів і таким чином коло замкнеться — вони вестимуть військову контрреволюційну організацію. Та яку організацію! І дістануть ордени... Вони числять на злобу в серці найменшого брата та на жаль до своїх старших братів і на те, що він так легко помститься на них... Брати ніби й прислужились слідчим, але в цих останніх своя логіка — якщо найменший брат контрреволюціонер і має таке кредо, то яка ж гарантія, що старші не того ж поля?... А головне — "ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного" та "в СРСР людей вистачить", щоб слідчим робити а кар'єру... І от їм потрібне його зізнання, як підстава, і тих братів забрати. Цебто — він мусить їх завербувати... Від цього брав розпач. І від цього ж огортала нудьга смертельна.

Та він же тримається на волосині і може не витримати! Може зломитися! І тоді... Тоді досить йому сказати "так" — і брати його, яким він усе прощає в ім'я своєї власної віри в них, вже не гулятимуть на волі... Тоді вже не допоможуть їм ніякі їхні ані чини, ані ордени, ані минуле, ані добра батьківська слава... А волосинка така тоненька, що на неї вже не можна покластися, навіть Андрієві! Він це з тугою відчуває й обливається потом. Обірветься та волосинка його розшарпаної волі, і він полетить у безодню. В безодню позорища, після якого вже не можна жити на цім світі...

І знову надія й шалена радість, що брати його не зрадили... І готовність все, геть все витерпіти...

І знову відчай... І знову розпач...

Який тяжкий і страшний келих йому піднесли! Тоді зринало обличчя його заплаканої, непритомної матері, й йому видавалося, що його ноги підгинаються і він стає на коліна, він заламує руки і невисловлена ніколи розпачлива молитва несамовито викидається йому з горла, наперекір глуздові, наперекір свідомості, проривається з невідомих глибин, як колись у дитинстві... Молитва про те, щоб його минуло найстрашніше... А найстрашнішим є безмежне падіння і морок вічного позорища, загин того, на чому трималося його серце й від чого світ завжди був ясний... Тоді прийде темрява й душу вкриє проказа — проказа презирства до самого себе, незнищима, непоправна, безвихідна... Йому хотілося кричати, благаючи невідомо кого... Матір! Свою матір!.. Очі застигло сльозами й світло меркло...

Але то йому лише так здавалося, що він опустився на коліна. Ні, він стояв, як стовп, заціпенів, і жодна сльозинка не зрошувала його очей. Сльози висохли, наче їх випекло вогнем скаженої лампи, а чи тим вогнем, що клекотав поза всім у душі. Похитувався від втоми. На мить опускав важкі повіки, й тоді, голова йшла обертом від вогненної веремії під припухлими повіками й від безмежного тягаря, що гнув ту голову донизу й валив тіло геть. Ноги тремтіли й підгиналися. Але він стояв... Розплющав очі, й дивився на лампу, й думав все те ж, все те ж.

Іноді йому починало здаватися, що лампа — то не лампа а вогненний місяць із

своєю страшною емблемою...

Іноді в сяйві починали звучати акорди рояля... То гуло в голові, тоскно дзвеніло в вухах...

Помалу все почало мішатися в суцільний кошмар, в маячіння... Голова так горіла, що здавалося, вона ось-ось розірветься, як казан, розсаджений паром. Вже не міг думати бодай приблизно логічно. Душу обступало відчуття божевілья... Якийсь відтинок часу жив уже життям божевільного — відчував себе ним, зовсім чітко і виразно... Все! На всьому крапка. Так скінчилась його свідомість... життя... все...

Тягар утоми ставав такий нестерпний, а хаос у голові такий болючий, що приходило пекельне бажання, щоб хтось ту голову розбив уже і вирятував з того болю...

Рештками душевної сили фіксував одну думку розпачливо: "не здатись". Це про братів... Решта — може бути. Не може бути лише головного... Це про братів...

Час застиг. Час обернувся в суцільну, нерухому, безмежну втому...

Потім він опинився на підлозі, втративши рівновагу й зсунувшись якимсь чином. Ноги бо самі собою підкосились... Але страшний струс — якась могутня сила вдаряє ним об паркет і знову ставить на ноги.

І він знову стоїть... Від струсу й болю на мить повертається його воля, і він стоїть... Нічого не чує, нічого не бачить... Стоїть. З одним лише бажанням — не впасти... І знову зсувається на підлогу. Знову струс...

Так повторюється багато разів...

Уста посняділи, губи пересмагли й порепались від внутрішнього вогню, від пекельної спраги. Гордість зломилася ніби, лишилась твариняча спрага.

—"Води"...

Здоровенний оперативник байдуже наливає шклянку води й підносить до уст, а коли Андрій витягає жадібно губи, щоб схопити вінця шклянки, оперативник відводить руку й з силою виливає воду йому в обличчя, в жадібно розплющені очі... І за те спасибі! Вода сліпить, забиваючи сяйво і розриваючись всіма кольорами веселки, стікає по обличчю, по грудях... Опритомнівши, Андрій блідо посміхається і стоїть рівніше. І знов думає про те ж, фіксує ту саму думку... Поки не наморочиться голова й він не втрачає рівноваги... Оперативник вовтузиться з ним, як з тухом піску, уперто ставить його на місце.

— Ну, — каже оперативник хрипким басом, — може ти вже б писав, га?

Андрій криво посміхається, не розуміючи, чого той нього хоче. Оперативник бере його за плече, стискає з усієї сили й питає-кричить в лице:

--- Дурак!! Зійдеш з ума!... Може, ти будеш писати, га?

Андрій хоче прийняти руку з плеча, бо вона така тяжуча, а оперативникові здається, що він хоче битись, — кулаком в груди він валяє Андрія з ніг, а потім бере за петельки й знову ставить.

Це було останній раз. Далі Андрієва сила не витримала вже ні світла, ані стояння, ані товчення головою й спиною об підлогу, — коли він звалився знову, то оперативник вже не міг ніяк поставити його на місце. Даремно вовтузився над ним, даремно

повторював свій номер биття об підлогу — ефекту ніякого. Поза тим биттям об підлогу, оперативник не мав інших засобів приводити жертву до пам'яті й до послуху, це було, здається, єдине його амплуа...

III

Опритомнів Андрій на стільці. Невідомо, як довго це він сидів. Йому здавалося, що він міцно і довго спав і щось йому снилося, Лише не міг згадати, що саме. Розплющив очі від настирливих дотиків...

Оперативника ніякого вже не було. Лампи тяж. Штора відсунена й у вікно вдирається денне світло, а в тім світлі плавають сизі хмарки й сизі тонюнькі смужки тютюнового диму. Напроти стоїть Сергеев і торкає його лінійкою, сам свіжий, бадьорий, іронічно усміхнений.

— Виспався?.. Бач, який чемний був оперативник! Він, сукин син, не виконав наказу, він мусив поламати тобі кості... Ну, здоров!

Андрій відчуває, що його кості таки поламані.. Але то лише так здається — він ворухить рукою й ногою і не без втіхи констатує, що його кості цілі, поки що ще цілі, лише біль у всьому тілі несамопитий, тяжкий, ліньки ворухнути найменшим м'язком. Очі горять, мов насипані приском, і болять, голова гуде. Тоді з жахом озирається: "Чи не натворив він чогось у безпам'ятстві на свою погибель?! Чи не підписав він якогось папірця?! Недарма ж цей Сергеев такий веселий!"... Ні, здається, він нічого не підписав, нічого не наговорив у безпам'ятстві.

Мовчиш?! — іронічно питає-констатує Сергеев, і від того в Андрія вливається спокій — спокій і радість переможця, поки що переможця! — "Ні, він нічого не підписав... Він нічого не натворив і нічого не підписав!" На запитання він нічого не відповідає, лише дивиться маніакальним поглядом на такого свіжого, такого усміхненого, іронічного Сергеева. Безодня зненависті й презирства готова вирватися з нього шаленим потоком, але для того бракує сили — він примружує очі й мовчить. Голова його лежить на спинці стільця, руки спущені, ноги простягнені, одяг вся на ньому мокра від поту й води, все тіло його свербить, але він так хотів би сидіти безкінечно і щоб ніхто йому не заважав. І, може, така люта зненависть до Сергеева тільки за те, що він обірвав його сонне марення, перешкодив, а тепер докучає, як противна муха. Ні, зненависть за те, що той прийшов знову по його совість, по його душу, і хвилева перемога ставала ефемерною, серце болісне стискалося, наливалося тупим відчаєм: "Ще не кінець... Ще не кінець!"

— Ну, і що ж ти надумав? — питається хтось інший. То Великін. Він стоїть он збоку і курить папіросу. Першу хвилину Андрій його не зауважив. А зауваживши, відчув, як від цієї постаті повіяло на нього безнадією. Ця людина була немилосердна й залізна в своїй жорстокості.

— І що ж ти надумав?

Андрій намагався уловити в тому голосі бодай якусь нотку зміни в свою користь (така наївна, дурна думка!) Нічого. Ділове й спокійне запитання було гірше за крик і переконувало в стабільності взятого курсу супроти нього. Ці люди роблять своє діло фундаментально. Вони на всі попередні допити дивляться, як на прелюдію лише.

Безперечно.

— Їсти хочеш? — питає Сергєєв.

Андрій мовчить. Він не знає, чи він хоче їсти. Ні, він не хоче їсти. Він хоче пити. Пекельна спрага палить його знутри, але він мовчить, лише облизує шерхлі губи.

Великін з Сергєєвим щось поговорили Великін пішов собі. Лишився сам Сергєєв. Він натис гудзика від сигналізації на столі й занурився в папери. Сергєєв писав якусь записку. По хвилі прийшов якийсь оперативник. Андрій подумав, що це прийшли нарешті забирати його до камери, і в душі зрадів. Але оперативник мовчки взяв записку й пішов собі, проведений Андрієвим чекаючим поглядом. Слідчий уловив той погляд, видно, добре набив руку на психології своїх жертв:

— Що? Хочеш до камери?.. Почекай, брат. Ти не підеш до камери звідси доти, доки ми з тобою до чогось не дог воримось, ажи?

Андрій мовчить тупо.

— Зідіотів? Удаєш нещасного, не сповна розуму?.. Не придурюйся, брат. Ми це все бачили... До твого ідіотизму ще далеко, але ти таки зідіотієш, напевно, за це я тобі ручусь... А поки що ти не вмреш, я теж ручусь, і не здохнеш з голоду, не втечеш...

До кімнати увійшов оперативник і приніс півпайки хліба й кухлик якоїсь рідини. Все те тикнув Андрієві в руки. Андрій машинально взяв. У кухлику був чай. Свідомість і інстинкт роздвоїлись. Горда свідомість веліла кинути те все на підлогу, але інстинкт жадібно притяг кухлика до уст. Андрій випив теплий солодкий чай, аж задихнувся від жадоби. І зразу ж зненавидів себе за слабодухість, сам собі став противним, нікчемним. Тримав порожній кухлик і хліб у руці й мляво думав над тим, що він вже обернувся в драну галошу. "От би взяти цей кухлик і!.." Він глянув на Сергєєва і на його іронічну посмішку — "і що ж буде?" Але тут же друга думка, зовсім протилежна, уперта, твереза: і "Ти мусиш, мусиш, мусиш їсти! Ти мусиш кріпити сили, значить мусиш їсти... щоб витримати!" Кухлика відібрав оперативник, а хліб Андрій почав кришити, намагаючись його зжувати, проковтнути...

— Їж, їж, — промовив Сергєєв іронічно. — Набирайся сили...

Андрій опустив руку з хлібом і опустив голову на груди. Намагався уявити себе, як це він сидить перед Сергєєвим і жадібно, по-шакалячому жує хліб... От сидить і жує хліб... Безвольний, розчавлений, не здібний зігнорувати все і гордо вмерти, згаснути... Д і р к а в і д б у б л и к а! Так скоро!...

Пальці розтулились й хліб упав на підлогу. Зразу ж похопився — "Треба їсти!..", але не поворухнувся й не став підіймати. "Що йому робити? Що робити?!"

— Гм... — мугикнув Сергєєв. — Це ти вирішив уже говорити? Твоя правда, хліб раніше треба заробити... Треба раніше говорити... Треба розкаятися, щоб той хліб народний жерти... Ну-с, я слухаю!...

Андрій мовчав. До горла підіймався клубок... Не сліз, ні, клубок сліпого розпачу, безсилового гніву, протесту, безтямного, тосчного бажання уникнути всього. "Що ж робити?"

— Ну?! — повторив Сергєєв. Знову й знову: — "Ну?" і по павзі: — "Ну?..."

Андрій мовчав, лише водив кадиком. Мовчав і мобілізував рештки сил, щоб триматися бодай приблизно гідно.

Увійшов знову оперативник. Сергеев посадив його біля столу, а сам взяв лінійку і підійшов до Андрія. То була проста, звичайна дерев'яна лінійка, сантиметрів сорок завдовжки. Сергеев тримав її в руках, злегка згинаючи, ніби збирався оце креслити щось за її допомогою, і мирно посміхався:

— Що ж це ти, так вже розкис, що й сидіти не вмієш по формі? — Сядь, як належить! Руки на коліна, клешні підбери, так (поправив Андрієві ноги своїм черевиком). А ще Чумак! Чого це ти так розкис? Пхе...

Потім Сергеев став злегенька стукати лінійкою по плечі — той самий частий дотик, що розбудив був Андрія, — стукав ребром лінійки по плечі, по одному, потім по другому й говорив, іронічно посміхаючись:

— Не бійся, це тільки лінієчка, а то ще ти скажеш, що я тебе бив. Чого доброго, поскаржишся прокуророві (глузлива іронія чи то з Андрія, чи то з поняття "прокурор" і "поскаржитись прокуророві"). Це я, щоб ти не спав, а все думав, думав і говорив нарешті. А то ще скажеш, що я тебе бив... Б'ю я тебе, скажи? Ні!.. Авжеж ні... Ха-ха!.. Ну, й що ти там в голові обертаєш? Чи скоро вже ти заговориш? Набридло, брат, чекати... Але в нас часу досить... О, в нас часу досить!.. І терпіння досить... Чи вистачить його в тебе... Може б, ти хотів написати заяву до прокурора, га?.. Я тобі можу дати паперу, справді...

Андрій згадав про харківського прокурора Брона, про якого ходили легенди помежи арештантами, — Брон сидів у в'язниці вже два роки, йому поламали руки й ноги, його носили на допити на носилках і не могли дати ради — такий упертий, і так жорстоко з ним поводитись ось такі хлопчаки, за те, що смів мати свою волю й свої погляди і що був обвинувачений в опозиції до партії й уряду... Згадав — і на пропозицію Сергеева не відповів нічого... Здається, на цих хлопців авторитет прокурорів не розповсюджений, тому й така іронія... Ні, він не буде писати заяв до прокурора... Згадав іще, як на одному відомому трибуналі прокурор, убезпечуючи себе, вимагав там, де треба дати лише три роки, дати десять років, а оборонець, замість захищати, перевершив навіть прокурора, вимагаючи розстрілу! Це стало анекдотом серед в'язнів. Так виглядить законність і правосуддя. Ні, він не буде писати заяви до прокурора. Кому й про що, й для чого?

А Сергеев говорив мирно різні слова з іронічним смішком, говорив безкінечно і стукав лінієчкою то по одному, то по другому плечі. Це тяглося годину, дві, три. Андрій дивувався його терпінню й дивувався безглузду його поведінки. Він стукає лінієчкою, ніби зумисне демонструє таку безобидну забавку порівняно з тим, що було вчора і що було вночі... Чи це було вчора? чи це було вночі. Андрієві здавалося, що це почалося вже давно й триває вічність — ті брутальні крики, знущання, біль і втома; таке переконання в усьому його тілі, доведеному до крайньої, здавалось, межі вичерпання, напухлому, охопленому тоскним, тупим болем. А тепер він січе лінієчкою по плечах, карбуючи нею свої слова. Здається, він для того й стукає нею, щоб Андрій чув кожне

його слово, щоб не дрімав. І видавався цей веселий Сергеев хлопчиком, що хоче побавитись або переконати, що те, що було, то був лихий сон, брехня, вигадка. Лише коли лінієчка вдаряла в кістку або в ключицю, було трішки боляче, але видно було, що Сергеев кістки обминає зумисне, влучаючи весь час в м'якоть, пильнуючи, щоб не зробити боляче. Стукає й все, говорить, говорить... Говорить про листа... Говорить проте, що Андрій із своїми здібностями, із своїми знаннями й непересічною волею міг би бути корисним для країни й партії що його належно оцінять, адже ж він пам'ятає слова начальника групи Фрея? Говорить про те, що Андрій молодий і йому треба жити, працювати, любити... Адже ж він має якусь дівчину?.. Чи він пригадує свою дівчину? Чи він пригадує, як ніжно пахне дівоче волосся, як пружно тремтять дівочі перса, руки, ноги під натиском пальців?.. Чи він пригадує, як звучить дівочий голос?.. І цьому всьому пропадати, га? Цього зректися по-дурному?..

Це ставало нестерпним, такі слова, і Андрій за ними не чув дотиків лінійки, під серцем млоїло й він хотів закричати, щоб Сергеев перестав, не лінієчкою стукати, ні, а стукати його по голові такими своїми словами. Сергеев, помітивши вплив своїх слів, не переставав, посміхався іронічно й вів своєї... Говорив про щастя любити й бути любленим. І що проти цього варте все інше на світі, ти скажи!? На якого чорта треба мати ще якісь амбіції? Якісь ідіотичні ідеї, й примхи, й ослячу упертість? Для чого? І мати якийсь сентимент до інших, особливо до таких, що не варто їх захищати? Все одно ніхто не оцінить його героїзму, всі його продадуть, всі на його місці давно б завербували його й оком не змигнули... Народ пішов паскудний, нікчемний, копійчаний! Якого ж він чорта дає себе роздавити, упершись, як осел?! І т. д., і т. п. Сергеев говорив і говорив, та все карбував і карбував лінійкою.

Бачачи, що Андрій зціпив зуби й не реагує ні на які його слова так, як він хотів би, Сергеев посміхається іронічніше, але не злоститься. Замовкає, якийсь час ще стукає лінієчкою. Нарешті уриває цю свою гімнастику й вертається до столу. Кладає лінійку геть, сідає, закурює запашну папіросу й, відкинувшись на спинку крісла, дивиться на Андрія примруженими очима. Потім занурюється в папери. Листає їх, читає. Зрідка підводить голову й байдуже запитує: "Ну?"

Підганяє, щоб Андрій говорив. Щоб нарешті говорив. Але підганяє апатично, зовсім не наполягаючи. Андрій мовчить. Сергеев теж мовчить, читає щось, нудиться. Підводить голову через якийсь час і знов підганяє: "Ну!?" І знову мовчить. Так в безкінечність.

Андрій дивиться у вікно, розграфлене в клітинки решетом, як школярський зошит для арифметики, й ледве-ледве перемагає сон, що навалюється в тиші з усієї сили. Відчуває, що його плечам стає гаряче, але так само гаряче й його п'ятам від млості, від втоми. На дворі день вже хилиться до вечора і йому все більше хочеться спати. Спати, тільки спати! Плечі зудить, здається, ніби вони понабрюкали йому, хоче помацати, але лінки звести руку, — нехай. Апатія. Байдужість. Нехай, то дурниця порівняно з усім...

Нарешті, після довгого нудного нукання, Сергеев позіхає й зводиться. Підходить до напівсонного Андрія й зупиняється перед ним:

— Ну, ти будеш говорити? — питає рішуче. Андрій мовчить, примруживши очі. Тоді Сергеев ударяє лінієчкою по плечі... легенькою дерев'яною лінієчкою!.. Несамовитий біль проймає, як блискавка, Андрія до самих п'ят. Неуявний, божевільний біль!

— Ну?! — кричить Сергеев з усієї сили, щоб перекричати біль. — Говори, сволоч! Говори нарешті!! — І знову б'є лінієчкою ро плечі.

Почались тортури, яких Андрій не міг передбачити, не міг навіть уявити, дивлячись раніше на ту безобидну, прокляту лінієчку. За кожним ударом біль шарпає тіло й душу, обтинає йому нерви, мучить мізок... Але він не кричить. Закусив губи до крові й мовчить, лише водить божевільне очима. Він не в силі логічно думати, не в силі захищатись, не в силі протистояти тому болеві. Душа мечеться в побитому тілі, як пташка в клітці, марно шукаючи порятунку...

Він тільки мукає за кожним ударом і все більше обливається потом... І в гарячковій уяві встають дивовижні картини, в які оформляється все раніше чуте в коридорі, з герметично закритими дверима, все те скавуління, й мукання, й нявкання... Втративши панування над своїми нещасними нервами, Андрій божевільне схоплюється назустріч лінієчці, але його збивають з ніг, гатять під боки обцасами й знову саджають на стілець.

--- Говори! Говори!! Говори!! — й часті удари по плечах.

В тім крикові був несамовитий наказ, якому обезволілі нерви ось-ось мали піддатися, не в силі протистояти більше!

— Говори!.. Говори!!

Андрій утримується на якійсь останній грані, загнуждує свої нерви, кличе на допомогу всю свою пекельну злобу й закусює губи. Лише стогін виривається крізь ніздрі. Стогін, подібний до мукання. Сорочка на плечах прикипіла до шкіри, бралася рудими плямами. Плечі були, як біфштекси...

Тортури набрали убійчої методичності. Сергеев б'є не часто, через певні інтервали, б'є несподівано, і через те біль від тих ударів особливо нестерпний. А в інтервалах Сергеев кричить, як тресор, нагнічуючи на свідомість, налягаючи все на одне і те ж, впоюючи в обезволілу душу просту формулу порятунку:

— Говори !! Хто був?! Хто в організації?! Говори!..

До того крику зринає Великінове: "А брати?!" І Андрій затинається всіма рештками своїх сил. Ще якби не це, то хтозна, може, Андрій в нападі відчаю почав би називати якісь імена, перші, які спали б на думку. Може, він повівся б так, як той Карапетьянів Аслан, чесний чистий черевиків. Але оте "А брати?" стало бар'єром, через який він не міг пересягнути. Слідчому, мабуть, і в голову не приходило, що саме зводить всі його намагання, всю його працю нанівець, — він і в голову не клав, що вони ж самі допомогли своїй жертві отим тактичним промахом, отим своїм недоумкуватим ходом, поставивши неперехідний бар'єр...

Тортури тривали довго, але без жодних наслідків для самої справи. Були лише наслідки для нещасного Андрія — він був зовсім близький справді до божевілля. Він уже не володів собою, лише обливався холодним потом, звивався всім тілом і за

кожним ударом, здавалось, котився в чорну безодню. Думки йому плутались, він викрикував якусь нісенітницю... Потім він перестав звиватися, нерви не сприймали болю як слід. Коли вже Андрій перестав реагувати на удари, коли на устах йому виступила кривава піна, а очі набрали маніакального виразу, коли він почав задихатись, конвульсійно шарпаючи кадилом, тоді Сергеев облишив, вилаявся й кинув лінійку на стіл. Сам він був блідий і спітнілий не згірше за Андрія.

— Диявол!.. Чорт!.. Чорт!.. — мурмотів злісно, шагаючи по кімнаті й нервово закурюючи цигарку. Він розгубився. Такого йому, далекі, в його практиці ще не було, щоб людина так уперто мовчала, навіть не кричала по-людському.

— Диявол!!

Потім Сергеев зайшов за стіл і сів, відпустив геть оперативника, либонь, щоб той не бачив його нервовості й розгубленості. Сидів, хмурих брови, дивився в папери, злісно листав їх сюди й туди й не знав, мабуть, за що взятися. Подивився на Андрія, що з піною на устах сидів, переважившись головою через бильце стільця, налив води в склянку, встав і підніс її Андрієві до уст. Андрій безпам'ятно ковтнув кілька разів, розливаючи воду собі на груди, й одвернув голову набік. Сергеев одніс і поставив склянку на вікно й сів на своє місце. Помалу заспокоївся й вже сидів, листав якусь книжку й іронічно посміхався. Тиша. В вікні померкло, зарожевіло, потім взялось цитриновим кольором, потім стало опаловим. То осіннє небо погоріло на непогоду. На вітер. Вечір. Сергеев опустив штору, — закрив тією тяжкою шторою опалове небо, увімкнув світло. Вечір.

До кімнати зайшов Великін, в сорочці з закасаними рукавами, спітнілий, немов щойно від верстата чи різник від своєї праці.

— Ну, як він? — спитав він Сергеева.

Сергеев засміявся:

— Я йому зробив, бач, які гарні еполети, зробив його генералом... Не еполети, а цілі тобі біфштекси по-англійськи!.. А він — мовчить. Тільки мукає, як бугай. От гад, скажу я тобі! Я такого ще не бачив... Диявол! Чистий диявол!

— Нічого, нічого! Тільки без містики, будь ласка. Якщо нам доведеться завтра викинути його в яму — то й чорт з ним. Але раніше він все-таки заговорить. Ручусь тобі... вусами Сталіна. Треба його привести до пам'яті.

Андрій чув, що вони говорять, але ним володіла цілковита протрація, звуки доходили, мов крізь водяну стіну. Нехай роблять, що знають, що хочуть. Ось вони ллють воду на голову. Ось для чогось заголюють рукав і, перше ніж Андрій встиг обернути тяжку думку здогаду, для чого це вони заголюють рукав, вірніше, одночасово з раптовим страшним здогадом його шпигнуло в руку повище ліктя, потримало руку мить і пустило, висмикнуло жало. Андрій скинувся...

Перед ним стояла людина в білих халаті й тримала в руці шприц.

— Що ви зробили!? — скрикнув Андрій.

Великін і Сергеев засміялися.

— Ого, швидко подіяло, глянь! Нічого, нічого. Це для того, щоб ти не збожеволів і

не дезертирував...

Людина в білім халаті, не проронивши ні слова, пішла.

Андрій відчуває, як по жилах розливається тепло і разом з ним по нервах розтікається жах. "Що вони вробили?! Що вони впорснули?! Боже мій!.. Як же це? Як він дався?! А якщо вони впорснули щось таке, чого він не в силі подолати й від чого він зробиться слухняною, безвольною мавпою, яка робитиме все, що вони накажуть?!" Про такі речі він чув від людей, і саме тому всю його істоту огортає божевільний страх. Він дослухається до себе, до своєї голови, до свого серця. Кусає губи... Голова гуде, як і перше, але взагалі ніби нічого, ніби все нормально. Але ж це зразу, а що буде потім?!

Сергеев і Великін пильно спостерігають його й посміхаються. Андрій помітив це й зреагував відрухом досади й гордості в серці, проявом віджилої волі — вони не мусять бачити його паніки, його розгубленості! Не мусять!.. І від цього зразу заспокоївся — значить, все в порядку. Якщо його воля не погасає, а навпаки — значить, все в порядку. І він вже не хвилюється, принаймні не подає виду, зібрав свої нерви, опанував їх, сидів і думав: "А чи може людська душа, людська воля перебороти в собі які б то не було застрики, яку б то не було введену в кров матерію?!" Думка казала, не може, а в і р а твердила — м о ж е! Може!... "Ні, не може", — тривожно заперечувала думка. Тим часом в голові прояснилося й по жилах проходили теплі хвилі — і тільки... Можливо, вони його лише привели до пам'яті, щоб вести слідство, але не настільки, щоб повернути йому всю його втрачену силу.

Тим часом Сергеев і Великін зайшли за стіл і посідали. Великін закурив папіросу, а Сергеев взяв аркуш паперу й ручку й приготувався писати, теж закурив. Щось покреслив, почеркав по паперу, а тоді почав ставити запитання:

— Ім'я й прізвище? Рік народження? Фах? Освіта? і т. д. Це були стандартні запитання, що їх ставлять в цій країні при всякій нагоді — при заповнюванні анкет в загсі, в паспортному відділі, в школі, в шпиталі, при оформленні протоколів тощо і без яких життя тут не мислиме... Андрій відповідав мляво, але точно. Потім почалися запитання іншого характеру. Починаючи їх, Сергеев офіційно попередив, що вони мають написати протокол допиту, а тому відповідати він мусить точно, правдиво й прямо. За цим пішли запитання.

— Ув'язнений Чумак! Ви обвинувачуєтесь по пунктах статті 54 Карного Кодексу УССР, пп. 1, 2, 6, 8,10,11. Ви не заперечуєте?

Андрій напружив усю свою волю, зваживши, як ехидно ставляться запитання:

— Ні, я заперечую, — промовив тихо.

— Як це? Що за ерунда? Ви заперечуєте, що вас обвинувачується по таких от пунктах?

— Ви не так ставите запитання...

Великін визвірівся:

— Ти не вчи, як ставити запитання! Ич ти! Коли ми поміняємося ролями, тоді ти ставитимеш запитання, як схочеш, а зараз твоє діло маленьке — відповідати. Та не мудрувати!!

— Я заперечую обвинувачення по пунктах 1,2,6,8,10,11.

Сергеев скривився презирливо:

— Розумний став!? Ха... Отже, ти заперечуєш, що тобі пред'явлене таке обвинувачення? Дурак!

— Добре. Але ви так і ставте запитання...

— Добре, добре. Отже, повторюю запитання (і Сергеев прочитав уже з протоколу запис), — ув'язнений Чумак, ви обвинувачуетесь по ст. 54 Карного Кодексу УССР, пп. 1, 2, 6, 8,10,11. Ви не заперечуєте?

— Заперечую.

— Так і запишем. От, брат, який ти гад! Очевидну річ заперечуєш. Тим гірше для тебе.

— Прошу записати, що я обвинувачення читав, але суть його заперечую...

— Ти не вчи!

Сергеев записав щось, іронічно кривлячись, і поставив нове запитання:

— Ув'язнений Чумак, ви обвинувачуетесь по пункту 1-му в переході маньчжурського кордону, що є зрада Вітчизни. Коли ви переходили кордон?

— Заперечую.

— Я вас не питаю, чи ви заперечуєте, а питаю, коли ви переходили кордон. Прошу відповідати.

— Ніколи.

— Гм... А як ми доведемо, що ви таки переходили?

— Тоді буде, що я переходив, — відповів Андрій мляво.

— Ага! Отже, так запишем — "Переходив".

Андрій хотів гаряче заперечувати, але не вистачило сили та й побачив, що те ні до чого. Слідчому вільно писати все, що він захоче, і ніякі його — Андрієві — аргументи, очевидно, не порушать вже наміченого ними плану. Інша справа, як дійде до підписування всього того, що вони понаписують... А Сергеев вів далі:

— Ув'язнений Чумак! Ви ствердили пункт попередній, а тепер в зв'язку з цим, чи не були б ви ласкаві відповісти, в користь якої країни ви займалися шпіонажем? Га?

Андрій мовчав.

— Чого ж ви мовчите? Не бійтесь. За щиросердне зізнання ми не караємо суворо. А може, навіть і взагалі не караємо. Отже?

— Ви, здається, не потрібуєте моїх відповідей і можете написати протокол самі. Пишіть, що хочете!

— Ув'язнений Чумак! — закричав Сергеев подразнено. — Чи ви ще хочете, щоб я добавив вам пункт — знущання над органами пролетарської законності?

— Ви ліпше запишіть пункт знущання беззаконно над людиною, та ще й пролетарського походження, — проговорив Андрій. Думав, що за цим прийде вибух обурення й биття, але ці його слова, на диво, не викликали ніякого обурення, лише сміх.

— Який тебе дурень бив, ще що вигадай! Приснилось? Хіба так б'ють! Биття ти ще

побачиш. А щодо пролетарського походження, то я вже колись тобі про це казав — до лампочки це!

Писання протоколу тривало далі.

— Ви шпигували на користь Японії? — напосідався Сергєєв.

— Я взагалі ніколи не шпигував, це розходиться з моєю мораллю.

— Ич ти, який моральний!.. Ого-го!.. Але ж з твоєю мораллю саме й шпигувати, ми вже чули твою мораль. Чи ти від неї відрікаєшся, га?

— Ні, не відрікаюсь...

— Ага! Так і запишемо — "не відрікаюсь".

— Я не відрікаюсь від своєї моралі, але відрікаюсь від чужої мерзості! — випалив Андрій.

— Тихше, тихше... Побережи сили, вони тобі здадуться. Ич ти! який шпаркий! А як ми тобі доведемо, що ти шпигував у користь Японії? Тоді?

— Тоді буде значитися, що я шпигував, незалежно від правди, наперекір моїм твердженням (іронія).

— Ага, добре. Так і запишем. — Сергєєв щось записує й додає словами: "Я шпигував". Ну, а подробиці потім, це поки що попередній протокол. Решту ти потім скажеш.

Андрій бачив, що з ним грають комедію в стилі ще кращому, ніж Асланова, але що він може вдіяти? Лише терпіти і сказати своє слово ділом, тоді, як прийде до підписування. При самій думці про той момент, який може прийти, його млоіло.

Так само, як і про попередні, відбувалося складання протоколу про всі інші пункти обвинувачення. Сергєєв ставив запитання, ловив Андрія на якомусь слові, перекручував його й заносив у протокол. Так сталося й з найтяжчим пунктом обвинувачення, 2-м, про підготування збройного повстання й про участь у військовій контрреволюційній організації. І то не просто участь, а керування тією організацією. Не зважаючи на всі Андрієві категоричні заперечення, Сергєєв все-таки "ствердив", що Андрій в контрреволюційній організації був і тією організацією керував. І то керував нею ще з Сибіру. Сприт ставити запитання і перекручувати їх просто дивував Андрія. Школа! О, то окрема, спеціальна школа!

Після "ствердження", що Андрій належав до контрреволюційної організації й керував нею, почались домагання імен людей, імен учасників. Андрій мовчав, ігноруючи всі запитання категорично. Але Сергєєв терпляче вів своє. Він називав імена Андрієвих знайомих за чергою й заносив їх у протокол. Андрія просто вразила виключна поінформованість Сергєєва щодо його знайомих. Просто дивно! Він знав усіх живих, навіть тих, кого Андрій вже забув, і так само знав усіх мертвих або зісланих давно на каторгу. А знайомих у Андрія було багато. Хто його інформував?! Хто його так докладно інформував?! Ба, він навіть мав купу листів у столі й використовував їх для того, щоб увігнати Андрія в стан найтяжчої моральної депресії, створити ілюзію, що їм все відомо. Але листи, ті, що були написані до нього, вони могли забрати з архіву у матері, проте багато з тих листів, що має Сергєєв, ніколи не були у матері, вони були в

різних людей, кому були адресовані. Андрій тривожно й швидко перебрав у пам'яті все, що будь-коли й будь-кому писав на теми політичні, і ствердив сам для себе, що він ніколи нічого такого, що можна було б зараз вжити проти нього й проти тих людей, товаришів і друзів, ніколи не писав у листах, не був такий наївний. Так само ніхто нічого такого не писав до нього. Окрім, хіба, двозначних яких-небудь домовок чи натяків. А Сергеев використовував листи зручно. Особливо йому подобались листи інтимного характеру. Безперечно, його метою було довести, що навіть Андрієве інтимне життя для них відоме, і то бозна відколи. Значич мовляв, — їм відомо все. Сергеев наводив звідти якус цитату, звідти одне слово, звідти інтимне закінчення лист до якоїсь знайомої... і позирав на Андрія, яке вражіння. Вражіння таки було велике. Та тільки не так те вражіння велике від факту наявності листів, як від цинізму, від підлого способу їх використання... Оперуючи листами, іменами, різними дрібними фактами, які доводили тісний зв'язок з тією чи тією людиною, Сергеев вибирав багатьох живих (вибирав безпомилково!) і заносив їх у протокол. Безпомилково тільки живих, не записавши жодного мертвого. Всі ті люди були розкидані по цілому ССРСР, а деякі були давно заслані, про що Сергеев був добре поінформований і в список заносив з особливим задоволенням. Либонь, радий був ствердити "провину" тих людей додатково, для заспокоєння совісті, — після всього, після суду і заслання. А головне, — ствердити зв'язок між тими "ворогами народу" й Андрієм. Для Андрія це було особливо обтяжуючим. Але нехай...

Так створився довжелезний список, слідчий списував все нові й нові аркуші паперу, провадячи свій протокол. На кінці списку він записав всіх Андрієвих братів. Ця процедура була окремою. Сергеев називав помалу імена кожного й пильно, занадто пильно! дивився на Андрія, яке вражіння. Андрій стиснув кулаки, все в ньому всередині тіпалось, але він мовчав.

Наостанку Сергеев записав пункт про агітацію й окремим, особливо речовим доказом виставив Андрієву поведінку на слідстві, його розмову з Фреєм в присутності таких от і таких от.

Закінчивши протокол, Сергеев з величезним, погано прихованим самозадоволенням потер руки, мовляв, — "Взув!" "Таки взув!" Великін теж задоволено посміхався. Либонь, прикидав, яка то грандіозна справа виходить і яку то він на цьому зробить кар'єру. А справа могла бути всесоюзного масштабу.

— Ну-с, — промовив Сергеев. — А тепер прошу вас підписати. Прощу підсуватися ближче. Ну! Це тільки попередній протокол. Ну ж!!

Андрій не поворухнувся. Глибоко втягнувши в себе повітря (йому бракувало повітря), завмер, чекав.

— Е, браток, це тобі не допоможе! — протяг Великін. — Не допоможе. Підпишеш. Навіть коли б тут було написано, що ти японський імператор, то й те ти підпишеш, як чистісіньку правду. Пойняв!?

Андрій "пойняв", Андрій прекрасно розумів, що, либонь, і таке можна підписати тут. Тоді, коли він сміявся над Карапетяновим гротесковим Асланом, чесним чистієм

черевиків, то тоді він ще не вірив у це. Але тепер вірив. Одначе вирішив, що він цього протоколу ніколи не підпише. Ніколи. Хіба мертвий — візьму його руку й поведуть по цьому ганебному папері. Або непритомний, або божевільний... Але вже цей самий вибір був досить багатий — "мертвий, непритомний, божевільний" — і в душу закрадався сумнів — чи справді він не підпише? Ні, не підпише! В кожному разі, при пам'яті він цього не підпише. А мертвому, як і божевільному, все одно вже. Андрій на нове запрошення підсунутись до столу не поворухнувся.

Тоді Великін і Сергєєв помалу підійшли до нього, один з ребрастою палицею, другий з мармуровим прес-пап'є.

— Встать!! — несамовитий оклик.

Андрій ледве встав, похитуючись, і — аж сам злякався з нудьгою, як мало в нього сили як мало лишилося сили, і як його воля слабне! Він стає слухняним!.. Дивився на своїх мучителів і чекав, тремтячи. Деся глибокий тваринний інстинкт перед лицем можливої смерті, якою може закінчитися ця чергова тура, ця процедура з "підписуванням" протоколу, вимагав капітуляції, повної й безумовної... Швидше!.. Але інший інстинкт, шляхетніший і могутніший, був горою. Почуття підлого переляку й жадоби жити (за всяку ціну жити!) змагалось з почуттям честі, з почуттям самозбереження важливішого, аніж збереження фізичне. З почуттям затятої, сатанинської гордості.

— Бий! — викрикнув Андрій хрипко.

Але ніхто його не вдарив. І Сергєєв і Великін зрозуміли, що цей маніяк готовий вмерти і що йому лишилося зовсім мало до того, такий він вимучений і вимотаний. А це не входило в їхні розрахунки. Постояли, засміялися й повернулися до столу, щось пошепки радились. Курили.

— Сідай! — скомандував Сергєєв. Але Андрій стояв, либонь, не чуючи, чекаючи ексекуції, змобілізувавши всю свою волю і свої нерви.

— Сідай, сідай, — проговорив Сергєєв уїдливо. — Який герой! Здохнеш зараз. А перед тим посидь. Андрій опустився на стілець.

— Ну, будеш підписувати? Га!? Говори! — це Сергєєв.

Мовчанка.

— Говори! Будеш?! Говори, поки не пізно!.. Чорт безрогий!.. Говори!

Мовчанка. До кімнати увійшло два дебелих оперативники. Один з них той, що вартував недавно біля лампи і що так майстерно бив головою й спиною об підлогу. Побачивши його, Андрій інстинктивно шарпнувся, піддаючись якомусь внутрішньому панічному голосові. А коли обидва здоровили наблизились до нього і один узяв за плече, а несамовитий біль шарпнув все єство, Андрій, піддаючись тому самому голосові, схопився й кинувся тікати. У відповідь на те в кімнаті розлігся регіт на всі чотири здоровенні горлянки. Тоді Андрій зрозумів, чого вони сміялися так, — це ж він думав, що утікає, а натомість плутається по кімнаті, мов п'яний, мов сліпий кріт, тупцяється стороною, тиняється панічно поза стільцем. Здоровили схопили його, він почав пручатися, тоді його оглушили ударом по голові й посадили на стілець. В голові

дзвонило в усі дзвони, але він не знепритомнів, сидів при пам'яті. Замість вибити йому пам'ять зовсім, удар ту пам'ять повернув, а особливо тримав при пам'яті шалений біль в плечах. Серце калатало, як навіжене, неначе мало ось-ось розірватися, думка бігла шалено — "Що робити?! Що робити?! Кричати? До кого? Благати? Кого? Змагатись?! Як? Чим? Якою снагою?.."

Коли оперативник ударив був його кулаком по голові, Андрієві почулося тоді, що Великін чи Сергеев крикнув "помалу, помалу!" Значить, їм не входило в рахубу його убивати зараз, так просто. Може, на цій лінії й лежить порятунок? Витримати, витримати? Вони його не будуть бити вже! Не будуть!

І вони його дійсно не били і навіть не товкли по плечах, чого так боявся Андрій. Сергеев узяв був лінійку й підійшов до нього, наступаючи погрозливо.

— Підписуй, ну?! Ну?! Ну?! — але, не добившись ніякої ознаки згоди, упершись в маніакальний Андріїв погляд, вернувся й кинув лінійку на стіл.

Вони його не били, але вони придумали для нього щось гірше. Втративши надію добитися чогось від Андрія погрозами та інсценізуванням наміру товкти, як було перше, Великін, після тихої наради з Сергеевим, сердито плюнув і підійшов до Андрія:

— Встать!

Андрій встав, вірніше, його "встали" оперативники, схопивши під руки. Тоді Великін поставив свою ногу на стілець, відміряв маленький гострий кінчик сідала, — манюнький трикутничок сантиметрів чотири завдовжки, — й, тримаючи міцно ногу при основі того трикутничка, скомандував:

— Сідай! Сідай-сідай!.. Будеш думати... Відпочивати... Сідай на копчик.

Андрій сів, тобто його посадили оперативники, на копчик.

— Руки опустити! Ноги простягнути!.. Так... Ось так і сидітимеш. Сиди й думай... Добре думай. А як надумаєш, скажеш. Я певен, що ти скоро надумаєш... І підпишеш! Все підпишеш. Бажаю успіху. Та не йорзай! Бо зле буде думати.

По тих словах злобний і лютий Великін вийшов. Лишився Сергеев і два оперативники, що сіли на варті біля столу. Сергеев вмостився на своїм місці й листав папери. Удавав, що пильно працює, чи й справді працював.

Простягнувши ноги й опустивши руки вздовж тіла, Андрій сидів на кінчику стільця і в душі був радий, що так обійшлося на цей раз. Як і перше з лінієчкою, так і тепер, він не розумів значіння цього маневру. Але тут, здається, не було такого нічого. Сидіти було досить вигідно, в кожному разі спокійно. Ніхто не турбував і не докучав. Сергеев лише зрідка позирав на нього байдуже й знову опускав очі в папери. Та як так добиватися від нього підпису, то він може просидіти на цьому стільці вічність і ніякого протоколу не підпише. Оперативники спершу пильнували Андрія, а переконавшись, що він не рухається й, здається, не збирається рухатись, сидить завмерши, почали дрімати.

Помалу Андрій почав відчувати, що з тим ріжечком щось не так просто. Копчик затерп, і спочатку Андрій нічого не відчував, крім того, що решта тіла все-таки відпочиває. Але далі по хребту почав перебігати легенький струс, як лихоманка, чи як електричний струм. Далі більше. Андрій хотів легенько трішечки пересунутись, але

спіймав себе на тім, що він пересунутись уже не може, наче прикутий. Думав, що це від втоми. Зціпив зуби й сидів, вирішив сидіти безкінечно. Та струс повторювався все частіше й частіше. Андрій скося глянув на свої руки й побачив, що з випростаних пальців капає рясний піт, і від нього на підлозі утворюються мокрі плями. І такий же рясний піт почав спливати по спині, по рівчаку межи плечима, вниз за пас, і так само піт тік по ногах в черевики. А болючий струм вже перебігав хребтом раз по раз, перетворюючись в безперервну болючу вібрацію, кольки, зудіння. Потім лихоманка почала бити шквалами, стрясаючи всім тілом, від маківки до п'ят. Під черепом ломило... На голові почало ворухитися волосся:

— Це ж неминучий параліч!.. Це ж його чекає неминучий параліч!! Боже мій!..

Але він не міг запобігти лихові, хоч би й хотів. Ну добре, параліч — нехай буде й параліч! Стиснув щелепи й сидів, намагався триматися з усієї сили, бо знав, як упаде — затовчуть ногами й паліччям, одіб'ють печінки, попередивши й параліч.

Вже на підлозі насупроти рук стояли калюжки від поту, а піт все капотів і капотів. Голова все більше наморочилась... Ось-ось він втратить рівновагу й тоді... Намагався триматися рештками сил. А по спині вздовж били блискавки, ударяючи в мізок, в самісінький мізок...

Сергеев підвів очі на смертельно бліде, мокре Андрієве обличчя й нахмутив брови з досадою, злісно:

— Ну? Будеш писати?! Підпишеш? Що ти робиш з собою, чорт!? Мовчанка.

— Підписуй!.. Підписуй, ну?! І я тебе відправлю спати! Ну! Чуєш, спати!.. Ну!?

Мовчанка. Сергеев сопе й вшниплюється в папери.

Андрій втрачає контроль над собою, схлипує спазматично й опиняється на підлозі, звалившись набік: Його обливають водою, приводять до пам'яті й саджають знову. Поки з ним возькаються, біль в хребті затихає, й історія починається спочатку. Його саджають копчиком на маленький ріжечок, опускають руки, простягають ноги й так лишають.

В другім турі йде тяжче. Лихоманка починає бити майже з першої хвилини, й Андрій мається, як на розп'ятті, тоскно водить головою вгору і вниз, вгору і вниз. Його всього млоїть, тягне на рвоти, лиш тільки нічим йому рвати — він два дні нічого не їв. Нудить і шарпає.

А буйний піт!.. І де він береться?! Так, ніби тіло живцем розтоплюється й сходить патьоками, скапує на підлогу... Сергеев все частіше позирає на Андрія й все повторює:

— Ну?

Павза.

— Ну?

Павза

— Ну?

Андрій в млості покрутив головою й прохрипів тяжко:

— Слухай, слідчий!.. Он там гак в стіні над вікном. Повісь мене!.. Повісь... І мені буде краще... і тобі буде краще.

Сергеев підіймає брови й видно, як його опановує страх. Така затятість! Така маніакальна затятість! Але він збирає обличчя в посмішку й каже глузливо:

— Не квапся. Ти гака й так не минеш... Ліпше підписуй. Ну!?

Андрій крутить головою з боку на бік без пам'яті вже.

— Ну?!

Павза.

— Ну?!

Павза.

— Ну?!

Андрій опиняється на підлозі. Знову його приводять до пам'яті й знову саджають на стілець на ріжечок. Щоб привести до пам'яті, йому дають під ніс амоніак.

Так триває всю ніч.

На ранок Андрій був уже, як викручена ганчірка. І дивно, просто дивно, як слідчий не добився свого. Натискай він з усієї сили на Андрієву зламану волю ще трішки, і, може, з того щось би й вийшло. Але слідчий був теж перемучений і його воля теж ослабла від такої божевільної комедії...

На дворі, за решетом, ледь-ледь сіріло...

Сказавши востаннє своє апатичне, безвольне "Ну?", слідчий натиснув на ґудзик і, чекаючи, поки прийде стрілок, написав записку. Потім віддав стрілкові, що зайшов, записку й звелів відвести Андрія до камери сорок дев'ятої.

Як він ішов, як він опинився в камері, Андрій не пам'ятав. Знав лише, що він плив, як у тумані, а пливучи, ніс, як щось украдене, малесеньку, глибоко затаєну думку — думку про те, що він був на волосинці, лише на тонюнькій волосинці! від катастрофи: — ще трішки — й він би підписав протокол. Так, ще лише одна-однісінька крапля би... І боявся, щоб цю думку не підгледів конвоїр.

В камері, помалу-малу перелізши через звалище голих сонних людей, Андрій пробрався до розчиненого вікна, поклав голову на цементове підвіконня, вчепився в нього руками й зачляк — хапав жадібно тонюнькі струмочки холодного ранкового повітря, що вливалися з-за залізного щитка разом з цвірінканням горобців. Великий клубок, що стояв коло горла, раптом вибухнув і буйні сльози полилися йому з очей. Він весь стинався від плачу, слухаючи, як там, за щитком, на волі горобці зустрічали сонце, зчинивши тріумфальний писк на каштані. Він вже не володів собою і рештками сил плакав, знаючи, що його ніхто не бачить... "Брати мої! Брати ж мої!.."

IV

Прокинувшись з важкого сну, Андрій побачив над собою Охріменка. Він сидів печальний і прикладав до Андрієвих набряклих плечей намочений рушник. Рушник був один і печальний Голіят все приноровлявся прикласти його так, щоб вистачило на обое плечей по товстенькій мокрій подушечці, підгортаючи кінці в кілька разів. І обережно притримував руками, щоб не зробити боляче. Простягаючись від плеча до плеча, холодний рушник лоскотав шию. Власне, від цього дотику Андрій і прокинувся. Пекучий, нестерпний сором охопив його — його били!! Його, що звик вважати себе за

гегемона, били!.. Як він буде дивитися в очі цим людям?! А ще ж, якби вони знали, як його били!.. Ганебно, брутально, підло, так, як б'ють собак... Ні, так не б'ють собак, так не б'ють і не мучать худобу... Ах, коли б цей Охріменко міг прикласти рушник до його душі, до його серця!..

Та глянув в обличчя Охріменкові й відчув, що він іменно прикладає рушник до самісінького його серця, цей печальний і ніжний, як мати, Голіят-Охріменко. Він прикладає зволожений, заспокійливий рушник до його муки, до його спаленої стражданням душі, до набряклого болем, перегрітого серця. І від того пекучий його сором вщухає... Вони знають! Вони все знають, вони разом з ним ідуть по пеклу, і ніхто з них його не осудить...

В камері були всі ті ж, такі рідні, знайомі обличчя. Андрій за ними скучив. Йому здавалося, що він не бачив їх вже бозна відколи, тижні, а може, й цілі місяці. І було приємно, що він нарешті повернувся додому. Нарешті повернувся додому. Так, це його дім... Як добре, що він все-таки повернувся й побачив їх усіх укупі, всіх цілих! Всі сиділи по-турецьки, як індійські факіри, і на всіх обличчях був написаний той самий вираз, що і в Охріменка. Один тільки Узуньян позирав злорадно. А Азік позирав перелякано, — злорадство з яким мусив би позирати й він, спасувало перед страхом від тієї картини, що її, очевидно, малювала його уява, дивлячись на Андрія... Ця перспектива, може, чекає й його... І не було в Азікових очах злоби, лише був страх.

Страх, що змушував його забути про свої неофіційні обов'язки.

Крім співчуття, на всіх обличчях було написане невисловлене болюче запитання; те запитання так і кричало з кожних очей, але ніхто не зважувався те запитання висловити вголос, хоч кожен хотів, щоб на те запитання була відповідь — "так". Така вже людська вдача, — кожен, хто впав, хоче бачити втіху для себе в падінні іншого, бо бути в падінні самотнім — то нестерпно. Охріменко нахилився низько до Андрієвого обличчя й поворушив губами... Він не висловив, тільки поворушив губами:

— "Розколовся?"

Андрій похитав головою заперечливо. Очі в Охріменка заблищали й він стиснув Авдрієву руку. "Тримайся!" — сказав той потиск руки. А Андрій для себе з нудьгою відзначив: "Майже роздавили, але... не зломили! Ще не зломили..."

Поза тим ніхто Андрія ні про що не розпитував.

В камері тихенько гомоніли про щось... Камера мріяла. Колективно тихенько мріяла. Вона

мріяла про те, що було б, якби оце кожен опинився на волі? Кожен розповідає свою мрію вголос по черзі, що б він зробив найперше, якби його оце випустили з тюрми? Один каже, що він би пройшов через увесь Харків голий. Другий каже, що, якби його оце випустили, він би танцював від самої Раднаркомівської до Москалівки, як першокласна балерина. Третій каже, що він би пройшов до самісінької хати на руках, догори ногами, та все кричав би з ентузіазмом — "Хай живе Сталін і все Політбюро!" Четвертий каже... Фантастичний, химерний разок нижеться з неуявної, шибеничної нісенітниці, часом дуже дотепної. Вдалі дотепи сяють, як блискучі перлини, й їх

апробує тихий, але дружний арештантський шибеничний сміх. Нарешті приходить черга до чорного, як циган, густо зарослого щетиною поета А. Дикого. Він дуже серйозно думає якийсь час, а тоді зітхає й з тим самим понурим серйозним виглядом каже:

— А я б, якби мене оце випустили...я б!.. Всю дорогу, аж до самої Холодної Гори... горошину... по тротуару... носом котив би!.. Через увесь Харків!

Камера давиться від сміху, сміються всі. Навіть такий серйозний і статечний доктор Литвинов.

Проект А. Дикого неперевершений. Ніхто не в силі сягнути далі цього в шибеничному гуморі, й мрія арештантська, ось так вивершена, затихає.

Потім щось розповідає священник Петровський...Коли камера мріяла, він не брав участі, він весь час дивився на Андрія далеким поглядом й щось про себе ворухив губами. Може, він молився. А може, навпаки... Він сам недавно повернувся з допиту, де його зовсім не били, лише категорично відмовили йому дати бандаж, і він ходив по всіх тих проклятих сходах і коридорах, тримаючи гилу руками. Зараз теж сидів, притримуючи її. Всі вісімдесят років його, здається, зосередилися на цьому. Краснояружський, з властивою йому неотесаністю, поспівчував йому, висловивши думку, що краще б вам, отче, розколотися, та й іти на волю, та й бути там священником, в мирі й спокої доживати вік. Петровський зітхнув і на таку пропозицію похитав головою заперечливо: "Це неможливо".

— Але ж на волі є священники, й якось вони там живуть, — умовляв його Краснояружський.

— Живуть... — прошепотів Петровський з болісною міною. Деякі живуть. Але вони платять за це велику ціну Кесареві... — Потім у Петровського спалахнули вогники в очах і він категорично заявив, що на волі священників нема. Вже нема!.. З тієї церкви, до якої належить він, священників вже нема!.. А належить він до Української Автокефальної Церкви... І їх уже нікого нема.

— А от є! — настоював Краснояружський.

Потім виявилось, що Краснояружський — прекрасний доцент сільгоспнаук, але зовсім не розбирається в питаннях релігійних. Він зовсім не знає, напр., яка різниця між Автокефальною Українською Церквою і т. зв. "живою". Для нього кожен піп є піп, і всі вони, на його думку, однакові. А ще більше не знає він, що "жива" церква, то церква, якою справжні служителі Бога погорджують за її продажність і загравання з лукавим; на його думку, всі однакові.

Петровський нічого не сказав на це, лише очі його наповнилися глибоким смутком. Про що й для кого він має дискутувати? Він уже сидить скоро рік в цих мурах, ходить по всіх сферах новітнього цього пекла, носить по тому пеклу своїх вісімдесят років і свою гилу, притримуючи її руками, і зовсім не вимагає ні від кого ані співчуття, ані зрозуміння свого мучеництва. Він сам знає, за що він мучиться, він приймає це, як йому належне, стоїчно і складе за все звіт перед Богом...

Андрій дивиться Петровського з глибокою, мовчазною симпатією. Кого він йому

нагадує? Так, він нагадує апостола Петра. І постаттю, й своєю апостольською величчю, навіть незважаючи на гилу. Ба, може, та гила тільки підсилювала вражіння від душевної величі й стоїцизму. Він від цього мучився, але він не стогнав, переносив муку спокійно, тихо. Був виснажений, блідий і... величний. І найбільше зворушувало те, що він не величався, не ламав з себе святоші, як то роблять здебільшого особи його сану, нікого не наставляв, нікому своєю героїчною вірою не докучав. Він був глибоко інтелігентною людиною, тихою, спокійною і непохитною, фундаментальною в своїй вірі. Він ніколи на що не скаржився, — Андрій не пригадує такого випадку. І ніколи не злостився, — Андрій теж не пригадує такого випадку. Є щось в цій людині загадкового, незрушимого, щось не від світу цього. Мабуть, такими були всі перші християни, що, взяті на муки, не мали в серці ані злоби, ані відчаю й дивилися десь вище, понад людськими головами в велику тайну, їм одним лише відому й приступну. А вже напевно таким був апостол Петро, образ якого Андрій зник бачити ще в дитинстві на біблійних малюнках... Чи, може, таку асоціацію викликало прізвище — "Петровський"... В кожному разі Андрій тягся до нього своїм серцем, сам не знаючи чому.

Петровський сидів близько біля нього й журно щось розповідав Кулиничеві — теж старенькому, білому чоловікові, першому директорів Першої Української Гімназії в Харкові в роки революції. Андрій прислухався... Петровський розповідав про муки Христа, очевидно, шукаючи в стоїцизмі й безмежній вірі основоположника вчення про братерство й любов моральної сили для себе. Він тихо й скорботно розповідав про те, як Христос, приречений на розп'яття, молився про чашу, обливаючись потом від скорбі й душевної муки... Молився про силу душевну, щоб тую чашу змогти випити до дна... Він розповідав про сад Гетсиманський... І Кулинич і Петровський знали все це з давен-давен, знали напам'ять, але щось в тій трагічній легенді — легенді про вірність і про зраду — було неспізнане до самих глибин, а тому вічно нове, вічно вабляче й приковуюче людські душі, як бездонна криниця, сповнена якоїсь неопізнаної тайни. Андрій теж знав це з дитинства, як знав усю біблію, і його завжди це місце найбільше приковувало, рухаючи його серцем, однаке в устах Петровського, в устах цієї людини, цього тихого, непомітного мученика, давно знайомі слова набирали якогось особливого звучання, а знайома легенда набирала якогось особливого змісту... Другим по силі місцем в цілій біблії для Андрія була "Пісня пісень" Соломона — це чомусь прийшло на пам'ять мимохіть, либонь, для того, щоб зрівноважити кричущу трагедію людського серця, поставленого перед розп'яттям. Незрівнянна "Пісня пісень!" Пісня про велику, неосяжну, божественну, всеперемагаючу любов...

Слухаючи Петровського й дивлячись на нього, Андрій за законом якоїсь дивної асоціації згадав свою матір. Ба! Він згадав священика, якого застав тоді в хаті, прийшовши, і біблію в його руках... Батьківську біблію, яку він закрив і поклав на стіл... Згадав і зворушився до самих глибин своєї душі. Бідолашна, тиха й фанатично віруюча його матуся. Тож вона мала при своїй безмежній і нестерпній скорботі джерело моральної сили: вона мала духовного опікуна, розрадника в своєму надміру великому горі. Як шкода, що він тоді навіть не звернув належної уваги на ту сіру й скромну і

людину! Це, мабуть, через ту прокляту, прищеплену невідомо ким і коли ігнорацію духовних осіб, через погорду до них, вважаючи чомусь їх розсадниками рабства й мракобісся. Як шкода, що він тоді не потис йому руки за неї, за свою матусю, як справжній і вірний син, сховавши свою гордість і відкинувши упередження. Таж, якщо матуся витримала стільки горя, що звалилося на її слабенькі плечі, то тільки завдяки своїй вірі і завдяки моральній підтримці. Той священник її потішав; либонь, і ділив її горе. Цікаво, який він? Коли б йому стрінути його в житті, він би розпитав про свою матір, розпитав би про її думи, що вона говорила, в чому шукала розради, як вона терпіла свою самоту?..

Петровський зустрівся з Андрієвим поглядом своїми очима — вони були повні сліз, а уста щось говорили до Кулиничача... Ті очі, далебі, нічого не бачили. І знову Андрієві пригадалася мати й її потойбічний зір, коли вони розставалися...

Андрій зітхнув і тихенько поклав свою руку Петровському на коліна:

— Отче... Я не віруючий... Але... розкажіть мені ще, розкажіть мені про сад Гетсиманський...

І, прикусивши губу та дивлячись в стелю, поза стелю, десь у невідоме, Андрій слухав про Юду, думав про братів і в темряві, що застинала зір, йому ввижався темний, сповнений чорного, задушливого тропічного мороку сад, тоскна тиша й силвети мірт та кипарисів... Христос на колінах з очима, наставленими в безодню душевної ночі... Млость передсмертної душевної муки... Зрада... Відступництво Петра й відчуженість заспаних учнів. Самота... Безмежжя туги, нестерпний тягар відчаю... І крик далекого півня — провісника зречення й провісника близької муки, наруги й смерті... Зловісний крик півня... Крик безнадії... Тріумф зла...

— На "Чи!"

— Чумак...

— Збирайтесь на допрос!

Легенда про сад Гетсиманський урвалася. Млость тропічної ночі заступила млость в напухлих суглобах і біль в костях. Петровський глянув очима, повними скорбі, а Охріменко хапливо забинтував Андрієві плечі намоченим рушником. Але Андрій відкинув рушник, посміхнувся блідо до печального Голіяча: — "Не треба". Підповз Литвинов. Професор Литвинов гаряче шепотів про те, щоб він пожалів себе, що все одно нічого з того не буде, що всі, за кого він так страждає, напевно давно його зрадили, що ліпше поберегти свою молодість і своє життя — розколотись... Ну, дадуть п'ять років, але ліпше дістати п'ять років і вижити, аніж загинути, розчавленому "ні за що, ні про що"... Литвинов шепотів гаряче, тремтючи й вкладаючи щиро в слова всю свою душу... — Побережіть себе... Побережіть себе... Коліться.

Андрій зітхнув глибоко й відсторонив його рукою... Крик проклятого півня стсяв у вухах, вимагаючи зради — зради всього і самого себе... То так божевільне боліли кості й мліла душа від моральної й фізичної муки. Нехай...

Андрій одягнув свої черевики на босу ногу й пішов.

Знову на "допрос".

Він пішов тепер на "великий конвейєр".

Він пробув у камері всього кілька годин, немов зумисне для того тільки, щоб вислухати сповідь Петровського та відчувти страждання великої душі цього новітнього мученика.

Петровський глибоко зітхнув і, підвівши очі десь за тюремні ґрати, непомітно, тихенько ворухнув устами, самим диханням прошепотів:

— Господі!.. Нехай же мине всіх і його ця чаша безглуздя!...

Але того ніхто не чув.

V

Кожен знає, що таке конвейєр. Це досягнення модерної техніки, щоб масово й стандартно робити машини, черевики, одяг.

Це основа безперервного виробничого процесу, де деталь по деталі, гвинтик по гвинтику складаються продуковані речі а чи машини, здійснюючи прискішено задуми конструктивно-творчого людського генія. Це конвейєр системи Генрі Фонда.

Але ніхто не знає, що таке конвейєр системи Миколи Єжова, — конвейєр, на якому деталь по деталі, гвинтик по гвинтикові не складаються, а розбираються людські душі. Ніхто про нього не знає, не знає, що це таке, крім тих, що на ньому побували. Це конвейєр теж безперервного процесу, теж стандартного "виробництва" — виробництва безвольних істот, конвейєр безперервного процесу знеосіблення людини, "розколювання" її психіки, розбирання людської душі, обернення людини в ніщо, в "дірку від бублика".

Це процес безперервних мук, що триває по кілька днів, при участі низки слідчих і "заплічних діл майстрів", що ведуть свою роботу на зміну все над тією самою людиною, застосовуючи послідовно всі методи фізичного й морального впливу. Це процес, що йде під наймодернішим гаслом наймодернішої діалектики — "Бітіє определяет сознание!" "Сознание" здебільшого цього процесу не витримує, і на місці його, як і на місці розібраної на гвинтики душі, лишається порожнеча, ім'я якій — божевілья, або повна протрація й падіння.

Є "малий конвейєр" і є "великий конвейєр". Як звичайно, "малого конвейєра" цілком вистачає, щоб розібрати до решти душу кожної пересічної людини. Але бувають люди, що виходять з цього конвейєра хоч майже й обернені фізично в ганчірку, але душа їхня все лишається нерозібрана, тоді їх пускають на "великий конвейєр". "Великий конвейєр" — це уділ особливо затятих і непокірних, сильних духом.

Андрій пішов на "великий конвейєр". А те, що було перед цим, — то був всього лише "конвейєр маленький".

Почалася для Андрія смуга, якої не можна назвати ніяким іменем, до якої не можна добрати ніякої назви. "Кошмар"? — це російське слово прекрасне, але — слабе. Маячіння? Пекло? — але біблійне пекло існувало тільки теоретично, всі це знають, лише роблять лукавий вигляд, що вірять в нього, а саме слово від безперервного вживання і без наочного й реального спізнання суті того, що воно прикриває, стерлося, як мідяний шаг, і стало блідим і звичайним прозаїзмом, обивательським брязкальцем.

А саме пекло, особливо в "Енеїді" Котляревського, досить симпатичне й веселе. "Жах"? "Чортяча свистопляска"? "Римська інквізиція"? Ні, все це слабе і не в силі вмістити в собі того, що відбувається з людиною, з конкретно живою людиною, яка потрапила в таку смугу. Навіть вкупі взяті, всі ті означення слабкі.

"Великий конвейер!" — ось це єдине визначення. А поведінку людини, — зятяті до божевілья людини, — пущеної на "великий конвейер", теж не можна назвати ніяким словом.

"Героїзм"? Що таке героїзм! Героїзм — це велич, поезія, краса. Героїзм — це раптовий, величний, запаморочливий для інших вчинок, це блиск раптової відваги, що захоплює людські серця доконанням неможливого. Це короткотривала напруга для досягнення ефекту, в свідомості, що він потім буде помножений і розписаний у всі кольори веселки людською фантазією. Героїзм — це пафос чину перед лицем світу і перед лицем приготованих лаврів, славословлень, квітів, золотих медалей і жіночої чи дівочої любові, що складається на жертovníк героям, як найдорогоцінний дар, і що, може, єдина рухає тими героями, утримуючи їх в найвідповідальнішу хвилину від обернення в звичайного труса й нікчемність. Герой замружує очі, тримаючи в них ті всі приваби, як турецький солдат райських гурій, голих і податливих, шалено бажаних, і кидається сторч головою в каламутну воду — випливе, тоді він раптом герой на все життя і споживач благ, призначених героєві; потоне — він теж герой, бо світ буде йому рукоплескати й поставити пам'ятник, а блага земні однаково забезпечені йому й на тому світі. Але яке це має відношення до сучасної людини на "великому конвейері", до людини, розчавлюваної нишком у герметично ізольованих від світу кам'яних мішках, до людини, що повзає й звивається, як черв'як, одна-однісінька, без світу й без лаврових вінків, виставлених демонстративно спостережниками? Людина, яка змагається не для того, щоб здивувати світ, якого для неї не існує й яка теж не існує для світу (о, що таке людина серед 200 мільйонів, а тим більше серед 2 мільярдів! Піщина!), а для того, щоб своє маленьке "я" зберегти від моральної ганьби й позорища перед самим собою, від смерті, перед якою звичайна смерть героїв — велике, недсяжне щастя. І яке це має відношення до героїства?

Ні, це не героїзм. Це зовсім не героїзм. Це щось таке, що йому немає ім'я в людській мові.

Низку днів і ночей (він не знає, скільки тих було днів і ночей!) для Андрія тягся безперервний кошмар. Взявши на допит після оповідання Петровського, його тримали весь час нагорі і лише зрідка відводили вниз до льоху на одну годину, щоб перепочив, а потім знову забирали назад, на конвейер. Він по черзі пройшов через усі ступені розбирання душі, до нього по черзі застосовувано всі методи, які здібен був вигадати диявольський геній епохи. Він сидів знову на кінчику стільця. Потім він сидів на гарматні, куди його саджали так, як колись давно саджали запорожців на палю... Його водили на розстріл, інсценізуючи той розстріл... Йому плювали в лице... Набивали "біфштекси" на стегнах, що на мові "заплічних діл майстрів" називалося "робити шимпанзе"... Його били залізним паліччям... Слідчі й різні оперативники проходили

перед ним безкінечною черідкою, й він навіть не знав, як кого на ймення, лише розрізняв їх по ступені жорстокості та геніальності в сатанинській винахідливості витончених тортур. Він не знав їхніх імен і навіть не пам'ятав їхніх облич, як слід. Як не пам'ятав і багатьох метод, застосованих до нього в моменти непритомності. Але й саме те, що він пам'ятав!.. Одначе, що це може сказати для світу, для людей сторонніх?! Цього не можна описати словами, цього не можна зрозуміти людям щасливим, яких обійшов цей келех, цього не можна збагнути до самих глибин. Це треба пережити! Всі фарби бліді, а всі слова убогі, стерті людьми, як гумові галоші. От, скажімо, залізна палка... Як можна описати залізну палку в руках якого-небудь Великіна?!. Безобидну, приржавілу й нікчемну Залізну палку! Або невинний ріжечок стільця!.. Чотири сантиметри завбільшки, такий собі маленький трикутничок. Хто вчив геометрію, той може добре уявити його рисунок — це рівнобедренний трикутничок, де два гострих кути дорівнюють одному прямому, а перпендикуляр, опущений з прямого кута на основу трикутника, дорівнює чотирьом сантиметрам. На цій підставі можна точно обчислити всю мізерію цього трикутника, чому дорівнюють кутики при його основі та чому дорівнюють його сторони. Але ніхто не зможе обчислити, скільки мук зможе дати такий малесенький трикутничок, коли людину на нього посаджено копчиком! Скільки муки фізичної! А скільки муки моральної! Цього не зможуть обчислити навіть професори геометрії з цілого світу, складені до купи. Цього не можна обчислити взагалі. Як не можна обчислити змагання людської душі між найпростішим способом порятунку — "здатись" і найтяжчим — "не здатись".

Або такий собі гарматень!.. Він стоїть собі в куточку, ніби для окраси. Він зроблений колись для того, щоб стріляти, але його вийнято з гільзи, в якій була закладена сила для лету, крім того, з нього самого вийнято вибухову душу, вигвинтивши запальник і все інше, здібне вибухати — його позбавлено призначеної йому генієм винахідника функції й поставлено ось тут у куточку. Як непотріб. Непотріб, ніби без функції... Гай-гай! Новий геній призначив йому нову функцію, ніким і ніколи, ніякими інженерами, будівничими, артилеристами й ніким іншим не передбачену. То функція страшного знаряддя для реконструкції людської душі. Деталь конвейера... Коли людину саджають на цей гарматень, вона божевільно мріє, як про Божу ласку, про раптовий розрив цього гарматня, про вибух... Коли б же він мав оту прекрасну вибухову душу!

Але й гарматень ніщо проти того, коли хтось в блискучій новенькій уніформі в стінах державного "чистилища", в храмі пролетарського правосуддя починає мочитися в обличчя розпростертій, беззахисній, але все гордій — незламно гордій — людині. В самісінькі очі!..

Але все це все-таки ніщо проти людини, проти її гордої, несамовитої затятості, що, підігрівана лютою зненавистю, відчаєм і безсилим гнівом, помалу діходить до стану маніакальності. Це зятість гордих до самозабуття, тих, що позбавлені будь-яких засобів оборони, уже із злорадством, із садизмом по відношенню до самих себе протиставлять всьому своє божевільне, сліпе, безмежне презирство. Ну що горда й

роздавлена фізично людина може ще протиставити?! Лише затятість і бажання надругатися над своїми мучителями тим, що звести всю їхню диявольську працю на пси і тим плюнути їм в обличчя. Ця затятість стає ідеєю фікс.

Андрій уже зробився, як тінь, і ніхто з друзів не зміг би його впізнати. Навіть мати рідна. У нього, колись такого сильного, вже тремтіли кінцівки, мов у розбитого паралічем, і весь час наморочилась голова від утоми й недокрів'я. Він уже став не те що неврастеником, він став істериком і лише безумним напруженням волі ще сьак-так тримав себе в руках. Ні, не напруженням. Його тримала й його волю підстьобувала безодня зненависті, що прогресивно зростала, а з нею прогресивно зростала упертість. Вона збільшувалася зворотно пропорційно фізичному закону. Це була вже істерична, сліпа, безумна упертість. Вже коли б Андрія спитали, для чого ж саме та упертість, — він би не міг відповісти логічно. Упертість. Несамовита, безвідчінна, вже не логічна, але пломенюча. Останнє пристановище його душі. Його гордої, покровсаної, самотньої, зовсім уже самотньої душі. Але не зламаної. Думки про самогубство, що настирливо приходили в найтяжчі хвилини психічного знесилення, поступалися перед шаленим бажанням перемогти. Перемогти! Калікою, напівтрупом, але перемогти! Він тут поставив на карту своє серце, свою душу, що життя була невгнутою, і мусить перемогти... Оцих хамів, оцю нікчемність, оцих тварин він мусить перемогти! Мусить. Не може ж бути, щоб мерзость і підлота взяли над ним гору, над його душею, над його гордістю... Не може бути! Цього ніколи не може бути! Ніколи!.. Ніколи!..

Не раз в хвилини найбільшого відчаю, користуючись з нагоди, що його іноді водили коридором, його опанувай наглий сліпий порив — заревти дико й кинутися, нагнувши голову, вздовж того коридора й з розгону розбити голову об протилежну стіну, щоб пекельний вогонь і мука його розбризкалися на мурах... Але він утримувався на грані, на тій останній грані, де стояло, як вогненний стовп, оте "ніколи!"

Ах, що таке героїзм?! Що таке прославлений у віках героїзм лицарів, і хрестоносців, і полководців, і Сусанінів, і Залізників... Поезія! То прекрасна поезія. Омріяна, приваблива, бажана. Поезія. Тільки поезія.

Андрій, як і кожен у цій тюрмі країни соціалізму, був позбавлений будь-яких, найелементарніших і всюди існуючих засобів оборони. Навіть в найстрашніших казематах найбільш прославлених реакційних держав в'язні мали все-таки засоби оборони — апеляції, апарат заступників, громадську опінію, нарешті, голодівки. Гай-гай. Все те смішне, навіть сама думка вдатись до тих засобів смішна: їх тут не існує. Для людини, що потрапляє сюди, немає оборони. Це пилінка, списана геть з реєстру ще заживо і поставлена абсолютно поза законом. Абсолютно. Єдиним засобом лишалась ніби голодівка, бо це нібито залежить від волі самого нещасного, від самого в'язня. Нібито. Андрій спробував вдатися до цього засобу, проголосивши голодівку. Але скоро — дуже скоро — відмовився. Виявилося, що й голодівки, як засобу оборони, тут не існує. В'язня просто годують штучно клізмою, впускаючи в шлунок тран або й ще якусь речовину, щоб людина не могла вмерти від голоду. Так одиниць, так і цілі камери, коли голодівка оголошується організовано. В останнім випадку ще й

пришивають діло" за організований спротив "органам революційної законності".

Таким чином і цей єдиний, такий прославлений в історії всіх тюрем, засіб оборони тут був недійсним.

Андрій відмовився від цього засобу оборони й помалу погасав.

Конвейєр почав робити перебої. Занадто твердий горіх трапився, а слідчим не входило в плани так просто, в однім турі роздавити свою жертву на смерть. Вони почали робити перепочинки й відводити Андрія до камери. Правда, щоб скоро забирати знову, але усе ж вони давали йому фізично передихнути, хоч морально це була все та ж шарпанина нервів.

В камері нічого докладно не знали про те, що відбувається з Андрієм. Він нічого, не розповідав. Мовчав. Люди тільки бачили його синці, його хоробливо запалені очі, жахливу, щораз більшу виснаженість фізичну й нервову, бачили, що він тане, як віск, з дня на день, з години на годину, і позирали на нього тоскно. І мовчали теж. Лише за кожним разом, як Андрія кликано знову на допит, очі в кожного поширювалися жахом, проводжаючи свого товариша, вірніше, його тінь. Коли повертався — 29 пар очей зустрічали його німим запитанням. Андрій нічого не говорив і лягав на своє місце, іноді спазматичне схлипнувши, без скарги і без сліз. Наглядачі його не згонили, і він міг лежати, порушуючи тюремну дисципліну, дивлячись гарячковим зором у стелю або у вікно, за ґрати, ген кудись, туди, куди не в силі сягнути нормально людське око.

Дерева росли за вікном, за ґратами, десь за залізним щитом. В'язні їх не бачили, але знали, що вони там є, що вони там ростуть. Ночами, коли ряма була відчинена, а в камері панувала гнітюча тиша, коли сон утікав з очей, а люди тільки удавали, що вони сплять, лежучи з закритими очима й чекаючи виклику, — з-за залізного щитка долітав тихий шелест, такий знайомий і такий забутий шелест листу на деревах. Вони стояли тут ось поруч, за муром. Там був старезний каштан і осика, — тремтлива осика. Легенький нічний вітерець, прокравшись в понурий чотирикутник жаских блоків десь із степів, десь з просторів, від домів і садиб, від матерів і сестер, від дібров і гаїв, тихенько шелестів у верховіттях цих самотніх дерев, одтятих од світу і теж замкнених до в'язниці. Він їм про щось розповідав, він їх про щось нишком питав, випитував, тихесенько, щоб не почула варта і цих дерев не покарала, не зрубала.

Зтужіле за шелестом вітру й за гомоном листу арештантське вухо чітко розрізняло, як шумить лапатий клен і як тремтить смутна осика... Осика — дерево жалоби. Дерево, на якому повісився Юда... Ця легенда про тремтливую осика, про свідка останнього зітхання нещасливого учня Христового, Юди Іскаріотського, немовби плинула крізь ґрат шелестом листу — приходила не одному на пам'ять, таї ніби та осика за муром кричала про це в арештантсь душі... І для одних то був шепіт потіхи, для інших тривожний крик перестороги... Приходила на пам'ять легенда й Андрієві, приходила на пам'ять і та осика, що стояла, мабуть, у біблійнім саду Гетсиманським.

Листочки за ґратами десь гойдаються на тоненьких черенках (ось так вони гойдаються!): загострена уява відтворює до найменших подробиць, як стоїть там каштан і осика за муром, як приходить до них вітер з далеких просторів, як гойдаються

листочки на тонюньких черенках, як вони боязко лепечуть, шепотять один одному щось таємниче, стукаються один об один, переплітаються... Листочки... Маленькі... З одного боку гляncюваті, блискуче-зелені, з другого матові, вкриті ніжним сивим пушком. А на каштанові — лапаті, мистецьки вирізані, позубрені по краях, п'ятиконечні, як розчепірені пальці руки. Але чомусь листи каштана не зворушують серце, може, тому, що про них не існує легенди; серце зворушує тоскний гомін осики, і трепет її листочків заступає все, розливається морем — море листочків, причеплених за тонюнькі ніжки вниз головою... А над ними стоїть легенда...

І вітер теж зворушує серце, — уявлюваний і чутий лише з гомону вітер. Він прийшов сюди. Звідки він прийшов на це подвір'я? Ось він летить просторами, ось він торкає траву над стежками, де колись ходили Андрієві ноги, ось він пролітає над їхньою садибою, ось він торкає листя лапатого клена, що колись вони його посадили з батьком біля хлівця... Вітер... Він не приніс з собою запаху трав, не приніс гомону перепелиного, не приніс свисту солов'їного, сміху дівочого, галасу дитячого, ластів'ячого стрекоту над їхньою хатою, зітхання матиного, — він не доніс нічого, але він те все чув і він те все ніс із собою... А може, приніс?! І розповідає там? Вітер... Він гойдає каштан і осику за муром і звіряє їм те, що підглядав, і те, що підслухав, — може ж, "ті", з-за муру, вийдуть на прогулянку... Від цієї думки і каштан зворушує серце. От він стоїть там — розлогий і кострубатий, чорнокорий, старезний каштан — і охкає тихо, похитуючи руками гілок, мовби хоче вдарити тими руками об поли, почувши щось в тривожному шепоті вітру. Андрій уявляє його, й серце його наливається спогадами... Ні, каштан теж має свою легенду. Прекрасну, чарівну легенду... Сонячний Київ і бульвар Шевченка... Буйні каштани стоять безкінечною шпалерою й тримають на сонці чудесні свічі — свічі своїх квіток. Каштани, наче великі паникадила, парадно розставлені на вулиці, встромлені в чорну, зволожену майським дощем землю. Вони стоять і тріумфально кадять в небо золотим пилом, пахощами, буйним пафосом цвітіння, а на листах і на свічах квіток мерехкотять дошки, діаманти краплин, випромінюючи веселки... А по вулиці йде, пританцьовує, сміхом заливається молодість, їхня молодість, його молодість, — по Києву, по столиці його землі, по бульвару Шевченка, — безжурна, відважна, горда, закохана молодість! І їй присвічує сяйво фантастичних зелено-рожевих паникадил... Каштани... Вони ж стояли і в парку його рідного міста — свідки його дитинства, свідки його юнацтва, свідки його любові, мрій, зітхань і поцілунків ночами травневими, вечорами липневими... Розпростерши віти густими шатрами, вони оберігали його щастя, його тайну, його радість, буремне кипіння його молодості. І вони мовчали, як змовники, й, як змовники, шуміли грайливо вітами назустріч, прихиляючи небо, скорочуючи до нього шлях... Каштани...

І це ніби від них посланець стоїть за вікном.

Коли йде дощ уночі, тоді за вікном чути шум окремих — дощ іде по деревах, і тоді арештантському вухові видається, ніби хтось грає на арфі, — дощ січе по групах листу, ударяє по різних площинах, поставлених під різними кутами, по листочках великих і маленьких, і все це відрізняє чуйне арештантське вухо. А вітер ходить і повертає гілля,

те гілля скрипить, стукає гілочка об гілочку, роняє сушнину, що лускає і летить униз, торкаючи лист: — раз, два, нижче, — бринькає по листочках згори донизу, десь летить до землі. А коли дощ вщухає, а за ним затихає і вітер, — довго ще капають звуки різного тону — краплини зриваються й падають з листу на лист, з листу на лист — раз, два, три, чотири... Дерев! Цілий світ! Цілий великий сад, хоч їх тільки двоє. Вони шелестять листом за ґратами й вони шелестять у душі...

Іноді, ніби посланець від них, до камери залітає нічний мотиль, або й два, або й ціла бригада. Вони крутяться навколо пухиря лампи в стелі, б'ються об неї головою, кружляють несамовито, в сліпім розпачі, б'ються одчайдушне, потрапивши несподівано в трагічне коло, в біду непередбачену, і вже не можуть вирватися. Так, ніби потрапляють на "великий конвейер", в пастку цих мурів, і вже не можуть вирватися. Б'ються об сяйво, б'ються істерично вже, ламаючи зір, і свою волю, і свою душу — і загивають. Падають мертві. Вже не можуть вилетіти, не можуть повернутися назад і щось розповісти про те, що підгледіли. За ними спостерігають багато пар очей мовчки, без слова, і на кожного, те видовище, мабуть, наганяє тугу, як на Андрія, викликаючи прикрі асоціації, тяжкі аналогії...

Іноді в щиток залітає листочок, одірваний вітром і зумисне, може, закинений нишком. Листочок падає крадькома, наче закинена кимсь з волі секретна цидулка. Листочок з волі! Це стає подією. Листочок з волі! Зелений листочок з волі. На нім нічого не написано... О, ні, на нім багато написано, лише треба вміти те все прочитати!.. На нім написано надзвичайну поему, що стрясає душу, — поему про сонце, вітер, волю, життя... і поему про зраду... якщо той листочок осиковий.

Листочок ходить з рук до рук, і всі його читають, — кожен подовгу тримає його в руках, позираючи на двері, щоб не вломився'цербер і не відібрав, а потім зітхає й передає далі...

Так. Тут ростуть дерева.

Вони ростуть по той бік, за чорним залізним щитком.

Дерева змовники. Дерева свідки.

А на них — мільйон листочків, що так прекрасно вміють говорити.

Забирали Давида на допит. Перший раз. Тихий і замріяний юнак Давид, обвинувачений в сіонізмі, в приналежності до організації Паолей-Сіон, весь час очікував цього моменту, але не йняв віри, що той момент прийде, що на нього може звалитися щось страшне. Він все думав, що перебуває тут випадково... Він ніколи нікого не скривдив, любив поезію, любив героїку, любив свою матір — любив її ніжно й для неї часто складав вірші, лежучи вночі, а тоді нишком читав їх Андрієві й дивився на нього звоженими своїми великими очима. Щось в ньому було зворушливо наївне, дитяче. Вірші ті складав він по-українськи, наслідуючи не то Леоніда Первомайського, не то російського поета Іосифа Уткіна, його поему про рудого Мотеле... Тільки вірші Давидові були зворушливіші, кращі, бо не писані, а складені з самої глибини романтичного і наївного, юнацького серця.

І от його покликали на допит... Давид розгубився, але пішов бравурно.

Повернувся Давид того ж дня увечері... Плечі його були побиті, так, як у Андрія в свій час. Для першого разу для такого юнака — то було забагато. Бідолашний хлопчина мав лице розгублене, безтямне, перелякане. Він опустився на своє місце й ніяк не міг прийти до пам'яті, здавалося, що в його голові не вміщалося все те, що він там почув і побачив нагорі. Вони йому закидають терор і приналежність до підпільної контрреволюційної організації. Ну й ще щось. Давид зворушливо й наївно розповів про свою справу і було видно, що перед владою й "партією" він був невинний і чистий, як голуб. Колись в часи голоду на Україні, в роки 21—22, американська допомогова місія ошчасливила його харчовим пакетом... Ось це й була підстава для всього "діла". Що в ті роки він був малою дитиною, то нічого... Розповів Давид і про хід слідства, про безглуздий моральний терор, а потім про биття. Слідчий пообіцяв, що це його так легенько для початку. Так легенько!.. Сорочка на Давидових плечах прикипіла, і Андрій знав з досвіду, що це значить, знав, що цей юнак переніс "на перший раз". Очі Давидові були повні дитячого жаху, він його приніс з собою звідти, згори. Чого вони від нього хочуть!!? Що йому робити?! Вони від нього вимагають неможливого! Боже, що вони від нього вимагають!..

Від Давида, як на його вік, вимагали трохи забагато... Але в тім нічого не було нового ні для кого. Все нормально. Так вимагається з кожного. "Запрос не б'є в нос", за "дотепним" виразом Сергєєва.

Що ж йому робити?! Перед Давидом вставала та сама дилема, що повставала перед кожним і що встала була й перед Андрієм. Лише Андрій цього питання не ставив на порядок денний камери і ні в кого не питав поради. Бо в таких питаннях в кого питати поради?! Давид поставив це питання. Ні, його поставила юнацька безмежна віра в людей, надія, що ось так багато людей могли б йому чимсь допомогти. І кожен хотів би йому допомогти.

Як завжди, в людському горі все ж знаходяться порадики, зворушливі й щирі, які всім серцем хочуть добра. Лише біда в тім, що кожен до поняття добра підходить із своєю душею, зі своєю міркою. А коли це людина старша, сива, з великим життєвим досвідом, то їй тяжко перечити.

Професор доктор Литвинов від всієї душі хотів добра Давидові. Він голубив його рукою, як сина, й пошепки говорив йому, вливав у самісіньку душу свій найщиріший намір:

— Слухайте, Давиде! Ви молодий. Вам ще треба жити... Ви маєте матір, ви маєте, мабуть, кохану... Для чого вам калічити себе?.. Цієї проклятої машини ви не переборете... Ніхто її не перебере... Ніхто!.. Так будьте ж розумним — коліться, доки вас не скалічили. Дайте їм все, що вони вимагають, чим то буде безглуздіше, тим краще. Адже там не дурні сидять і добачуть безглуздя, й одвіють його, як полону. І вони вас не покарають тяжко. О, ні, вони вас не покарають тяжко. Отакого от... Ну, дадуть п'ять років концтабору. Але що для вас п'ять років?! Ви молодий. Ви їх перебудете й повернетесь живий... Коли ж вас скалічать або доведуть до божевілля — ви вже ніколи не повернетесь... А вони вас скалічать і все одно засудять, і то ще тяжче засудять! Не

будьте ж нерозважним... В цім усім нема іншого вибору, юначе, — або загин, або вихід в табори. А в таборах теж можна ж жити... Ви молодий, і ви їх перебудете... Коліться!..

Так говорив Литвинов, сивий професор Литвинов. Він говорив це щиро, з самої душі. Він це все не раз передумував за довге сидіння, за безкінечну черідку днів і ночей. І не один слухав і в душі згоджувався. Не один мав у тому моральну потіху, виправдання власного падіння, тому згоджувався. А дехто згоджувався з нудьгою, бо не було іншого розумного виходу, якщо людина хотіла жити. Існувала ж теза, що "з безглуздям треба боротися безглуздям, доводячи його до абсурду". Більшість згоджувалися тому, що вже саме так зробили...

Давид слухав, і видно було, що слова Литвинова діють на нього в бажанім для Литвинова напрямку. Логіка професора убійча. Та тільки ж було й видно, як по Давидовому обличчі ніт-ніт та й перебігала хвиля не то вагання, не то раптового протесту, не то палючого сорому від якоїсь думки, може, від уяви, як то він зможе те все, чого вимагає слідчий, виконати... Його шляхетна душа, наткнувшись на цю думку, ставала цапки.

"Перескочить чи не перескочить?" — думав Андрій, дивлячись на юнакове обличчя з почуттям глибокого жалю.

Професор Литвинов замовк, наголосивши востаннє свою пораду.

Давид звів голову й довго сидів мовчки. Все, що говорив професор, здається, своєю логікою вибило будь-які аргументи в його душі. Професорові поради й мотивації так само ствердив Приходько. Всі інші мовчали.

Андрій дивився на Давидове схилене обличчя, на його майже дівочий профіль, в якому щось було біблійного, либонь, від тих отроків, що їх вкинуто було в піч вогненну і що в тій печі не згоріли (але ж то була не та піч! В ось цій печі все згорає!), дивився на всю його зігнуту постать тендітну, створену не для тортур, що відповідала й всій його душевній конституції, створеній теж не для тортур, і думав не про поради, думав про щось інше... Він думав чомусь про одного юнака, теж жида з походження, що він його бачив колись у цій таки тюрмі і що був єдиним жидом наглядачем (коридорним) на цілу тюрму, — то була рідкість неабияка, бо обслуга і тюремна варта складалися виключно з Авдрієвих одноплеменців, людей, прославлених репутацією вірних і твердих служак. Той жид був зовсім молоденький, такий як і Давид, кучерявий, інтелігентний — очевидно, перед тим був студент чи щось в тім роді. Завжди був мовчазний, лише очі дивилися на в'язня чемно.

Одного дня цей наглядач з шумом відчинив двері, покинув їх навстіж і побіг до вікна зачиняти його. Десь у коридорі розтиналися несамовиті крики й стогін, і то він вбіг зачиняти вікно, щоб не чути було криків на подвір'я. Руки в юнака тремтіли, чоло було вкрите потом і він, забувши, що в камері є в'язень, розгублено викрикував:

— Я не можу!.. Я не можу!.. Я не можу!..

З того, вигукуваного з самого серця з почуттям сорому, болю, огиди, протесту, "Я не можу!" Андрій зрозумів, що цей юнак з обов'язку служби щойно був присутній при мордуванні людини, й його шляхетна душа не витримала.

"Я не можу!"

Давид теж не зможе, бо його душа створена не для таких речей. Але, якщо він має шляхетну душу і не здібен на мерзость, то тоді чи зможе він встояти проти мерзості? Він не встоє, мабуть, проти тортур але чи встоє він проти мерзості?!

Давид сидів зігнутий і за кожним шерехом в коридорі здригав. Чекав виклику. Він був, як натягнута струна, й вібрував від кожного стуку, від кожного грюку за дверима.

По якомусь часі, як в камері вже про його справу забули, Давид тихо підійшов до Андрія й сів поруч. Сидів і дивився великими, зволоженими очима й чекав, нічого не кажучи. Він чекав, чи не скаже чогось Андрій. Що він порадить? Що він порадить? Нарешті Давид зітхнув, подивився Андрієві в очі з глибокою довірою й з признанням його авторитету й ледве чутно прошепотів:

— Що мені робити?!.

Ну що Андрій може цьому юнакові відповісти? Андрій помовчав роздумливо, подивився на Давидові набряклі плечі, на правильні, витончені риси обличчя й звернув увагу на круто заломлені брови — о, цього раніше Андрій не помічав! Давидові брови можуть так круто заламуватись!

Ви маєте матір, Давиде?

— Так.

— І кохану?

— Так.

— І любите їх? І вони люблять вас?

— Так.

Павза.

— Давиде! В цій ситуації може бути два виходи: в м е р т и р а з, а б о в м е р т и д в і ч і. Вмерти раз, це бути роздавленим фізично, але лишитись і не вмерти морально, зберегти свою честь, свою душу й горде право бути любленим... Вмерти двічі — це вмерти безповоротно морально ставши підлим трусом і нікчемою, і до того ж вмерти й фізично, але як! Можливість вижити в таборах — це байка. До того ж... вижити морально мертвому!.. Ви пам'ятаєте легенду про Юду, Давиде?! І ви пам'ятаєте легенду про осику?..

Давидові очі замерехтіли сльозами. Він довго дивився і Андрієві в лице, потім стиснув мовчки Андрієві пальці і пішов на своє місце. Там сидів тихо, поклавши голову на коліна...

Давида почали водити на допити щодня. Камера обмотувала йому побиті плечі рушниками, а поверх одягала сорочку, перед тим як іти, щоб не так було боляче терпіти. І так само йому обмотували стегна. Хитрили. Але слідчий все те здирав і арештантське милосердя пропадало марно. А може, й не пропадало?.. В кожному разі Давид в чомусь черпав з душевну силу терпіти тяжкий іспит стоїчно. Андрій сам здивувався, на що здібен цей тихий юнак.

Їх забирали — Андрія й Давида — майже одноразово, і вони ходили на допити, як то кажуть, "на пару", хоч ходили до різних слідчих.

Одного ранку, після типової ночі, їх привели разом назад до камери. Андрія привели попід руки, а Давида принесли на брезенті, побитого, непритомного. Принесли в камеру, поклали біля дверей і пішли. Охріменко, як кожного в таких випадках, переніс Давида на місце.

Давид лежав без пам'яті перед очима цілої камери й дрібно тремтів, а доктор Литвинов скорбно ходив біля нього, змочував чоло водою, голубив тремтячою батьківською рукою його тіло... Юнак помалу приходив до пам'яті.

А прийшовши до пам'яті, Давид схопився злякано й сів. Озирнувся по камері, минаючи Литвинова... Потім швидко підповз на руках до Андрія, уткнув лице в його коліна й тяжко заридав...

Камера опустила голови. А з Петровським сталося щось неймовірне. Петровський не витримав — він весь затрясся, лице зморщилось, в нестямі він підніс свої старечі, тремтливі руки вгору й несамовито закричав:

— Господи!!! Господи!!! Хай... Хай... О-о!! Він не міг вимовити чогось страшного, що видиралося з його горла.

Глянувши крізь паволоку туману на нього, на піднесені страшно руки, мов крила, Андрій знову згадав свою матір і ті її очі безтямні, і видалося йому, що щось валиться з грохотом. Андрієві підкотився клубок до горла — шкода стало безмежної людської віри, шкода цього прекрасного й так нагло розтрошеного старця, й він, зітхнувши, промовив:

— Це треба, отче!..

Бунчук повернувся з "брехалівки" і розповідав "анекдот"... Анекдот, що їх творила тут, в цих мурах, сама дійсність.

Хоча цей Бунчук сам був суцільним анекдотом з його всією справою. Здоровий, ставний красень, "вождь" всіх фізкультурників, бо директор Республіканського інституту фізкультури, він не витримав уже "малого конвейера" й залізної логіки умовлянь слідчого і, як відомо, підписав дивовижний протокол після перших кількох ексекцій. Головне ж, підписав тому, що він — член партії, і його легко переконали, що "так треба для країни й партії". Гаразд, він дисциплінований член партії! Він підписав "щиросердні зізнання", що, згідно з обвинуваченням, "дійсно" був організатором повстанської й терористичної організації; складеної з фізкультурників (і то в республіканському масштабі!) і мав на фізкультурному параді в Києві убити секретаря ЦК КП(б)У — Косіора. Убивство мало статися в спосіб кинення великого букета квітів на трибуну, а в квітах мала бути бомба! В провід цієї організації Бунчук завербував усіх викладачів, професорів і інструкторів свого інституту. Власне, "завербував" слідчий, а Бунчук тільки підписав, що це іменно так було, переконаний залізною палкою й аргументами про "вірність країни й партії". Потім Бунчук чекав трибуналу.

Раптом Косіор потрапив у неласку — виявилося, що він "ворог народу"! Ця вістка прийшла до камери з волі, — приніс її один новенький. Почувши про це, Бунчук танцював з радості — доля виручила його! Він з категорії ворога народу несподівано потрапив у категорію героя! Адже ж він хотів убити "таки да!" ворога народу. Не якого-небудь, а великого, злісного, справжнього, найбільшого!.. Хіба це не героїство!?

Власне, з цієї нагоди Бунчук і розповів про і пікантні подробиці своєї справи цілій камері. Він не і утримати вже язика за зубами на радощах.

Після такого милостивого жесту фортуни Бунчук нетерпляче добивався до слідчого. Але слідчий не квапився, мабуть, збитий з пантелику, розгубився. Потім слідчий викликав Бунчука... Велика радість закінчилась ще більшою печаллю.

Чемний і ввічливий слідчий, поздоровляючи з перемогою, підсунув Бунчукові папірця для підпису. В цій папірці стояло, що Бунчук, згідно з його попереднім щиросердним зізнанням, мав у спілці з Косіором убити члена ЦІС ВКП(б) ССРСР, а тепер секретаря КП(б)У, товариша Микиту Хрущова.

Даремно Бунчук опирався, не можучи розлучитися з такою прекрасною жар-птицею, яка несподівано влетіла йому до рук, — слідчий його "переконав", що було саме так, як написано ось в цьому папірці, а все попереднє — то була підла спроба обдурити органи революційної законності. І Бунчук підписав.

В процесі цього підписування він побував у "брехалівці" цілий день, куди його вкидали "думати".

А тепер, повернувшись до камери 49-ї, Бунчук розповів про свою печаль, а тоді розповів той анекдот, що чув у "брехалівці". Це був веселий анекдот...

Жило на світі, в якомусь глухому селі, п'ять братів, дітей однієї матері. І от одного з них посаджено до тюрми. Бито його, товчено його, селяка бідолашного, за те, що в колгоспі "подохли коні", вимагано великих діл та цілої великої організації. Мучився чоловік, як той бідолашний Аслан, упирався, але нарешті здався. Тільки в нього не вистачило совісті завербувати когось чужого, й він приніс у жертву рідного брата, завербував його. А тоді вони з цим братом, зустрівшись у тюрмі й розв'язуючи ту саму ділему вже вдвох, вибираючи жертву молохові ненаситному, вирішили завербувати третього брата. Вибирали того, котрий мав менше дітей. Потім завербували четвертого... Лишався на волі лише один брат з цілого роду з купою дітлахів... Брати думали-думали, що ж буде робити самотою один брат на волі? Ліпше вже бути всім укупі... І тоді вони вирішили завербувати п'ятого брата і завербували. На волі лишилася старенька мати, квола й нікому не потрібна, якої ніхто вже не зможе й не схоче завербувати.

І тепер ті п'ять братів несподівано зустрілися в "брехалівці", випадково. Зустрілися, цілувалися, обіймалися, ніби приїхали один до одного в гості... І мабуть, всі підуть на розстріл...

Такий анекдот.

Андрій із завмиранням серця слухав, як реагує камера... на такий анекдот.

Камера реагувала, звичайно, так, ніби все в порядку.

— Господи! Все в порядку?!

Людина — це найвеличніша з усіх істот. Людина — найнещасніша з усіх істот. Людина — найпідліша з усіх істот.

Як тяжко з цих трьох рубрик вибрати першу для доведення прикладом.

Та найдивнішим є, що ці всі три рубрики сходяться в одній тій самій людині. І

мабуть, для того винайдено "конвейєр", щоб поставити все на своє місце. Може, на цьому позначився перст Божий, щоб узнати, чого варті ті, що сотворені по образу і подобию Божому? Тоді який же парадокс криється в тім, що за провідників Божої волі вибрано тих, які давно той образ і подобу втратили?!

А втім, тяжко Андрієві визначити, хто саме образ і подобу втратив і що в дійсності є на цім світі парадоксом.

Як і тяжко визначити, що таке в дійсності є "конвейєр" і яке його призначення універсальне.

VI

Однієї ночі Андрій "розколов" свого слідчого... Ще напередодні, стоячи на "стійці" — тобто в положенні стовпа, без сну і відпочинку (це поставив його Великін, щоб "думав"), рано на світанку Андрій побачив таку картину.

У вікні будинку, що стояв на протилежному кінці тюремного подвір'я і де мешкали відповідальні працівники управління НКВД, хтось висунув у вікно грубезні дошки, зв'язав їх вірвовкою й пришвартував до горішньої рями, а тоді намагався влягтися на них... Видно, після пекельної ночі, після криків і стогонів, після божевільної музики "конвейєрів", після своєї "праці" бідолаха не міг заснути нормально, по-людськи, в ліжку, в кімнаті і намагався приспати свої нерви на сквозняку. Видно, він задихався межі чотирма стінами й шукав забуття на свіжому повітрі, у вікні... Він поклав під голову подушку й влігся на дошки горічерева... Довго крутився, вставав, знову лягав. Нарешті прив'язав себе через поперек до дощок простирадлом, щоб не впасти спросоння, і, либонь, заснув... Уві сні схоплювався, жестикулював руками, звивався... Це він так спав. Людина з розладженою психікою. Андрій пригадував весь шал "фабрики-кухні" й розумів того бідолаху.

Цей підглянутий кадр з побуту діячів "органів революційної законності" став несподівано тим ключем, яким Андрій розімкнув і "розколов" свого слідчого, і то так, як він сам нікого, мабуть, не колов. Це було наступної ночі.

Десь приблизно по дванадцятій годині, після півночі, після довгого й безнадійного нукання, супроти Андрія було організовано психічну атаку. Биття й прямі тортури, бач, не давали належних наслідків, а Андрій був так знесилений всім попереднім биттям, що застосування прямої дії до нього вже було безглуздом, крім того, слідчі, видно, врахували, що до людей Андрієвого складу вигідніше застосовувати моральний, психічний тиск, аніж просте биття, бо останнє дає цілком зворотний ефект, в чому вони й переконалися протягом всієї слідчої епопеї. Отже, вони вирішили підійти до нього інакше.

Андрій сидів на стільці вкрай знесилений і чекав тортур. Чекав чогось нового, несподіваного, непередбаченого й ще не спізнаного. О, арсенал у цих мучителів невичерпний і, здається, безмежний, геній цієї новітньої інквізиції поістину подиву гідний. Коли перевалило за північ, коли мури всього управління сповнилися так добре знайомим тоскним, приглушеним клекотом, в Андрієвій кімнаті почалися таємничі приготування. Забігали якісь люди, зазирали в двері, перешіптувалися з Сергєєвим,

позирали таємниче з-під лоба на Андрія й хапливо щезали. Сергеев подовгу зупинявся поглядом на Андрієві, немов вивчаючи його обличчя перед початком чогось особливого. Вийшов, лишивши Андрія самого. Потім швидко вернувся. Зачинив вікно і опустив тяжку штору. Нашорошився. Зараз щось почнеться... Він чогось чекав, либонь, хвилюючись сам. До кімнати забіг Великін — вийшов. Забігли два здоровенних оперативники—теж вийшли...

Раптом вгорі, по той бік стелі, гупнуло, аж посипався порошок з люстри, що легенько гойднулася, і враз за тим розітнувся несамовитий, божевільний крик... Когось, мабуть, били пластом об підлогу, взявши за руки й за ноги... Андрій чітко уявив, як його, того нещасного, взяли за руки й за ноги й ударили об підлогу. Андрієві здалося, що це вдарили його, по тілу побігли комашки, він відчув, що блідне ще дужче, аніж був до того. Одначе ледь-ледь посміхнувся: він розгадав, що це все значить. Психічна атака. Для "того" — страшні тортури, для нього ж психічна атака. Одним пострілом убивають двох зайців...

Знову гупання й знову несамовитий крик... Знову... Знову... По стелі тупцяється багато ніг, галасують, а над усім зринає фугасом зовсім неймовірний, нелюдський, безтямний рев після кожного удару...

Сергеев зблід, дослухаючись до того реву над головою, хоч і удає з себе байдужого, "залізного".

— Ну? — питає Сергеев Андрія з притиском.

— Що?

— Чуєш? — повів бровою, на стелю.

— Чую...

— Ну як?

— Здорово кричить...

— Отак і ти, гад, ревітимеш зараз, як паротяг!

Андрій не відповідає. На стелі ще дужче гупає й ще дужче розтинається рев на всі можливі тони, разом злучені, так ніби раптово реве орган на всі голоси.

Сергеев бігає по кімнаті.

— Ну? — запитує сердитим голосом, і Андрій схоплює, як той голос злегка тремтить.

—Що?

—Чу-уєш?!—голос тремтить.

—Чую...

—Ну, як, гад?!.

—Здорово кричить...

Гупання покриває Андрієві слова. Від реву в Андрія в самого морщиться шкіра й чоло береться потом, але він тримає себе з усієї сили. Дивиться на Сергеева й бачить, що психічна атака діє на його "залізного" слідчого куди в більшій мірі, аніж на нього. Мабуть, бити й в азарті не чути крику своєї жертви, це одне, а слухати збоку — це зовсім інше. Сергеев мене цигарку, закурює й забуває за неї, знову закурює, лице його

зблідло, чоло взялося потом, русявий причісаний чуб спітнів і zdeформувався. Зупинившись перед Андрієм, Сергеев витріщає очі:

— Ну?! — він кричить, намагаючись криком привести свої нерви до рівноваги.

— Що? — запитує Андрій тихо й дивиться Сергееву в обличчя. Той ще дужче губиться й ще дужче кричить:

— Чу-уєш?!

— Чую...

— Ну... Ну, як?! Гад?!

— Здорово... кричить...

— Отак... і ти... гаад... ревтимеш... як паротяг!!.

Он який ти, думає Андрій. Він бачить, що нерви слідчого вириваються з-під контролю. І то від такої дурниці! Чого ніби? А Сергеев підходить до вікна, шарпає штору й відчиняє вікно, знову зачинає... Рев на горі вибухає й Сергеев морщиться так, наче йому висмикають зуба... Знову—знову...

— Ну як?—питає Сергеев, не глядя на Андрія.

Андрій мовчить. Він дивиться на слідчого й згадує того, що вранці вмощувався на дошках... І так, наче хто просвітлює Сергеева промінням — Андрій наскрізь бачить душу цього юнака.

— Слухай, слідчий! — говорить Андрій тихим, хрипким голосом.

— Що?—скинувся Сергеев. І

— Дозвольте слово мовити.

— Ага, надумав? Нарешті!.. Ну, говори. — Сергеев, виразно зрадив, що до нього заговорено. Аби тільки не чути того реву нагорі. — Ну, говори...

Андрій витримав павзу, дивлячись в розгублене, бліде обличчя.

— Дивлюсь я на вас і мені вас жаль...

— Що? А-а... Що ж ти, барбос, агітувати здумав слідчого, га?! — але то було промовлено без люті, а так собі з робленим смішком, рятуючись від крику нагорі.

— Ну-ну, давай далі.

— Так. Мені вас жаль. От ви нас роздавлюєте (Андрій повів очима настелю), ви нас роздавлюєте, а вам і в голову не приходить, що це ж ви самі себе роздавлюєте... Атож... Я говорив вам про мільйони. Так, нас мільйони. Мільйони, ім'я яким "народ"!.. І ви його роздавлюєте, бродите черевиками по нашій крові, удаєте з себе "карающу десницю", пролетарське правосуддя, яке не знає милосердя. Все повторюєте, що ви залізні... Але проти нас, проти народу, проти нашої крові ваше залізо — це тільки олово... І мені вас жаль... Ви мені говорили про дівчину... Ви мені говорили про матір... Ви, здається, говорили про дітей, про любов, про щастя, — уживаючи й ці аргументи, щоб розчавлювати нас, щоб добивати нас... Так от, — ви нас розчавите (о, ви дуже багатьох розчавите!), розіб'єте плашма об підлогу... Ви чуєте, як "він" там кричить? Дивіться ж мені в лице!! — підніс Андрій голос. — Дивіться в лице!!! — і далі карбував кожне слово. — Ви нас розчавите, але самі ви ніколи не матимете щастя. Ми вас переслідуватимемо все ваше життя... Ви закохаєтесь, але ми кричатимемо, й

скавулітимемо, й отруїмо вам щастя... Ви слухатимете шепіт коханої й не чутимете його, бо ми кричатимем і ревтимем, "як паротяг", заглушаючи для вас цілий світ і голос коханої... Ви обійматимете своє щастя, але не зможете ним оволодіти — ми кричатимем і витимем і ви прокленете той час і годину... Ви одружитесь, але втічете з шлюбного ложа, бо ми обступимо вас — мільйони й тьми нас, замордованих, скривавлених, і ревтимем так, що ви не здібні будете прикласти уст і напиться з келеха любові... Ви матимете дітей, але уникатимете їх, бо з їхніх очей дивитимемось МИ своїми закривавленими зіницями, а в їхньому радісному лементі вчуватиметься вам наш рев, наш цей несамовитий крик... Ви чуєте??! Отак от, отак от ми все життя ревтимемо, переслідуючи вас, і світ потьмариться вам. Ви втратите радість отцівства і радість подружжя, і навіть материнську любов ми отруїмо вам — ви слухатимете матір і цуратиметесь її, бо її очима дивитиметься на вас безліч наших матерів, а її голосом говоритиме їхня довічна скорбота, а в її сльозах одсвічуватиметься наша кров; а коли ви схочете шукати затишку в материнській ласці, ви не матимете її — ми кричатимемо, й ревітимемо, й скавулітимемо...

Андрій говорив, а Сергеев дивився все більше приголомшено, поширеними очима. Так, ніби Андрій розкрив його душу й вивернув напоказ те, що він так старанно ховав, ніби Андрій підгледів найінтимніший куточок його душі й показав усім... І от він стоїть в повній наготі, болісно й розгублено скрививши обличчя. Брови йому смикались, а по всьому обличчю виступили червоні хоробливі плями. Зловив Андрій його зловив на найінтимнішому, на найбільше затаєному, такому болючому й такому страшному.

Сергеев уже не слухав, що там робиться вгорі, він слухав Андрія. Звідки Андрій про все те знає?! — так, здається, й кричав увесь його вигляд.

А Андрій говорив ще якийсь час в несамовитому пафосі. Помалу той пафос спав. Нарешті Андрій зітхнув і тихо закінчив:

— Ви молодий, але ви все втратили змолodu. І сон, і спокій відцураються вас... І от на нас поросте "чортополох", як обіцяв товариш Вишинський. Але ви тому чортополохові заздритимете... Так, ви йому заздритимете... Бо на тому чортополохові розцвіте безсмертний наш, всероз-торошуючий гнів...: І ви ж його й боятиметесь, бо на ньому розцвіте ваше вічне, незгладиме й незнищиме позорище...

Андрій скінчив. Сергеев сидів і розгублено тормосив волосся. — "Чорт!" — мурмотів ледве чутно. — "Чорт" — "Диявол!" — Але в тім мурмотінні не було злоби, а було щось безпомічне, дитяче. Гупання й крики над стелею вщухли вже, і в кімнаті стояла тиша. Сергеев ніяк не міг прийти до пам'яті. Так його оглушила Андрієва тирада. Нарешті скривив обличчя в посмішку і, вшнипившись очима в пачку цигарок, запитав зміненим голосом:

— Звідки ти... все це... знаєш?

Андрій нічого не сказав.

— На, закурюй, — простяг Сергеев цигарки. — Чорт з ним, бери закурюй.

Андрій відмовився.

— Гм, даремно... Ну нічого...

Сергеев закурив сам і довго мовчав, давлячись димом. Рука його, тримаючи папіросу, тремтіла.

— Ти диявол, ти це знаєш?

— Чув.

— Так от я тобі кажу... Диявол... Ну, чорт з ним... Гм... Чорт з ним! (павза). Так... Знаєш що?

— Що?

— Розкажи мені що-небудь... Ні-ні, не про діло. Під три чорти!.. З тебе, сатани, все одно нічого не вийде! Розкажи що-небудь... Так собі, що-небудь... Ти, здається, був на ДВК?

Андрій підтвердив.

— І китайців бачив?

— Бачив.

— І японців?

— Бачив.

— І китайок? І японок? І тварин бачив? І гори, і ріки, і мисливців, і все бачив?

Виявилось, що Андрій дійсно все бачив. Сергеев вхопився за це:

— От і добре. Розкажи ж мені, як там люди живуть. Чого не хочеш говорити, не говори, чорт з ним, а що хочеш — говори... Ніч ця довга і в нас часу вистачить.

Ось так Андрій і розколов свого слідчого. Ось так із награного й набундюченого чекіста раптом вилушив людину і сам здивувався. Не знати, як то надовго, але грізного Сергеева не було, а був такий собі юнак, сіроокий і роззброєний. Та хоч би це було тільки на одну ніч — і то добре. Цей, такий злючий і гонористий, Сергеев виявився досить смішним і цікавим хлопцем. Може, тому, що хотів утекти від усього душею, перепочити нею, він з величезним, інтересом слухав Андрієве меланхолійне оповідання про те, як і де люди живуть, які на світі є дівчата, як за тридев'ять земель квітнуть квіти й течуть ріки, як сходить сонце над Тихим океаном, як свистять вітри над Колимою... Андрій розповідав охоче. Це все-таки краще, ніж вити й ревити від болю, краще, ніж слухати ідіотичне лементування та качатися під ударами чобіт і паліччя по підлозі або сидіти на гарматні... Ніч плинула за млиновим решетом, а вони собі мирно розмовляли, як два приятелі, як двоє нормальних людей. Андрій оповідав тихим, роздумливим, повільним голосом, а Сергеев слухав з найщирішим інтересом... Андрій побачив, що ця людина рада утекти від себе і від усього...

Коли Андрій переконався, що його слідчий цієї ночі не хоче вести слідство, а хоче тільки по-людськи гомоніти, вірніше, слухати всяку всячину, аби лиш збавити час, коли слідчий під час розмови знову запропонував йому цигарку, Андрій взяв і закурив. Так вони курили й збавляли ніч в безневинній розмові.

Але ось Сергеев нагло як не стукне, як не грюкне, як не кине палку об підлогу, як не закричить несамовито:

— Гад!! Говори!.. Колись!.. Розколюйся!!

Андрій тетеріє, зупиняється на півслові, а Сергеев слухає якусь мить, що робиться в

коридорі, а тоді посміхається й говорить нормальним голосом:

— Як я отак буду раптом горлати й з ума сходити — не звертай уваги (а очима на двері), пойняв?

Андрій "пойняв". То по коридору мимо дверей проходило, може, якесь начальство і Сергеев інсценізує, що слідство "йде повною парою". Коли кроки затихають, Сергеев киває Андрієві:

— Давай далі.

Розмова плинула далі...

Ось так вони й збавили ніч.

На світанку Сергеев насупився, позіхаючи, викликав вартового, і, не глядя Андрієві в обличчя, відправив його "додому", До камери. А сам лишився такий насуплений... Мабуть, йому все-таки не сподобалося, що Андрій його так знамените розколов. По самісіньке "нікуди". Хам обернувся в людину. Але це було тільки одну ніч. Більше цього вже не повторювалось.

На цитриновій латочці неба вечірнього, на латочці, розграфленій млиновим решетом, ген за ліловими дахами гойдається суха вершинка якогось деревця. Вона вібрує, нахилювана вітром все в один бік, тремтить на холодному, цитриновому екрані, опирається з усієї сили, змагається. Її обчухрано вже геть від усіх гілочок, лишилась тільки гола карлючка, хвостик— і той хвостик б'ється в агонії під натиском вітру, вібрує одчайдушно, напружуючись рештками сили, щоб не зламатись... Щоб не зламатись...

Андрій дивиться на ту самотню вершинку, сидячи на своєму стільці... Думає про матір... Думає про своїх братів... Дивиться на агонію химерної боротьби там, на цитриновій латці неба, над.. ліловими, байдужими, понурими дахами, і на серці йому тужно...

За ліловими дахами, за тією вершинкою, деś грає духова оркестра... Серед мідяної какофонії сумовитий баритон веде власну меланхолійну прощву, сам собою, один серед шалу корнетів і валторн, і дурного брязкання літавр... Вальс.. То, мабуть, деś в близькому сквері (це на Сумській!) відбуваються танці. Танцює молодь... Танцює... Може, там танцює Великін і всі "футболісти", з модно закасаними рукавами й в черевиках "шіммі"... Вальс "На сопках Маньчжурії"... Там танцює воля й байдужий до всього світ...

А вершинка тремтить болісно і одчайдушно, щоб не зламатись... Щоб не зламатись... І Андріва душа в'ється біля тієї вершинки... Не зламатись!... Вона не мусить зламатись!..

Вершинка затята й дуже уперта. І Андрієве серце наливається злорадством ——— "От встоїть!! От встоїть!"

Цитринове небо надимається й береться кривавим кольором. Потім опаловим... Кольором зненависті й зневаги... Кольором тупого безсилля й злоби.

Слідство зайшло в тупик. Андрій нічого не підписував, слідчі ні до чого не могли його змусити. Ставши зовсім кволим, настільки слабим, що до нього вже було ризиковано застосовувати радикальні засоби, Андрій спостерігав злорадно, що його

мучителі опинилися в дурній ситуації. Убити вони його не можуть (бо не можна ж убити курку, яка має знести золоті яйця!), а розібрати його душу до решти теж не можуть. Вся їхня хвальковита всесильність виявилася насправді безсиллям, а їхній конвейер виявився теж недосконалим, занадто грубим, для розбирання биків або іржавих тракторів. І Андрій злорадно мружив очі, ховаючи несамовиті іскорки в них... То нічого, що вони його так вимучили, то нічого. А от подивимось, чим те все скінчиться.

Карти на стіл, панове! Карти на стіл! Тепер вони мусять припирати його "речовими доказами", показуючи йому документи "діла", різні свідчення, ловити його на фактах, іменах, датах. Вони мусять, хочуть чи не хочуть, показати йому все, що там вони мають в тій грубій зеленій течці! І він про все знає, про все те, від чого в нього так ние і болить серце. Це мав бути дійсно цікавий етап слідства. Потім вони ще мусять дати йому очні ставки з усіма тими, хто тую течку напакував "матеріалами". Мусять! Очні ставки! І він на власні очі побачить те, що так до болю хоче знати. Він ту всю прокляту загадку нарешті розшифрує. Розшифрує, панове!

Та тим часом ніхто ще не викладав карти на стіл. Конвейер ішов далі. Облишивши паліччя, гарматні й всі інші геніальні винаходи, бо вони вже свою функцію виконали скільки могли, тепер Андрія вирішили взяти "ізмором" Конвейер пересунувся новою ділянкою — слідство зайшло в стадію "нукання", безкінечного сидіння на стільці, іспиту безсонням. Цілі, ночі звечора до рана.

Андрія приводили й саджали на стілець, біля дверей, веліли скласти руки на коліна й так сидіти. Сергєєв сідав ген по той бік моря блискучої підлоги, за столом, читав книжки, листав папери, щось писав, позіхав і зрідка між ділом нукав:

— Ну?..

Андрій звик до того нукання й не відповідав нічого. Він собі думав про своє, мріяв, тренувався в дріманні, не заплющуючи очей.

— Ну?..

Те нукання капало, як крапля з даху після великого грозового дощу, й під його монотонний плюск гарно було дрімати.

Часом Андрієві здавалося, що слідчий хоче з ним заговорити в тім дусі, як то було тієї знаменитої ночі, коли він його розколов. Але то лиш так здавалося. Слідчий зовсім не збирався повторювати того, що сталося випадково й було свідомством його слабодухості, не гідної чекіста. Він був підкреслено сухий і презирливий.

Сергєєв — це було суцільне презирство.

Андрій — суцільна ігнорація.

Так вони просиджували цілі ночі, ділячи тишу на шматочки отим монотонним — "Ну?"

Часом цей порядок порушувався.

... Ось Андрій, занепокоєний тим, що його щось кусає за палець ноги, дивиться вниз на свої черевики й бачить, як з-за ранта виповзає блощиця (а їх досить і поза рантами і всередині черевиків!) — вилазить і повзе по блискучій, навощеній підлозі. Андрій цікаво

спостерігає її, не рухаючись. Блощиця повзе далі, далі, в напрямку до слідчого. Андрій мляво думає — "Утіче!.. ще півметра і вона утіче, він вже її не дістане". Тоді підводить очі на презирливе, нахилене над столом обличчя слідчого:

— Слідчий!..

— Ну?

— Дозвольте слово мовити.

— Ага, унадумав? Ну, говори,— відгукнувся Сергеев жваво.

— Дозвольте блощицю вбити.

— Де?! — скидається слідчий.

— Ось... Повзе по підлозі... до столу... З черевика вилізла...

— Що ж ти, гад, наніс блощиць, щоб твого слідчого зжерли?! Бий!..

Лусь. Андрій дістає блощицю ногою й придушує, а очима дивиться на слідчого.

Коли б слідчий знав, що він при тому думає!

Знову заходить тиша.

По якомусь часі Андрій помічає, що друга блощиця повзе по стіні за його спиною. Вона вилізла десь з-за обцаса, вихопилася на стіну й от повзе.

— Слідчий, — говорить Андрій, зітхнувши мляво.

— Ну що там?

— Дозвольте ще слово мовити.

— Ну, давай, говори. — На цей раз Сергеев утримується від радості й говорить понуро, не підводячи очей від паперів. — Говори.

— Дозвольте ще блощицю вбити.

— Чорррт...Де?

— Ось повзе по стіні.

— Гм... — Сергеев якусь мить мовчить, а тоді цідить крізь зуби: — Не тронь!.. Это социалистическая собственность!..

"Ні, таки, він напевно розколов цього Сергеева тієї ночі, — думає Андрій, — і, здається, фундаментальне".

Суха вершинка стоїть нерухомо, змучено над ліловими силветами дахів. Вітру немає— штиль. Понуре небо догоряє, як купа жару, вкриваючись сірим попелом, попелом ночі. Безсилий вітер заліг десь за мурами — він же може нічого вдіяти з тією упертою карлючкою... Нічого не може вдіяти. Бо їй ще не вибила остання година, призначена вищою силою, тією силою, що стоїть понад вітрами, понад мурами, понад опаловим небом, понад злобою, понад усім... І скорбна карлючка стоїть тріумфально над тим усім на опаловому тлі неба, — скалічена, обчухрана, самотня, але... стоїть! Позбавлена всього, уже всього, але — стоїть! Як сама гордість.

Коли Андрія вели коридором сьогодні, в тім коридорі стовбичила група молодих людей в уніформах, вони були всі п'яні, збудоражені, розхристані, а серед них був той сержант з рідного міста, що сказав тоді — "Я в а м н е з а з д р ю !" Впізнавши Андрія, що проходив мимо помалу, з закладеними за спину руками "по формі", сержант стрепенувся, підніс вгору свого волосатого п'ястука і п'яним голосом вигукнув на весь

коридор:

— А-а!.. Слава пролетарським авіаторам!!.

Очевидно, про нього вже існує легенда. Легенда в цих мурах.

Тепер Андрій думав про сержанта, дивився на суху карлючку на опаловому тлі неба, пригадував сержантове обличчя й сірі коні в яблуках, холодний ранок і свої думи біля запряженої лінійки про качині перелети... І сонату Бетховена... І Катеринине збентежене обличчя... Він згадав те, що в цім хаосі пригасло... Серце бралось безвідчитною тривогою:

— Чого цей сержант тут?

Згодом вияснилося, чого цей сержант тут. Опівночі до кімнати зайшов Сафигін. Начальник Н-ського райвідділу — Сафигін! Гість з Андрієвого рідного міста. Він зайшов з портфелем, без кашкета, з чого було ясно, що він давно тут і прийшов сюди з іншої кімнати.

Андрій аж стрепенувся...

Сафигін привітався з Сергєєвим кивком голови, як добрий приятель, і зупинився перед Андрієм, дивився на нього діловито, немов хазяїн. Був сердитий, нахмурений, збудоражений чимось.

От би взяти й розпитати в нього, що там робиться вдома!.. Але Сафигін не сказав ні слова привіту, і Андрій зрозумів, що цей товстух, цей такий тонкий знавець природи, цей аматор полювання на Андрієвих сагах, зовсім не для того сюди приїхав. Ван приїхав, либонь, давати з ним раду, викликаний спеціально. Адже ж Андрій належить до його району до його, либонь, плану "заготівель ворогів" і на Сафигінові лежить велика доля відповідальності за те, як ця частина цього плану поводитьсь, який дає виробничий ефект.

Ефект поганий, про це Сафигін знає й через те він такий нахмурений. О, це зовсім не той лінькуватий і великодушний співбесідник, що так розважав був Андрія, відібравши його вад некурящих блощиць. Це стояв чекіст в повному розумінні цього слова. В дебелих чоботях, обперезаний ремінням, черствий і зловісний. На червоному, одутлому обличчі нічого не було з того, що Андрій бачив першої ночі, лише було написане суцільне презирство і офіційність. Обличчя червоне, але вираз його холодний. Він стояві помахував портфелем.

— Гм... Ви, я бачу, таки зігнорували мою пораду? І як же вам літається? Га?! (Глум).

Андрій дивиться на нього пильно, не відповідає ні слова.

— Та-ак... — тягне Сафигін презирливо й сідає до столу, поклавши тяжкий портфель. Це він зробив жестом, який збентежив Андрія, — жестом, що говорив: "нічого, упирайся, але ось тут є те, що всю твою упертість робить непотрібною й безглуздою". Те ж саме було написане на Сафигіновому обличчі.

— Ну, як він? — запитав Сафигін у Сергєєва таким тоном, як то питає сердитий дядько в учителя про безнадійного й нелюбого, накиненого під його опіку сестриного дармоїда. Питає так, щоб Андрій чув, хоч видно, що вони вже про Андрія багато й не

раз говорили.

Сергеев знизав плечима:

— Ну й чорта ви нам дали!.. Це ваше золото!.. Доведеться розстріляти... А жаль... Уявіть собі, він хоче витримати?! Ха!..

— Так, він хоче літати... (іронія).

— Він літає!.. Та тільки що з того.

Сафигін заходиться сміхом. Потім поволі відкриває портфель, дістає якісь папери й значуще передає Сергєєву. Сергєєв робить великі очі — він приємно вражений, здивований, задоволений... Вони щось говорять притишено... До Андрія долітає слово — "секретарка".

По Андрієві йде гаряча хвиля... А Сергєєв тихо, щось зрівнюючи в зеленій течці:

— А-а!..Це та?..

—Так.

Гаряча хвиля туманить мізок. Він не годен логічно думати. Хтось насторожений і чуйний каже — "Це вони провокують! Обережно! Вони зумисне про це говорять! Вони знають пружину твоєї душі, й щось комбінують, і зумисне говорять про це... Обережно!" Але те все заливає гаряча хвиля — хвиля болю, протесту, кричущої туги від неймовірного припущення:

"Катерина!?"

Щось там в ділі є таке, що може геть його розторожити й всьому покласти край. Що то за папери? Що там зроблено?.. А там щось зроблено... Щось десь діється, готуючи йому удар, несподіваний і неуявний. Не може бути... Це вони провокують.. Він пригадує останню зустріч, Ка-теринині очі, повні сліз і в той же час розгубленості...

В гарячковім мізку гойдається самотня вершинка на опаловім тлі неба... Голова його хилиться під нестерпним тягарем...

"Не може бути!"

Він примирився з можливістю зради братів; він не вірить в це, але примирився й, захищаючи себе, свою душу, він захищає їх, пам'ять про них. Але це б була крапля, яка може його геть зламати...

...Самотня вершинка вібрує в останньому божевільному напруженні... Помалу заспокоюється й стоїть, як чорна свічка, скорбна й випростана, чекаючи нового шквалу... Чекає...

"Не може бути", — говорить хтось із сльозами безнадії.

А Сафигін дивиться на Андрія, примруживши очі, й убійчо посміхається. Вивчає Андрієве обличчя. І так само посміхається Сергєєв. "Щось вони мають! Щось вони мають в своїх руках справді таке, від чого всі його змагання можуть стати марними і намарне піде його кров, його вогонь і розтрачена сила".

Андрій чекає, що вони будуть говорити. Він хоробливо хоче знати, що ж там таке? Чим же напхана та течка, що помітно набрякає. Вона ще грубша стала відтоді, як він її бачив востаннє. Що там збирається? Аж тепер тільки він як слід помітив, що конвейєр конвейєром, а тим часом процес іде десь під кригою, готуючи йому багато

несподіванок і набиваючи он ту течку. Він сам не дав туди жодного папірця, а вона тим часом набрякає, його доля десь оформляється окремо й невблаганно, зосереджуючи он в тих зелених палітурках чорні хмари, з яких нагло може вдарити грім, та який грім!. Грім, після якого побліднуть всі ці конвейєри й будуть зовсім непотрібні, зайві.

Сафигін нічого не говорить. І так само мовчить Сергєєв.

Лише знічев'я кидає до Андрія іронічне:

--- Ну?..

... Чорна вершинка вібрує в мізку несамовито...

Не дочекавшись відповіді на Сергєєвове "ну" й, очевидно, не потребуючи її, Сафигін зводиться й позіхає зневажливо, понуро:

— Ви можете упиратися, скільки вам хочеться. Але прийде день, коли ви жорстоко розкаєтесь і плакатимете кривавими сльозами... Тільки вже буде пізно... Упирайтесь, будь ласка...

По тих словах Сафигін пішов.

Демон зла. Чорний обперезаний блискучими ремнями демон зла.

Так от чому був той сержант!

"Вони, здається, намацали пружину його душі..."

Це була найтяжча з усіх ночей конвейєра. Удар, який йому було зроблено натяками й який його змучена психіка помножила на все пережите, перевершив усі дотеперішні. І болюче запитання — "Хто? Хто ж той Юда, що віддав його на розтерзання?!" — роздвоїлося, подвоївши й муку.

Може б, краще було, коли б він пішов по лінії найменшого опору — прийняв філософію Литвинових тощо й пішов по їхній стежці?.. Або вкоротив життя самогубством?.. Та він згадує слова, сказані Давидові, його власні слова, — й так, як потопельник намацує одчайдушно ногами плавинку — маленький і хисткий, але рятівничий ґрунт, — так він намацує ті слова й стає на них, як на плавинку. Він спирається на них... Він мобілізує всю свою віру й всю свою волю й розпачливо, уперто кричить своїй душі, наперекір всьому.

"Не може бути!!"

Він кричить наперекір всьому, намацуючи ґрунт, як потопленик, — бо як він повірить у те страшне, то все впаде з грохотом, як у того Петровського, і він піде на дно.

Обчухрана вершинка, вершинка його душі, мечеться в агонії... Вона тримається на волосинці, на тонюнькій волосинці від краху. Тим крахом є протокол, що лежить он на краєчку стола, завжди готовий до послуг, — лиш злегка повести рукою під ним — і все... І одна агонія мине, але — прийде інша. Хоч зломаному й лежачому вже все одно. Як все одно вже було тому, хто завис на осиці.

Напруга діходить до останньої межі.

"О, вони намацали, вони намацали пружину його душі".

Несподівано конвейєр став.

Конвейєр став. Зупинив його Андрій. Це сталося раптово й непередбачено.

Коли Андрій сидів на своєму проклятому стільці, мліючи від удару, що його завдав Сафигін, і був на тонюнькій ризикованій грані від божевільного, безрозсудного вчинку, а Сергеев його підганяв до того своїм злорадним — "Ну?!" — нагнічуючи безупинно на його зясжену волю, коли вершинка і так ось-ось мала зломитися — до кімнати увійшов Великін. Увійшов рішучими кроками.

— Ну, як він? — запитав Великін громовим голосом, аж Андрієві вдарило в скроні.

— Та мовчить гад...

Очі в Великіна викотилися, як у бика. Він ступнув до Андрія, зарипів зубами й grimнув несамовито:

— Встать!!

Андрій відчув, що його воля підпорядковується. Господи! Від цього стало страшно... Його воля... Його залізна воля — вже не його!.. Похитуючись, Андрій покірно звівся, хоч хтось всередині одчайдушне намагався втримати його на місці. Але він звівся... Він стояв і дивився на Великіна згори вниз, бо Великін був набагато нижчий за нього, дивився, а сам з острахом вслухався до свого нутра... Великін тіпався весь від люті й кричав йому в обличчя... Він кричав найобразливіші слова.. Він громадив на купу лавину своєї лайки... Дедалі— дужче... Але те все до Авдрія як слід не доходило... Великін сатанів, бризкав слиною, крутив своїми викоченими очима... І раптом та вся громохка злива шарпнула Андрієву душу, сягаючи до самих глибин: дійшовши до самого вершка свого шалу, вивершуючи Монблан нагромадженої похабщини, Великін завищав на найвищому реєстрі і раптом закричав те, чого Андрій ніколи не сподівався. Він, задихуючись, вигукнув:

— І мати твоя б...

— І батько твій б...

— І брати твої б...

— І сам ти б... кров!.. — відхаркнув і з усієї сили плюнув Андрієві в обличчя.

Андрієві потемніло у віччу. Він весь затрясся. Кров ударила в очі, і вся втрачена, несамовита його сила струснула всім його єством, воскресши на мить. Він безтямно шарпнув стілець і з усього маху вдарив Великіна наосліп... Великін встиг обернутись і удар прийшовся вздовж спини. Бідолаха розпістерся на підлозі, вдарившись обличчям об плінтус... Сергеев шарпнув за шухляду стола й вихопив браунінг...

"Застрелить", — майнула думка в Андрієвій голові, але він випростався назустріч, весь тремтючи від дикого, безтямного гніву й тримаючи стілець, від якого відлетіла ніжка. Він не здавав собі справи, він не пам'ятав себе, клекотів і тіпався весь, як божевільний, спостерігаючи, як Великін намагався звестись і не міг, оглушений, з розбитим об плінтус обличчям..

В цей час стукнули двері й увійшов Фрей.

— Що таке? В чому справа?! — зблід Фрей, побачивши несподіване видовище.

— Слухайте, начальник групи!.. — захрипів Андрій, весь тіпаючись і все ще тримаючи надбитий стілець за спинку. — Ви мене можете мучити... Ви мене можете порізати на шматки й з'їсти з сіллю чи без солі... Це ваша справа... Але хто дав право...

ось цьому... зневажати честь моєї матері, мого батька?! Вони темні й неписьменні — це так... Вони прості й непомітні люди — це так.. Але вони ті, іменем чийм ви правите?! Вони ті, іменем яких і кров'ю яких ви правите!!!

Щось було в Андрієві таке несамовите, в усій його змученій, до краю виснаженій постаті, опанованій лихоманкою, в тих його безтямних словах, що Фрей ошелешений відступив на крок назад. Підвів брови. Подивився на Великіна, що ніяк не міг звестись... Потім підійшов до Сергеева... Мабуть, Сергеев вважав за свій службовий обов'язок розповісти все, як було. Вони пошепотіли якусь мить. Фрей насупився. Потім Фрей натис гудзика сигналізації...

"Ну от, — шарпнув Андрій глибоко повітря в змучені груди. — І все... Тепер все... Зараз ускочать юрбою аргати й геть розтопчуть його... Нарешті все!.."

До кімнати увійшов один оперативник, лише один. Фрей подивився якусь мить на Андрія. Потім написав записку й дав її оперативникові, показавши на Андрія:

— Візьміть... — і по хвилі з притиском проговорив ні до кого й до всіх зразу, як присуд, що не підпадає апеляції:

— Двадцять діб карцеру!..

Андрій відпружено зітхнув і випустив з задубілої руки стілець.

VII

Вогонь цвіте... Веселковими спектрами, помноженими в безкінечність розчахнутою психікою, як кольорова гама поставленими під різними кутами люстрами, цвіте сліпучими протуберанцями, квітами, деталями облич, речей, спогадів, уривками фраз, дзвіночками сміху, побитого на скалки і зліпленого в химерну мозаїку, як гірська луна; цвіте сліпучою синявою неба, золотом степів, зеленню лук і гаїв... Вогонь цвіте... Він розливається морем, і по тому морю пливе, захлинається бризками заколисана душа, звільнена від важкого напруження... Напнуті до останньої грані нерви раптом обм'якли, гальма попущено, й нерви відходять, як відходять зашпари в пальцях, спочивають у блаженному трансі... Лише мізок, перевтомлений мізок, гуготить в шаленому русі, пересягнувши всі грані реального... Вогонь цвіте... Інерція безлічі напрямків того руху, що мали місце за все життя, раптом воскресла, ожили всі напрямки думки, і вона, виведена з останньої колії, з найбільшої напруги останніх днів, як паротяг з рейок, втратила контроль й пішла найхимернішими зигзагами... Все життя раптом вмістилося в однім моменті всіма своїми площинами, всіма своїми деталями, всіма своїми звуками й кольорами, хоч голова і все тіло були зовсім нерухомі... Ба, то як для стороннього спостерігача! Для Андрія ж здавалось, що він шалено рухається, як комета в міжзоряних просторах, гойдається, пливе по вогненному морю, живе, так, як ніколи ще не жив, серед веселкового шалу, в блаженній божественній мерехкотняві...

Ах, яке це щастя і яка це все-таки розкіш — карцер!

Два метри вздовж, півтора метри впоперек — такий собі кам'яний мішок, без вікна, без ліжка і без ніякої вентиляції, але й без слідчого! Неосвітлений, але й без пекельної лампи! З маленькою лише дерев'яною приступкою, щоб сидіти, але й без проклятого стільця з його ріжечком! Він закритий від зовнішнього лементу залізними дверима, а в

них віконечко. Те віконечко заґратоване й завішене ззовні (від коридора) чорною сукнинкою. З карцеру виходить повітря, і та сукниночка злегка гойдається.

Чотириста грамів хліба, кухлик води, темрява, й тиша, і спокій. І самота. Ні, яка це все-таки чудесна річ — карцер! Чи могло прийти будівничому в голову, коли він проектував цю тюрму і визначав у ній найгіршу точку, що ця точка, це місце тяжкої покути стане найщасливішим місцем в усій тюрмі і в усій цій споруді на Раднаркомівській?

В нім можна сидіти — безкінечно сидіти, відпочивати душею й тілом і безкінечно думати, думати, мріяти. А головне — нічого не чути й не бачити, задивившись у вогненний спектр. Забути все, знаючи наперед, що 20 днів — (двадцять довгих днів! Ціле життя!)— забезпечені за вами, належать вам, тільки вам.

Андрій усім своїм єством радів, що потрапив у карцер, та ще на такий довгий термін, і вважав це за благословення Боже... Це несподівана милість фортуни. Мабуть, Петровський за нього дуже молився. Адже ж це порятунок для нього. Чотириста грамів хліба — це досить не тільки для того, щоб не вмерти, але це досить для того, щоб трохи віджити фізично. Тиші ж і спокою, та цієї самоти цілком досить, щоб віджити душею, відпочити, прийти до пам'яті. Ніяких грюкотів, ніякої шарпанини і тверда певність, що їх не буде цілих двадцять днів — це після всього, що було, для Авдрія дорівнює справжньому курортowi. Він навіть не поцікавився тим, що немає на чім спати (в камері теж нема!), ані не затурбувався тим, що тут треба весь час сидіти (в камері теж треба весь час сидіти!)... Правда, тут при бажанні можна й лягти, тільки ж лягати на вогку цементову підлогу — для цього треба бути божевільним, але лягти можна, якщо хочеш вкоротити собі віку, допомагаючи слідчим.

Зразу, як Андрія вкинули в цей мішок, він сів на дерев'яну приступку в блаженній позі, відкинув ноги й руки і поплав на вогненній гойдалці. Спав? Може, й спав. Якщо вогненна, веселкова феєрія це був сон, значить, він спав. Спав феєричним, глибоким сном, так, ніби потрапив у міжзоряний, космічний простір. Проснувся — була чорнота, ніч, і він знову заплющив очі. Проснувся — та сама чорнота, ніч, лиш хтось штовхає його під боки, — то наглядач совав йому пайку хліба й воду в алюмінієвім кухлику. Він, видно, гукав його у віконечко, але не міг розбудити, тоді відчинив двері й взявся будити ґрунтовніше:

— Агов! Ти що, мертвий?! Спиш... Ну ти, брат, і спиш!.. Ніззя спати... Лопай от.

В карцері було хвилину сіро, поки наглядач не закрив дверей.

Андрій випив воду, з'їв жадібно за один раз весь хліб і знову пірнув у вогонь. Сердитий наглядач хоч і накричав, але не турбував.

Як там іде час — невідомо. Дні й ночі безнадійно переплутались, обернені в суцільну чорноту, що існувала поза Андрієвою свідомістю.

Мабуть, він таки спав, і спав довго, бо мав вражіння, що прокинувся і що наспався донесхочу, — відіспався за весь час сидіння в цій тюрмі. Хоч стан напівсонливості, стан психічного трансу тривав далі. Потім сонливість минула й прийшло безсоння. Він ніби протверезів, вогненне море увійшло в береги свідомості, та свідомість була спокійна,

лише загострена надміру. Заплющивши очі (бо вони тут були йому ні до чого), Андрій сидів і думав. Він, власне, був зовсім не в цій камері, не в цій мішку кам'янім... Хіба (навіть такий!) кам'яний мішок може втримати людську душу?! Андрій мандрував на волі... Мертва тиша й спокій дозволяли геть цілком від усього абстрагуватися й жити іншим життям, десь там, в усьому світі... В минулому, теперішньому й майбутньому...

До темряви й до реального стану повертала його ломота в костях від безкінечного сидіння. Тоді він вставав і стояв, погойдувався, щоб розворушити кості та пожвавити кровообіг. Погойдавшись, знову сідав і продовжував обірвану мандрівку своєї душі...

Ні, таки гарна річ, цей карцер! Цікаво, що задумував інженер Н, коли будував цей карцер? Треба спитати його, він там сидить у сорок дев'ятій камері й нудиться, тіпається душею від жаху, сходить потом і годує блощиць...

За дверима нудиться коридорний, чути його кроки, як він мляво човгає повз двері — сюди й туди. Вони — вартові — там змінюються кілька разів на день, і всі вони різної вдачі, а Андрій сидить все один. Найприємнішою деталлю цього карцеру є, мабуть, те, що в дверях немає "вовчка", отого зрадливого ока, що все пильнує за вами, й невідомо, коли саме воно дивиться, а коли спить. Тут справа простіша бо крізь вовчок у темряву не заглянеш. Коли коридорному треба глянути, що робить в'язень, він підіймає сукнинку на віконечку й зазирає, можна бачити навіть обличчя й очі того коридорного.

Серед наглядачів, на загал злих, є один добрий. Він має негарне, шрамасте обличчя, ніс, як ріпа, кострубаті брови і взагалі весь якийсь кострубатий і необтесаний. Йому, мабуть, особливо нудно. Ось він відслоняє сукнинку й дивиться на Андрія:

— Сидиш? — питає він суворо, сховавши в очах смішинку...

— Сиджу...

— Гм... Ну, сиди, сиди... — і опускає запинальце. Через якийсь час, після нудного слонячого тупцання сюди й туди, він знову підіймає запинальце:

— Сидиш?

— Сиджу...

— Гм... І за що ж тебе посадили?

Андрій зітхає апатично:

— Не знаю...

— Ге-ге... Не знаєш... (добродушна іронія, видно, він знає добре, за що Андрія посадили до карцеру, і це його веселить). — Ну, сиди, сиди...

Минає якийсь час — вартовому нудно. Його щось тягне до запинальця, і він підіймає його:

— Ти чого куриш?! — раптом запитує він суворо, мовби зловив на злочині.

Андрій щиро дивується:

— Я не курю.

— Гм... Не курю... Ну, так хочеш курити! Знаєм ми вас!..

— А... Це можливо...

Вартовий опускає запинальце, мабуть, втішений, що так пожартував, і більше не підходить. Тупцяється по коридору сюди й туди. Андрій вже починає за нього забувати.

Під ложечкою ссе докучливе бажання закурити, справді закурити. Пекельне бажання закурити! Нагадав вражий син!.. І ходить там собі.

Вартовий ходить, як маятник. Аже ось вартовий зупиняється біля дверей... Несподівано просувається попід запинальце рука з чимось, а строгий голос каже:

— На... Кури... Та не дуже дими... а то валитиме з віконечка дим, як з комина...

В руці шматок газети, в газеті махорка і пучка сірників... Вражений Андрій бере те все, рука щезає, а голос з-за запинальця глухо каже:

— Там і тертушка є... Смали... Гм... "Не знаю".

Дійсно, в махорці є шматочок тертушки, відламаной від коробочки. Андрій навпомацки віддирає шматочок газети, скручує грубу цигарку й закурює... Сірник тримає в руці, доки він не догоряє до самої пучки— розглядає своє житло... Нічого житло. Сірник гасне, а в очах ще стоять сірі голі стіни такого собі цементового ромба. Можна б сказати, що це домовина або мавзолей, коли б у кутку не було параші, а головне — коли б Андрій так добре не почувався в цій мавзолеї. Колись, як він сидів цілий рік у камері самотнього ув'язнення, він ні за чим так не тужив, як за людьми, і нічого так не хотів, як того, щоб нарешті вийти зі своєї "мишоловки" і з тими людьми побачитись, не важно, з якими, аби лиш то були люди... Мабуть на такій підставі й цей карцер побудовано... Тепер навпаки — він хотів самоти. І він має самоту... Андрій курить і якийсь час думає про вартового... На серці робиться тепло... Кров швидше пробігає в жилах і на душі лагідніше — то повертається захитана й розтрощена віра в людину... Так, ніби з-за хмар підіймається сонце... Найдорожчий скарб, що людина має, — це віра в себе і в собі подібних! Принаймні на цьому все життя трималася Андрієва душа і він в цьому саме тепер переконується.

Епізод з вартовим та з цією махоркою на нього діє, як сонячний промінь. Він так діє, як рятівничий хімікалій на зіпсовану, зів'ялену фотографічну платівку, викликаючи забуті, загублені риси, воскрешає їх, підсилює, скріплює... І ось образ відтворено... Серце стає на місце, на ту тверду основу, на якій воно стояло незрушимо.

.....

Як можна збавити час в карцері? Відомо, що в суворій ізоляції люди божеволіють від нудьги, відомо, що з камер самотнього ув'язнення юнаки виходять лисі від тієї самої нудьги, від безділля, від відчаю самотності, від муки монотонності, коли час, здається, зупинився й не йде. А надто в отакім от карцері, в темряві, коли людина уподоблена до живцем похованого... Але як то смішно, як на Андріїв погляд! Як можна збожеволіти в карцері?! Він зовсім не відчуває тягара часу й не журиться тим, що впереді так багато днів і ночей, залитих темрявою, що його житло ізольоване від світу й закрите залізними дверима. Навпаки, саме цим він задоволений.

Він тільки турбується, щоб не прийшли й не забрали його звідси, не порушили його спокою, не обірвали його дум, не відібрали від нього блаженного маріння, такого яскравого, такого барвистого, в якому життя втрачене, а тепер відтворене силою уяви, набуває особливого блиску й особливого звучання...

Спочатку це була нездиференційована вогненна веремія, хаос. Пертім Андрій

зринає з того хаосу і намагається його здиференціювати, думати про різні речі окремо, упорядкувати все, відчувати й пережити все за порядком — життя у всіх його проявах...

Але насамперед, зринувши з хаосу, він намагається думати про справу. Він має змогу тверезо все обмірковувати. І от він обмірковує. Становище його безнадійне, бо теза про те, що з цієї тюрми, немає виходу, занадто переконлива й реальна. Айє це його не турбує, його турбує інше. Для нього боротьба тут зводиться не до проблеми вижити. Коли він говорив тоді свої слова Давидові, він говорив їх не марно, а з самої глибини душі, з самих основ свого світорозуміння... І от в першому турі він переміг. Але що буде далі? Ясним є, що слідчі хочуть зробити голосну справу, хочуть зліпити організацію великого масштабу, сподіваючись поробити на тому кар'єру. І в цьому зацікавлена низка осіб, в тім числі, може, й все керівництво цього обласного управління. І вони до цієї мети йтимуть неухильно, схотять за всяку ціну вжити для цього Андрія з найбільшим ефектом. Як розвиватимуться події далі? Що вони будуть робити? Само зрозуміло, що вони не зупиняться ні перед чим. Само зрозуміло, що, не добившись наслідків всіма попередніми методами, вони доберуть інших. У них там груба течка "діла", чимсь напакована. Мабуть, вони стануть на шлях провокації, фальшування підтасовування, використання "очкарів", тобто підставних свідків, спеціально натренованих для цього. Вони мають робити справу...

Раптом Андрієві приходить в голову, що, називаючи різних знайомих, слідчий весь час обминав деякі імена, які, здавалось, він мусив би називати в першу чергу. Так, він обминав ім'я... Катерини, Чого він обминав ім'я Катерини?.. Під серцем тоскно щемить, він пригадує з усієї давнішої практики, що слідчі, як правило, уперто обминають імена провокаторів, щоб їх не здемаскувати... А так само обминають тих, хто дійсно вмішаний, до справи, щоб не зорієнтувати свою жертву і не дати їй змоги виробити план оборони. Тримати весь час жертву в стані незорієнтованості, в стані внутрішньої паніки — це основа тактики слідчих. А ось жертва пуститься берега з відчаю й в сліпому шуканні порятунку видасть все те, чого слідчі не знають, що їм невідоме, але потрібне. Але.... Знову "але". Якщо це правда, то тоді чому слідчий назвав імена братів?! Якщо ж котрийсь із них зрадив... Значить, це припущення не вірне. Не вірне в першому разі, цебто, що слідчий обминає імена (слово "провокаторів" не повертається в Андрієвій голові по відношенню до своїх братів та Катерини і він тільки зітхає), бо інакше б він мусив мовчати. Не вірне і в другому разі, бо коли слідчий обминає імена спільників, то він би не мусив називати імена братів. Але стій! — ці дві речі виключають же одна одну! (По нервах іде гаряча хвиля). Якщо хтось із братів дійсно зрадив його, то тоді слідчий ні в якому разі не мусив називати їхніх імен!! — Андрій хапається за цю думку й не хоче з нею розлучитись. Він діходить висновку, що вірнішим буде таке: слідчим хоче, щоб Андрій завербував до організації своїх братів, бо тоді допіру буде організація мати справді солідний, військовий вигляд! Помалу, по довгому роздумуванні Андрієві починає здаватися, що в цій установі взагалі немає логіки, яку б він міг зрозуміти й устійнити. Немає ніякої закономірності. Тут якась окрема, чортяча логіка, нелогічна логіка, і згідно з тією нелогічною логікою тут все можливе... В

кожному разі він не мусить поспішати робити покvapливi висновки... Принаймні він чув десь, що стукачів і сексотів теж тут не щадять і, коли це вигідно, "вербують" їх, саджають, б'ють, розстрілюють або засилають без жодних сентиментів. Навіть більше! — тут діє принцип, як ніде, — "мурин зробив своє діло — мурин може йти геть". Тому всякі свідки, які знають механіку цієї "фабрики-кухні", небажані, їх не вигідно залишати живими, й тому їх, з правила, знищують після використання... Отже... Коло обертається до початку, до вихідної точки, піддаючи раптом пояснення, чому саме слідчий називає імена братів і домагається їхньої вербовки... Рятуючись від цієї болючої й страшної думки, Андрій пригадує, як слідчий робив натяки на "солідних людей", і думає, що ці натяки саме його братів і не стосувалися, це він сам вигадав... Після довгих міркувань, припущень, тривожних здогадів Андрій нарешті приходить до твердого висновку, що в і н н і ч о г о н е з н а є і що він мусить намагатися все взнати, але не вигадувати самому, пустившись берега. Адже він ще не бачив жодних документів. А слова й шантажування — це метода, й тут треба бути на все приготованим. Не датись заплутати себе, а надто не заплутатись самому. Спокій. Нічого не може бути страшнішого, не може бути згубнішого, як моральна паніка. Звідки знати, як поєнована ціла інтрига, й чого слідчі кінець-кінцем хочуть, і що їм ще прийде в голову, і яке буде місце окремих людей в цьому, і де початок всієї справи, а де буде її кінець?

Дійшовши цього висновку, Андрій зробив тверду постанову:

Добиватися згідно з законом за всяку ціну обізнання з матеріалами "діла". Добиватися згідно з законом очних ставок з усіма тими, хто свідчив, а чи буде свідчити на нього. У висліді — справа буде до кінця ясна і він знатиме, що йому робити.

Зробивши цю постанову, Андрій посміхнувся про себе:

Який ти все-таки дурень! Так, ніби те все від тебе залежить! Коли ж методика слідства зовсім інша й не на те направлена, щоб ти міг боронитися. Логіка, яка тут існує, і про яку тебе так добре "поінформовано", геть виключає все вище ухвалене!

Після того, зітхнувши, Андрій облишив Сізіфову працю й більше до неї не повертався. Життя йому готує багато несподіванок, але передбачити їх, як і виключити, поза його волею. Він лишає собі віру в те, в що вірить, а решта може бути собі, як хоче. Головне — не дати ту віру погасити. Якщо ж вони всі її погасять... Якщо погасять...

Але от саме цього й не може бути!

Ось саме це й є головне.

Решта — єрунда все.

І перекресливши так безнадійне гарцювання думки навколо проблеми слідства, як того нічного мотиля навколо пухиря в стелі камери 49-ї, Андрій переходить до іншого. Він переключає свої думки зовсім на інше. Він їх переводить, як переводять поїзд з одних рейок на інші, — виводить з тупика на широкий простір і пускає по квітучій долині мрій... Нехай іде...

Холодні стіни карцеру лишилися самі по собі. Їх не існує. Існує інше. Сліпуче в своїй реальності, до болю чітке, животрепетне, як саме життя. Ні, більше, — як життя,

помножене на любов, на тугу за втраченим, на жагуче бажання його повернути. Повернути хоч так... І життя повертається, розганяючи темряву, розсуваючи понури цементові мури.

Дюралюмінієвий літак підіймається в небо. Він підноситься з рокотом і пливе понад білими хмарками, пролітає в сліпучій блакиті, несучи горде людське серце над світом. Далеко внизу коливається сіра земля, як розстелена мана в тумані. Земля з тюрмами й з усією людською мізерією.

Андрієве серце упивається волею, радістю лету, гордістю небесної високості, тріумфом звитяжця, що здійснив думи Ікара, піднісшись в зеніт... В його душі, як в чарівній призмі, ні, як в могутньому акумуляторі, зібрались і вибуяли, дійшовши завершення, думи й прагнення людського генія за довгі тисячоліття, і він став не тільки його спадкоємцем, а гордим знаменоносцем і довершувачем... Все, що було в людині кращого за всю її історію, збудувало ці крила. В тім числі тут частка й його душі, його мізку, його волі, його творчої гордості...

Сонце блищить на крилах, космос пливе й обертається назустріч...

Внизу пливе земля й губиться в тумані... Там стоїть карцер — мізерна-наймізерніша цементова скринька... І бережуть її Великіни, Сергєєви, Фреї й Сафігіни, присвятивши тому все своє життя, — осуга людської історії, випадково названа людським іменем. Вони бережуть! Вони думають про ту скриньку вдень і вночі! Світ для них зійшовся біля цієї купки піщинок і цегли!.. Андрієва душа тріумфує — бережіть, бережіть!.. Андрієва душа тріумфує й шугає над світом... Пливе над морями, над пасмами гір... Над квітучими долинами... Над золотими пустелями... Над малахітовими жилами рік... Над материками й архіпелагами... Над безоднями океанів, де зійшлася до купи синява гори й низу й літак обертається, роблячи в ній мертві петлі, проходячи її наскрізь... Синява й синява... І знову гори, і знову пустелі й ріки...

Планета. Під ним його планета, така рідна, так добре знана, вивчена по книгах і спізнана колись з високостей, а на ній маленька латочка його землі, яку він найбільше любить... І через те збудовано на ній карцер — скриньку для волелюбних і гордих... Літак робить петлі над підлотою й зненавистю...

І довго Андрій шугає на крилах... Аж поки хтось не каже схвильовано в самісіньке його серце:

— Я тебе замчу давай літаком чорт його зна й куди!

Це Сергій, найменший брат, авіатор. Брат...

Тоді літак здригається й іде вниз штопором. Йде в синю безодню з головокрутною швидкістю... Удар! Сліпучі гейзери пари й вогню і... болю в душі...

Голос, що вчувся, такий був чіткий, такий до галюцінації виразний... Брат! Може, він думає, може, він оце про нього думає?!

Уламки побитих крил, як іскри, миготять де-не-де над холодною, чорною безоднею...

.....

Андрій зітхає й перекладає голову на другий бік на потерплих колінах.

Перед внутрішнім зором хтось листає велику книгу... Дива мистецтва, такі чіткі й яскраві й такі хвилюючі, якими вони ніколи не були, напливають одне на одне... Вся всесвітня скарбниця надбань людського генія, думи, й мрії, й титанічні пориви душ великих, позначених Божим перстом, втілені в фарбах і лініях, хвилюють душу...

Це, може, побільшена монографія з історії мистецтв Гнедича... Це, може, грандіозна монографія, ніким ще не сотворена, лише існуюча в уривках, тепер змонтованих у цілість пам'яттю, що все увібрала в себе, зберегла й упорядкувала для себе пантеон божеської краси й величі людської душі, людського серця й розуму... Всі галереї світу тут... А межі ними Лувр... І Ермітаж... І галерея Третьякова, й музей Ханенка в Києві, і фрески Святої Софії та Печерської Лаври, і фрески храму святого Петра в Римі... І музей Сковороди... І якийсь провінційний музей де збереглися два почорнілі образи геніального Мурільйо. І розпис козацької церкви в Переяславі... — все це змістилося в тій монографії, яку розгортає пламенюча уява в чотирикутнику карцеру, ставши феноменальною в обличчя загибелі, — розгортає на глум цьому склепінню й на поругання людської ницості й підлоти.

Божественна Джіоконда мружить очі і напливає на образ Богоматері, на дивні риси мадонни Сикстинської, найпрекраснішої з усіх мадонн, що проміниться любов'ю в ореолі легенди про майстра, що її сотворив, — про безсмертного Рафаеля Санціо...

Шкіци Мікеланджело й його титанічний образ Саваофа під стелею величного храму...

Тайна вечерея да Вінчі з захмареним вірним учнем Христовим — Юдою, з невловимим тремтінням передбаченої зради...

Тіціан-Веласкес... Рембрандт, і Ван-Дейк, і вся плеяда голландських майстрів, надзвичайні образи тиші, й супокою, й могутньої сили землі, — краса і велич життя земного... Зворушливий Мурільйо... Неповторний Дюрер... Менцель... Біблійний Густав Доре... і інші, й інші...

Барвіста галерея, всі в суміш без расового розмежування — людський геній не знає раси, — ті, що належали всьому світові і що світ належав їм, ті, що мають великі імена, й ті, яких не дуже пестила слава, але від того їхня душа не перестала бути божественною.

Казковий Васнецов і монументальний Репін, чаклун, що воскресив у фарбах героїчну душу своїх предків... Тихий, незнаний нікому Левченко і геніальний Врубель — перламутр кольорової мозаїки сліпить душу...

Демон з поламаними крилами лежить, повергнутий в прах, і великі очі повні гордих сліз...

Демон дерзання й невгнутої волі, що не хоче обертатися в прах...

Образи перевтілень людської душі, гордий її лет, відображений засобами мистецтва, плине, як ріка, перед внутрішнім зором... Час іде... Що таке "час іде"?! Час у карцері не йде. Час зійшовся й вирує — час усіх часів. Час усіх епох, всієї історії. Буття від самих його початків. Життя людей у всіх його барвах і лініях і в четвертому вимірі, що не дається схопити оком, лиш звучить у серці, воскрешаючи те, що не

вкладається в геометричні лінії чи фізичні кольори,— думи, радість, печаль... Печаль...

Андрій листає велику книгу... І повстають у ній образи живих людей — обличчя його сучасників, позначених тією ж божою іскрою, які ту книгу доповнили — книгу людської величі... Ось вони посміхаються — його знайомі й незнайомі, друзі й приятелі... Анатоль Петрицький — химерний дивак, велика дитина, незрівнянний майстер перевтілення людської душі в фарбах і лініях...

Але печаль повстає за цим: за цим іде шерега мучеників, митців-мучеників...

Іван Падалка — підстрижений "під миску", модернізований запорожець, геніальний графік і стиліст... Бойчук... Врона... Седляр!.. Їх ціла бригада, тих, позначених божою іскрою, сучасників. І за це вони... наклали головою ось в цих мурах, задушені в отаких от скриньках, розтоптані чобітьми, а чи заслані в "міста не столь отдаённые"...

Велика галерея людської величі запливає кров'ю... Хтось іде по ній тяжкими чобітьми... Але все-таки той "хтось" нічого з тією величчю не може зробити.

Там, де пройшли чоботи — монументальні ботфорти модернізованого Кайяфи (Кайяфи, взутого в ботфорти!), стає чорно... Але потім з тієї чорноти встає безсмертний дереворит замученого сучасника:

"Козака несуть і коня ведуть"...

Несуть люди... Несуть поляглого в нерівнім бою, тим стверджуючи його безсмертя в своїх душах... Безсмертний той, хто покладе серце за "друзі своя".

Дереворит стоїть, як монумент, а на ньому — никнуть голови в гніві й никнуть дерева в жалобі...

.....

І тоді кольори переходять в звуки... Не можна тієї грані вловити, де кінчається колір і лінія, а де починається звук. Кожен колір звучить і звучить кожна лінія за незбагненим законом асоціацій...

Над чорнотою, над безоднею гойдається туга, пекельний понурий гнів і ніжна печаль, що розтинає серце... Шопен... Звуки чіткі до галюцинації. Андрій міцно стискає повіки й слухає всією душею бурхливі каскади звуків, схоплюючи найменші нюанси, — найніжніші ридання флейт і зітхання валторн, октави басів, вчуваючись в тяжку погрозу, в сокрушаючий гнів, що десь гряде...

Море звуків гойдається. Міняється. Переходить багато градацій... Переливається, як морський прибій, — від тужливого Шопена до грімливого Бетховена, до мрійного й ніжного Штрауса... До незрівнянного Леонтовича... До солов'їного співу... До жайворонків у степу... До передзвону перепелиного. До шуму вітру над осокою, над сизим бором, над степовими озерами, де він жене ряботиння хвильок і змушує їх так ніжно й так наївно гомоніти... До цикад у степах, що під диском червоного місяця на обрії так пристрасно зчиняють незбагненну музику, як в тій "Аїді", — таку от вечірню симфонію...

Є звуки для серця ближчі, є звуки дальші. Є, що породжують бурю, є, що породжують печаль і легеньку журу...

От рояль розливається щемлячими акордами під тоненькими пальцями. Ім'я

композитора, як і обличчя виконавця, як і всі ті школярські роки, Андрій напівзабув, лише не забув мелодії й її влучної, так добре допасованої назви:

"Молитва дівчини". І грає її дівчина. Така собі маленька шкільна товаришка, подруга, може, трішки залюблена по-дитячому і від того, а може, невідомо від чого, така розмріяна й сентиментальна. В шкільному затишному кутку, напівосвітленому свічками, в атмосфері мрій, романтики, загальної закоханості невідомо в що (в усе взагалі!) маленькі пальчики пристрасно грають "Молитву дівчини"...

За одним іде інше, в звуки втілене...

От місяць дивиться на землю й пливе... Він пливе в хвилях любові. Справжньої любові, що вибрала для себе чудесний щильд, — не наслідуючись сказати щось сама, покликала за посередника душу Бетховена... І тепер грає тому місяцеві сонату... Але якому саме місяцеві?! Це велика загадка... І місяць дивиться зачарований, не змигнувши. Ні, він дивиться, як змовник, а зачарований хто інший... Великий геній, бо сотворив сонату не для місяця, а для людського серця. І те серце зробило з неї ужиток... Одне серце грає її, а друге слухає... Слухало її тоді, слухає її й тепер. Слухає, завмираючи й упиваючись нею... Слухає безкінечно...

Аж доки не натрапляє на гострий біль...

Той біль гасить звукову галюцинацію.

.....

Перекинувши через плече рушницю, людина вийшла геть з карцеру й з мрійливим смутком іде навмання, навпростець, ген, немов світ за очі. Все забути, від всього утекти, бути самим собою...

Весняний вечір стоїть над глибоким яром, зарослим чагарником по краях і всюди. Повітря напоєне запахом легенького диму, що його доносить звідкілясь вітерець, запахом бруньок, що починають вкривати дерева, запахом талого снігу. Одинокі латки того снігу сивіють в присмерку, зберігшись десь в гущавині, й чути, як вони дотають, як тоненько дзюрчить вода з-під них, стікаючи вниз, до дна, де булькотить цілий потічок... Проти вечірнього неба, де тіль-тіль погоріла зоря й небо взялося легеньким буланним кольором, швидко темніючи під навалюю темряви, посновано мереживо гілок і гілочок, вершин дерев і ліщини... Ось чути легеньке хоркання: закоханий вальдшнеп летить через яр упоперек, звиваючись, мов кажан, на жовтуватому тлі, в павутинні гілочок.

Людину шарпає інстинкт прапращурів — "Летить!", — але вона стоїть і думає, чи стрелити їй цього закоханого дурника, чи порушити їй вечірню Цю елегію, чи наробити вогню й рейваху... Вальдшнеп тим часом щезає десь в присмерку, викликаючи самицю млосним хорканням, і людина стоїть, посміхаючись... "Проґавив". Але чекай ще... Стій і чекай... І слухай... Ось слухай!

Земля дихає й млосно зітхає. Вона безпам'ятна, безмежно закохана, замріяна. Десь ростуть, пробиваючись переможно з землі, трави, десь оживають коріння, десь в муках народження лопаються бруньки й мліють гілочки — перше листячко вибивається на світ і вже дише, і щось по землі біжить, шарудить по торішньому листу, шаліє в тій самій екстазі — екстазі кохання, життя і цвітіння... І приспівує всьому струмок...

Андрій стоїть, і слухає й дивиться на цитринову смужку, що все темніє, стає синьо-зеленою, сіро-синьою, темною... То надходить ніч. Вгорі щось літає, вібрує крилами, по чагарникові йде шепіт (либонь, глузливий!), дзвенить і булькотить струмочок — весна сховала все од людського зору, закрила темним запиналом, — то є тайна, велика тайна. Нехай...

Вибравшись над яр, людина йде навпростець. Можна йти дорогою, але вона іде навпростець, по озимині, по латках снігу в глибоких борознах, по розкислих ріллях, їй приємно загрузати в глевку чорноземлю, хлюпати по калюжках, плутатись по старих бур'янищах, йдучи без дороги й без компаса, перетинати ниви, вибалки, струмки й доріжки навскоси, йти по прямій (а може, й зовсім по кривій, бо немає жодного орієнтира, та й не треба)... Вийшовши нарешті до бору, вона зупиняється, підіймає рушницю вгору й стріляє, — слухає, як біжать луни в "довгої лози" через бір, через луки, ген десь до далеких вбогих хуторів... Луни замовкають, а вона стоїть і слухає нічний весняний гомін — гусяче далеке гелготання в невидимому небі, свист качок над озерами — селезні січуть крилами повітря, немов на скрипки грають, ганяючись за самочками, — гомін куликів-турухтанів на бережках (Андрій навіть уявляє, як вони там прудко бігають по грязюці), крик чаплі, далекий дзвяк лисиці в бору... І крик заблуканого лебедя на озері та голосні удари крил лебединих об воду... Може, пристав і тепер кличе друзів, покинений...

Незабутні вечори мандрів на тяги вальдшнепині!..

Чудесні й дні блукань по степових озерах... Сліпуче синє небо серпневе — аж у віччю боляче! — вигнулося мерехтливою банею над гарячого землею. Степи обложені військом полукіпків... Ні, стеги нагадують велетенську пасіку, заставлену безліччю вуликів, а в повітрі, замість роїв бджолиних, кружляють смерчами зграї шпаків... Де-не-де ще стоять вівса, ліловіють гречки, стоять щітками дозрівають — соняшники й соковито зеленіють бурякові плантації, здалеку вкриті сивизною марева... Степові озера лежать, як люстра, обрамлені осокою, віддзеркалюють небо й садинок хмаринку в нім, і лет чайки, й білі груді ластівок, що шугають низько над водою, ловлячи комах. На одній нозі стоїть чапля й дивиться в воду нерухомо. По берегах метушаться кулички. На брідку стоять корови й телята, ліниво ремигаючи й одбиваючись від мошкари, від докучливих гедзів і мух. Пастушки грають в ножика або плетуть шаблі з ситнягу... Як гарно босоніж зайти в воду й немалу брести поміжи осоками, поміжи ситнягами, спочивати на купках і знову брести. Іноді раптом виполохувати качку, стинатися перелякано, коли вона з шумом і криком вилітає з-під ніг, а потім дивитися, як вона, ще більше перелякана, летить, несамовито махаючи крилами в сліпучий синяві, щезає, утікає десь на інші озера... Іноді стріляти й не жаліти, що шріт летить десь, грець його знає куди, минаючи цілі... Ні, він зовсім не минає цілі — він летить зі свистом у сліпучу синяву, саме туди, куди йому й треба летіти, щоб потім впасти на землю й лежати або пірнути в прозору воду і зануритися в мул... Так од озера до озера, од озера до озера, поки не опанує втома. Тоді лягти горічерева на пагорку й дивитися в небо або підставити обличчя під сонце, заплющити очі й так лежати...

А вечорами — хвилююче чекання десь в комишах, в становищі нерухомого стовпчика, й обертання головою на всі боки — зі степу летять качки на озера, й схвильоване серце стежить за ними пильно — як вони пролітають супроти зорі, як вони "плетуть лапті" на червоному тлі неба над водою, готуючись сісти, як вони пливуть по дзеркальній поверхні, тягнучи дві лінії по воді, немовби тими лініями запряжені, везуть зорю в густі комиші. Зоря меркне й меркне... Скоро тільки чути свист крил над головою та жигають комарі чимдуж в усі відкриті місця — в чоло, в шию, в продерту латку на спині... Над озеро приходить ніч, і мисливцеві вже нема чого робити, хіба що ще слухати всім єством, як обертається навколо світ, і прикидати по зорях, в який бік йому стелиться шлях додому...

І такі ж чудесні блукання по луках надворсклянських... Плавні, плавні і ліси очеретів, і "лисиці" на них гомонять з вітром і сонцем... Глибокі саги, обставлені очеретяним муром, з білими й жовтими зірками водяних лілей, з зеленими кружальцями латаття; бистрі протоки між кількома річищами Ворскли; мілкі броди, вигачені по дну хворостом і глицями... Глибокі чорторії на крутих заворотах течі, в яких так гарно купатися... І гарно бродити по мілинах розливів, вкритих списами трилисника, спостерігати, як утікає геть риба, торкаючи стебельця, пильнувати качині табунці, що утікають ще швидше, ніж риба... А тоді плівти човном попід задавленими в воду дібровами, слухати шум водоспадів біля водяних млинів. Курити з привітними і лагідними людьми: геть обдертими, немов старці, старими й молодими рибалками, такими одвертими й простими, як синє небо, з худими й бронзовими (аж чорними!) обличчями — з обличчями індуських дервішів і з таким же філософським настроєм у душі; розпитувати дорогу в білих мірошників, а потім переконуватися, що то люди знайомі тобі й прекрасно знають, що тобі дорога й так добре відома... Для втіхи маленьких пастушків, на їхнє спеціальне замовлення, стріляти в пеньочок або в підкинену ковінку... Дивитися годинами в прозору глибіню, бачачи в ній здвоєний світ — той, що існує під водою, й той, що над водою, відображений "догори ногами"... Заходити в убогу халупу на крутому березі під лісом до знайомого дідуса... Ось він сидить, зігнувшись, і в'яже ятерину. Йому вже сто років, він білий, як лебідь, в традиційній полотняній сорочці й таких же штанях, ще й широченних, як ті штани запорозькі. І така ж полотняно-біла голова в нього: сива чуприна, сиві брови й сиві вуса. Він розіслав своїх синів і дочок по всіх світах — щоб вони ті світи здобували, щоб ті світи будували, — а сам лишився, всіма забутий. Але він не нарікає, не скаржиться, не зітхає. Він собі в'яже ятерину. Коли приходить Андрій, старий радіє йому, як синові, й зворушливо клопочеться, щоб чимсь почастувати... Та тільки в старого нічим частувати, крім доброго слова. Але Андрій, власне, по це й приходить, все інше він має з собою... Наваривши чаю в глиняному горшку й розіславши на розстеленому рушнику все, що вони мають, вони подовгу сидять на спориші перед хатиною й дивляться на зелено-фіалкові луки... Дідусь помалу розповідає про світ, що колись був молодим, а тепер старіє разом з ним... Його розповідь проста й саме тим зворушлива. Він розповідає про підглянутий ним, про підслуханий той світ, про який не вичитаєш в

книгах. Про вільний божий світ, непідлеглий нікому, "навіть самому цареві". В дідусевій душі той світ відбився, як на особливо чутливій фотоплатівці, зберігши деталі, багатьом неприступні й незрозумілі... А без тих деталей — світ не світ, лише нудна його карикатура. Дідусів світ яскравий і смисловий. Найменша билинка для нього має душу й мову, свої радості й печалі. Найменша кузка для нього позначена перстом Божим, і він про неї може розповідати прекрасні легенди — можливо, навіть він їх сам творить. Найменше явище в природі для нього сповнене глибокого смислу й незбагненої величі. Дідусів світ — світ прекрасного, божеського призначення, світ сонця й радості, світ любові й терпимості, світ, де людина велика й поза Божою волею недоторкана... Де найбільшим злом є наступити ногою кузку, тобою не сотворену... Тому він бере бедрика на долоню й тримає його проти сонця, щоб він полетів. "Ну ж, лети-лети!" І через те дідусеві так тяжко й так не хочеться цей світ покидати, хоч він всіма й забутий, покинений, самотній. І вбогий, вбогіший, аніж кузка... Ніхто його отак не візьме на долоню й не скаже: — "Лети-лети!". Але він того й не потребує. Він тримається, як патріарх, як володар землі, й неба, і цих лук, хоч нікому те навіть не приходить в голову — визнати за ним такі прерогативи. Але хіба те має значіння!..

Дідусь в'яже ятерину, як та Парка тче нитку людського життя... Але ця ятерина всього тільки на карасів.

Проводжає дідусь Андрія так, як і того бедрика:

Пригортає його тремтячою рукою за плечі, посміхається в очі й каже: "Ну, йди, йди... З Богом!"

.....

Карцер стоїть, зімкнувшись тісним ромбом, як показник людського безглуздя, як доказ, що світ таки старіє, але не дідусів прекрасний світ старіє, а інший світ, про існування якого дідусь навіть не припускав. Світ злоби й зненависті й тому приречений на передчасну старість, через отруйну злостивість неповноцінних. Але світ злостивих все-таки безсилий проти світу ясних серцем і гордих.

Людській душі і в карцері добре. Бо можна її відібрати від світу, але не можна відібрати світу від неї. Це неможливо, поки та душа жива.

.....

Дні десь спливають, але Андрій не знає, скільки їх минуло. Він уже думає, що це буде тривати вічність, аже поки він не випариться звідси, не щезне якимось чудом, силою своєї уяви, своєї віри в прекрасне, своєї волі до життя й цвітіння, нарешті, втручанням якоїсь сили втраченого й до болю любленого світу, що однієї миті розсуне ці стіни, рятуючи свого фанатика, і... вранці прийде варта змінитись, відкриє двері й побачить порожній цементовий ромб.

Андрій посміхається — як шкода, що минув вік чудес, вік чаклунів і характерників... Але одне "чудо" все-таки йому приступне — чудо втечі з цих мурів душею, чудо абстрагуватися від них. Минають "поверки" через підняття сукнинки в віконечку, змінюються вартові, відбуваються раз на день візити до умивальні, де Андрій утирається брудним рукавом, — і знову настає темрява, а в тій темряві зацвітає втрачений світ.

.....

Хвилі Ворскли і місячне сяйво на них. Скрип уключин, і мерехтіння весел під місяцем, і блиск крапель, що срібними ланцюжками спадають з весел на малахітову поверхню. В імлі травневої ночі, в серпанку легеньких туманів річка стала безмежною, як море, і вони по ній плывуть... Вони відбилися від гурту галасливої, дзвінкої, безжурної молоді, що святкувала троєцький день на ріці, на човнах, на зелених травах, на вкритих деревами й квітами сонячних берегах, — вони відбилися й плывуть самі собі, крізь місячне сяйво, крізь серпанки туманів — Микола веслує, Сергій на стерні, Михайло меле якісь нісенітниці, а він — Андрій — опустив руку в воду й дивиться на замріяний Катеринин профіль. Вода дзвенить біля руки, а їй вторить серце... Вони щойно скінчили пісню й луни ще десь стрибають ген-ген далеко по ріці, по невидних дібровах і гаях, межи будівлями монастиря, що маячить на горі, дістаючи трьома банями місяця. Старші брати ехидно кепкують з Андрія, "на здогад буряків", але то так, щоб жартувати, бо їх безперечно беруть завидки... Бо, якщо вони сидять в цьому човні, а не лишилися там, з галасливою юрбою, то саме тому, що тут сидить Катерина. А Катерина сидить тут тому, що тут Андрій.

А Андрій є наймолодший, і шкода, що така гарна дівчина так в нього безтямно залюблена. Андрій про це знає, як знає й про те, що брати все-таки бажають йому щастя й кепкують тільки для того, щоб їх обох підбадьорити. Щоб сказати те, чого двоє здурілих самі не сміють собі сказати... Але таких речей зовсім не треба говорити. Коли серце зацвітає вогнем, коли груди розпирає мимовільна радість від одного тільки погляду, від однієї тільки rischi обличчя, видної в профіль, від однієї тільки думки, що хтось тут сидить зовсім близько, такий безмежно дорогий і такий любий, — тоді слова бліді й зовсім зайві. Не треба. Нехай так пливе човен, нехай він кружляє в місячнім сяйві, й нехай кружляє й тремтить божевільне серце в припливах ніжності, смутку, надій, тривоги, чекання чогось недосяжного й не по-земному прекрасного...

Вони плывуть, гойдаючись на хвилях, і срібні зірочки капотять з весел в малахітову безодню...

На шістнадцятий день Андрія забрали з карцеру. Андрій би не знав, що це був день шістнадцятий, так добродушний простяк вартовий його поінформував зітханням:

"Ну-ну... Аж шістнадцять днів висидів, а чотири, мабуть, збавили... Зараз підеш нагору!"

Дійсно, скоро прийшли аргати й забрали Андрія. Андрієві було шкода покидати ці чотири такі тісні й такі в той же час просторі стіни, коли він побачив, що його повертають "до життя", і подумав, що його там чекає. Ця милість була насильством, укравши в нього зароблених чотири дні спокою.

За ці шістнадцять днів самоти, замість вимучитись, Андрій тільки зміцнів фізично й зміцнів душею і тепер ішов "нагору" досить бадьорий. Лише мружив очі від денного світла та злегка заточувався, бо від того світла й від незвичного руху заверталася голова.

— Ну-с... — промовив Великін чемно, занадто чемно. — Сідайте.

Під серцем занудило. Ах, благословенний карцер!.. Андрій зрозумів, що йому не буде пощади, коли починає, та ще так чемно, розмову Великін, той, кого він так гарно перехрестив шістнадцять днів тому. Хоч цього вже не видно по Великіну — жодних слідів, як не видно наслідків того хрещення й в голосі, ніби не видно. Проте Андрій добре знав цього чоловіка й його психіку. Ласкавий тон — це зловісна прелюдія. А може, тому це, що в кімнаті присутній Фрей і нач. Н-ського району Сафигін? Всіх їх четверо — четвертим був Сергєєв.

— Ну-с, — вів своє Великін. — Так, може, ви нарешті підпишете протокол, а? А разом і протокол про закінчення слідства на підставі ст. 200-ї, а?

Андрій тихо, але категорично попросив "справу" для ознайомлення. Він "нічого не має проти підписування протоколу про закінчення слідства", але категорично проти протоколу зізнання, а тому, посилаючись на закон, на ту саму статтю 200-ту, він вимагає "справу" для ознайомлення. Це його право.

Великін здивувався, всі інші зробили іронічні міни. А тоді Великін зайшовся реготом:

— Юристом вже став!!! Зараз-зараз ти дістанеш справу... А як же!.. Ах ти ж!!

— Ніякого протоколу про закінчення слідства не може бути, це помилка! — буркнув Фрей.

— Та то я так, — засміявся Великін, — до закінчення ще далеко! Ого! Я хотів перевірити цього мудреця... Ну-с, так облишмо жарти. Ви мусите підписати попередній протокол, зміст його вам добре відомий... Він написаний на підставі ваших щиросердних зізнань... Чи ви хочете сказати, що перед нами ви щиросердно не зізнаєтесь і не зізнавалися?!

— Той протокол, що ви написали, належить вам... — промовив Андрій твердо.

— Не може бути! — зіронізував Сафигін. Андрій подивився на Сафигіна, на Фрея, на двох інших і побачив той самий вираз на всіх обличчях — бажання, щоб той протокол було підписано і то такий, який він є, і то за всяку ціну. Так, вони всі в цьому зацікавлені, дуже зацікавлені.

— Ні, — сказав Андрій, зітхнувши. — Згідно з законом, я підпишу лише той протокол, який буде написаний моєю власною рукою.

— Що? — здивувався Фрей. — То ви маєте якісь свої закони? Ви не довіряєте слідчим? Ви мусите довіряти слідчим!.. Тут с в о ї закони... Що це таке?

— Ви прекрасно знаєте, як багато підстав я маю довіряти слідчим...

— Добре, — обірвав Великін. — Ви підпишете протокол! І баста!.. Крім того, ви підпишете ще окремий протокол про терор, dokonаний ось тут. Чи, може, ви й це станете заперечувати?

— Ні, я можу це повторити...

—Що повторити?!

— Не ламання стільців, а повторити свідчення про те, що мною тут dokonано, і підпишу протокол, якщо він буде об'єктивний... Будь ласка...

— А-а... — скривився Великін. — Ти, може б, хотів би мене посадити на лаву

підсудних? Тихіше на поворотах... (При тих словах Великін метнув злим оком на Фрея і відкарбував) — Вдруге за тебе не буде кому заступитися!".. Ха-ха-ха!..

Очевидно, Фрееві було вкручено хвоста за його великодушність, проявлену шістнадцять днів тому. Це Андрій збагнув з недвозначного натяку Великіна.

— Слухайте, Чумак, — кинув понуро Сафигін, — якщо ви любите свою матір, а ви її любите, як і вона вас, — то покиньте опиратись і робіть те, що вам пропонують... Ви пам'ятаєте мою пораду ще там?..

Андрій спалахнув, він хотів сказати божевільну фразу:

"Так, я пам'ятаю й безмежно здивований, що ти такий хам!", але стримався й замість того меланхолійно промовив:

— Я взагалі добре пам'ятаю всю нашу розмову "там"...

— От і чудесно, — глузливо засміявся Сафигін. — Але ви забули одну деталь, ви її добре пригадайте — і тоді ви перестанете опиратись...

Андрій пильно подивився в обличчя Сафигіна, але не зміг угадати, на яку він деталь натякає... Потім подумав: "Може, він натякає на оригінальне поставлене тоді ним запитання про братів? Може, йому відомо про зустріч з Катериною й він хоче тим його розіграти?" Хтозна, з обличчя Сафигіна нічого не можна вчитати. Але Сафигін в цей час вчитав з Андрієвих очей безодню презирства й зненависті до себе й недобре нахмурився, закусив губу теж презирливо.

Андрій хотів чемно запитати в Сафигіна, як там йому полюється на його — Андрієвих— сагах, але в цей час закричав несамовито Великін:

— Встать!! Підійти до столу!..

Андрієві не лишалося поки що нічого, як підійти до столу.

Великін обмокнув ручку в чорнило й подав йому:

— Будь ласка... Ось тут... Ну!? Підписуй!

І одноразово з Великіним почали напосідати всі:

— Підписуй! Пиши! Ну, ж! Ну!.. — кричать всі так, наче везуть тяжкий віз нагору.

— Пиши, гад!! — не витерпів і схопив дубову палицю Великін.

Андрій зблід. Подивився по черзі — на Сафигіна, на Фрея, на Сергеева, на Великінову руку з палкою— і... Зламав перо об стіл.

Запанувала тиша. Фрей натис на гудзик електричної сигналізації. Тиша. Сафигін став у позу, заклавши руки за спину й нагнувши, як бик, голову... В коридорі швидко затупотіли ноги, й зразу за тим до кімнати вдерлося чотири "молотобойці" — особливо добірні хлопці з кулаками, як довбня... Як тільки хлопці влетіли до кімнати, Сафигін ударом ноги звалив Андрія на підлогу... і пішла карусель. Чотири молотобойці розпластали Андрія на підлозі перед столом, Сергеев положив протокол на столі скраєчку, а біля нього нову ручку з цілим пером, а тоді Сафигін з Великіним залізли на стіл, приготувавшись стрибати звідти на Андрія, й майже в один голос прокричали:

— Ну?! Підпишеш?! Підпишеш?! — раз!.. Підпишеш?—два!..

Андрій дивився на них несамовитими очима, відчуючи свою смерть, схлипнув безпомічно і, коли вже вгорі ноги відділялися від столу, встиг крикнути божевільно й

розпачливо:

— Стрибай, г а д, на груди!!! — і в ту ж мить шарпнув руки, вирвав їх з-під колін тих, що тримали, схрестив на животі й піддав всім тулубом назустріч... Сафигін сковзнув чоботом і покотився по підлозі. Великін теж упав, скинутий ривком саме в той момент, коли його ноги вдарилися об груди.

Зчинилось ревище. Чотири молотобойці насіли на руки з усієї сили, а Сафигін і Великін ползли знову на стіл, божевільно матюкаючись. Андрій бився одчайдушне, панічно, по-звірячому ревучи й намагаючись вирватись із залізних лабет. Але гай-гай... Вони ще раз стрибнули...

Кінчилося все тим, що Андрієві зламали ребро й непритомного вкинули до камери сорок девятої...

Протокол лишився на столі непідписаний...

І на цей раз непідписаний.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

I

Хвилі Ворскли, і місячне сяйво, і журні акорди Бетховена, й млосний морок липневої ночі над містом його дитинства, і сірі коні в яблуках, і мерехтливі очі, повні великих сліз раним-рано в дворі райвідділу, — все це пливло разом з вогненними колами, мішаючись в сліпучий, гарячковий хаос, а над усім — соната Бетховена... Мрійна й розгойдана, як глибока журба. І чийсь понурий і терпкий голос:

"Це Катерина!" — Такий понурий і терпкий голос, як прокурор.

Цебто — зрадила його Катерина. Але не було певності в тому голосі, лише був пекучий біль, сліпий біль. Зацьковане серце, дезорієнтоване геть остаточно, не йняло віри, а свідомість переконувала, що це, мабуть-таки, Катерина. Так виходить з натяків слідчого, а особливо з єхидних реплік Сафигіна. І дедалі все настирливіше лізла ця певність, хоч серце й не згоджувалось, і в той же час те серце зраджувало глибоко затаєну радість, що то не брати його продали. Ні, не брати! Не брати!

"А хто?"

"Катерина"...

Це ніби хтось говорив інший. Говорив тихо-тихо й плакав. Плакав журними акордами далекого рояля, сховався у млосній темряві зливою журних голосів, немов блискучими краплями сліз дівочих. І вже обурювався й закипав гнівом, протестом, мстивою злістю, гірким полином прокляття й безвихідного розпачу...

Й знову все поверталось до вихідної точки:

...Хвилі Ворскли, і місячне сяйво, і сині очі, повні великих сліз, і повинь журної сонати...

Андрій маячів у гарячці, напівпритомний. Маячів, але не втрачав свідомості остаточно. Він лежав у кутку, а над ним побивалися товариші — лікар професор Литвинов, Давид, Руденко. Не добившись лікарської допомоги ззовні, вони рятували самі, як могли, Андрія. Литвинов, хоч був і терапевт з вузького профілю, але в цих умовах міг бути й за хірурга, тільки, на жаль, мав він лише самі голі руки. Проте він з

тими голими руками зробив дещо. Він намацав зламане ребро, на щастя це було одне з крайніх, і, як міг, направив його, потім зробив з мокрого рушника моргулю й підібгав її під грудну клітку та й прив'язав другим рушником.. Проробивши цю операцію, вони (товариші) притримували перев'яз весь час на зміну, щоб не сповзав, вартували терпляче й безкінечно, прикладали до чола холодні компреси. Андрій то приходив до свідомості, то знову впадав у забуття. Крім зламаного ребра, йому було наступлено й пошкоджено грудну клітку взагалі, прим'ято легені й він відкашлював кров'ю. Коли б не це, то саме ребро не вибило б його так з колії.

Литвинов мацав Андрієві груди, слухав клекіт у них — і тільки зітхав. Щоб повергнути такого атлета в гарячку, треба було піднести великий, дуже великий келех гіркої! А Петровський дивився, не відводячи очей, і беззвучно ворухив безкровними, старечими губами...

Могутня порода й твариняча живучість брали гору. Скоро Андрій зринув зовсім з гарячкового хаосу, як з дна моря, й вже тримався на поверхні. Ним володіло страшенне бажання жити. Жити! Встояти в цій боротьбі. Перемогти. Перемогти за всяку ціну! Ще недавно він хотів кинутися зі сходів сторч головою і втекти від мук, а тепер, коли переступив уже був через рису, за якою смерть, він хотів жити. І не від страху перед смертю, а від страшної зненависті хотів жити.

Гарячка остаточно спала, прийшов звірячий апетит, і Андрій пожував усі шкоринки, які тільки були, лишившись від пайок, що їх йому зберігали товариші за всі дні.

Він весь час лежав у кутку, і його вже не зганяв наглядач, бо не міг зігнати, щоб він не порушував тюремного режиму. Вся камера переживала його лихо й співчувала йому. Хіба-що тільки один Узуньян не міг приховати мстивих чортиків у очах, злорадів, що Андрій умирає... Але не вмерши в перший день, Андрій взагалі вже не мав наміру умирати. Чіплявся за життя беручкими руками. А душа його випростувалася сильна й загартована. Непокірنا його душа.

Три дні вязні викликали лікаря і безрезультатно. А на четвертий день лікар з'явився. Десь уранці, після роздачі чаю, відчинилася кормушка й у камеру заглянула людина в пенсне і в білосніжному халаті, тримаючи слухове приладдя в руках —тонюньку гумову рурочку. Померехтівши люстерками пенсне, людина спитала по-російськи, злегка сюсюкаючи:

— Кто сдесь бальной?

— Ось лежить у кутку, — промовив Охріменко, зрадівши:—зайдіть! Будь ласка, зайдіть.

— Пускай падайдыот.

— Зайдіть, бо він не може встати.

— Нічево, нічево, пускай падайдыот! —обірвав лікар Охріменка грубо.

— Та ви людина чи?! — визвірився Голіят. Та тут Охріменка спинив Андрій:

— Нічого, не хвилюйтесь. Я от зараз...

Перемагаючи біль і млюсть, Андрій встав з допомогою Давида, а тоді, одсторонивши

його рукою, підійшов до дверей.

— Я "бальной".

— Ви бальной? Хорошо. Что с вами?

— Ребро зламали.

— Где же вы его сламали?

— Не я зламав, а мені зламали.

— Упали?

— Ні, кинули!.. Стрибали!.. Гасали!..

— Гм... Это хорошо. И что же вы хотите?

— Як то? (Андрієві заклекотало в грудях). Без сторонньої лікарської допомоги.

— Кто ваш следователь?

— Сергеев.

— Ага... А вы показания давали?

Від несподіванки Андрій похитнувся. Не міг знайти слова, тільки клекотав легеньками. Подивився якусь мить мовчки в блискуче пенсне, поворушив губами, а тоді, так і не знайшовши потрібного слова спазматичне хлипнув горлом і раптом харкнув у те пенсне кров'ю.

Лікар шпарко гримнув лядою кормушки, закрив її перелякано, а Андрій поточився, трохи не впавши. Його не підтримав ніхто, бо всі були приголомшені фіналом лікарської візити. Серед цієї загальної розгубленості Андрій доплентався до свого місця й ліг. Заплющив очі й так лежав. Йому стало до всього байдуже.

Так скінчилася лікарська візита.

"Помічник смерті", — промовив хтось пригноблено, все ще дивлячись на кормушку, не ймучи собі віри.

Всі були певні, що Андрієві вчинок дорого йому обійдеться, що його зараз заберуть з камери і, якщо не розстріляють зразу, то доб'ють, додавлять чобітьми.

Але нічого не сталося. Може, тому, що лікар занадто мала фігура, а може, тому, що слідчому не входило в план добивати зараз Андрія, бо він йому потрібен, бо він був величезним капіталом, на якому слідчий мав зробити кар'єру. Кара прийде, але згодом. Це буде занесено Андрієві в загальний рахунок, обтяжуючи протокол обвинувачення реальним злочином. Далекі, слідчий тішиться з цієї нагоди, десь потираючи руки. Власне, такої думки був Андрій і не хвилювався. Він дуже добре знав логіку цієї костоправні, як знав і те, що тут лікарів у звичайному розумінні слова не існує. Це лиш помічники слідчого. "Показання давали?"

Він хотів поділитися цими своїми думками з товаришами, але подумав і стримався. Навіщо. Після інциденту з лікарем ніхто не приходив тягти його на цундру, але щось занадто часто хтось підходив до дверей, і зазірав у вовчок, і слухав біля дверей. Андрій міг іти на парі, що то хтось підходить спеціально дивитися та прислухатися до нього. Може, навіть слідчий. Може, начальник тюрми чи начальник групи. Хтось, хто хоробливо цікавився, як почувається його жертва. Аж геть вже згодом, як візити до вовчка припинилися, Андрій тихо, знічев'я, так, щоб розважити товаришів, ніби між

іншим, пильнуючи, щоб не пришили йому камерної агітації, розповів, як сім років тому десь... в "румунській Сигуранці"... "один божевільний юнак" змагався з лікпомом. Він змагався взагалі тоді з цілим сонмом слідчих тієї "Сигуранці", доведений ними до крайнього ступеня нервового напруження й відчаю, розгадуючи тваринячим своїм інстинктом всі підступи своїх мучителів. Він в боротьбі за своє існування викував свою думку, як лезо бритви, й розпорював нею, як хірург ланцетом, всі ходи слідчих, зводячи всі старання їхні нанівець, глузуючи з них. З тією його аналітичною думкою, з тим його шаленим спротивом людини, що боролась за життя й за честь свою й своїх ближніх, всі найгеніальніші слідчі, що знали по кілька мов, не могли дати ради. Ані залякування, ані моральні тортури, ані провокації не могли ані притупити його зброї, ані зламати. І от тоді з'явився лікпом. Це була білява мовчазна дівчина з великими, ніби трохи переляканими очима, в білосніжному халаті. Вона приходила щодня з скринькою повною медикаментів, відкривала кормушку і, наливши якоїсь рідини в чарочку, простягала мовчки її юнакові. Вона тримала чарочку в ніжній дівочій руці й промовляла тихим, непевним голосом:

— Бром.

В'язень потребував броду, бо бачив, що йде до божевільня від пекельної нервової перенапруги. Але він помітив за спиною дівчини, геть далеко в коридорі, начальника відділу, що пильно дивився в спину лікпому, а ще помітив, що рука в дівчини тремтить і що очі її занадто печальні. Думка шалено трепетала, шукаючи виходу. Не взяти не можна, бо доберуть іншого способу, взяти й випити — теж не можна, бо інстинкт бив на сполох, що в тій чарочці його згуба. Замах на його інтелект, на його розум. Тоді в'язень, усміхнувшись до дівчини, брав чарочку й перехилив її в рот, удаючи, що ковтнув. А як кормушка закривалася й печальні великі очі зникали, в'язень носив рідину в роті по камері доти, доки не переконувався, що за ним вже ніхто не стежить, і потім виливав її в парашу. Після тієї рідини в роті ще довго лишався паскудний, неприємний присмак. То був не бром. Власне, то був бром, але з якоюсь підступною домішкою. Доводилось довго полоскати рота, доки той присмак зникав. Так повторювалося з дня в день. Іноді кормушку відкривав начальник групи й лагідно питав:

— Ну, як справи, як ви почуваетесь? — і посміхався самими очима.

— Дякую, — відповідав в'язень чомно й теж посміхався привітно.

Минали дні, і "бром" не діяв. Тоді з'явилися цигарки. Власне, їх видавали й раніше весь час, щодня по десять штук — арештантська пайка. І були вони досить добрі. Цигарки для в'язня — то велика радість, то найдорожча річ у світі. Але одного дня ті цигарки змінили трохи свій вигляд і смак. Назовні ніби було все в порядку і треба було надзвичайної чуйності й пильності, щоб щось помітити. Але арештант одразу помітив, що щось не гаразд. З одного боку ті цигарки ніби були трохи підмочені чимсь масним, а тоді просушені. В'язень дивився на рудуваті підпливи й думав про печальні очі лікпому. "А може, то випадково, десь підмокли в скринях?" Припалив обережно одну, набрав у рот диму й випустив. Паскудно. Нехай полежать. Чекав на кращі. Другого дня цигарки

дано такі самі, з рудуватими підпливами. Третього — теж. Тепер щодня стали давати припсовані цигарки. Десь, видно, зіпсувалася ціла фабрика. В'язень кришив цигарки дрібно й викидав геть у парашу, а сам кутив "бички", які випадково знаходив у вбиральні.

Але він не тільки кришив цигарки й викидав до параші, а ще й просив щодня в чергового добавки цигарок і їх йому давано з радістю, таких самих, з рудими підпливами.

А лікпом, не припиняючи своїх візит з чарочкою брому й бачачи в'язня в доброму здоров'ї, вже робила здивовані очі.

Кінчилося все тим, що старший слідчий, викликавши його на допит, розкричався несамовито з невідомої причини й назвав його "останньою сволоччю".

На тлі цієї Андрієвої новели недавня візита лікаря не потребувала ні для кого коментарів з його отим:

"Показання давали?"

Лиш Азік спитав знічев'я:

— Так де ж це було? І хто був той хитрий в'язень?

— Це було в румунській Сигуранці, а в'язень — був такий...

— А хіба там були лікпоми?

— Напевно, були! — ствердив Охріменко авторитетно і засміявся: — От мерзавці! Фашистська сволота!

І Азік і всі інші прекрасно знали, що не про Сигуранцу мова, але спробуй тут заперечити, що Сигуранца не "фашистська сволота". Всі в душі потішалися з Азіка і на рахунок Сигуранци надавали смертоносних реплік, не згадуючи й словом про недавню візиту лікаря з його "показання давали?", так, ніби його й не було в природі.

Андрій мав відпустку. Гримання засувів і біганина в коридорі його не обходили. Він лежав цілісні дні й думав про свою справу. Як довго ще ця його епопея триватиме? І що там роблять брати?.. І що там могла втнути Катерина?.. А може ж, то не Катерина? Та тільки ж... Раптом пригадував деякі подробиці, на які натякав слідчий, а потім Сафигін. Лише хтось вхожий до їхньої родини міг знати про ті подробиці — це міг бути тільки хтось свій! Тільки свій! І от... Після того як йому поставили вимогу завербувати братів до фабрикованої військової організації, підозріння до них відпадає. То тоді, значить... Ах, як це боляче!.. Невже вона могла втнути щось? Вона могла зробити це з глупоти, з наївності. Вона жінка... Вона могла стати жертвою провокації або шантажу Сафигіна тощо. Адже ж вона секретар райвідділу НКВД.

На душі паскудно... Але що ж, буває... Думав журливо й зітхав, — вона жінка. Хотів викреслювати її геть з пам'яті, але не міг. Викреслював живосилом і — не міг. Бо вірив і не вірив. Гарячково думав, передумував — вірив і не вірив...

Може, вона має до нього якийсь жаль? Може, помилилася в нападі вірності органам, в яких працює, і тепер уже немає вороття? Перестаралась, служачи вірою й правдою "урядові й партії". Може... Все буває... Та тільки ж от не вміщається в серці, щоб щось могла втнути його Катерина...

Від думок ломило скроні. Потім вир думок погасав і приходила тиха журба. Добре. Нехай. Він уже за всіх покутуватиме. Він упреться і стоятиме до загиби. А вони — нехай будуть щасливі... Андрій вже не мечеться серцем, а лежить у забутті. Хтось ніжно грає журну сонату Бетховена, огортає жалем і мрією змучене серце.

"Ах, хто ж то так прекрасно грає?!"

Ніхто не грає. Андрій розплющує очі й дивиться по камері. В стіні гудуть вентилятори. Зарудний розповідає тихим голосом про Петропавлівську фортецю, в якій він сидів, і всі його оповідання слухають, як фантастичну казку. Оповідання про легендарну, овіяну жаскою славою, найстрашнішу в колишній царській імперії Петропавлівську фортецю. І видається те оповідання в'язням тюрми країни соціалізму — найкращої в світі країни, що повстала на руїнах найреакційнішої імперії — неправдоподібним... А Зарудний розповідає... Вони сиділи в казематі, справжні політичні в'язні, посаджені Сатрапами Миколи Романова за спротив системі. Камери їхні не закривалися, й вони ходили один до одного в гості, грали в шахи й преферанс, дискутували, писали книги, читали книги, дістаючи їх легально з волі. Вони мали й бібліотеки. Вони не їли тюремних харчів, якщо не хотіли, а діставали харчі з волі... Обід, приносив на замовлення наглядч з ресторану. Обід. Чудесний Людський обід. Вони мали побачення. Вони писали листи... Вони кричали на тюремну адміністрацію й лякали її голодівками... їх тюремники боялися... А головне — обід! Обід можна було не їсти тюремний...

— А який був обід?!

— Який був обід?..

Краснояружський облизується. Всі просять описати обід.

Зарудний описує обід... Шніцелі... Голубці або пельмені... Солодке...

Ні, це неможливо! І це неправдоподібно! Цього ніколи не було.

— Не може бути! — каже Краснояружський, не втримавшись. — Не може бути, бо якби були такі тюрми, то всі б з волі пішли жити до тюрми. Пішли б з ентузіазмом! Всі б пішли. І я б перший пішов! На все життя. Й писав би хвалебні оди тим, хто такі тюрми для нас здобував би. Бо це ж соціалізм! Ви брешете, товаришу доценте! Скажіть, що ви брешете.

Занудний схиляє голову й каже, зітхнувши тихо:

— Так, друзі мої... я брешу. Хай це буде казка... Це казка, друзі мої...

І марево зникає. Марево золотого Ельдорадо, ім'я якому Петропавлівська фортеця, зникає, а натомість виступає дійсність з хмарами роздушених блощиць по стінах, із сопухом, із звалищем пітних тіл, з нервовим тремтінням від найменшого шереху за дверима, з проклятим вовчком, з розчавленим фізично Андрієм, з пекельним голодом, з вовчими вогниками в очах...

В камері весь час рух. Менший вдень, більший вечорами й ночами. Когось беруть, когось приводять.

Приходько й Литвинов, попідписувавши "двохсотку", пішли на трибунал. Тільки тепер виявилось, що вони по одному ділу. Перед тим як іти на трибунал, їх гарненько

поголили, звеліли причепуритись, а ще — перед тим як йти на трибунал, їх викликав слідчий, був дуже чемний, напував їх молоком і частував цигарками, та все попереджав, щоб вони ж трималися так, як і на допитах, і все підтвердили, щоб не підвели. І їм це буде зараховано. Їм буде легка кара, як людям, що довели свою лояльність, щиро і розкаюючись та признавши всі свої провини, — цебто за те, що зразу й так легко "розкололись". Найбільше що їм буде, запевняли радісно Приходько й Литвинов, йдучи на трибунал, — їм дадуть по п'ять років. Так запевнив слідчий чесним словом.

Теорія Литвинова тріумфувала. Теорія про те, що ліпше дістати п'ять років і вижити, аніж бути роздавленим і загинути.

Виходячи й прощаючись, Литвинов гаряче тиснув усім руки, а особливо Давидові, й зі сльозами на очах шепотів:

— Ах, послухайте мене, юначе! Ви молодий, і мені вас шкода. Послухайте мене...

Вони пішли. Пішли на трибунал, окрилені чесним словом слідчого. Всі були певні, що вони чисті, як кришталь, і бажали їм щастя. І бажали їм витривалості, перенести ті п'ять років, уготованих їм невідомо за що, і вернутися назад до своїх рідних, до людей взагалі зі своїм таким щирим і добрим серцем. Ніхто вже їм не клав на карб, що вони так ганебно "розкололись".

А надвечір... А надвечір повернувся інженер Ляшенко й приніс із "брехалівки" вістку, що

П р и х о д ь к а, й Л и т в и н о в а, й ц і л у г р у п у — в с ю ї х н ю "о р г а н і з а ц і ю"

п р и р е ч е н о д о р о з с т р і л у т а що Литвинов умер від розриву серця на місці.

Це було приголомшуюче... Отак от їх і не стало...

Камера сорок дев'ять лишилася прекрасного оповідача всесвітньої літератури й першорядного лікаря.

Всі були безмежно пригноблені й не дивились одне на одного — теорія професора Литвинова трагічно скрахувала. І всі, хто мав надію, як і ті нещасні, зів'яли, немов спаралізовані.

Давид сидів коло Андрія й тихо гладив його руку.

Ніхто не проронив ні слова, почувши трагічну вістку, лише Азік, сполотнівши, промовив:

— Цього не може бути...

А Давид видушив з горла якомсь по-дитячому, з трагічним протестом:

— Ах, професоре, професоре!.. — і сидів коло Андрія, й тихо гладив його руку. Горнувся до нього всією душею.

Теорія Литвинова й Азікова карта була бита, а Андрій дістав ще раз підтвердження, що поза тією лінією, яку він обрав і на яку поставив Давида, немає рятунку. Він потис мовчки Давидову руку, немов хотів повторити вже сказане колись: "Ліпше умерти раз, умерти гордо, з незламаною душею, аніж повзати на колінах і вмерти двічі — морально й фізично. Але в першому варіанті ще є шанс взагалі не вмерти".

— Давиде! Ви ще маєте шанс... — прошепотів Андрій. І хоч він не скінчив думки, але Давид його зрозумів і сприйняв його слова, як і потиск руки, всією своєю фанатичною юнацькою душею, відповівши на потиск гарячим потиском. Він прийняв Андрієву філософію безповоротно. Якщо він перед тим почав був вагатися від тортур та від постійних умовлянь Литвинова, то тепер те все одвіялось, як пружина від сильного подуву вітру. І так само одвіялися всі найменші сумніви та невірні шукання компромісів у Андрієвій душі.

У них немає вибору. В кожного, хто хоче зберегти свою душу й тим перемогти, немає вибору. І не може бути ніяких компромісів.

Ребро погано заживало, в грудях грали пищики, сила прибувала мляво, а Андрій вже готувався душею до нового туру ходіння по модерному пеклу. Але його ще не кликали, хоч кожної хвили, без сумніву, могли покликати. В очікуванні нового виклику Андрій перебирав усі варіанти спротиву, готуючись до всіх можливих метод морального наступу на нього, до всіх можливих "матеріалів", зібраних проти нього, до всіх можливих доносів та свідчень. Не все ж триватиме биття, прийде час, коли його торпедуватимуть різними "речовими доказами", "свідченнями однодумців", навіть очними ставками. Він уже знав про існування спеціальних штатних т. зв. "очкарів", тобто підставних свідків, які виступають проти упертих і затятих "ворогів народу", даючи такі свідчення, які потрібні за планом слідчих, щоб таким чином довести провину в'язня, а водночас довести й уперту його "злісну" боротьбу проти органів пролетарського правосуддя" та "революційної охорони", за що належиться подвійна кара.

Але про нього, мабуть, забули. Не кликали. І те сказати — в цім комбінаті проходить безкінечний потік людей, веремія, хаос, так що його могли й забути.

Та його не забули.

В дверях з'явилося четверо оперативників з брезентом. Ніхто не говорив "на Ч", лише один сказав: "Де? тут, котрий хворий?.. До лікаря!" — і всі посміхнулись. .

Звикши, очевидно, що в таких випадках не обходиться без баталії, всі четверо зайшли до камери й приступили до Андрія. Андрій ще не встиг зорієнтуватися, як його взяли за руки й за ноги й потягли в коридор. Та він і не опирався. В коридорі його поклали на брезент і понесли, як в лантуху, скалозублячи між собою. Лежати було страшенно незручно, брезент черкав об підлогу, крім того, від перегибу його шарпнув страшенний біль, і Андрій, не витримавши, закричав:

— Стійте, чортові сини! Я сам піду.

— Нічого, — промовив котрийсь безобидно й діловито, — лежи, який приткий! Ще находишся, дурню!

Але Андрій все повторював свою вимогу, лаючи своїх носіїв на чім світ. Та те не допомагало.

— Нам приказано тебе принести, — промовив той самий голос, — значить, ми повинні принести, лежи й не дригайся!

Але, знісши на п'ятий поверх, вони все-таки його пустили і він пішов по коридору

власними ногами, а оперативники йшли за ним з брезентом і спостерігали з чисто спортивним інтересом — впаде чи не впаде?

Не впав. Власними ногами зайшов у двері, на які йому показано, і опустився за ними на стілець, не чекаючи запрошення, — тут він закашлявся, і, боячись, щоб з горла не пішла кров, задер лице вгору й закривсь руками. Голова йшла обертом!

Хтось підійшов, взяв за волосся й поклав його голову на бильце стільця, а тоді підніс шклянку до уст. Андрій звів голову — перед ним стояв кремезний чолові'яга в уніформі, в руках тримав шклянку, обмазану з одного краю кров'ю.

— Кінчаєшся? — промовив чолові'яга, посміхнувшись. — Пий.

Андрій машинально взяв шклянку, й надпив з неї, й, вертаючи шклянку, побачив за спиною кремезного чолові'яги свого слідчого Сергєєва.

— Ну-с, — сказав чолові'яга, — так як же діла, товаришу Чумак, га? Я бачу, що ти хочеш від нас дезертирувати до Адама. Хіба тобі так тут погано?

— Добре, — сказав Андрій байдуже, так само машинально, як перед тим пив воду. Він дивився на Сергєєва й чекав початку нової чи, вірніше, продовження старої комедії. Чолові'яга пішов зі шклянкою до столу, а на його місці стояв Сергєєв. Він стояв і мовчки дивився в Андрієве обличчя з неозначеним виразом — не то іронічно, не то сумно. Стояв, закривши руки за спину, й ворушив бровами.

— Ну от, — промовив Сергєєв нарешті, — не хотів зі мною жити мирно — маєш тепер іншого слідчого. Прошу любити і жалувати. — І посміхнувся іронічно. — Аж тепер ти оціниш, кого ти втратив у моїй особі. Ти глянь, брат, якого тобі чорта дали замість мене! — Засміявся. Постояв ще якусь мить, спостерігаючи, яке вражіння справили його слова на Андрія, й відійшов до вікна. Вражіння його слова не справили ніякого.

Сергєєв відійшов з-перед очей до вікна, і тоді Андрій побачив, що це не та кімната, де він бував раніше, а інша. А перевіривши погляд до столу, побачив, що за ним сидить людина дійсно відмінного вигляду. Не подібна, правда, до чорта, але могутньої будови, широкогруда й широкоплеча, з кулачищами, мов глечики, з вольовим, твердим обличчям, з крилатими чорними бровами. Людина сиділа й дивилася мовчки на Андрія. Дивилася пильно енергійними карими очима, не моргаючи. В тім погляді Андрій відчув колосальну вольову силу, й по ньому перебігла неприємна хвилька — не острах, а така собі неприємна хвилька, щось подібне до безнадії, смутку чи нудьги. А чолові'яга дивився й мовчав. І Сергєєв мовчав, дивився собі у вікно.

Відчинилися двері, й увійшла Нечаєва. Та сама легендарна Нечаєва. Вона сьогодні була якась печальна, надзвичайно бліда, з особливо виразними синцями під очима, розсіяна. Так, ніби мала на душі якесь тяжке горе, що заступило їй увесь світ. Дійшовши до столу, Нечаєва обернулася й наставилася очима на Андрія. Вона довго дивилася на нього втомлено. Помалу втому заступила цікавість:

— Хто це? — нерішуче спитала вона в чолові'яги за столом

— Чумак же знаменитий, — відповів за нього Сергєєв.

— Чумак?! — здивувалась Нечаєва. Придивилась, мружачи очі, ніби короткозора. — А-а, дійсно... Гм...

Підійшла до Андрія, постояла, подивилась ще, нічого не сказала, вернулася до столу, взяла цигарку, постукала мундштуком об ніготь розсіяно й закурила. Довго захлиналася димом. Нарешті знизала плечем і пішла собі. "Нудьгує руда фурія".

— От, бачиш, — обернувся Сергєєв, — тебе вже добрі люди не впізнають, а ти ще опираєшся. Ех ти...

Андрій думав про Нечаєву, й йому здавалося, що ті "люди" вже самі себе не впізнають. На те скидається.

Після сказаної фрази Сергєєв пішов геть теж. А проходячи повз Андрія, зробив щось на зразок реверансу, показуючи рукою до столу:

— Прошу любити і жалувати.

— Та-ак... — сказав чолов'яга нарешті, витримавши довгу павзу після того, як Сергєєв зник. — Ну, давай, брат, знайомитись. Мене звуть Донець. Гарне прізвище?. Козацьке, брат. Ти от інженер, а нічорта не знаєш; от, приміром, не знаєш, що всі прізвища на "ко" — то все шантрапа і смерди, смердячого походження, а котрі не на "ко" — як, от моє, то це все козацького славного роду. Хоча ти теж — Чумак, ну, от і добре, значить, ми обидва козацького роду. Бачиш, нам і бог велів дружити, жити в мирі й згоді. Чи не так?

Слідчий говорив доброю й інтелігентною українською мовою, лише підкреслено грубо.

Андрій мовчав. Він дивився на свого нового слідчого з козацьким прізвищем, слухав його прекрасну українську мову й думав, що цей Донець таки, мабуть, справді козацького, та ще й доброго роду. Расовий. Щось у ньому було від якогось репінського персонажа з картини "Запорожці пишуть листа..." Може, брови, густі, смоляні, як воронове крило. В когось саме на тій картині такі брови є. А може, кулак, грубезний і жилавий, і манера класти його на стіл. В когось там такий самий кулак є. Він мав приємний голос, а інтонація його мови милувала вухо. — Андрій спіймав себе на цьому. "Е, брат, в тебе безнадійно націоналістична душа, й годі її переробити!" Мимоволі, мабуть, через ту мову, через ту інтонацію, з якої дихала степова сила його землі, він просякався довірою до цієї людини. А Донець, ніби відчувши вражіння, яке справляв, говорив ще проникливіше, ще виразніше, граючи найтоншими нюансами своєї вимови, ніби й сам своєю мовою милувався. Бавився. І милував Андрієве вухо полтавським акцентом, з йорго божественним "ль". Він говорив про те, що вони ж обидва робітничого походження і мусять мати спільну мову й спільні інтереси, що він — Андрій — даремно дає себе роздушити замість того, щоб знайти форму порозуміння, адже ж ту форму знайти можна: що вони швидко закінчать цю прикру справу на Андрієву користь, треба лиш викласти всі карти на стіл щиро й знайти пристійний вихід з дурної ситуації, яку сам він — Андрій — через свою упертість ускладнив і т. д. І все навертав до однієї точки — до взаємної довіри, до дружніх стосунків. Питання Андрієвої справи, обвинувачення тощо, як і питання його братів, слідчий не торкався, лише ходив навколо. Натомість налягав на питання другорядні — питання їхніх стосунків.

Андрій слухав і мовчав. Він вчувався в душу цієї людини й намагався її розгадати,

перш ніж щось говорити.

А слідчий намагався прозирнути його наскрізь своїми блискучими, енергійними очима. Повторивши кілька разів запитання, чи згоден він жити в дружбі, і не добившись відповіді, Донець замовк. Зайшла павза. Нахмурившись, слідчий якось посірів, примружився і, витримуючи довжелезну павзу, закурив. А потім зітхнув, стримуючи себе, посміхнувся іронічно й заговорив по-російськи. І вже далі говорив тільки по-російськи, так, ніби він української мови й не знав взагалі. Володів він російською мовою так само досконало. Андрій вслухався здивовано й не міг вловити навіть натяку на те, що ця людина недавно так гарно говорила по-українськи, та ще з таким полтавським "ль", і що ця людина "козацького роду". Говорила вона, мов расовий москвич. Жодного натяку на якийсь акцент. Власне, з цієї мови, енергійної й карбованої, з мови загарбників і володарів його землі, відчув, що перед ним сидить непересічний, глибоко певний себе робітник "органів революційної законності". І вже з інтонації відчувалося, що ця людина говорить від імені диявольської системи, вважаючи себе вірним і авторитетним її стовпом. Він говорив знов про те саме, але вже з іншим відтінком, надаючи словам іншого звучання. Чемного на зовні, але категоричного й погрозового своєю суттю. І говорив уже не на "ти", а на "ви", надаючи тим своїй мові сухого, підкреслено офіційного тону.

— От. І що ж ви мені нарешті на це скажете? — закінчив Донець.

Андрій мовчав. Довго. Нарешті Андрій зітхнув і меланхолійно, задумливо промовив:

— Дозвольте слово мовити.

— Говори.

Андрій подумав про Сергєєва і чомусь так, як це вже було раз, не в силі перемогти бажання поглумитися, промовив меланхолійно-меланхолійно, з павзами:

— Дозвольте... блощицю.. вбити...

— Га?! Де?

— Ось, виповзла з черевики...

Слідчий спалахнув. Нахмурився. Зрозумів, що Андрій з нього глузує. Закусив губу.

— Гм, — скривився в саркастичну посмішку Донець. — Я бачу, найшла коса на камінь. Ну що ж, — зітхнув, — тим гірше для тебе. — І враз рубнув долонею по столу:

— Я тобі не Сергєєв! Ти це затам. — І нагнувшись вперед, запалахкотів очима. — Я не Сергєєв! І вже з-під моєї руки ти не вийдеш живий, чуєш? — Він стиснув величезний свій кулак і поклав його аж на край столу. — Вибирай — або-або; "Не митьєм, так катаньем". Не схочеш по-доброму, так поповзеш рачки. Пойняв? Гм... Що ти собі думаєш?

І засміявся злобно, презирливо:

— Революціонера з себе корчиш... Наївний, смішний і жалюгідний романтик. Ти смішний романтик. А я реаліст. Чув? Блощицю ти можеш роздушити, але пам'ятай, що твоя доля в моїх руках і та твоя доля — то доля отієї самої блощиці. Чув?

— Чув. (Меланхолійно).

— Іч ти! Глузуєш? Добре. Так от слухай, що я тобі скажу. Ти зараз підеш до

камери, бо з таким героєм, як ти є от зараз, мало потіхи мати справу, вичухуйся. А потім ми матимемо "разговор". А тим часом ти все добре обміркуй і прикинь. Ти так легко не вискочиш від мене не те що на волю, а навіть в смерть. Я тебе розмотаю, як повісмо ниток, якщо ти не здасишся. "Коли ворог не здається, його знищують", зятям! Подумай! приготуйся до "або-або". Цебто, або ти здасишся і ми справу поладодимо по-хорошому, подружньому. Або — я тобі докажу, що я козацького роду.

Андрій дійсно посміхнувся.

— Чого посміхаєшся?

— Але ж ми умовилися, що я теж козацького роду.

— Що ти цим хочеш сказати?

— Нічого, — промовив Андрій меланхолійно. — Лише те, що мені б теж випадало довести, що я козацького роду. Таким чином, з вашого "або-або" виходить зачароване коло.

--- Добре. Тоді не буде ніякого "або-або", а лише буде одно — ти здасишся. І я тобі за це ручусь.

Андрій помовчав. Зітхнув.

— Чого зітхаєш?

— Ви мене роздавите, вірю, але... Це буде Піррова перемога, кажучи глибше.

— Як то?

Андрій мовчав.

— Як це розуміти "глибше"? — доскіпувався слідчий.

— Та так, — зітхнув Андрій, ухиляючись. — Мабуть, з того нічого не вийде...

— Гм... Пропавший ти чоловік. Добре. Подивимось. В кожному разі запам'ятай, — в м о ї й практиці ще не було випадку, щоб хтось взяв гору, бодай приблизно. Я от, для прикладу, поставлю тобі альтернативу — визнати, що ти рідний брат Миколи Романова, і ти визнаєш, не зважаючи на абсурдність такого закиду. Визнаєш і власноручно підпишеш.

"Це вже було". Андрій скривився:

— Уявіть собі — я вже це чув і... це банально... Плагіат...

— Нічого, що чув. Почуй ще раз. Від мене. Отож — ти визнаєш, що ти брат Миколи Романова.

— Аж так?

— Аж так.

І це буде стверджувати, що один з нас козацького роду?

— Так. В кожному разі це буде стверджувати, що тут я диктую, а не ти.

— Гм...

— Що?

— Починаймо.

— Ти божевільний! — закричав раптом Донець, зірвавшись з презирливого тону. — Ти маніяк!.. Ні, це ти такий тому, що тобі до всього вже байдуже, що тобою володіє відчай безнадії й гнила пристрація. Але... Але...

Тут Донець похопився, прибрав себе до рук і вже посміхався презирливо:

— Ти напівтруп! Ти спершу прийди до пам'яті й вернися до людського стану. Оживи. Щоб мав що втрачати. А тоді будемо говорити.

Слідчий натис на гудзик сигнального дзвінка й до кімнати вскочив оперативник. Слідчий написав записку й подав оперативникові — "Одведіть в сорок дев'яту".

— Я тебе спроваджую назад до камери і кожної хвилини можу викликати знову. Ти про це пам'ятай і приготуйся до останнього туру твого божевільного гонору. Думай над цим денно і нічно. Бувай.

— Давай пішли, — буркнув оперативник понуро.

В дверях Андрій обернувся, відчувши пильний погляд слідчого на собі. Донець стояв за столом, і пильно дивився примруженими очима услід, і посміхався.

— Бувай! — буркнув він не в тон посмішці і ту посмішку змазав.

— Бувай, — відповів Андрій, але химерного вражіння від посмішки Донцевої змазати не міг.

Так скінчилася перша зустріч з новим слідчим. Щось в тому Донцеві було для Андрія загадкове. Всі його крики й страхання, його не переконували. Гоштаплер? Ні. Тріпач? Ні. Кат? Рафінований кат?. Можливо. Але, мабуть, ні. Найдивнішою була його посмішка. А ще цікавим було, що він ні звуком не обмовився про братів, ані про Катерину, ані взагалі про справу. Ані не почав вести справу одразу, користуючись з Андрієвої протрації. Скидається на те, що це слідчий окремої школи. Може, хитрий з біса і методист. А який по-чортячому певний себе. Він хоче вирівняти сили, не маючи морального задоволення додавлювати вже роздавлену жертву. "Вичухуйся". І цікавість і неприємний холодок огортає Андрієву душу. Можливо, за тією посмішкою нічого не криється, крім одного — він хоче не просто задавити свою жертву, він хоче роздушити саме "я", розтягуючи муки до безкінечності, до остаточного заломлення. Це йому потрібне. Оце, мабуть, і вся суть.

При думці, що його будуть за кожним разом відживляти фізично, щоб давити й давити без кінця, аж поки він не обернеться в тварину, на душі ставало тоскно, й знову приходила думка, а чи не кинутися-таки йому сторч головою десь в прольот межі сходами або отак рвонутися щосили й побігти, божевільно ревучи, та й розбити голову об стіну коридора, як то зробив хтось уже. А може, й не один так зробив. Коли на душі страшно безнадія й тоскний відчай, коли серце тонюнько скімлить у безвихідді, то від такого вчинку стримує лише тонюсінька волосинка, волосинка якоїсь розпачливої безнадійної надії. Парадокс, але виходить, що така безнадійна надія існує. Вона існує в людей, що ходять по сферах цього новітнього пекла. Надто в людей упертих. .

Андрій не побіг з ревом вздовж коридора й не стрибнув униз сторч головою ламати кості... Він пішов до камери сорок дев'ятої "вичухуватися".

Навидовижу міцний Андріїв організм, скріплений фанатичною жадобою жити й могутньою волею до життя, справді "вичухувався". Кашель і кровотеча припинилися. Ребро заживало. Нерви, завдяки щоденним вправам (а ці речі Андрій робив ще з школярських років) — завдяки обтиранням холодною водою, фізичній гімнастиці,

зосередженню волі на якійсь одній думці, незважаючи ні на що, та вправам на уміння абстрагуватися від усього, дисциплінуючи свій розум і волю, — міцніли, гартувалися. Часом, вшніпивши зір в стіну, вкриту плямами роздушених блощиць, він годинами не відривався від тієї стіни — організуючи ті плями в строгий орнамент силою уяви, організуючи ті плями й risks в цілі мистецькі видива, в фантастичні картини, що оживали й вібрували життям, рухом, всіма барвами, існуючими в природі. І ніякі події в камері не в силі були його одірвати від такого заняття. Вже співкамерники думали, чи не з'їжджає він з глузду. Але Андрій не з'їжджав з глузду. В тім же плані абстрагування від дійсності, заповнюючи прогалину після втрати Приходька, він іноді розповідав щось із світової літератури або з історії авіації, — утікаючи сам і допомагаючи людям утікати від кошмару дійсності, рятуючи та скріплюючи їх морально, в подяку за їхню таку товариську опіку над ним.

Дні минали. Тяжко, поволі, з мукою, але минали, подібні один до одного, як паркетні дощечки. Та кожен з них все-таки збагачував людей тяжким досвідом. Так, наприклад, в числі інших надбань Андрій по-справжньому збагнув, яка то велика й могутня річ в цій інституції — "вербовка". Якось їх повели "на оправку". Андрій вже достатньо оклигав, щоб нести ті обов'язки, які припадають на в'язня, і був уже в камері старостою. Його на цей "пост" обрали товариші одноголосне, просякнуті до нього повагою. Всі його слухали, він складав заяви черговим за всіх, мав діло з наглядачами, полагоджував камерні конфлікти, словом — задавав тон. Ідучи на оправку, він все йшов попереду, як ватаг, а за ним черідка голих камерадів. А коли траплялося, що видавано неповноцінну пайку в числі інших, він підіймав про це питання перед коридорним, викликаючи його настирливо, і перемога завжди була на його боці. Наглядачі його добре знали (мабуть, у всій тюрмі знали через його славу затятого й одчайдушного) і мали повагу, а може, й боялись його. Отже, якось їх поведено "на оправку". В коридорі чергував особливо злобний і несимпатичний наглядач, він мучив в'язнів тим, що обривав "оправку" на половині, кваплячи всіх негайно виходити. Він, очевидно, дуже тішився, коли люди не могли виконати природних потреб, і, виганяючи їх, глумився. Для в'язнів він був карою божою, втіленням найбільшої мерзоти. Так було й на цей раз. Ще не встигли люди розглядітися, як відчинилися двері й наглядач, розмахуючи величезною в'язкою ключів, зарепетував:

— Виходь!!

— Але ж, громадянін...

— Виходь, сволота!! — і без дальших розмов почав викидати до коридору за руки тих, що с краю.

— Галло! — сказав Андрій спокійно. — Ми маємо десять хвилин від самого "товариша наркома", і не заважайте нам.

Але це тільки більше роззлостило наглядача. Він закипів, затупотів:

— Я тут тобі нарком! Я тобі ось як дам!.. Виходь всі! Тоді Андрій спалахнув і крикнув перше, що видалося найпридатнішим, щоб лякати живих і мертвих:

— Завербувати його!

— Завербувати!!! Завербувати!!! — закричали всі в один голос. .

І сталося чудо — наглядач сполотнів і аж рот роззявив, наче його стукнули по черепу обухом. Поворушивши беззвучно губами, він grimнув дверима і вже не відкривав їх не те що 15 хвилин, а цілих півгодини. А відкривши після того, як всі помилися й причепурилися, вже не кричав, а промовив тихо, хрипко, не своїм голосом:

— Вже?.. Виходьте...

Людину не можна було впізнати. Безперечно, він задихався від злоби, але й безперечно, що він задихався від страху й був, як побитий пес. Очима намагався не дивитися ні на кого.

А завербувати ж так просто — сказати, що ось такий ось наглядач передавав у камеру заборонені речі. І все.

З цього інциденту Андрій зробив належний для себе висновок на майбутнє. Виявляється, що це магічне слово мало шалений вплив не тільки на арештантів. Власне, мало вплив не слово, а перспектива потрапити з ролі начальника до ролі в'язня через оту знамениту "вербовку".

Після цього наглядач був, як то кажуть, мов шовковий, а Андрій роздумував над тим, що цей засіб варто покласти в свій арсенал оборони і то не супроти наглядачів, а вище.

Очевидно, що не на кожного аргата це слово може мати такий вплив, але то треба полювати на випадок.

Другим випадком, що укріпив Андрія в вірі в силу "вербовки", був такий:

Інший наглядач, що теж славився своєю брутальністю, якось зробив помилку. Повівши камеру вранці "на оправку", закрив, проти звичаю, двері їхньої порожньої камери на засув, чого ніколи не робилося, лишалися двері завжди навстіж для орієнтації. Був чимось надзвичайно заклопотаний чи збентежений, а від того розсіяний. Повертаючись з оправки й ідучи попереду черідки людей, наглядач минув двері їхньої камери. Хтось було заїкнувся, що не туди, але Андрій, який ішов слідом за наглядачем, дав знак мовчати. Минувши камеру, наглядач відкрив двері до наступної й впустив їх туди. В камері було кілька людей, хтось з них витріщився здивовано, але Андрій дав знак і цим мовчати, й вони вмарширували в чужу камеру, як додому. Розсіяний наглядач забув, скількох він брав "на оправку", звикши іноді водити людей партіями з тих камер, де їх занадто багато. Він grimнув засувами й пішов відчиняти дальшу камеру, а арештанти на взаємну шалену радість почали знайомитися, швидко розпитувати один одного про спільних знайомих, про справи, про новини, про всі арештантські діла. "Господарі", визнавши, в чому річ, почали сміятися, навіть не шкодуючи, що втратили "оправку" (саме була їхня черга, а замість того наглядач привів гостей). Помилився собі на безголов'я. Гості й господарі квапилися наговоритися й накуритися гуртом, на знак такого знаменитого знайомства. Наглядач ось-ось мав похопитися й їхнє побачення скінчиться. Але на диво минали хвилини, а наглядач не приходив. Почав навіть брати сумнів, чи справді помилився він, а може, він це спеціально перевів їх сюди, з наказу начальника? Все може бути. Вже в коридорі

загрюкали кормушки — почали роздавати хліб і чай. Андрій згадав, що вони можуть залишитися без хліба, і постукав у двері. Тихо, потім дужче. Потім з усієї сили. Нарешті наглядач відкрив кормушку й визвірився.

— Чого гримаєш?!

Андрій подивився на нього примруженими очима й спитав тихо:

— Чи ти часом не знаєш, чоловіче, що таке "вербовка"?

Наглядач спалахнув:

— Що за розговори! Ич ти!

— Та то я так... А тим часом скажи, чи оце ми тут довго будемо, може б, ми забрали вже й одєжу сюди?

— Як це одєжу? Сиди й не пащикуй! Скалозубиш, лишні зуби маєш?!

— Та вроді. А все ж таки, може б, ти вже одвів нас назад до нашої камери, бо пропаде хліб, як нас там нема.

В очах наглядача майнув страшний здогад. Він швидко закрив кормушку й подався. По хвилі вернувся й відчинив не кормушку, а двері. Був він блідий, з перекошеним від страху обличчям:

— Хто з сорок дев'ятої — виходьте... швидко...

Він не наказував, він просив, поглядаючи по коридору — чи немає начальства. Знав, що за таку помилку, якщо хтось донесе начальству, його чекає страшна кара. Сама думка про це "розколювала" цю нещасну людину.

Гості попрощалися й черідкою вийшли.

Впустивши їх у камеру, наглядач закрив двері, а тоді відкрив кормушку й залебедів у неї:

— Чи ви хліб одержали?.. А чай?.. Зараз буде хліб і чай... Е... той, чи маєте якісь заяви?..

— Диви, як з варвара вилупилася людина! — промовив Андрій, посміхнувшись до товаришів, а тоді підійшов до кормушки й заговорив з наглядачем вже, як з добрим приятелем, лагідно, лише посміхаючись про себе:

— Не бійся, браток. Буває. Ти тих хлопців пусти "на оправку", вони не винні.

— Так, так...

— Ну, а хліб і чай ми ще не одержували.

Хліб і чай було видано негайно.

Після хліба і чаю наглядач відчинив знову кормушку. Його щось мучило й він не мав спокою. Аж жалко було на нього дивитися. Він щось хотів сказати, але не міг, замість того спитав дивлячись винуватим поглядом:

— Може, ви курити не маєте?

— Не маємо.

Через кілька хвилин наглядач приніс і просунув у камеру пачку махорки. Приймаючи її, Андрій помітив, як у бідолахи тремтіли руки, й він лагідно спитав:

— Ну, а все ж таки, чи ти знаєш, що таке "вербовка"?

— Знаю... — прошепотів наглядач, і здавалося, що по щоках його перебігла хвиля

морозу, на очах же виступили сльози.

— Ну, нічого, — пожалів його Андрій, — не бійся, ми добрі хлопці.

Таким чином Андрій ще раз переконався, яка страшна сила закладена в тій проклятій "вербовці", що від однієї думки про неї людина з хама стає янголом.

Наглядач старався чим міг догодити 49-й камері — і чемною усмішкою, і зайвою пайкою хліба, й зайвим літром чаю, й довшою "оправкою". Словом, 49 камера користалася з деяких благ, обернувши отак наглядача в "християнську віру". Краснояружський уже почав розробляти план, як би їм обернути в "християнську віру" всіх наглядачів і всю адміністрацію, маючи наочний приклад користі від такого обернення. Але "обернений" наглядач одного дня щез з коридора... Скоро стало відомо, що він перевівся в інший коридор і є лютим цербером. Таким чином Андрій дістав ще одно, на цей раз зовсім інше й несподіване підтвердження, що "вербовка" не тільки здібна обертати хама в янгола, а й навпаки — обертати янгола, в хама. Та ж таки сама "вербовка". Бо ж симпатичний наглядач перевівся в інший коридор і там знову став цербером тільки тому, що боявся тут влипнути в халепу за зв'язок з арештантами, за чимне до них ставлення та давання махорки, й сісти разом з ними, — цебто "завербуватися".

Краснояружський радив наказати цербера в той спосіб, що донести начальству про недавній випадок. І з мотивів етичних і з мотивів доцільності. Але Андрій запротестував. Суть бо не в цім цербері, адже він міг бути такою гарною людиною. Суть в іншому, і те "інше" є причиною, що кого б не призначили на місце того цербера, він все буде таким самим хамом. Там не може бути чемних і гарних людей, де неподільно панує жах і проклята "вербовка".

На додаток до всіх бід і нещасть, до камери 49-ї вкинулася ще одна халепка.

Як не пильнували в'язні за гігієною, як не дбали вони за свою шкіру, миючись по тричі на день, все-таки їх напали якісь паскудні чиряки. То й не чиряки були, то якісь химерні болячки. Вони почали з'являтися на кожному в'язневі по одному, по два, по три, по чотири, нагадуючи чиряки з гнійним стрижнем посередині. Вони не боліли, лише погано заживали, ятрились, і число їх з кожним днем прогресивно збільшувалося, доходячи вже на деяких особах до десяти, до п'ятнадцяти. А потім число їх почало доходити до п'ятдесяти, а то й до ста штук на деяких. Рекорд же встановив охотінспектор Іванов — на ньому число болячок за короткий час почало доходити до 200 — до двохсот!! — штук. Камера мала жалюгідний вигляд — всі її тридцять мешканців нагадували прокажених, що гнили живцем. І на диво — Андрій був винятком, він не мав жодної болячки на собі, шкіра його була чиста, не пошкоджена. З цього всі зробили висновок, що ці болячки не заразні і що вони не від інфекції, а від розладу обміну речовин в організмі. Андрій найсвіжіший і тому стійкий. Почалась боротьба з лихом... Гай-гай, це страшенно відносно поняття "почалась боротьба". Почалися... власне, заяви з цього приводу черговим, але безрезультатно. Очевидно, вся тюремна адміністрація вважала це в порядку речей, як реальне здійснення обіцянок слідчих "погноїти живцем", і не мала наміру втручатися.

Люди мучилися. І не так фізично, як мучилися морально — вони гнили живцем і нічим тому не могли запобігти. Та й фізично то все-таки була велика мука — прилипати гнійними болячками до підлоги. Найбільша ж мука була сидіти в жахливій тісноті й прилипати своїми болячками до болячок сусідових. А були ж вони як-не-як, люди інтелігентні, що так любили Флобера й естетику. І не можна розминутися. Найтрагічніше було з Івановим... На охотінспектора напала та погань, мовби за спеціальними вказівками слідчого. Як він мучився!.. Вкритий болячками з маківки до п'ят, бідолашний Іванов не міг ані сидіти, ані лежати. Кінець-кінцем хтось-таки втрутився в справу, злякався, мабуть, що люди справді догниють і ні на кому буде слідчим вести слідство.

Одного дня їх поведено кудись на оглядини — це була тюремна амбулаторія, в якій в'язні, на своє здивування, побачили чимало лікарів, якісь химерні станки й операційні столи, і ще якісь апарати. Там їх понуро і без жодних слів якісь непривітні суб'єкти в білих халатах понамащували зеленою рідиною. То була імітація йоду. Після цієї операції люди поробилися строкатими й барвистими, як папути, хоч користі від того не було ніякої. З всього того найсильніше вражіння на людей (і на їхні чиряки) справила наявність лікарів, викликавши якусь щемлячу тоскную тривогу: якщо тут так багато лікарів і якщо їх так тяжко (ба, неможливо взагалі) викликати до камери і навпаки тяжко (ба, неможливо!) добитися до них по допомогу, то для чого ж вони існують т у т? А існують же для чогось, як існують для чогось і всі ті їхні апарати, операційні столи та підозрілі різні верстати. Щодо "зельонки" — так називалася зелена імітація йоду — то від неї не було жодного ефекту, крім чисто декоративного. Болячки не тільки не заживали, а, здавалося, ще більше ятрились, сходили мокротою і, тільки дозрівши до положеної їм природної межі, бралися струпом. Проте в'язні щодня добивалися "зельонки" і їм її давано. Лише вже нікого не водили до амбулаторії, а давали в камеру пляшечку й квачик, і тут, під суворим наглядом коридорного, люди намащували самі себе й повертали пляшечку й квачик. З того, що та пляшечка й квачик мандрували до суміжної камери, всі зробили висновок, що така сама біда спіткала, мабуть, всю тюрму.

Можливо, це нещастя спричинило подію, яка стрясла всіма в'язнями в більшій мірі, аніж їм би сказали, що сталася революція всесвітня:

Їх почали водити на прогулянку! Це щось неймовірне, неправдоподібне, але факт — їх почали водити на прогулянку. Одного дня сорок дев'ятій камері звелено одягтися й зібратися кудись. Потім їх поведено в супроводі кількох вартових і чергового корпусу. Перш ніж їх випустити з тюремних дверей, черговий корпусу з конячою щелепою в кількох понурих, презирливих словах (очевидно, він не звик до функції лектора чи наставника) пояснив (не кажучи, куди це їх ведуть), як вони мусять триматися за дверима: — ходити один за одним "в затилок", руки назад, не розглядатися, не говорити, ніяких взагалі звуків не видавати. Хто це порушить — всі підуть назад і вже ніколи вдруге не матимуть такого щастя. Це була прогулкова конституція. Після цього двері відчинено і вони вийшли на цей раз не туди, куди звикли виходити з тюремних дверей — цебто не в управління, а на внутрішнє тюремне подвір'я. Тільки це не точно.

Вони йшли на тюремне подвір'я, а опинилися в тісній дощаній загорожі, що була зроблена в тім подвір'ї, притулена щільно до тюремних дверей. Височенний паркан — три метри заввишки — оточував площину метрів п'ять в діаметрі й був він так щільно збитий, що не було в нім ні сучечка, ні дірочки. А вгорі до паркану ще й було прибито дощаний дашок з нахилом всередину, так що в цілому ця споруда нагадувала ярмаркову циркову халабуду. Нічого з цієї халабуду не було видно, крім малесенької латочки неба. Але й за те спасибі! Це все-таки чудесно. П о в і т р я!! Латочка неба!

Заклавши руки за спину, в'язні закружляли тісною черідкою, ступаючи слід в слід. Точнісінько, як ті коні, що крутять молотарку. Площа була така мала, що їх тридцятаро творили суцільний ланцюжок, а ноги одного наступали на ноги другого. Посередині, являючи центр цієї каруселі, як тресор, стояв один вартовий і пильнував за кожним рухом, особливо за головами, а також давав рукою знак "повернутись", на який ланцюжок крутився назад, потім знову вперед, потім назад. Другий вартовий стояв у дверях.

Люди жадібно дихали повітрям, яке проти камерного видавалося божественним нектаром, хоч і було просякнуте запахом бензину, прілим каменем та сосновими дошками. Андрій уперто позирав скося на боки і вгору, в надії щось побачити — але марно. Які вже були високі мури тюрми, а особливо управління, але їх не було видно за дощаним парканом. О, ті, що робили цю "каруселю", знали, що й для чого вони роблять!.. Інші взагалі боялися позирати, щоб не скінчити прогулянку страшною карою, — ходили й дивилися на п'яти переднього.

Після п'яти хвилин кружляння та тупцяння в дощаній загорожі їх одвели назад.

Це й була прогулянка. І яка вона не була химерна та коротка, але на всіх справила велике вражіння. П р о г у л я н к а! Щось небачене й взагалі не припустиме (навіть теоретично) в цій тюрмі. Але факт. А з того, як старанно збудовано халабуду, та з короткотривалості прогулянки люди зробили висновок, що таке благо звалилося не на саму їхню прокажену камеру, а на всю тюрму.

Ці прогулянки повторювалися через кожних три дні. (Отже, три дні треба, щоб прогулялася вся тюрма! Можна навіть обчислити приблизно, скільки ця тюрма має людей, якщо три дні поділити на п'ять хвилин та помножити на тридцятаро людей (більше, як тридцятаро, в халабуду не влізе). Це буде біля 10 тисяч!..

Все-таки дбають за людину.

"Людина — це найбільший капітал" — ствердив Краснояружський глибокодумно, нарешті повіривши в геніальний афоризм Сталіна.

І "нема худа без добра". Бо ж було безсумнівним, що не було б болячок, не було б і прогулянок.

Та арештантське життя, попри всю його статичність, повне різних несподіванок і часом непередбачених радикальних змін.

II

"Чорний ворон"... Повитий серпанком жаскої слави "Чорний ворон".

Читачі Леоніда Андрєєва й усіх інших письменників, що писали про тюрми й

каторгу, про трагедію людей, вихоплених із життя й відданих на глум і муки, мали більш-менш усталене поняття про "Чорного ворона" — як про атрибут всіх "охранок" і їхніх тюрем, як про супутника насильства й смерті, що майже став міфічною істотою, нарівні з відьмаками й драконами, — чорним хижаком, що хапає й мчить людей на шибеницю чи розстріл, у прірву смерті. І знаменита пісня:

"Чорний ворон, чорний ворон,

Що ж ти в'єшся наді мною!.."

хоч і була складена про іншого ворона, але для багатьох у всій царській і не царській, російській імперії звучала саме, як пісня про того "Чорного ворона" тюремного. І коли її співали арештанти чи каторжники, то, мабуть, їм увижався в пісенному образі інший хижак, розгортаючись у всеобіймаюче, універсальне страхіття — колесате й крилате, когтисте й дзьобате, що заносить людину над прірву й там видовбує їй очі, клює череп і пожирає гаряче серце. "Чорний ворон"... Але це опоетизований. А не опоетизований — це в уяві всіх на землі суших, хто бачив й хто не бачив, — була звичайна чорна халабуда на колесах. Отака собі собача будка. За часів Леоніда Андрєєва це була чорна карета, везена кіньми. За пізніших часів розквіту цивілізації — така сама карета, але вже рухана автотормом, — чорна автомашина.

Таким уявляв "Чорного ворона" й Андрій. І таким уже й знав його раз колись, побувавши в його череві. За часів ГПУ це було звичайне вантажне авто зі звичайною залізною будкою, в яку напакуювано людей. В ній було заґратоване вікно, завішене ззовні чорною матерією. І нічого він не уявляв собою особливого. Навіть було прикро, що така паскудна й прозаїчна коробка мала таку легендарну славу.

Але на світі все міняється відповідно до епохи. Напевно, тепер і "Чорний ворон" інший. Але який?

Часто, коли вдень раптом гуділа машина в тюремному подвір'ї, або вночі чути було, як машина в'їжджала й виїжджала, в камері 49-й говорили здавленим голосом: — "Чорний ворон"!

— Який він? — питав Андрій.

Але ніхто не знав точно, який він. Говорили різне і саме тому, що говорили різне, не було віри в говорене й не було цілісного образу. Який він тепер — в епоху не Леоніда Андрєєва й не ГПУ, а в епоху Єжова, "наркома залізного"?

Казали, що це жахлива чорна машина, обставлена багнетами, яка мчить вулицями несамовито й виє, як сатана. Казали, що, саджаючи в неї, в'язням зав'язують очі. Казали... Але ніхто з присутніх нічого не знав точно, бо ще не був у ній, крім, хіба, Карапетяна, але веселий вірменин, поки був у камері, нічого не розповів на цю тему, а потім його забрали. Таким чином було багато домислів і нічого точно окресленого. Була лише легенда. Знали лише всі напевно, що він є й що працює невтомно, безперервно, і що так і називається "Чорний ворон", навіть за офіційною термінологією. Яюсь дивно чути це фантастичне ім'я, так би мовити, поетичний образ, легенду, замість натури, в епоху оголеного реалізму, в епоху розлегенднення всіх легенд.

І ось він прилетів...

Одного дня їх — мешканців камери 49-ї — забрали з камери. Таємничо звеліли всім зібратися "з речами" й вивели до льоху невідомо для чого, тим накрутивши нещасним людям нерви до крайньої межі. Тут люди просиділи півдня. Потім від них відокремили п'ятьох і лишили на місці, а решту забрали й повели. Цебто 24 особи, а серед них був і Андрій, їх вивели з льоху й погнали швидким темпом ("Давай-давай!!") по темних і вогких коридорах підземелля. Біля якоїсь, герметично закритої, залізної брами їх вишикували по три й наказали триматися "там", де вони зараз опиняться, тихо, під страхом тяжкої кари. Після того відчинили браму — перед ними стояла автомашина, підведена задком щільно впритул до виходу. То була вантажна машина з халабудою, розмальованою в яскравий колір і пописаною якимись літерами. Андрій умудрився прочитати своїм бистрим оком великий напис збоку по діагоналі — "Ц Е Р А Б К О О П Ч..." Точнісінько така машина, якими возять хліб!

Їх впускали в відчинені залізні дверцята по три й ті трійки щезали мовчки в мовчазному, темному череві "ЦЕРАБКООПУ". Прийшла черга до Андрієвої трійки. Андрій перший здерся по відкидній драбинці й ступив усередину. Це був вузюсінський коридорчик, обабіч якого були дверцята! Герметичне закриті дверцята. Одні з них відчинив оперативник, що порядкував у коридорчику, й сказав — "Давай!"

Андрій втиснувся в дверцята. То була манюсінська кабінка — такий собі залізний мішок на одну людину. Але їх туди впхали трьох. В середині було прироблене сидальце, але Андрій не скористався з права першості. Він уступив місце Зарудному. Третім був Голіят-Охріменко. Охріменко прийшов останній і не влезив у кабінку, бо це було проти всіх законів фізики. У такій манюсінській клітинці Охріменко не міг би вміститися як слід сам, а його пхали третім.

— Лізь, сволоч!! — люто шипів оперативник, розсипаючись прокльонами. Охріменко ліз, здушуючи своїх товаришів, як пресом, і все не міг влізти. Йому допоміг оперативник, втискаючи голіятське тіло коліном. Втиснув. Закрив дверцята й клацнув замком. Готово!

Оце й він — "Чорний ворон". Чорний ворон без легенди.

Ніяких вікон, навіть завішених чорним запиналом, і ніяких щілин! Тільки вгорі десь просочувалося потрохи повітря. Андрій помацав рукою — то було прибито трохи подірявленої бляхи в півдолоні завширшки, мов тертушка. Дірочки були манюсінські та й ті зроблені не просто, а якось так навскоси, та ще й прикриті дашком, мабуть, щоб нічого не було видно. Не було видно неба й взагалі світла, хоч назовні був сонячний день. Це щоб люди не милувалися небом (бо ж то "Воля!") та й щоб не помітили часом бодай горішніх поверхів будинків і не зорієнтувалися, куди їх везуть.

Ось він тут увесь геній епохи!

Андрій засміявся злісно. Навіть той образ "Чорного ворона", який жив в уяві, був занадто поетичний порівняно з дійсністю. "ЦЕРАБКООП!" Нікому на волі не прийде в голову, зустрівши цей "ЦЕРАБКООП" на вулицях і площах міста, що це "Чорний ворон" і що в нім їдуть вони — приречені люди, може, їхні друзі, приятелі, знайомі, брати, рідні. Таким чином, ніхто навіть приблизно не знатиме про їхню трагедію. А вони

їхатимуть яскравого сонячного дня через самий центр заштатної столиці республіки!

Це було тяжко й прикро. Андрій не раз і раніше ловив себе на думці, що не страшно вмерти привсенародно, лише страшно умирати, задавленому нишком, в темних закамарках, десь в льосі, ізольованому від світу, без свідків, де твоя смерть навіки лишиться таємницею. Ось що страшно. І в чеканні такої смерті щодня, щогодини, завжди видавалося недосяжним щастям умерти на шибениці серед велелюдної площі, на очах у всіх, щоб усі знали, що ж з ним сталося, де він дівся, як він скінчив своє життя. А може, ще й крикнути зухвало й глузливо щось в очі катам — хлюпнути їм привселюдно в лице своїм презирством і зненавистю. Така думка й зараз прийшла в голову. Де там! Навіть коли б закричати отак нагло, то й то ніхто не почує того крику. А почує — не повірить. І від того було прикро. Даремно Андрій намагався перемогти почуття тоскної нудьги, відчаю, тупого розпачу.

А от би це їхав звичайний "Чорний ворон" часів Андреева або навіть ГПУ, і всі знали б, що там когось везуть. Боліли б серцем, догадувались би, співчували, бились душею над болючою загадкою — "Кого ж це везуть?" І, не вгадавши точно, склали б одначе легенду, яка все-таки була б правдоподібною.

Прокляття! Тисячу разів розстопроклята епоха і проклятий її диявольський геній.

Машина йшла через місто. Вона йшла зовсім не божевільним темпом і зовсім не ревіла несамовито. Вона-бо везла "хліб" або, може, й "морозиво" і не мусила квапитися, щоб не розтрясти дорогоцінний крам. Андрій чув вухом, як в коридорчику човгав чобітьми наглядач. Він теж був усередині, і ніхто його не бачив. І ніяких рясних і жаских багнетів. Один-однісінький наглядач в коридорчику залізної "тюрми на колесах". Ну, скажіть, хіба це не геніальна епоха?! А в'язні — кожен намагався проглянути крізь залізну стінку кабіни "ЦЕРАБКООПУ" бодай думкою — вгадували, якою саме вулицею оце вони їдуть. Куди повертають. Всі вони знали досконало своє столичне місто і уявляли, що оце вони йдуть по ньому власними ногами, прогулюючись по сонячних вулицях, зустрічають знайомих... Андрій впіймав себе на шаленому бажанні: от якби оце машина ця та налетіла на телеграфний стовп, на трамвай або на іншу машину, щоб сталась аварія. От би!..

І тепер скажіть, що немає провидіння, або — що людське шалене бажання нічого не варте! Але це, звичайно, сталося випадково. Ніби Андрієве божевільне бажання дійшло до вищого розуму, що керує всесвітом, — раптом почувся шалений вибух, а тоді сильний струс калатнув людьми, — машина після вибуху пішла якось бокаса, а тоді тіпонулася від удару об віщось, перехнябилась і стала. Удар був не дуже сильний, так що Андрій з товаришами тільки трохи потовклись один об одного, але не пошкодились. Ставши, машина стояла нерухомо, навколо неї засюрчали сюрчки, закричали якісь погрозливі голоси, розганяючи юрби цікавих. Як потім виявилось, сталась маленька аварія — на крутому повороті з Павлівської площі на міст через Лопань лопнула камера й покришка на лівім заднім колесі, і машина, нагло загальмована на один бік, загнула по інерції круто й врізалася в телеграфний стовп. Добре, що вона була дуже загальмована, а то хлопці на тім і скінчили б свою арештантську епопею.

Навколо машини зібралась велика юрба — це чути було всім мешканцям "ЦЕРАБКООПУ". Безперечно, та юрба не знала, що перед ними більше диво, аніж звичайна аварія якоїсь там "Церабкоопівської" машини. Напевно, вони там не розуміють, чому саме їх так шалено розганяють міліціонери, які, розганяючи, теж не розуміли, що це таке за машина. Наказано розганяти, значить, треба розганяти. І саме це уперте розганяння інтригувало людей несамовито, збільшуючи юрбу все більше. Але ніхто не здогадувався, в чому річ, бо... Бо якби люди здогадались — то кинулись би врозтіч з усіх ніг. Безперечно.

Андрій тріумфував, так само, як і його колеги. Охріменко здушено реготався. От і пропала їхня таємниця! Проклятий "Чорний ворон" розшифровано! Буде розшифровано! От раптом усі визнають, що це за "ЦЕРАБКООП" і що в нім возять! Взнають про них! Не визнають персонально про кожного, але визнають взагалі про них, про всіх, як от їх возять!

Довго стояв "ЦЕРАБКООП" перехняблений, очевидно, пошкоджений безнадійно. Ось під'їхала якась машина... і Охріменко вилаявся, висловивши тим і Андрієву думку. Вони чіпляють "ЦЕРАБКООП" на буксир. Пробують тягти. От потягнуть, сволота, й заволочуть нерозшифровану легенду, так ніхто нічого й не знатиме. Ні! Не бере! Стало! Попихтіло, пойорзало й стало. Не бере! Стоїть. Галас і сміх навколо машини клекотить. Люди сміються, як то з тим "ЦЕРАБКООПОМ" вовтузяться.

Ще якийсь час стояв "Чорний ворон" нерухомо. Нарешті підійшла якась інша машина й почала наближатися задки до "ЦЕРАБКООПУ". Підійшла... Засюрчали сюрчки несамовито, розганяючи юрбу, закричали якісь голоси грізно. Настала тиша. Мабуть, юрбу відтиснули подалі. Чути лише, як віртуозно лаються якісь дітлахи, очевидно, лізучи крізь заборону поближче; Не треба було Андрієві пояснювати, що то за дітлахи. Всюдисущі й непобідимі безпритульні, їх легко впізнати з їхньої барвистої мови— мови харківських і взагалі всесоюзних апашів. Чути, як під голосні зауваги безпритульників відкриваються дверцята... Виводять людей... І тут голосний, дзвінкий дитячий крик пронизує повітря: .

— Трам-трам тарарам! Та це "Ч о р н и й в о р о н" !!

Андрієві цей богохульний вигук видався божественною музикою. Ні, Бог сотворив цих безпритульних таки не даром. Він відчув, як всі юрбища, все місто, весь світ ахнув:

—"Ч о р н и й в о р о н"!

Ага! Проклята таємниця перестала існувати! І водночас Андрій відчув, як юрби харківських обивателів кинулися, опановані містичним жахом, врозтіч, геть від "ЦЕРАБКООПУ". Вони не могли не кинутися. Вони мусіли кинутися. Після того крику та тупотняви настала мертва тиша, і в тій тиші їх перевантажували з машини в машину, з одного поламаного "ЦЕРАБКООПУ" в такий самий інший, цілий. Підвели його щільно дверцятами до дверцят і перевантажують. А так як вони все-таки не могли підігнати машину до машини дуже щільно — заважають східці, та й одна машина стоїть бокаса, — то зблизька видно, що саме вони перевантажують.

Коли Андрій із своїми товаришами переходив з похилої площі на пряму і

переступав смугу осяяного сонцем повітря, він бачив гроно мерехтливих дитячих очей збоку, за міліцейськими уніформами. Вони дивилися, поширені нелюдською цікавістю, а голоси тихо робили зауваги.

— О! Троцькіст!..— сказав котрийсь на Андрієву адресу. — О! А це махновець, якийсь...

Охріменко не витримав і засміявся, бо ця влучна заувага була зроблена саме на його адресу. — Вгадав, сукин кот!

На той сміх дитячий голос зарепетував тріумфально:

— Сміється!!

Так, ніби докладав цілому світові. І засміявся сам дзвінко, а тоді, видно вхоплений чи штовхнутий міліціонером, залементував люто:

— Куди хапаєш, лахудра лягава!? Гад! "ЦЕРАБКООП" який видумав!..

Дитячий сміх перекинувся десь далі й покотився по юрбищах.

Знову сюрчки, окрики, тупотнява. То десь розбігаються панічно люди. Бояться, щоб не потрапити до "ЦЕРАБКООПУ".

Нарешті перевантажились і поїхали. Машина з маркою "ЦЕРАБКООП" пішла, лишивши по собі переляк у здивованих обивателів,

Вони бачили!..

Та тільки що з того. Вони бачили, але вони мовчатимуть, боятимуться розповісти навіть вдома про те, що бачили, та все чекатимуть з острахом, чи не йдуть уже по них, як по людей, що підгледіли "державну таємницю". Ачей їх уже десь позаписувано. Боятимуться самі себе й сусідів, щоб не проговоритися, щоб хто не доніс. І багато харківських обивателів через цю вуличну пригоду довго будуть позбавлені сну й спокою, пройняті жахом вже не за тих, що були там, в "ЦЕРАБКООПІ", а за себе самих. Ану як почнеться кампанія виловлювання тих, хто був свідком вуличної катастрофи такого то дня на такій то площі, — і будуть саджати їх до тюрми, як окремий гатунок "ворогів народу".

Ні, цей "Чорний ворон" страшніший і славніший за всі попередні. Напевно, після цієї пригоди всі машини харківського "ЦЕРАБКООПУ" буде перемальовано в інший колір, бо люди не їстимуть хліба й розбігатимуться з хлібних черг при наближенні такого от чуда. Та й ще на тому не скінчиться. Страх у людей буде тепер такий великий, що поява кожної, навіть найневиннішої, аби тільки критої, машини змушуватиме здригатися; бо в ній підозрюватимуть замаскованого, засекреченого "Чорного ворона". От, брат, епоха! І от, брат, який той "Чорний ворон"!

"Чорний ворон, чорний ворон,

Що ж ти в'єшся наді мною?!"

Ця моторошна пісня набере тепер зовсім іншого змісту, коли її співатимуть десь бурлаки на Основі або на Москалівці та все думатимуть не про якихось там "сім повішених" Л. Андрєєва, якого вони ніколи не читали, а про машину "ЦЕРАБКООП" та про її ще не повішений вантаж.

Чорний ворон, чорний ворон...

"Чорний ворон" під маркою "ЦЕРАБКООПУ" зупинився на Холодній горі, на внутрішньому дворі знаменитої колись каторжної царської тюрми. Тут уже не було юрби вільних роззяв, бо це царство неподільного панування "органів революційної законності". Одначе безпритульники й тут були. Саме проходила колона так званих "неповнолітніх правопорушників", повертаючись з прогулянки, як розвантажували машину. Тут машина теж підійшла щільно до якоїсь брами, але не на стільки щільно, як там, на площі, бо тут не було чужих, тут були всі "свої". Неповнолітні обступили машину, й ніхто їх не проганяв. "Вихователі", правда, покрикували на свою юну гвардію, але їх ніхто не боявся зовсім. Хлопці презирливо осаджували своїх "опікунів" і товпилися двома шпалерами, мовби це вони приймали вантаж. Вони дивилися на зарослих, неголених "політичних" з надзвичайною цікавістю, і... з ворожістю. Так-так, з ворожістю. Це ж "вороги народу". А їх всіх навчили, що біда вся у світі, що жити так погано, що і в тюрмі вони сидять саме через отих страшних "ворогів народу", різних троцькістів, бухарінців, петлюрівців, фашистів тощо, тощо. Хлоп'ята дивилися з-під лоба, понуро, а перед ними проходила черідка дорослих, старших людей, і хлопці, напевно, боялися, чи не кинуться на них ці легендарні "вороги народу" та й почнуть душити. Але "вороги" не кидалися, а зникали по одному в залізній брамці. Неповнолітні кримінальники дивилися й подавали понуро репліки один до одного.

— Це троцькіст...

— Бухарінець...

— Фашист...

Постать Охріменка викликала певний пієтет.

— О, гад, гля!.. Оце, видно, дядя!.. Ого-го! В уяві спостерігачів Охріменко не підходив під жодну відому їм категорію. Дуже вже він їм заімпонував своїм виглядом.

— Це Кармалюк! Накажи мене бог! — нарешті вирішив котрийсь. І, напевно, кожен з них хотів би бути таким страшним велетнем.

— Дядя! — смикнув котрийсь Андрія за полу. — Ти шпійон?

Андрій посміхнувся й машинально погладив кирпате хлоп'я по голові і то так несподівано, що той не встиг відсторонитися, лиш втягнув голову перелякано. А Андрій промовив крізь лагідну посмішку:

— Ні, козаче, не шпійон.

Увіходячи в браму, озирнувся — хлоп'я не могло прийти до пам'яті: подумати тільки — такий страшнючий фашист не тільки не звернув йому в'язів, а приголубив та ще й так сумно відповів, як приятель до приятеля. З тим розгубленим поглядом у вічню Андрій зник за брамою слідом за всіма, поніс його до тюремної канцелярії.

Їх обігнав якийсь в'юнкий шелихвіст в уніформі, в ежовських кашкеті, в галіфе, при піistolі й з паперами в руці — він виліз із кабінки машини, супроводивши її, як виявляється. Рудий, чисто виголений, з білим ковнірцем, блискучий весь, він пішов за перегородку до чергового, що сидів за столом, а в'язні стовпилися по цей бік перегородки.

— П р и й м а й л ю д і ш е к!.. Л ю д і ш е к п р и в і з!.. — вимахував шелихвіст

паперами весело. Так, ніби здавав худобу чи крам.

Цю формулу Андрій чув уперше, і йому неприємно різнула вона вухо. Він знав добре історію "государства російського" і знав добре, хто й коли називав людей "людішками". Це формула часів Івана Грозного з його опричниною.

Бач! Володарі йдуть в історію! Змикають порваний її ланцюг. Цим словом "людішкі" змикається дві епохи. І робиться це свідомо, бравурно, цинічно.

Блискучий опричник, закурюючи цигарку з срібного портсигара, перечислив "людішек", як овець, перевірів за списком і здав. Ця процедура тривала коротко. Здавши ж і діставши розписку, блискучий опричник навіть не глянув ні на кого, посвистуючи, геть вийшов. Лиш вчувалося з того свисту, що йому мультко під понурими поглядами "людішек" і що він квапиться від тих поглядів швидше зникнути.

Поробивши всі формальності, черговий викликав тюремну варту й їх забрано з канцелярії й десь поведено.

"Х т о н е б у в — т о й б у д е, х т о б у в, т о й н е з а б у д е". Це Андрій прочитав на якійсь стіні, коли їх ведено різними закамарками та переходами. І ще прочитав безліч інших написів, позначених безсмертним і злобним шибеничним гумором, як-от:

"Єжов не Ягода, весь народ став врагом народа!.."

Або старе, збите, але тут чомусь свіже й вражаюче:

"Чай Высоцкого, сахар Бродского, Россия Троцкого". Або — "Прощай, мама!". І т. п. Тих написів було всюди багато. І були вони різної давності й різного характеру — писані олівцями, видряпувані цвяхами, були й рудуваті. Ці написи, як і взагалі масивні, товстелезні стіни цієї тюрми, були заяложені, вкриті плісенню, кіптявою. Цікавий об'єкт для історика й майбутнього археолога, який розкопуватиме колись руїни, в які буде все це геть обернено... А буде ж обернено!! На якійсь чільній стіні, мимо якої вони проходили в тюремних сутеренах, кинулася в очі пляма від двоголового орла, перекреслена видряпаною п'ятикутною зорею... Після того вони опинилися ще на якомусь підвір'ї, обставленому високими мурами. Поставивши по чотири, їх підвели до широкої, залізом обкованої брами. Тут вони зупинилися — брама була зачинена, бо підвір'я зайняте. (За брамою якийсь рух). І тут, власне, Андрій прочитав найцікавіший напис. Він був написаний дуже чітко над самою брамою, очевидно, зумисне, з відома адміністрації хоч і зроблений під "арештантський стиль". Кривими, широкими і незграбними літерами чимось чорним було написано:

"Оставь надежды, входящий сюда!"

Без сумніву, це використано, як засіб психічного впливу.

"Надежды" було написано через ять. Чому "надежды" через ять? Це було незрозуміле, як незрозумілим зразу було й те, чого цей напис на такому видному місці не стирають. Але то лиш на перший погляд було незрозумілим, в дійсності ж було все зрозумілим, як вирубування дерев і нищення найменших ознак зелені, навіть травки на тюремних підвір'ях, як заборона бити блощиць і чистити брудні, вкриті роздушеними комахами стіни, як та тертушка замість віконечка в "Чорному вороні" тощо. Андрій міг іти на парі, що той напис зроблено спеціально, для морального тиснення на людину.

Але чому ж тоді він не зроблений золотими літерами? В ньому сказалася вся підла, лицемірна ця епоха на цій землі. Це зроблено так, як і все. З одного боку тюрма є, а з другого — її немає, а лише "трудопоправна інституція", з одного боку каторга є, а з другого — її немає, а є лише поправні колонії, де людину, для її ж блага, "перековують" і т.д.

Напис був тяжкий, він налягає на людську психіку. Однак не було страшно. Люди, навпаки, потрапивши на територію цієї тюрми, раділи, либонь, бо відчували, що тут набагато легше й краще, ніж на тій проклятій Раднаркомівській. Принаймні таке відчуття мав Андрій. Уже сам факт, що їх оточували не ежовські уніформи, а чорні безбидні уніформи тюремної варти, щось та значив. Крім того, ця варта була абсолютно беззбройна й якась мирна. Крім того... Крім того, там он люди ходять! Ходять цілою юрбою! Гуляють! Ось...

Під брамою була велика проріха (брама не діставала до землі на цілих 30 сантиметрів), і в тій прорісі з'явилася велика черідка ніг, проходячи помалу. Всі в'язні завмерли, поблідли схвильовано, аже витягли голови — то були жіночі ноги! Жіночі ноги!

Андрій відчув, як йому йокнуло серце. Він був охоплений загальним почуттям. То не було почуття самців, ні. То було більше, трагічне людське почуття. Почуття людей, які раптом уявили там, за брамою, своїх дружин, взятих "по делу мужа", матерів, сестер, наречених.

Вони проходили довгою черідкою— ноги, жіночі ноги! В модних туфельках, в чобітках, в подертих черевиках, в ганчір'яних лаптях, босі... Там були стрункі дівочі ноги, з точеними литками, з божественними лініями, там були й zdeформовані вже старістю й тяжкими життєвими шляхами ноги старших жінок — матерів і, може, навіть, бабусь... І жодного голосу там за брамою...

Варта помітила, куди це так потяглися очима всі арештанти, й скомандувала: "Обернись!!"

Всі обернулися, але ноги все йшли й ішли їм у віччю. Жіночі ноги.

Група арештантів так простояла хвилин з десять, поки прогулянка закінчилась, і тоді брама перед ними відчинилась.

У великій подвір'ї вже було порожньо. Жінки зникли, як камфора. Так, ніби їх і не було. Невідомі, незнані, загадкові жінки. Жінки-в'язні.

Це почалася нова, відмінна фаза в їхньому арештантському житті, їх вели осяяним сонцем подвір'ям, порожнім і голим, як долоня, обставленим височенними грізними мурами тюремних блоків, обчеплених рядами залізних і дерев'яних щитів на вікнах, як ластів'ячими гніздами. Щити були фарбовані в чорний колір. Вражіння було грізне й таємниче. Блоки нагадували величезні, вогнетривкі скрині з рядами герметичне закритих шухляд, в одну з яких їх от ведуть поховати від цього сліпучого сонця й від світу взагалі.

Але перш ніж їх поховати, їх повели до лазні, так як стій, з усіма їхніми лахами, клунками й торбиночками. З усіх в'язнів лише Андрій не мав ніяких лахів і ніяких

взагалі речей, крім маленької торбиночки, в якій зберігалася недоїдена пайка й замайорена в тюремної адміністрації, там, на Раднаркомівській, алюмінієва ложка, — Андрій нагло примудрився її не здати. Мандруючи до лазні, вони перейшли ще через кілька ізольованих подвір'їв. Вражіння було гнітюче — це була неприступна фортеця, держава в державі, царство молоха, — ця Холодногорська тюрма з безліччю розгалужень, тюремних блоків, якихось прибудівель. І на всьому лежала печать мовчання, засекреченості. Де-не-де шнирили люди — тюремна варта та тюремна обслуга з кримінальних злочинців, що користалися з привілеїв у всіх тюрмах та концтаборах СРСР — з права довіри до себе, як "соціально близьких", а звідси — з права працювати на різних посадах та верховодити над політичними, як упривілейована каста, своєрідна арештантська аристократія. Вони бо не були "ворогами народу", а просто "правопорушниками".

Ця аристократія поряdkувала й в лазні, куди привели групу з Андрієм.

В лазні, в окремій закамарку їм звеліли роздягтися догола й здати одержу та всі речі до "Геліоса" — до спеціального апарата парової дезинфекції. Потім вистригли їм усі місця машинками — це проробили двоє кримінальних, які не відзначалися особливою делікатністю, роблячи свою роботу під акомпанемент віртуозної лайки та терпких дотепів, особливо кепкуючи з Петровського, потішаючись над його гилою. Але зрештою всі ті жарти та дотепи були безобидні. Гірше могло статися з речами, про які всі були певні, що їх спіткає печальна доля, а саме: все, що було ліпшого, щезне після зворушливої опіки цих "теплих ребят".

Саме миття — то була досить неприємна розвага. Лазня була ідеально брудна, з несамовитими протягами, темна й холодна, без гарячої води, зате колосальних розмірів, як полігон. Це була лазня така, яка й мусила тут бути — величезної пропускної спроможності, розрахована на велику кількість і на спеціальну функцію — мочити людей холодною водою, простуджувати їх, принижувати й поглиблювати моральну депресію. Цементова підлога була холодна й слизька, як підводне каміння, від харкотиння та плісняви. Перед тим як впустити хлопців, їм дали кожному в жменю якогось рідкого, смердючого мила, яке гидко було тримати в руках, а ним же треба було митися! Чомусь приходило на думку запитання: "з кого те мило роблене?" Було бридко. Здавалося, тим смердючим милом була вкрита вся підлога, лави й лоханки — великі дерев'яні зрізи, з яких митися, бо те мило, мабуть, не в силі була подолати ніяка вода, не в силі його розчинити. Замість душу, пускано воду з брандспойта. Це робив якийсь "рубаша парень" з кримінальних, виконуючи функцію "банщика" й потішаючись тим, що збивав струменем людей з ніг.

Сяк-так хлопці побанились: розвезли на собі бруд, намокли в холодній воді й перемерзли люто. А надто перемерзли, чекаючи, коли ж їх нарешті з цієї лазні випустять. Товпилися коло дверей і несамовито цокотіли зубами. Це не лазня, а кара божя. Особливо змерз бідолашний Руденко, посинів, як печінка, й увесь вкрився "гусячою шкірою", нагадував того одчайдушного хлопчиська, що поліз до ставка купатися після того, як "Ілько в воду нас...", та й зарікся. Рясні болячки на людях

понамокали, посиніли, почервоніли, почорніли. А їхні "опікуни" не квапилися, бо ще одяг був неготовий. Нарешті їх випустили і хлопці відчували справжнє блаженство, потрапивши з такого рефрижератора до приміщення "Геліоса", де було жарко, як у печі. Від сухого повітря забивало дух. А надто забивало дух від смороду та чаду, від смалятини — вивантажено з "Геліоса" їхню одяг. Боже ти мій! Що сталося з їхньою нещасною одягою та всіма лахами! Яке то чудо, цей "Геліос"! Ні, він, безперечно, сумлінно виконує свою спеціальну роль тут. Одяг або був попалений, або геть мокрий, як хлющ. Її викочували на спеціальних вішалах з пекельного апарату, а решту витягували гаками, ту, що позивалася з вішал і намокла вниз, і звальовали на купу. А вже з тієї купи в'язні вибирали її, копаючись, як археологи. Андрій ледве викопав з гарячої купи свою одяг і переконався, що вже йому, власне, нічого й одягати, — штани й сорочка розповзалися в руках! Лишилися самі рубці. І так у багатьох. Але люди не журилися, скалзубили, як скалзубив і черговий біля "Геліоса", потішаючи, що хоч фасон трохи й попсувався, зате вошей напевно всіх побито. Проте це була помилка — пізніше виявилось, що вошей не тільки не побито, а ще якимось чудом кількість їх збільшилася, вони з'явилися навіть там, де їх і не було. Та де пізніше! Вже зразу люди відчували, що прокляті створіння, розпарені й розіриті, рятуючись від вогкості, повзали ошаліло по ганчір'ї, лоскочучи шкіру. І від того їх видавалося безліч. Але Аллах з ними. Лазняна екекуція скінчилася для всіх — і для вошей, і для людей. Зрештою їх спіткала однакова доля й однаково для всіх ця пригода скінчилася щасливо: їх не поморили, тільки намочили.

Потім "людішек" вишикували по чотири й повели знову через всі підвір'я кудись. Підходячи до якогось блоку, вони переходили вузький дощаний коридорчик чи завулок, — тут їм нагло скомандовано обернутися лицем до дощок і так стояти. Це був вузесенький прохід з двох дощаних стінок. Стінки були вибілені вапном, і в те вапно їм звеліли упертись лобами, ще й перевірили, чи ніхто не дивиться. Так, упершись лобами, вони стояли довго. Було вражіння, що з них хтось глузує. Але стояти було приємно — сонце пекло згори немилосердно, наповнюючи вузенький дощаний завулок саявом і теплом. В'язні висихали й відігрівалися після лазні. Ніби їх зумисно для цього поставлено.

Виявилось, що не було начальства, а варта не знала, куди ж цих "людішек" вести після лазні. А може, дорога була зайнята. В'язні стояли й пильно слухали, що робиться навколо. Десь вгорі за щитками вікон глухо перегукувалися люди, подавали репліки, інформували вже камера камеру про новоприбулих. Вони там бачать! Вже порахували гостей, і чийсь голос ствердив безпомилково, що їх "двадцять чотири"!

— Двадцять чотири гаврики!

— І нікого знайомого!

Це був "другий спецкорпус". Прийшло начальство і двадцять чотири "гаврики" щезли в його череві, перейшовши з сонячного саява в холодну півтемряву знаменитого 2-го спецкорпусу, а колишнього найславнішого корпусу каторжної тюрми. Спершу вони опинилися в якійсь залі з скляним дахом, що нагадувала те приміщення цукроварні, де

стоять баянсові машини. По боках тяглися галереї в чотири яруси. Вони піднялися по сходах на першу галерею, пройшли її кругом, повз ряд герметичне закритих масивних дверей з вовчками. Потім піднялися на другу, на третю. І аже на четверті перед ними відчинилися двері — й їхні мандри скінчилися. Вони прийшли.

Це була маленька келія з трьома ліжками, причепленими до стін. Келія на три особи, її називали "трійником", а цілий цей тюремний сектор називався — "трійники".

В цій маленькій келії на три особи вони й розмістилися всі двадцять чотири.

III

Все-таки порівняно з Раднаркомівською тут була свобода. Насамперед — можна ходити, стояти, танцювати, лежати і, якщо хочеш, — навіть битися головою об стіну — нікому до того не було ніякого діла, як не було й ніякого від того ефекту. Стіни тут були зроблені з достатку — роботи ще царської, могутні, розраховані на тисячоліття. В амбразурі вікна хлопці ради інтересу проміряли цю стіну — виходило 70 сантиметрів. І це ж на четвертому поверсі! А внизу?! Підлога асфальтова. Стеля дугою, півкругла. Двері ковані дебелим залізом. Ліжка (залізні) вгвинчені в стіни. Добра квартира. Ще цар-батюшка будував, спасибі йому! Ніяких матраців чи чогось подібного, звичайно, не було, як і ніяких меблів, крім незмінної смердючої "параші".

Хлопцям від незвички було аж чудно. Подумати тільки! Можна стояти, ходити, танцювати, говорити голосно, спати вдень. Це не тюрма, а просто рай.

З ліжок ніхто не хотів користатися, бо то було б несправедливо — чому це привілей для трьох! Через те всі розташувалися на підлозі, так, як звикли вже. Покотом. Так само, як і раніше, пороздягались і з радістю порозвішували лахміття на ліжках сушитись. Було так само тісно, як і на Раднаркомівській, бо хоч це й "трійник", але не більший за одиночку. Одначе було незрівняно зручніше тут і приємніше. А головне, здається, не було блощиць, а якщо й були, то зовсім мало, бо підлога асфальтова, а мури щільні й холодні. Вони тільки трохи нанесли блощиць у черевиках та чоботях із собою, але тепер старанно нищили їх.

Почався новий розділ їхньої епопеї — розділ "в трійнику".

Найперше Андрій почав пробувати стіни, налагоджуючи тюремний телеграф. Він прекрасно знав тюремну "ггятихвістку" і тепер випробовував щиколотками мури, шукаючи контакту.

На Раднаркомівській він не міг пустити в діло ці свої знання, бо там це було неможливо при тамтешнім несамовитім нагляді. Інша справа тут. Але всі спроби, на жаль, в перший день скінчилися нічим, бо не було ані справа в камері, ані зліва тямущих сусідів. Хтось відгукнувся на виклик, але й тільки, далі діло не йшло. На сигнал хтось відповідав стуком —хтось ніби з того світу тукав молоточком, — але далі був безпорадний. Не вмів. Та спасибі й на тім. Вже добре, що хоч відгукувався. Було приємно, що існував зв'язок, незважаючи на товсті мури. Їх чують. Може, дасть Бог, трапиться й фаховий "телеграфіст". Тим часом Андрій зразу ж заходився вчити всіх своїх товаришів тюремної телеграфної премудрості. Щоб знали. Час покотився жваво. Крім навчання, всі зайнялися ще іншими, практичнішими справами — Руденко й

інженер Н заходилися з цвяшків, які вони десь попідіймали в лазні чи по дорозі з неї, та з шматків дроту робити голки. А тим часом було нароблено голок з зубців гребінця, попросвердлювавши цвяшком дірочки ("вушка") на товщому кінці. Розпущено шкарпетку на нитки й дехто заходився латати свої лахи. Хтось робив мундштука із знайденої кісточки і хліба. Хтось лагодив черевики. Робота кипіла. Надто пильно трудилися Руденко й інженер Н. Вони робили "господиню", бо без "господині" як бути?! Вони терли свої цвяшки об асфальт та об цементове підвіконня з терпінням і методичністю, якій позаздрив би перший-ліпший китаєць. Завдання полягало в тім, щоб з грубого цвяха зробити тоненьку голку. А тоді ще просвердлити в ній вушко. І тоді з грубого цвяха вийде граційна й блискуча "господиня".

З усіх ніякими господарчими справами не займався лише Андрій. Навчання тюрмного телеграфу уперлося в тяжку проблему — проблему приладь для писання, і він, урвавши лекцію, сушив над цією проблемою голову. Він був феноменально упертою людиною, для якої не існувало речей неможливих, він не визнавав їх. Що значить неможливо? Як не існувало й поняття "не вмію". Він з школярських років полюбив англійську, кимсь розказану йому, відповідь на запитання, чи ви вмієте грати на роялі. "Не пробував, може, й умію".

Писати! Як писати, чим, на чому? І б'ючись над цією проблемою в камері, де не було ні паперу, ні олівців, він зробив нарешті винахід. Більшість з в'язнів мали при собі галоші, звичайні гумові галоші; Андрій взяв одну стару галошу, зчовгану й таку гладеньку на підосшві, натер ту підосшву крейдою (провів галошею по стіні і вже), а тоді почав по білому писати загостреним сірником. Знамените! Лінії виходили яскраво-чорні, пружинясті, чіткі. Можна писати й навіть малювати з найтоншими нюансами!

Це був дійсно чудовий винахід, якому стелилося велике тюрмне майбутнє.

Винахід зразу ж пішов у рух. Власне, пішли в рух галоші. Одна пара галош — це цілий капітал, це своєрідні грифельні дошки: насамперед для писання, а тоді для малювання, для різних ігор і, нарешті, для гри в шахи — малюється шахівницю й фігури на ній, а тоді грається — походжену фігуру затирається пальцем на одному полі й малюється на іншому. Забиті фігури просто затирається.

Камера зажила. Стільки одразу занять, розваг, клопоту.

Час від часу підходив вартовий до вічка й зазірав. Тоді в'язні удавали, що вони нудяться, а як вартовий відходив — ситуація мінялась. Щастям арештантів було те, що тут в дверях не було тієї проклятої кормушки, так що за кожною потребою коридорний мусив відчиняти двері. А поки він відчиняє тяжкі двері, можна багато діла зробити. Найбільшим же щастям було те, що ця тюрма далеко від управління НКВД, далеко від тієї всієї шаленої, божевільної метушні.

Однак помалу виявилось, що щастя не так то й велике.

Помалу трійник починав даватися взнаки. Вже першого дня" після того як їх нагодували солоною юшкою в полудень (це був пізній обід для них — новоприбулих), яка — юшка — крім води й манюньких та малочисельних шматочків кислої капусти, більш нічого не мала, але зате її було багато, аж по цілому літрові, — в'язні відчули

страшну задуху і брак повітря в камері. Люди страшенно потіли. Ніякої циркуляції повітря. Розпечений сонцем залізний щиток затуляв і без того маленьке, густо заґратоване вікно, а їх було в камері двадцять четверо. Голі тіла, вкриті рясно противними болячками, виповнювали камеру густо, як і перше, і перенасичували повітря випарами поту. Асфальтова підлога не вбирала вологи й все більше мокріла. Надвечір люди кинули всі свої заняття й, немилосердно потіючи, безперервно витиралися ганчір'ям, яке хто мав, і викручували те ганчір'я над парашею. А піт все тік і тік. Він вже чвакотів на підлозі під босими ногами, і треба було його збирати з підлоги теж ганчіркою раз по раз, так що маленька параша наповнювалася самим людським потом. І було справжнім щастям, коли люди нарешті, дочекавшись вечора, пішли до вбиральні "на оправку". Вони ніби вилізли з лазні й розморені зумисне помалу пленталися по внутрішньому балкону, вважаючи на Боже благословення той факт, що вбиральня була аж геть у другому кінці чотирикутника. Там була холодна вода, багато холодної води. А камеру наглядач, на прохання нещасних мешканців, залишив відчиненою, щоб провітрювалась і просихала. Він був симпатичний, той наглядач, і зовсім не сперечався. Та то, мабуть, тому, що тут було таке правило взагалі поводження з цими трійниками, завдяки їхній, уже відомій, властивості. Ще в обід їм видано було фаянсові миски, і тепер люди набирали в них води так само, як і на Раднаркомівській.

Спати люди повкладалися на мокрій підлозі. Було бридко — мокро й тісно — і люди довго не могли заснути. При вкладанні спати повстав той самий досадний конфлікт з площею. Тоді вони розіграли ліжка в лотерею, щоб хоч трохи розвантажити підлогу, й щасливі здерлися нагору і, напевно, там раювали, їм усі заздрили, а тому, ще до того як поснути, в'язні розв'язали проблему справедливого й планомірного користування ліжками більш ґрунтовно. Вони ухвалили користуватися тим щастям (спати на голих залізних ліжках), за чергою. Щоб кожен пораював хоч трохи.

В цім трійнику було глухо й тихо, як у домовині. Ніякі звуки ззовні сюди не досягали й, якби не досадне потіння та задуха, то тут би було добре. Нерви людські відпочивали, бо не гриміли засуви, не бентежили душу стогони й крики, не лякала ніяка тупотнява опівночі, не гули машини з відкритими глушителями, не чути було нічого. Була тиша. Благословенна тиша. І цієї ночі багатьом, напевно, снилися спокійні й погожі сни. Хоч Андрія душив усю ніч волохатий і жаский кошмар: все те ж — безперервний конвейєр змагання загроженої душі й серця. Душа і серце продовжували все те ж життя — продовжували ходіння по муках, організовуючи шалений спротив. Ніякі змінені вже зовнішні обставини не могли тієї душі й того серця здемобілізувати й переключити на інші рейки.. Аж доти, доки не буде все скінчено. Доки вони не загинуть або не вирвуться з цього "чортового колеса".

Вранці очманілим людям видали по пайці вже іншого, житнього, досить добре випеченого хліба і по нормальній порції цукру. Тоді прийшов черговий корпусу, чемно сказав — "Добридень!" — і перевірів їх. А тоді вже їх пущено до вмивальні. Все тут якось було трохи навиворіт. Не такий хліб, і не такий режим, і трохи не такі люди. Не

тільки уніформою не такі, а й вдачею ніби. От черговий з першої ж візити сказав "Добридень", та ще й українською мовою, і наглядачі теж були якісь не такі, чемніші. Не зазирали раз по раз у кормушку. Правда, може, тому, що їй не було, тієї проклятої дірки в дверях. І навиворіт була й сама атмосфера — не було постійного проклятого нервового напруження, й галасу, та зойку, а була тиша.

Після снідання (трохи рудого чаю, налитого в миски) почався трудовий день. Таки справді трудовий і тяжкий день. Люди взялися до боротьби з потом. Піт тік рясно, а люди його витирали на собі та викручували ганчір'я над парашею. Просто дивно, звідки він береться в таких вимучених і виснажених людях. Люди потіли, пили холодну воду й знову потіли...

Водою намагалися залити пекельну спрагу, але чим більше пили, тим більше хотіли пити і тим більше було роботи з тим потом. Люди тонули в тому поті, й тонула в ньому найменша іскра радості. Проклятий трійник! Потяглися дні — мокрі, досадні, задущі. То був тяжкий іспит. Своєрідні тортури, іспит потом, хоч і було те поза планами тюремників. А втім, хтозна, тут нічого немає поза планом.

Єдиною радістю були прогулянки. Це були справжні прогулянки. Щодня і по цілих п'ятнадцять хвилин! І не в дурній дощаній загорожі, а на тюремнім подвір'ї. В тім подвір'ї було винищено дерева й будь-які кущики, і навіть виполото траву, але зате було синє небо над головою. Неба ті "опікуни" не могли ані виполоти, ані замазати, ані щитком затулити. З чотирьох сторін стояли понурі стіни блоків, обчіпляні щитками, біля дверей корпусу стояв наглядач в чорному і пильно спостерігав за всім, а вгорі було синє небо з хмарками. Люди ходили повільно черідкою по досить великому чотирикутнику й жадібно дихали, жадібно позирали на небо й не менш жадібно дивилися під ноги, в надії щось знайти — шматочок цеглинки, скляночку, цвяшок, шматочок заліза, а вухами дослухалися до навколишнього світу, власне, до понурих мурів, обчіплених щитками. Там, за щитками, стояв невиразний гомін і іноді чулися приглушені оклики. На них дивляться! Кожен відчував чийсь очі на собі звідтіля, з-за щитків, і мимоволі випростовувався і підіймав лице вгору, ніби дивлячись в небо,—нехай впізнають. Може ж, там є хтось знайомий рідний, близький.

Після прогулянок досадно було повертатися назад, але їх не питали.

В камері люди якийсь час після прогулянки сиділи спокійно, задумливо переживали синє нето, й білі хмаринки на ньому, й шепіт за щитками, й спогади про тих жінок, ноги яких вони бачили в перший день, що теж ходили на прогулянці, й мріяли про випадкові зустрічі, які могли б статися, про можливих друзів, про інших людей, яких тут багато-багато і з якими до болю хотілося б побачитись. Адже ними наповнені всі ці такі чисельні і такі великі блоки.

Потім хвилина блаженного спокою минала й люди бралися за ганчір'я — піт заливав і синє небо, й ті хмаринки білі, й всі ті шелести, та всі асоціації. Рясний, липкий, досадний піт. В обід їх, немов зумисне, годували солоним гарячим "брандахлистом", звареним або з кислотою капустою, або з солоними зеленими помідорами. Вранці й увечері їх поїли гарячим чаєм.

Надворі стояли гарячі, сонячні дні — останні дні золотої осені. Сонце, використовуючи залізний щиток, як конденсатор і передатчик, напакувувало при його допомозі камеру задушливою спекою, і в'язні не знали вже, кому ж, власне, вони мусять бути зобов'язані такою благодаттю, що на них звалилася з тим потінням, — сонцеві чи своїм тюремникам і династії російських імператорів, що цей каземат збудували.

Перші дні, за винятком самого найпершого, коли вони були так розігналися до праці та до арештантських винаходів, в'язні нічого не могли робити, стероризовані задухою. Одначе помалу почали й до цього звикати, а звикаючи, почали братися до роботи. Боротьба з потом стала явищем нормальним, як дихання, й вже не перешкождала щось робити, думати, мати добрий гумор. Руденко й інженер Н взялися знову за свою китайську працю над "господинями", кравці й шевці шили, Давид складав веселі епіграми на товаришів, Андрій вчив усіх "п'ятихвістки" та читав лекції з авіації. Вони часом навіть співали пісень тихенько і багато розмовляли. Розмовляли досить щиро про те, про що перше мовчали. Серед їхньої двадцятьчетвірки, здається, не було камерного стукача, бо Азік і Узуньян лишилися десь поза ними, і дихалось вільніше. Група їхня була дібрана з людей порядних. Тут були, крім декого, Руденко, Зарудний, Охріменко, Давид, інженер Н, Петровський, Кулинич, Бунчук, інженер Ляшенко, Краснояружський, Гепнер, Прокопович, Виставкін, Іванов, Прокуда, Фролов, троцькіст Урров і старенький професор Маневич. Три останніх були вкинені в камеру 49-ту на Раднаркомівській за кілька днів перед появою "Чорного ворона".

Розгадуючи загадку, чому й для чого це їх сюди перевезли, після довгого обмірковування, нічого не могли придумати й пристали на думку, що це їх вкинуто сюди, як в ощадну скарбницю, бо тюрма на Раднаркомівській перевантажена свіжими "ворогами народу", над якими слідство лише починається. В них же у всіх "діла" в стадії якщо не закінчення, то затяжної заминки, складні, важкі діла, як от у Андрія. Такі діла будуть вестися далі, в'язнів возитимуть звідси на допити в "Чорному вороні". Тим часом вони тут, як в ощадниці.

Якщо відкинути Гепнера, в обтяженості якого справжніми гріхами (адже ж він не дарма був особистим приятелем Льва Давидовича Троцького, а цього самого досить, щоб його справа була досить тяжкою) Андрій не сумнівався, що про всіх інших Андрій узнав уже не з власних припущень, а з їхніх найщиріших запевнень, що вони абсолютно "ні в чому не винні" й що про свою "контрреволюційну діяльність", про різні терористичні й повстанські свої жахіття взнали в перший раз від слідчого. Вони розповідали цілком одверто про свої карколомні пригоди в НКВД, і сміялись, і плакали водночас. Навіть Охріменко, колишній махновець, був чистий, як сльоза, щодо теперішніх злочинів, про які ні сном, ні духом не знав до самого дня арешту.

Тут же Андрій взнав, що биті були всі без винятку. Добре биті. Навіть... Прокуда. Його, правда, бито мало, бо він "урятувався" тим, що розколовся після першого ж дотику дубової спинки від стільця. Петровський же, що так побивався над Андрієвою й Давидовою бідною, а сам про себе мовчав, був мордований в спеціальний спосіб.

Оскільки він був дуже старий і його не можна було бити залізною палкою" не ризикуючи затовкти на першому ж допиті, то, з огляду на його гилу, його змушували бігати по кімнаті, стрибати, стояти довгими годинами, сидіти на ріжечку, а то ще й читати напам'ять всенощну службу божу, і тільки кілька разів його вдарили по обличчю. Ну й, звичайно, тероризували морально, надівали кошик із сміттям на голову замість камилавки, та все загрожували в присутності Нечаєвої затиснути йому статевий орган в дверях та бити по тому органу лінійкою, й навіть стягали з нього штани. Але це все були легкі тортури з "огляду на його старість".

А старенького Кулинича якийсь слідчий, молокосос, товк ногами під ребра й виробляв несусвітні речі, потішаючись над його старістю... І він розколовся, вибираючи каторгу, аби лиш видертися з цього пекла, якою завгодно ціною видертись. Бо вже й так його вік короткий, а нерви його занадто слабкі й увесь він немічний. Старенький Кулинич розповідав про все те тихенько, здивовано й плакав старечими сльозами.

Від того всього, від тих усіх оповідань було невимовне тяжко. Скільки безглуздя, скільки мерзості, скільки дикого, нічим не оправданого варварства й хамства! І тим більшою ставала Андрієва упертість, тим безмежнішим ставало презирство й бажання з того всього диявольськи поглумитися. Його зворушувала трагічна покора всіх цих приречених і вона ж його обурювала. Власне, обурював цинічний тріумф тих усіх костоправів, їхнє безмежне панування над людськими душами при допомозі жаху, їхній глум над людьми, що вони їх звикли розглядати лише, як об'єкти для своїх ідіотичних вправ, як "людішек", як "дірку від бублика". Обурювало їхнє усталене правило, що ніщо їм не може протистояти, з якого — правила — мовляв, немає винятків і не може бути. Та невже ж не може бути винятку з правила? А Васильченко?!. Вони оперують великими знаряддями й часом. Що не доконають залізні палки, ріжечки, гумові шланги тощо, те доконає час — час, наповнений безперервними стражданнями, оберне людську волю в ганчірку. Поступово, помаленьку, але оберне. Певно і неухильно. Час тут є найбільшим катом ніби.

Нарешті Андріїв "телеграф" показав себе, а то вже всі думали, що це блеф, і потихеньку підсміювались над Андрієм. Він кожного дня методично обстукував обидві стіни, але безрезультатно. Аж ось одного дня стіна зліва сама заговорила. По тому, як було вибито призивний сигнал, Андрій угадав вправного телеграфіста й схопився, як опечений, взяв ложку й почав держакор сторч вистукувати. Він вибив знак — "Я вас слухаю" — частий і дрібний стукіт, як з кулемета, а тоді вибив запитання — "Хто?" — п'ять ударів, а тоді один — "Х", чотири удари і три — "Т", три удари і чотири — "О". Хто?

В стіні застукало методично, але повільно. Андрій, перебив частим стукотом, а тоді вибив:

"Можеш швидше?"

І став схвильовано чекати — зрозумів той чи не зрозумів?

Зрозумів! У стіні затукало жваво сигнал "Увага" і почало бадьоро й шпарко вибивати:

"Ад'ютант командарма Дубового. Хто ви?"

Андрій поставив Давида на варті біля дверей, щоб наглядач не нактив, а тоді так само шпарко вистукав своє ім'я. І почалась гарячкова оригінальна розмова.

"Скільки вас?" — запитала камера зліва.

"Двадцять четверо. А вас?"

"Сімнадцятеро. В якій камері жінки?"

"Не знаю".

"Попробуйте камеру справа".

Андрій попробував камеру справа. Мовчить. Попробував ще — мовчить. Не тямлять, чорти. Вернувся до камери зліва. Постукав.

"Попробуйте камеру справа!" — уперто повторила стіна.

Андрій ще раз попробував камеру справа, але безрезультатно.

"Мовчать, — вистукав Андрій і запитав: — Які маєте новини? Чи у вашій камері вже суджені, чи?.."

Камера зліва перебила нетерпляче:

"Поможіть в розшуках, ви добрий телеграфіст. Тут десь сидить дружина командарма Дубового. Я шукаю дружину командарма. Ви зрозуміли?"

"Так! За що вона сидить?"

"А за що сидять жінки? "По делу мужа!"

"Ви певні, що вона в трійниках?"

"Вона в цьому спецкорпусі".

"Цей спецкорпус складається лише з трійників?"

"Ні, друга половина складається з загальних камер. Там сидять по триста чоловік в камері".

Андрій здивувався такій астрономічній цифрі. Не повірив.

"Звідкіля й коли прибули?"

"Вчора. З Раднаркомівської".

"Як думаєте— для чого привезли сюди?"

" Раднаркомівська перевантажена".

Андрій всі запитання й відповіді повторяв тихо вголос, щоб чули всі його товариші, які слухали "телеграфну" розмову з завмиранням. То була хвилююча подія — стіна, мертва, товстелезна стіна заговорила, та як шпарко і як вправно! І як цікаво. "Спитайте те, спитайте оте..." — шепотіли всі до Андрія, намагаючись взнати кожен щось своє, але Андрій мав своїх власних запитань цілу копу,

"Чи не можете ви повторити прізвища всіх, хто з вами?"

"Ні, не можу. Пізніше. Хто ви? Котрий Чумак?"

Андрій захвилювався— там хтось, хто знає його родину!

"Андрій", — вистукав він у відповідь. "Ви знаєте нас?"

Камера мовчала.

"Ви знаєте нас?" — повторив Андрій хвилююче запитання.

"Я шукаю дружину командарма Дубового" — відповіла стіна.

Андрій розсердився. Хтось ухиляється від відповіді. Чи провокує?

"Звідкіля ти мене знаєш?" — вистукував Андрій енергійно й в той же час повільно, підкреслюючи тим категоричність запитання. Павза.

А потім раптом затукало швидко, як з кулемета, й замовкло. То був алярмовий сигнал — "Небезпека!" До суміжної камери загремотіли двері. Андрій з досадою зрозумів, що розмову їхню обірвав наглядач. Тут Давид зашикав і миттю сів на своє місце. Вовчок у дверях відсунувся, і в нього вставилося око, покліпало. Вовчок засунувся. Після того відчинилися двері й на порозі став коридорний. Довго дивився по камері, а тоді спитав:

— Хто тут телеграфіст?

Мовчанка.

— Хто телеграфіст, я питаю! Хто висів на апараті?

Сміх. Сміх з професійного виразу.

— От посмієтесь на кутні, як побуваєте в карцері.

Андрій встав і наблизився до наглядача.

— Не підходь! — зарепетував наглядач раптом. — Говори здалеку. Говори чесно — ти висів на апараті?

— Та ти що, чоловіче! — засміявся Андрій. — Де ти тут бачив апарат? І який телеграфіст? По-моєму, єдиний телеграфіст — це ти, якщо судити з такої твоєї розумної мови, гм, "висів на апараті".

— Чим стукав? — запитав наглядач усторч.

— Куди?

— В стіну.

— Лобом, чоловіче добрий.

Наглядач помовчав, посопів, а тоді безцеремонне плюнув на підлогу:

— Ну, добре. От як я тебе спіймаю, тоді ти вже застукаєш лобом.

— Добре. Так би й говорив. Піймай же.

— Ніззя стукати! — викарбував наглядач грізно й вийшов.

На тому перша телеграфна розмова урвалась. А другої розмови вже не було! На жаль, не було. Ризикуючи "постукати лобом", Андрій ще пробував увечері кілька разів зв'язатися з камерою зліва, але нічого з того не виходило. Камера зліва не відповідала. Пробував і уночі, так само безрезультатно. Не інакше, як той телеграфіст "засипався". Андрій вирішив поспробувати ще вдень. Але йому вже не судилося більше поговорити з таким вправним телеграфістом, яким виявився ад'ютант славного командарма. Мабуть, старий каторжник. Все, що він узнав з розмови з ним, — це, що тут десь сидить дружина командарма Дубового. Десь отут, може, навіть в камері поруч. Може, в іншій камері, може, десь у великій загальній камері. Але десь тут, в цій тюрмі на Холодній Горі. А в тій юрбі жінок, ноги яких вони бачили першого дня, вона була напевно. Та ще взнав, що в цій спецкорпусі не тільки самі трійники й не тільки сидять тут в камерах по 24 людей, а й по більше. Цифра, яку назвав ад'ютант, правда, була занадто астрономічна, як для однієї камери, але Андрій не мав до цього жалю, лише мав жаль, що їхній зв'язок був такий короткотривалий. Уранці їм звеліли зібратися з речами й

вивели геть.

Андрій таки мав нагоду взнати, що правду говорив ад'ютант, — їх повели в другу половину спецкорпусу, крізь внутрішню залізну браму, провівши раніше повз камери смертників, що були розташовані в самім низу під сходами.

Переводячи в другу, таємничу половину спецкорпусу, їх розпорошили. Спершу розсадили в якісь шаховки. Ті шаховки стояли низкою попід стіною, як в гардеробній, внизу трійникового відділу, поруч з камерами смертників. Були вони манюсінські й тісні, трохи більші за кабінки в "Чорному вороні" з маркою "Церабкооп". В ті шаховки їх розсадили по одному й по два. Андрій опинився сам. Кабінка була вузесенька, без ніякого сидальця чи чогось, щоб сідати. Темна. Цвіла. На цементовій підлозі мокро. Він тут простояв годину, дві, три, здавалось, вічність, чекаючи в темряві, що буде далі. Чув, як з суміжних кабінок забирали по черзі його товаришів. І все те пошепки, тихенько. Нарешті дверцята відчинилися і його теж забрали.

IV

Ад'ютант казав правду. Астрономічна цифра виявилася зовсім не божевільною фантазією, а божевільною дійсністю. Андрій це усвідомив в першу ж мить, як переступив поріг камери ч. І2, однієї з загальних камер Другого Спецкорпусу, про які говорив ад'ютант. І першим почуттям, яке вразило його свідомість, було почуття, що, мабуть, ніякі найсміливіші чутки й припущення все-таки не можуть перевершити реальної дійсності в цьому царстві — в царстві НКВД, в цій державі в державі. До цього почуття приєдналася ціла веремія інших. Так, мабуть, найвиразнішим з усіх тих почуттів було все-таки почуття радості. Так, радості. Радості істоти, що, zdegradovana з категорії людей в категорію "людішек", найдужче боялася загинути в цім царстві самотньо. І от радість ця була від приголомшуючого факту — л ю д и! Безліч людей. Безліч. Сила-силенна. Вони ворушилися, здавалось, незчисленною масою в сизих хмарах тютюнового диму, ні, під тими хмарами, що текли в усі боки пасмами. Вони ворушилися під тим димом, як під шаром води, переснованої баговинням і медузами, на підлозі, як на дні океану. Оброслі мохом, обплутані водоростями ганчір'я, якісь сині всі, мов потопельники, мов привиди в якомусь підводному, моторошному царстві. Ті привиди сиділи навпочіпки в шість рядів, виповнюючи камеру так щільно, що здавалось неможливим пройти не те що в другий, далекий кінець камери, якого за димом і не видно було, а бодай на якийсь метр вперед. Цілий світ! Ціла держава! Цілий СРСР! З облич і з гулу розмов можна було відразу устійнити інтернаціональність складу мешканців цього світу. Андрій стояв біля дверей і не знав, що йому робити. Його вкинуто, зачинено двері за спиною — і хай собі як знає. Він стояв і дивився на дивовижну картину. В камері було півтемно, і треба було очам звикнути, щоб добре бачити. Після першого вражіння прийшло інше — вражіння, що це величезний ярмарок, або мусульманська молельня, або жидівська синагога. Люди сиділи в молитовних позах, здавалось, безкінечними рядами, що губилися в диму, й бубоніли щось, гомоніли, дрімали, щось робили, сварились, співали, божевільне лаялись... Вірмени, жиди, німці, росіяни, а найбільша кількість — господарів цієї землі, українців.

Ще були представники інших, непередбачених національностей. Праворуч — була низка заґратованих вікон, обчіпляних гронами торбинок, торбиночок, вузликів, лахміття, з повстромлюваними межи ґрат, в клітини, як в бджолину вощину, хлібними пайками, черевиками, якимись згортками, горнятками, горщиками. Ліворуч була суцільна стіна, в ній прохід посередині, без дверей. Там теж були люди... Там ще одна камера. Люди товпилися на тих дверях, влазили й вилазили... Біля Андрія стояла величезна залізна діжка з віком, — тоннажем в зо два центнери. Андрій роззирнувся й за традицією, як останній новоприбулий, почав вмощуватися біля цієї діжки. Його поява в камері не викликала майже ніякого інтересу. Лише ближні позирали з байдужою цікавістю й питали трафаретне:

— Звідки? Давно сидиш? З якого району?

По якому він ділу — ніхто не питав, бо то було нецікаво, бо всі діла у всіх однакові, далебі.

Збуваючи відповіді посмішкою, Андрій вмощувався біля діжки, навколо якої стояли калюжі, й в тих калюжах сиділи люди, — як ген з діри в стіні вийшла якась бородата, напівгола людина й гукнула:

— Гей, новенькій! Давай сюди.

— Давай... Смали, смали!.. — Загукали привиди, підбадьорюючи.

Андрій поламзав до бороданя, переступаючи через хаос людських ніг, через людські голови. Ніхто на нього не кричав, люди тільки прихилилися, коли він заносив ногу. Ні, пройти, мабуть, неможливо!

— Ставай на спину! — гукав хтось гостинно, згинаючись і підставляючи спину. Але в Андрія не вистачало духу йти по спинах, засміявшись, він ламзав так, вивертаючи суглоби ніг, втискуючи їх межи людські тіла. Нарешті він дійшов до проходу й став — за проходом була друга камера, набита людьми так само. То пак не людьми, а "людішками".

— Я староста, — сказав голий бородань. — Я вас зараз улаштую. Ідіть за мною.

Тут зі звалища схопилася якась тінь і почала гарячкове протискатися назустріч. Але протиснутись не могла, застрягла на півдорозі, як муха в смолі, й одчайдушно загукала хрипким, шиплячим голосом:

— Андрію! Андрійку?! Чумак!.. Сюди, сюди!..

— Хто це?!

Андрій ледве впізнав і зрадів шалено. Це був його колишній друг і товариш студентських років, Микола Д.

— Миколо!.. А чого ти так хрипиш? — запитав Андрій досить безглуздо, не знайшовшись, що сказати від несподіванки. .

— Нічого. Я маю туберкульоз горла... Але то нічого. Сюди, Андрійку!..

Андрій протиснувся, й вони обнялися над людським хаосом. І поцілувались.

— Нічого, — сказав Андрій, потішаючи й поляпуючи друга по спині. — Єрунда. Все єрунда, друже!

Вони з вісім років не бачились, тепер стояли, розмовляючи пошепки й гарячкове,

намагаючись сказати все зразу. У Миколи були великі сині кола під очима й раз по раз хапав за горло сухий кашель. Це він — колишній красень, співун, аристократ з манер, симпатяга. Микола! Боже, що сталося з людиною!

— Добре, — сказав староста. — Займайте місце поруч з ним.

— Де твоє місце, Миколо?

— Ось тут, сюди. Посуньтесь, товариші, трішечки. Миколіне місце було під стіною, під темним вікном. Люди неохоче посунули свої речі, деякі мовчки, деякі бурчали, звільняючи маленьку латку для Андрія. Посунули речі всі — цілий ряд — попід стіною, уриваючи кожен з свого, й так маленького, місця по сантиметру. Звідси й незадоволення, й понуре бурчання деяких. Ще на сантиметр, на дорогий сантиметр менше місця! А місця було занадто мало.

Андрій поклав свою торбинку, сів на голу підлогу поруч з Миколою і — так, наче й був у цій камері. Одразу вріс в цю масу людей, як нормальна й природна частка цього ярмарку.

Цікава ця камера ч.12.

Це окремий, оригінальний, фантастичний світ. Так би мовити, світ в домовині. Республіка "людішек". Причому, мабуть-таки, найдемократичніша республіка на цій планеті, якщо на хвилинку забути про залежність її від того світу, що за мурами, й від його церберів. Республіка із своїм урядом, із своєю конституцією, звичаями, фольклором, із своїм побутом, навіть із своєю термінологією, якої не існує там, поза мурами, в тому нереальному вже, втраченому світі. Це світ з окремими заінтересованнями, проблемами, своєю літературою, наукою, болями й стражданнями, з дружбою й зненавистю, з інтригами, зі своєю політикою й із своїм окремим соціальним та національним укладом, — вірніше, інтернаціональним укладом. Бо тут були всі—починаючи вірменськими дашнаками й кінчаючи німецькими шцубундівцями а турецькими кемалістами. Але домінантою, всеспаюючим цементом були "господарі" країни — українці, звичайно,— "петлюрівці", "хвильовісти", "шумськісти", "терористи", "диверсанти" й так "контрреволюціонери всіх мастей". І домінуючою мовою була українська мова, якою говорили всі як державною мовою. Так, тут це була воістину державна мова без фальшу, без упереджень, без глузування "залізяку на пузяку" та "самопер попер до мордописні". Її приймали всі бездискусійно, бо 80 процентів тут українців. Тут вони були, завдяки своїй чисельній і інтелектуальній більшості, без сумніву, державною нацією. І піснею домінуючою була українська пісня, яку любили й співали однаково всі. Навіть перси.

В половині подвійної камери, в якій був Андрій, люди сиділи так само в шість рядів, як і в першій половині. В шість рядів! Хоч камера була всього чотири метри завширшки. Вони сиділи ряд насупроти ряду, потім ряд спиною до спини, упираючись один в одного, потім знову ряд насупроти. І так до краю. Всі ці ряди сягали уповздовж через усю камеру, а в них люди були зімкнуті щільно плечем до плеча. Люди сиділи, підкорчивши ноги або поставивши їх кроквами, щоб поміж рядами можна було сяк-так пройти. Але пройти все одно не можна було. Люди мліли від довгого сидіння і все якось

норовили простягти то ту, то ту ногу. Іноді вставали, стояли, погойдуючись, і знову сідали. Скільки тут є тих людей!

Тут їх немало, небагато — 340 чоловік. Триста сорок! В двох камерах! А були це камери колишньої каторжної пересильної тюрми, розраховані кожна на 25 ліжок. Та ті часи, коли тут були ліжка, давно минули. Люди тут взагалі забули вже, як ті ліжка виглядають і як на них спати. Спали тут, в цьому світі, так, як і в камері 49-й — п о н о в о м у. Велике діло поступ, цивілізація! Але про спання згодом. Сперш про неспання, про "бодрствування".

В другій половині, так само як і в першій, в зовнішній стіні була низка вікон, але ця камера була темніша і вогкіша, бо виходила на північ. Вікна мали засклені рами, й ті рами були відчинені всередину, як фрамуги, лігши на підвіконня, а в клітини поміж ґратами було натикано теж силу-силенну торбиночок, вузликів і інших арештантських пожитків. Так що, мабуть, коли б навіть і не було залізних щитків за вікнами, то й тоді б в камері було темно. І майже ніякої вентиляції. Стояв тяжкий, нестерпний сопух. На додачу ж до того всього було безліч блощиць. Вони теж мали тут державу в державі, незнищимі й непоборимі, — посіли всі кутки й всі розколини в стінах, яких, розколин, було немало. Крім блощиць водилися ще таргани, стоніжки, мокриці і миші (на яких, між іншим, арештанти улаштовували окремі полювання, не згірші за графські влови на лисиць).

На обидві камери не було жодних "меблів", тільки в першій біля дверей стояв величезний дерев'яний стіл, а на ньому гори фаянсових тарілок — триста сорок тарілок! — які кожного разу перед сніданком, обідом і вечерею чергові камери роздавали в'язням, а після того забирали, мили й знову складали на стіл.

Миколина справа була така, як і у всіх. Бідолашний романтик пережив тяжку епопею, хоч вона проти Андрієвої видавалась за іграшку, але розчавила Миколу до решти. Його загнали в контрреволюційну організацію письменників і науковців разом з Коцюбою, Йогансеном і багатьма іншими й змусили "признати" й підписати купу тяжких провин перед "урядом і партією". Микола розколовся і тепер дивився на все дуже песимістично. Він був настроєний занепадницьки і радив Андрієві теж не опиратись марно, бо все одно нічого не вийде. Нічого не вийде. Лише скалічать і все одно розколять. При цій системі не можна втриматися на лінії людської гідності, не можна перемогти... Тут вони не зішлись в поглядах і поки що розмову на цю тему урвали. Андрій мав ту властивість, що глибоко відчував людську трагедію і не ліз в людську душу. Як і не осуджував нікого, з тих, що впали й вже не можуть підвестись, лише тяжко мучаться своєю розчавленою душею. Для нього Микола був двічі нещасний, і він чим міг намагався його підтримати, без зайвих слів, не подаючи й виду про своє таке співчуття, а навпаки, затушковуючи своє глибоке зворушення в якнайгрубішу, байдужу форму. Він знав із свого досвіду, що дорослі люди, які хочуть бути мужніми, не люблять сентиментів і нудної солодкавості співчуття.

Вони співали. Вони в цьому содомі утворили свій маленький світ і співали. Як колись. До чорта всілякі трагедії, всілякі справи, слідчих, прокурорів, трибунали,

етапи, всілякі ОСО, двохсотки й всю ерунду. Вони намагалися закреслити той весь кошмар і пожити короткі хвилини, які приділені ще їм долею, по-своєму. Микола, незважаючи на хворобу горла, не втратив своєї божевільної пристрасті до пісні й здібності її співати. А Андрій йому вторив. Вони співали в півголосу. Репертуар же в них був невичерпний. В перший же день вони заспівали своєї улюбленої, тієї, яку співали в найкращі часи своєї дружби: "Забілили сніжки, забілили білі". Але як вона зазвучала, ця пісня, в такій новій, надзвичайній ситуації! Вона так не звучала ніколи. Від тієї пісні аж ціла камера припинила... Проспівавши, хлопці засміялися, розбивши на скалки те тяжке, гнітюче вражіння, яке справила пісня на всіх. справила не голосами, а своїм змістом. Після тієї пісні вони сиділи, як два брати, горнулися один до одного, і не було, мабуть, в обох камерах другої людської пари, так злютованої дружною.

Андрій звернув увагу, що Миколі важко дихати в цій камері— консистенція повітря була нестерпна, крім того камера була занадто вогка, темна. Перша камера набагато ліпша, світліша, веселіша, і Андрій вирішив перекочувати туди. Але як? Треба вчекати момент. Тим часом вони сиділи тут.

Життя плинуло. Дивно, час починав втрачати свою чіткість. Вірніше, почуття часу в цій камері якось дивно трансформувалось. Потяглась суцільна стрічка, безперервна, строката, швидка, без чіткої диференціації на дні, ранки, вечори, ночі. Все було суцільною ніччю, і все було суцільним днем. Все було суцільним кипучим життям, і все було сном, кошмаром. Ба, сон був більшою реальністю, аніж дійсність. Бо він був барвистіший, часом осяяний сонцем, веселкою, громовими дощами, закосичений квітами й озвучений сміхом золотого дитинства, буйною радістю юнацтва, сміхом першого, воскреслого в снах кохання. Сон, як утеча, сон, як свобода, сон, як повторення в безмірно яскравішій формі всього, що було і що буде, без того, що є. Адже ж відомо, що в'язням майже ніколи не сниться дійсність. Дуже рідко.

Лиш техніка самого того сну в цій реальній дійсності була ще непривабливіша, ніж в камері 49-й. Її трагікомічні сторони Андрій спізнав в перший же вечір і в першу ніч. Перед тим як лягати спати, ще відбулась "поверка". Коли в камері стало зовсім уже поночі, тоді засвітилися тьмяні лампки в стелі, заgrimіли засуви на дверях в першій половині, і розітнулася чиясь весела, задьориста, скалозубна команда несамовитим голосом:

— Маня! На поверку становись!

Це кричав один юнак, в'язень, попереджуючи чергового. Він кричав цю глузливу команду кожного вечора й кожного ранку. Це інженер з ХТЗ, грек з національності, український повстанець з політичного обвинувачення. А команда ця його мала означати шаржоване повторення стандартної команди тюремних наглядачів: "Вніманіє! На поверку становись!"

"Маня" стала на "поверку". Шість рядів арештантів звелися на ноги й стали щільно, здавши під одну стіну, утворивши прохід для чергового. Тоді увійшов черговий і сказав:

— Добрий вечор!

Його й продражнено за це — "Добрий вечор!" Іншого імені цей черговий не мав у

цілій тюрмі.

Зайшовши й привітавшись, черговий перерахував ряди й шістки. Йому допомагав староста камери. Тут, виходить, були інші звичаї, аніж на Раднаркомівській, тут перевірка була двічі на день — вранці і ввечері.

Записавши результат перевірки в журнал, черговий сказав: "Добраніч", — і пішов.

Який чемний черговий! Просто дивно. І яка колосальна різниця між ним і тими щелепатими, завжди понурими й завжди червоноокими, невиспаними хлопцями з Раднаркомівської. Інші чергові тут теж подібні до цього "Добрий вечор". Лише згодом Андрій устійнив, в чому суть, через що така різниця. Але щоб це взнати, йому треба було пройти свій шлях до кінця...

Після відходу чергового "Маня" розсипалась — почалась укладка спати. Без команди. Тут команди "Ложись спати" не було, було лише вночі грізне "Чому не спите?!" якщо хтось не лежав, а сидів або стояв уночі, після вечірньої "поверки".

Укластись спати — це була тяжча проблема тут, аніж в камері 49-й. Почався ярмарок... Одні люди потребували більше місця вже не тільки тому, що були великі, а й тому, що мали клунки з теплою одежею тощо, приготовані на випадок етапу, інші люди були маленькі й не мали нічого абсолютно, але ризикували втратити й маленьке своє місце, бо "заможніші" й більші розпросторювались якось само собою. Для старости то був величезний клопіт, і тільки при цій процедурі — при процедурі розподілу підлоги — Андрій збагнув, яка то тяжка річ бути президентом демократичної республіки, цебто старостою в камері ч. 12 у 2-му спецкорпусі. Кожного вечора староста все мусив переміряти й розподіляти підлогу та парувати людей наново, бо прибували нові люди. І тепер — він взяв шматочок крейди й мотузочок (а був цей староста не просто якийсь бородатий дідок, а високофаховий, знаменитий, всесоюзної слави інженер) — звелів усім перейти в один бік камери й почав свою тяжку працю. Він розміряв мотузочком підлогу й робив крейдою риски — межі для кожної людини, в які вона мусила вкластися. І робив він це з усіма відповідними відхиленнями на товстих і тонких. Так він переміряв підлогу для всіх шести рядів, для кожної людини окремо. А потім вислухував скарги і перепаровував сусідів, щоб насупроти лежав один довгий, один короткий. Ця вся процедура тривала з годину. І все-таки все геть пішло нанівець, бо знайшлися люди, які категорично запротестували проти проведеного "землеустрою". Тоді принесли мокру ганчірку й зітерли геть всі риски, й почалася процедура спочатку. І знову все пішло нанівець. Бідолашний староста весь упрів, але уперто продовжував працю з глибоким почуттям обов'язку перед товаришами, виконував свою функцію покійно й стоїчно. І знову все пішло геть на злам. "Місця... Місця. Де моє місце?!!" — смикали його за труси жалібно "покривджені". Тоді староста не витримав, випростався, зблід на обличчі і раптом весь затрясся від розпачу:

— Та, товариші!.. Та, люди ж добрі! Та де ж я вам візьму місця?!

І розмахнув у повітрі мотузочкою, заніс високо руку, потряс нею в нестямі і не то застогнав, не то заплакав без сліз в нервовій пропасниці, в трагічному розпачі:

— Я будував Дніпрельстан... Я збудував Держпром... Я будував станції, мости,

будівлі... Я спроектував тисячу споруд... Але розподілити цю прокляту підлогу... Це над мої сили!.. Товариші! Нате крейду й виберіть собі іншого старосту... Я... Я не можу... Нема такого інженера! Нема такого старости...

— Є, — сказав якийсь низенький товстух скептично, солодкаво й взяв крейду й мотузочку. І заходився міряти. Але він був доктор. Доктор Петров. І з його міряння нічого не вийшло. Бо ж що може зробити доктор там, де не може нічого вдіяти інженер всесоюзної слави?

Всі попросили інженера прийняти знову на себе функцію старости, обіцяючи йому вже послух.

Нарешті підлога була розподілена, довгі й короткі попаровані й всі вклалися спати. На спину лягти не можна було, й тому поступив наказ від старости лягати боком, вкладатися "валетом в замок".

— Перший ряд лягає в один бік, на ліву руку, ноги підкорчити! Другий ряд лягає лицем в другий бік, теж на ліву руку, закласти ноги за ноги й підкорчити! Так. Третій ряд лягає головами до другого ряду, ноги підкорчити! Четвертий ряд лягає!..

Староста стояв посеред камери й командував, як генерал на параді. Люди його слухали й покійно лягали так, як було наказано. Так вляглися всі шість рядів, замостивши підлогу тілами, як паркетом, добре припасованим, щільно збитим. Не лишилося ні сантиметра вільного місця. Ноги підкорчувати й закладати кут за кут треба було тому, що випростатися не було куди, бракувало місця вповздовж.

— Нагадую, — закінчив староста всю процедуру, — хто схоче повернутися вночі, як заболить боки, гукай мене. Ні в якому разі не повертатися самовільно, не простягати ніг, не класти їх на лице сусідам, не пхати в чужий рот пальців, не лягати на спину й не тикати кулаками в лице іншим.

Але це попередження щодо "самовільного" повертання було зайвим, бо хоч би хто й схотів повернутися сам, то не зміг би. Він може повернутися лише разом з усією системою "валета в замок", на команду старости. Тобто, якщо хтось схоче повернутися, мусить збурити цілу камеру.

Ось це й є вершок планування! Ідеал, до якого безперечно стремить вся Сталінова "соціалістична" система! Але за мурами ще цього ідеалу не досягли. Його досягли лише тут, в тюрмі, інженери й конструктори, забраковані тією сталінською системою на волі.

Це було планове спання. Так, зрештою, можна організувати планове хотіння, плановий ентузіазм, планову любов до "батька народів"... Ба! для цього, здається, їх сюди й посаджали — всіх цих інженерів, конструкторів, мислителів, митців, артистів, авіаторів, ветеранів революції докторів, професорів, прокурорів і простих смертних.

Опівночі Андрій прокинувся від чийогось скімлення й голосної команди старости:

— На праву руку обернись!

І вся маса людей, як поламаний корж, заворушилась, обертаючи з собою й Андрія. Так повторювалося за ніч кілька разів.

Крім розподілу підлоги, для старости камери було взагалі багато іншого клопоту. Це-бо була ціла держава, а він її президент. Він мав двох помічників на обидві

половини, і це було камерне "правительство", старостат. Цей старостат був платний... — діставав від камери додаткову пайку хліба і додаткову пайку юшки, виторгувану камерою спеціально від тюремного "роздатчика". Староста управляв камерою, але тюремній адміністрації був абсолютно не підлеглий, а тим більше ніякій секретній частині, бо його не тюремна адміністрація призначала, а вибирала камера для себе, щоб не задуситись в хаосі. Він тримав порядок— призначав щодня чергових камери, по два на кожну половину, в обов'язки яких входило — мити підлогу вранці, замітати ввечері, розносити хліб по рядах, миски, тягати банячки з юшкою та "баландою", роздавати ту юшку та "баланду", носити діжку (яку, до речі, тягли всі чотири чергових разом, та ще й кликали когось з силанів на допомогу), мити миски тощо. До речі, бути черговим — це було привілеєм, бо за це чергові діставали теж додаткову пайку хліба, тому, згідно з загальним рішенням населення республіки ч. 12, чергувала лише окрема каста людей, самих найбідніших, найбільш голих і голодних. Це був своєрідний камерний пролетаріат, всі ті в'язні, що серед вбогих були найубогішими. Камерна ж аристократія (ті в'язні, що були багатші, бо мали гроші на конто і користалися тюремною "лавочкою", де могли все купити, та й мали речі, які могли міняти, або були занадто панського складу) з такої постанови була задоволена, бо праця чергового — то, зрештою, тяжка, каторжна праця. Середняки були менше задоволені і в міру виголоджування переходили до числа тих, що мусили чергувати. Середняки, як відомо, проміжний клас, що поповнює й гору, й низи.

Але іноді, коли бракувало охочих чергувати з "пролетаріату" й нікому було виконувати цю тяжку функцію, тоді староста призначав чергових примусово, починаючи з "панів". "Пани" відкуплялися пайками хліба та цигарками. Пролетаріатові це сподобалось, і вони почали застосовувати страйки зумисне, щоб добитися ухвали про обов'язкове для всіх чергування, — і здобули на цьому величезний капітал — можливість брати високу ціну з "панів" за експлуатацію себе. Тією ціною були пайки хліба, цукру, цигарки, лахміття, різні блага з передач тощо.

Крім призначення чергових та контролю за їхньою працею, староста приймав хліб і інші харчі від роздатчика, розбирав камерні конфлікти (хоч для того ще був окремий камерний трибунал), вів "культурно-освітню роботу"— тобто, згідно з рішенням всього населення республіки, добирав лекторів, оповідачів та доповідачів з-посеред найкращих фахівців, які були в камері, для того щоб вони камеру розважали та просвіщали. Розбивав камерне населення на партії, коли треба було йти "на оправку" або на прогулянку. І, нарешті, влаштовував новоприбулих. На тому компетенції старости кінчилися. Він не втручався ні в справи "тишини", ні в справу "галасу" і взагалі "заборонених речей", співів тощо. Це не його діло.

День в республіці починався з вранішнього "Маня, на поверку становись!" За тим відбувалася процедура ходження до вмивальні тощо, куди воджено в'язнів партіями по 30 чоловік,— ця процедура тяглася кілька годин, поки переходила вся камера. Тим часом чергові мили підлогу, одержували разом із старостою хліб і цукор і роздавали. Хліб видавано житній, часом глевкий, часом добрий, але завжди майже всі пайки з

"приколками" — тобто з довісками, приколотими до пайки заструганими паличками, нащипаними з дошки. Через ті "приколки" пайки виглядали досить химерно — були обтикані паличками, яких — паличок — іноді було по три й по чотири, бо "приколка" складалася з двох або й трьох частин, і треба було, щоб вона не загубилася. Такі пайки були подібні до їжака. Сама ця "приколка" увійшла й у юридичну термінологію тюрми й концтаборів і навіть вживалася на волі та в апараті НКВД. Коли треба було сказати образно, що хтось дістав якийсь термін каторги чи тюрми з позбавленням додатково ще тих чи тих прав (права листуватися, права жити в певних містах після відбуття тюрми чи таборів тощо), тоді говорилося: "Дістав десять (або 15 — 20 — 25) років з "приколкою".

Без сумніву, цей термін, ця "приколка", мусив би увійти в карно-процесуальний кодекс СРСР.

Процедура роздачі хліба була інша, аніж в камері 49-й, бо й пайки тут були інші. Справа в тім, що серед звичайних пайок, вирізаних з середини хлібини, було чимало т. зв. "горбушок" — тобто пайок, вирізаних від краю, через що вони мали найбільше шкоринки і за такими пайками-"горбушками" чомусь всі найбільше ганялися. Мабуть, думали, що там найбільше хліба. І таки його було більше, бо в шкоринці менше вологи, а значить, на вагу там більше хліба. Через них було безліч конфліктів. Тому роздача тих благословенних, чарівних "горбушок" була відповідно регульована — їх одержували всі за чергою, за дотримання чого відповідав староста. Власне, на тих горбушках можна бачити ще, яка тяжка праця старости — це треба спланувати й ідеально витримати, бо буде біда. Після хліба приносили чай — його втягали в камеру у величезних "бачках" і, тягаючи ті "бачки" поможи рядами, розливали чай черпаком в миски.

В 12 годин староста приділяв наряд з кільканадцяти чоловік, і той наряд під конвоем тюремної варти йшов геть з корпусу десь на кухню й звідти приносив цілу низку "бачків" з обідом. Часом то був "борщ", часом взагалі якась бурда, що на тюремній мові називалася "баландою". І було тих "бачків" іноді вісім, а іноді роздатчик на кухні розщедрювався й давав ще один на придачу. А коли обід був особливо поганий, то тих бачків було дванадцять.

Процедура ж роздачі обіду була урочиста й надзвичайно тяжка. Принцип "соціальної справедливості" вимагав, щоб обід був роздаваний справедливо, бо... бо крім юшки в бачках ще була певна кількість гущі, а іноді й якась пара картоплин, і треба, щоб усі були задоволені. А тому роздавати — розміряти — обід не міг будь-хто. Ця функція — це була відповідальна й почесна функція, яка вимагала окремого хисту. Її виконували два постійних, найбільш вправних "черпакових", по одному на кожній половині. Цих "черпакових" вибірано на загальних зборах. І були це фахові "каптьори" — один з морфлоту, другий з піхоти. Військовики. До клейнодів цієї почесної двійки належав великий черпак. Благословенний (для всіх, лише для цих двох проклятих) черпак. Два чергових тягали "бачок" межі рядами, а черпаковий крутив у ньому несамовито черпаком, ганяючи гущу, щоб вона весь час була в стані розпорошення. А люди сиділи з мисками в руках й, витягнувши ший та ковтаючи слину, пильно стежили

за кожним рухом черпака. Часом в бачку було лише дві картоплини, і черпаковий ганяв їх божевільне, не знаючи, кому ж їх дати а всі були зачаровані тими картоплинами й дивилися, кому ж вони дістануться, вірячи в своє щастя. Та черпаковий "був з біса хитрий — він напевно все норотив дати ті картоплини комусь із своїх приятелів". Може, тому всі так намагалися з черпаковими дружити, як із священиком чи із шаманом. Ці картоплини були часом причиною до цілих революцій, підіймати які був фахівцем в Андріївй камері один чоловік, про якого буде окремо.

Всю цю процедуру роздачі обіду хтось з в'язнів назвав дотепно по-російськи "к о р м л е н і є з в е р є й".

Роздача вечері була набагато легшою й прозаїчнішою. Вечеря складалася з однієї (однієї!) ложки каші і на триста сорок чоловік вся вміщалася в однім бачку, рідко в двох.

Між цими процедурами роздачі їжі люди займалися всім, на що хто здібен, від ранку до пізньої ночі. Ще кожноденною подією була прогулянка. Вона була до обіду або після обіду, залежно від того, як випадала черга для камери ч. 12. Їх виводили партіями по 50 — 60 чоловік на тюремне подвір'я, межі блоки, на п'ятнадцять хвилин, зараховуючи й перехід по сходах туди й назад в число тих хвилин. На перехід йшло найменше п'ять хвилин. Лишалось "чистих" на прогулянку десять хвилин. Люди брали з собою коци, хто мав, і інші лахи й там трясли їх, користаючись з нагоди. В подвір'ї ходили "гусаком", дихали, повітрям, а водночас гарячково полювали за шматочками цегли, цвяшками, заліззячками, шматочками дроту — за всім, з чого можна зробити заборонену річ в камері.

Крім всіх цих, так би мовити "спланованих" подій, було багато подій несподіваних, непередбачених, які збурювали камеру брутально, як ураган, ставили все догори ногами. До таких належали труси, наглі перевірки, візити НКВДівського контролю, візити начальника тюрми тощо, кари й штрафи за порушення порядку та за заборонені речі, дезинфекція камери, похід до лазні і, нарешті, тюремна "лавочка", яка нагло звалювалася на тлі всіх попередніх нещасть, як несподіване благословення боже, як велике щастя.

Цікаві люди сиділи в камері ч. 12. Надзвичайна галерея типів. Це, власне, була та сама камера ч. 49, лише колосальних масштабів. Було що спостерігати, що слухати, з чого дивуватись. Насамперед на всю масу в 340 чоловік майже не було людей з нижчою освітою, за винятком вірмен та кількох селян. Переважно були люди з вищою та середньою освітою, високі фахівці всіх профілів, деякі з республіканськими іменами. Ознайомитися з багатьма з них ближче Андрієві належалося впереді. А тим часом деякі персонажі вискочили зразу на очі своєю надзвичайною оригінальністю, своєю кричущою символічністю, якщо вже на те пішло, своєю типовістю, як уособлення певної категорії людей в собі. Око, коли б навіть хотілося, не могло розминутися з ними. До таких насамперед належав понурий і довготелесий чолові'яга на прізвище Ішук, що сидів насупроти Андрія, під протилежною стіною. Був вйй літ п'ятдесяти, невиразного соціального стану й фаху — не то колгоспний рахівник чи комірник, не то

сільський кооператор, не то просто міщух, може, якийсь гендляр або церковний староста, одне вірно — він не був ані статечним селянином, ані статечним робітником, ані статечним інтелігентом. Мав чорні, волохаті брови й весь час дозиравав з-під них витрішкуватими очима, позирав вороже, понуро підозріло. Щось було в ньому від шакала. Затаєний, жадібний, смиренний назовні, але пломеніючий зсередини, — пломеніючий якоюсь вічною жадобою. Сперш і Андрій думав, що в ньому горить якийсь внутрішній великий, може, навіть святий вогонь, але скоро змінив свою думку. Цей чолов'яга найбільше сварився при розподілі підлоги й робив це якось понуро, жовчно, бурчучи щось собі під ніс. Але не цим він показав себе вповні. Іншим. Він вразив Андрія своєю поведінкою під час першої ж роздачі обіду (першої, яку тут побачив Андрій). З усіх витягнутих голів, коли черпаковий ганяв нещасну картоплину по бачку, найвище задертою була голова Іщука. Він дивився гарячковиті, жадібним, несамовитим доглядом на черпак, як зачарований, ворухив кадиком, смикав щелепою за кожним рухом черпака. Очі його були до того черпака буквально прикуті. Він повертав голову услід за тягненим бачком, і здавалося, що та толова прип'ята до бачка невидимою мотузкою. На обличчі йому була написана ціла поема бездонної жадоби, заздрості, злоби, розпачу скупця, надії й безнадії, благання, прокльону. Він пильнував за картоплиною, чекаючи, поки бачок підсунеться до нього. Відчувши на собі Андріїв погляд, він повернув голову й якось, не глядячи, очерився, беззвучно, як хижий вовк, — очерився ні до кого, не вгадавши, хто це на нього дивиться, і знову шарпнувся лицем до бачка, злякавшись, чи не прогавив. А тим часом над ним на вбитій у стіну паличці-прикольці висіли на мотузочку ціла купа нез'їдених пайок, його пайок, вони припадали пилом і цвіли, сохли, репались, пропадали. Коли бачок підсунувся до нього, Іщук заплямкав швидко-швидко, щелепа йому дрібненько затремтіла, і так само затремтіли руки, підставляючи миску, а очі дивилися в бачок і здавалося, що вони ось-ось випадуть в той бачок і закрутяться в нім під черпаком, як дві картоплини. Картоплина не припала йому, і він так несамовито затіпався, що не міг вимовити слова. Бачок помандрував далі, а Іщук тримав мяску, розхлюпуючи "борщ", і все дивився, завмерши й витягнувши шию, — що станеться з картоплиною. І раптом підняв істеричний крик. Він кричав щось нечленоподільне, бризкаючи слиною, й лише виразно чути було окремі слова: "картоплина", "сволоч", "ракалія", "контрреволюція". Роздатчик вернувся й хотів ударити Іщука черпаком по голові, але замість того скривився презирливо, впіймав картоплину в черпак, набравши разом і бурди повно, й вилив те все Іщуків на коліна, бо миска була зайнята. Вся камера на те зітхнула з полегкістю й засміялась, втішена. Прокляту картоплину впіймано нарешті й геніально приділено. Іщук не звернув ні на що уваги, замовк і тремтячими руками ялозив картоплину по колінах, збираючи й капусту. Капусту він запихав у рот, а на картоплину подивився молитовно й поклав її нагору, до пайок.

Він виказав усі симптоми людини, що пережила жахливий голод. Але він не пережив ніякого голоду, на волі жив добре, а тепер зовсім недавно прийшов до тюрми, в камері ж користався тими самими "привілеями", що й всі. Він просто був

феноменально жадний, скупий, зазидний. З-за картоплини він підіймав у камері революції, а потім викидав ті картоплини в парашу, бо вони кисли, лежачим на пайках хліба, псувались.

Після цього випадку Андрій не міг дивитися на Іщука без омерзіння. На якого чорта такі люди живуть на світі. І це блюзнірство саджати таку людину до тюрми, де все-таки сидять люди — люди! — що не втрачають людської подобі й людських почуттів навіть в тяжкій трагедії, навіть в такому вертепі. Та він не один. Хіба це не Узуньян ч. 2, отой вірменський "аристократ" з золотими зубами? Це категорія людей.

Сидів цей Ішук по обвинуваченню, цілком відповідному до його вдачі. Його нібито посадили за фразу:

"Як був Миколка-дурачок, була булочка п'ятачок!" Та за висловлену сентенцію, що, мовляв, "Хоч би вже був або цар, або руський гетьман!"

Випадок з картоплиною — це не був випадок, це повторювалося щодня до цього й після цього. При кожнім роздаванні обіду. Тільки картоплина до Іщука не потрапляла більше так просто. На ту картоплину, як і на ті "горбушки", була встановлена черга. Картоплина була строго підпорядкована діючому тут принципові "соціальної справедливості", незважаючи на Іщуків революції.

Другим яскравим персонажем, але вже іншим, був штурман з крейсера "Червона Україна", прозваний в камері "Кровавая піща". Річ в тім, що в камері (як і в багатьох в'язницях взагалі) любили співати славнозвісну арештантську пісню на слова Пушкіна, яка починалася з строфи:

"Сижу за решеткой темницы сырой,
Ко мне прилетает орел молодой,
Мой грустный товарищ махает крылом —
К р о в а в у ю п и щ у клюет под окном..."

І от, коли одного дня до камери вкинули штурмана, побитого, в синцях і кровопідпливах, що нагадував собою шматок живого скривавленого м'яса, його в'язні прозвали — "К р о в а в а я п і щ а". Зробили, так би мовити, з нього живу ілюстрацію до Пушкінської пісні. Лише це був шматок м'яса що його клював не вільнолюбний орел, а цирковий крук. Те прозвисько так і лишилося за штурманом.

Цей штурман з крейсера "Червона Україна" — це був теж символ, уособлення яскраве й кричуще, хоч і понуре та мовчазне з поведінки. Був це прекрасно збудований атлет, засмалений морськими вітрами, з витатуйованим орлом, так, як і в покійного Васильченка, лише в нього був орел не на руці а на грудях.

Штурман з першого ж дня запав Андрієві в око тим, що сидів, і присмалював собі руку цигаркою, і навіть не морщився. А коли Андрій гукнув до нього: "Галло! Що ви робите, друже?" — спокійно й діловито відповів: "Загартовуюсь". Андрій думав спершу, що це якийсь божевільний маніяк, але він був зовсім нормальною людиною. Мовчазний, зосереджений в собі і — симпатичний. З крутим чолом і розумними очима. Тільки неговіркий, зовсім неговіркий. Микола трохи підніс кінчик заслони над таємницею цієї людини і водночас поінформував про його титул "Кровавая піща", й

Андрій мимоволі пройнявся до нього величезною пошаною. В цієї людини дуже тяжка справа — він сидить по обвинуваченню в приналежності до протирежимної бойової організації в військовому флоті й навіть чи не в керівництві ним. Глядячи на нього, можна думати, що це правда. І це імпонувало. Сидить вже два роки, але без результатів. Переніс тяжкі тортури й лише недавно вкинений сюди. Він не розколовся й навіть не думав про те. Жде нового туру ходіння по муках. Він мовчить, але коли говорить, то не в силі приховати понурого, безкомпромісного, непримиренного презирства до всього, що підпирає ця тюрма. Він має блакитні розумні очі, що світяться сильною волею й водночас філософською якоюсь журбою та вибачливістю до всіх своїх співкамерників. Він не встрає ні в які камерні конфлікти, ні в які спірки. Він на все дивиться згори, задивлений десь далі, аніж ця камера, може, в сонячну морську блакить, може, в пережиті шторми й бурі, може, в очі коханої. Це людина з великою душею. Коли йому наступають в тісноті на ноги, він їх спокійно приймає; коли хтось дивиться жадібно на його пайку, яка видається більшою, він її спокійно, без жодного слова міняє, беручи собі гіршу.

Він нагадує лева, посадженого в клітку, по якому топчуться малі звірята.

Штурман з крейсера "Червона Україна".

Андрій дивився йому в бровасте обличчя мовчки й думав, що це людина якоїсь великої ідеї і ставиться вона до свого сидіння в тюрмі не як до нещастя, а як до логічної закономірності. Це вражіння було, здається, безпомилковим, і саме це вражало на тлі слимакового плазування, скімлення та биття себе в груди багатьох інших. Людина знала, за що сидить, і була, як залізна брила. Андрій все ловив себе на бажанні заговорити з ним, але мав досить людського такту, щоб не лізти в душу. Коли їхні очі зустрічалися, в штурманових очах миготіли якісь сонячні іскорки, на мить, на коротку мить, і погасали під серпанком задуми. То був погляд людини, яка все бачить наскрізь і не потребує слів... "Кровавая піща".

Третім яскравим персонажем був поляк Гловацький. Він був манюсінський і чорний, як жучок, замурзаний, обдертий, не мав абсолютно нічого, ніяких речей, як і Андрій. І найхарактернішою його рисою було, що він такий маленький, а мав шалений темперамент і колосальний, чисто польський, гонор. Здавалось що в ньому зійшовся гонор всіх його попередніх поколінь, всіх пращурів цілої Жечі Посполитої. Але яка неспівмірність! Такий темперамент та такий гонор і такий, майже ліліпутний зріст і комарина сила. Він все буянив, колотився, скандалячи із своїми сусідами в кутку, в якому сидів. Доведений до крайньої межі кипіння, він раптом схоплювався, тремтів увесь, як живе срібло, й, потрясаючи замурзаними своїми кулачками, вигукував у нестямі:

— Бож-же! Бож-же!! Якби я до свого характеру та мав ще таку саму силу!!

— То що було б? — запитував хтось серйозно меланхолійно.

Гловацький, підбираючи відповідь, замовкав. Завмирав так, тримаючи руки догори, довго мовчав. Кипіння швидко йшло на спад. Нарешті, зітхнувши, Гловацький опускав руки й відповідав зламано, теж меланхолійно:

— Носив би бачки нагору... Сам! Камера заходилась реготом.

Нещастя цього Гловацького було в тім, що він був поляк, але жив в УССР. Не мавши Пілсудського під руками, НКВД посадило за цього Гловацького — бідного кравця й мирного харківського обивателя — й поклало на його маленькі плечі весь тягар відповідальності за політику й за всі діла маршалка Жечі Посполитої. Гловацький це — таку свою місію — цілком усвідомлював і на запитання — за що він сидить? — відповідав жалібно й глибоко переконано:

— За Пілсудського!

За це його продражнили в камері "Пілсудським". Подібним до нього в цьому відношенні був німець — Ганс Шумахер. Їх була ціла група, німців, у цій камері, але Ганс був найхарактернішим. Білявий, присадкуватий, молодий, досить інтелігентний Ганс, на прозвище "Коровій муж". Він колишній шукбувдівець, вигнаний з батьківщини Гітлером, але сидів ось тут за Адольфа Гітлера й репрезентував фашизм. Яка іронія! Як "справжній фашист", а не його ерзац (справжній, бо німець та ще й "пролізлий в партію ВКП (б)"), Ганс котирувався на біржі НКВД дуже високо й відповідно до цього багато витерпів, аж до того, що його слідчий мастив своїм калом по голові, чого бідолашний Ганс, європеєць і все-таки революціонер, робітник з походження — Ганс Шумахер — ніяк не міг зрозуміти. Йому не вкладалося в голову, як це в пролетарській, а значить, робітничій, державі його могли так трактувати — екскрементами, хай і від "пролетарського" слідчого, а все ж таки екскрементами. На його думку, це зовсім розходилося з тезою Карла Маркса про диктатуру пролетаріату.

Був він дуже лагідної, симпатичної вдачі, і його в камері всі дуже любили, а за те, що він був фактично без'язиким, бо не володів ані українською, ані російською мовами як слід, смішно, по-дитячому вимовляючи слова, його всі мали за велику, тяжко скривджену дитину. "Коров'їм мужем" же Ганса прозвали за те, що він, ніяк не мігши добрати порівняння для велетня Дубенка, який під час боротьби підіймав Ганса, як пір'їнку, на руки, сказав йому нарешті, з натугою коверкаючи українські слова:

— Слюхай, Дюбенко! Ті... ті... — він все хотів назвати його бугаєм, але не дав ради й нарешті випалив:— Ті — коровій муж!

Ганс репрезентував Велику Німеччину й її фюрера, відповідаючи тяжко за всі його минулі, теперішні й майбутні гріхи супроти пролетарської держави Йосипа Сталіна.

З групи вірмен і персів, яких було в подвійній цій камері чоловік з 30, найяскравішим був старий перський вірменин Саркісян. Прототип Карапетяногого Аслана, чесного чистіях черевиків. Він харків'янин, але він в той же час всесвітній громадянин. І не тільки зі своєї космополітичної вдачі, а й з фактичної біографії — як чистіях черевиків, він зі своєю скринькою обійшов за весь свій довгий вік не тільки Персію й Україну, а й Індію, й Бухару, Туреччину й Балкани, Францію й Росію і навіть був у Китаї. Темний і неписьменний, але непосидючий, як Вічний Жид, чистіях черевиків Саркісян. Рябий і добродушний. Він, за його ж словами, чистив брудні черевики цілому світові. Добре чистив, чесно, сумлінно, а найбільше почистив брудних черевиків і чобіт в советській пролетарській державі — пролетарських партійних і

безпартійних черевиків, і тепер ніяк не міг зрозуміти, навіщо ж його посадили в тюрму, тоді як на волі так тих брудних черевиків багато й які почистити без нього абсолютно неможливо. Що там робитимуть без нього?! Цей Саркісян — це була теж своєрідна перська Шехерезада, ще краща, ніж Карапет'ян. Своєю ж епопеєю тут — він є символ, уособлення для всіх вірмен. Фокус, в якому зійшлася вся їхня трагедія і весь їхній безсмертний гумор, з яким вони ту трагедію сприймали. В його інтерпретації та ціла всевірменська епопея в царстві НКВД нагадувала вірменський анекдот або вірменську загадку, якої ніхто не може ніколи розгадати. Анекдот-загадка про оселедця: "Висить, теліпається, зелене й пищить... Що таке?"

Це Саркісян на великому конвейєрі. А чого висить, чого зелене, чого пищить, за які такі гріхи — невідомо.

В цім анекдоті, як і у всіх вірменських загадках та анекдотах, одначе більше логіки, ніж у трагедії Саркісяна й усіх його одноплемінців.

Згідно з його справою, Саркісян є не хто інший, як цілий дашнаківський "вождь", хоч він ніколи не чув про партію дашнаків і не знає, що то таке. Можливо, серед вірмен були й справжні дашнаки, але НКВД ніколи не в стані їх викрити, бо це понад його компетенцію. Такої думки принаймні Саркісян, а на доказ цього він висуває твердження, що НКВД абсолютно й безнадійно на хибній дорозі, коли в його особі не змогло впізнати звичайного чистія черевиків, а впізнало "дашнаківського вождя".

Звичайно, він — Саркісян — у всьому "признався щиро" (бо ж він не є ворог совєтської влади, щоб уперто заперечувати те, що твердить слідчий, слідчому, зрештою, видніше!). І, звичайно, тепер у світі є троє великих людей — Гітлер, Сталін і він — Саркісян, який, виявляється, на його несамовите здивування, захитав основи першої в світі й найбільшої в світі пролетарської держави. З того всього Саркісян заливається веселим сміхом, як то він "без драки" потрапив у великі "забіяки".

Саркісян намагається весело весь час пристосуватися до своєї такої великої ролі, приділеної йому історією, на потіху цілій камері.

З групи жидів, яких теж було щось біля 30 й які майже всі йшли під рубрикою "троцькісти", чи не найяскравішим був такий Львов. Науковець з фаху, невеликий на зріст, пузатенький, утлий на утвори міщух, хоч і "член партії з 17 року" й "соратник" всіх найвидатніших діячів революції (хоча Андрій і був певен, що в революцію цей Львов був десь парикмахером в Житомирі або в Бердичеві). Але перед арештом він був десь великою "шишкою" Цей Львов, очевидно, мав геморой, бо більшу частину дня не сидів, а стояв, але то нічого. Він серед жидів був авторитетом, бо до нього всі завжди зверталися й щось шепотіли подовгу, й він завжди посередничав у всіх конфліктах своїх братів крові з оточенням. Навіть Гепнер, який прибув до камери теж, так як і Андрій, і, поповнивши жидівську фалангу, був, безперечно, найсоліднішою серед них усіх персоною, ставився одначе до Львова з повагою. Всі жиди наслідували його поведінку. Він був обережний і хитрий, як і всі, і такий же вічно нашорошений та переляканий. Але тоді, коли всі жиди обмежувалися переляканим мовчанням та жалісним зітханням, підкреслюючи своє несправедливе та безмірне мучеництво, Львов

ішов далі. Він, стоячи, та погойдуючись над масою сидячих, та скрушно зітхаючи, час від часу заламував руки, зводив очі до стелі й розпачливо жебонів:

— О, аве, Цезар! Морітурі те салютант!

Мовляв, "От, Цезарю? Ти караєш мене, а я все-таки вірний тобі, вірний до гробу, до смерті. Ах, яка трагедія! Яке жахливе непорозуміння! Як тяжко й несправедливо терпить товариш Львов".

— "О, аве. Цезар!!"

Причому Львов все норотив так зітхнути, щоб це дійшло до вух якщо не наглядачів та слідчого, то принаймні до камерних стукачів і сексотів. І скільки непідробної скорботи, страждання вірного серця, скільки муки й скільки любові до Цезаря та прощення йому всіх гріхів супроти товариша Львова.

Не Львов, а просто тобі янгол, несправедливо повержений в морок кромішній.

Штурман в такі хвилини дивився на Львова, й дивна посмішка перебігала по його зімкнутих устах. Безодню презирства, вкладену в ту ледве вловиму посмішку, не можна виміряти ніякою мірою. І напевно, вона була адресована не так до Львова як до його Цезаря, що має таких морітурі. В таку мить Андрієві штурман уявлявся на борту крейсера — гордий штурман на борту гордого крейсера. Вітер б'є в обличчя й полоще його бушлат, бистрою молоньєю в'ється над ним альбатрос, обличчя засмалене вітрами всіх широт і оббризане піною дванадцяти морів — він дивиться в далину, як сонце вогненними мечами ралить розгойдану стихію моря, думає велику й глибоку, як саме море, думу, й перед гордим його, орлиним зором стелиться могутня сонячна перспектива — перспектива його Вітчизни, в ім'я якої він несе свою горду душу і серце в небувалі ще, звитяжні й ризиковані рейси, поклавши все на карту без жодного вагання й без мудрування лукавого. Одвертий, як саме море і небо, і мужній, як та вся стихія, штурман. Штурман, для якого немає Цезаря серед всіх тих, хто замірився на горду його душу.

Такий він, цей штурман, на тлі тих "морітурі" з їхнім Цезарем.

Зітхання Львова мали вдячний резонанс серед всіх його братів крові. Та й не тільки серед них. Це була категорія, окрема категорія людей, здебільша з числа недавніх носіїв партбілета, здобутого часом в боях, а здебільшого підхлібництвом, низькопоклонством, практикою вірних, готових, до послуху, безідейних "морітурі". Але більшість з них, мабуть, все-таки мала в душі велику внутрішню колізію: — вірність ідеї революції, окроплений кров'ю мільйонів і їхньою власною, це з одного боку, й скидання їх Цезарем на смітник з тавром "ворогів народу" — з другого. Колізія повставала від потреби ненавидіти й нездібності ненавидіти, бо ж... Бо ж їх скидають на смітник нібито в ім'я тієї самої ідеї, в ім'я якої вони віддали свої сили і кров. І може, в тім викрику: "О, аве, Цезар, морітурі те салютант!" — криється справжня, незмірима й неосяжна людська трагедія.

Та більшість в камері не належали до "морітурі". А якщо вони й були "морітурі", то зовсім іншими. Морітурі іншого Цезаря. Того, який ще їх не прирік на страту, а прирік інший, якого вони все-таки не визнають за Цезаря, і через те тут сидять.

Іншим цікавим типом був з числа тих, які були найближче до Андрія, худий, як скелет, чоловік на прізвище Дахно. Він був знаменитий тим, що сидів у тюрмі, як представник нової, винайденої в НКВД, окремої нації, н а ц і ї... в е г е т а р і а н ц і в! Смішно, але факт. Таку націю встановив слідчий. Дахно був вегетаріанець. Чи по волі, чи по неволі, але він не їв нічого м'ясного, навіть не пив води, біля якої близько лежало м'ясо чи щось подібне. І був він в цьому фанатично послідовним і невгнутим. Чи це була фізична конечність для нього, чи просто ідея-фікс, але він виявив у цьому подиву гідну стійкість. Поводився так, як поводяться сибірські сектанти в питаннях своєї віри. Їв лише хліб і пив воду. Та все домагався від слідчого і всієї тюремної адміністрації відповідних для себе вегетаріанських харчів. Слідчий йому ті харчі обіцяв, але поставив умову — признатись у всьому, в чому його обвинувачують. Дахно вже навіть почав був схилятися на те, готовий іти на крайні жертви в ім'я своєї ідеї-фікс. Це був тип справжнього фанатика, які могли тільки траплятися в середньовіччя. Він згодився "признатись" в усій своїй контрреволюційній організації, відповідно до формули пред'явленого йому обвинувачення. Але, на жаль, нічого не міг придумати. Нічого такого, що задовольнило би плани слідчого. Так і не придумавши нічого, Дахно з'явився перед світлі очі слідчого. Слідчий вислухав його зітхання, розлютився безмежно і несамовито вигукнув:

— Ага! Ти так!?. Так плював же я на твою в е г е т а р і а н с ь к у н а ц і о н а л ь н і с т ь! Тоже мені нація зачухана!

І після того заходився бити. Ї бив доти, доки Дахно не підписав протокола, що він терорист, шпигун, і диверсант, і керівник великої контрреволюційної організації вегетаріанців.

І тепер Дахно сидить в камері ч. 12 і помалу умирає, уперто, але марно домагається окремих пісних харчів. Він здався як "контрреволюціонер і ворог народу", але, як вегетаріанець, не хотів здаватись. І не мав наміру. Він мав намір умерти. І до того йшло. Всі умовляння товаришів ні до чого не призводили. Глядячи на нього, Андрій думав — яка велетенська воля сидить в цій людині! Коли б такою людиною рухала не ідея-фікс, а справжня якась людська ідея — що така людина могла б зробити! Золота людина. Людина з великої літери і... І створила анекдот. І за анекдот умирає. Анекдотична людина. Родоначальник нової, вегетаріанської національності.

Цікавим був грек Металіді. Талановитий композитор, веселий бесідник, сміхун, відважний і одчайдухий в поводженні з тюремною адміністрацією та зі слідчим, як горда, високоосвічена людина. Досить міцної будови до того ж. І в той же час до божевілля боїться мишей. Ця людина була в Іспанії й нібито боролася зі зброєю в руках проти армії Франко, а тепер сиділа, тяжко обвинувачена в шпигунстві на користь Франко, в повстанні й терорі в числі групи непересічних, видатних осіб. І... панічно боїться мишей. Коли Гриша (наймолодший в'язень з числа камерного пролетаріату, пустотливий учень неповної середньої школи, який сидів за те, що намалював учителеві на галошах свастику, і той пройшовся по вулицях міста, відбиваючи цей достославний знак на пішоходах, спричинивши тим страшний переляк всієї міліції й

НКВД) — коли цей Гриша, впіймавши мишу, підкрадався й тихенько впускав її Металіді в кишеню. Металіді верещав безтямно, стрибав божевільне по людях і метався так, ніби його облили бензином й підпалили. Після такої пригоди Металіді щиро признавався, що коли б слідчий про це знав, то не мав би потреби його бити, а прив'язав би за хвостик мишу, й пускав на нього, і цим би "розколов його до самого пупа".

І найцікавішим було те, що цей Металіді — страшний терорист і повстанець згідно з обвинуваченням, в чому він і "признався щиросердно", цебто в намірі знищити всіх советських людей, — все-таки не відважувався вбити мишу.

"Враг народа" Металіді.

Гриша виявився набагато дотепнішим за слідчого, він в простий і дешевий спосіб здемаскував цього страшного "повстанця й терориста".

Зате Металіді чудесно грав на гребінці "Суліко". Навіть склав комічний "Марш врагов народа", організував камерний джаз і награвав той марш краще, аніж би те міг зробити джаз Утьосова.

Знову цікавим типом був доктор Петров. Це теж був прообраз певної категорії людей. М'який і улесливий, пролазливий до людських душ, шовковий доктор Петров. Він до всього пильно прислухався, до всього приглядався, всім цікавився, всім співчував, всіх хотів потішати, розпитуючи про все докладно. Ця його риса нашорошила Андрія. Та хіба тільки Андрія? Вона нашорошувала всіх, крім самого доктора Петрова. Дивним здавалося, що цей доктор Петров мав такий випещений вигляд і мав якісь привілеї, напр., привілей тримати цілу гору речей при собі, та й ще мати передачі, навіть мав побачення з рідними, чого ніхто в камері не мав і не міг навіть мріяти про те. Речей мав Петров аж три великих тюки й домагався для них місця на підлозі. Він складав ті тюки, як канапу, й влягався на ній досить вигідно спати, не рахуючись з рештою. Там, де були його тюки, — там строгий орнамент "валета в замок" ламався, роблячи щасливий виняток для доктора Петрова. Староста ніби раз пробував на домагання всіх в'язнів ту лінію замка вирівняти законно, але з того нічого не вийшло, Петров м'яко покликав чергового корпусу за арбітра й тюки лишилися недоторканими. Петрова не любили, але боялися його, мовчали, й навіть деякі загравали з ним. Таємниця тієї магічної сили Петрова була для декого зрозумілою. Часто вдень, а то й увечері, Петрову нагло приспівувало "на оправку", і він наперекір встановленому правилу (ніхто не може ходити на "оправку" поза чергою) все-таки домагався свого і йшов геть з камери — наглядач його випускав без особливих суперечок. А пішовши, Петров часом занадто вже довго ходив. Єдиний, кого Петров боявся і не підступав до нього з м'якенькими своїми розпитуваннями — це штурман. На Андрієві він теж осікся і після першої спроби більше не приставав, лише пас очима оддалік та дослухався до розмов одним вухом, якщо Андрій з кимсь про щось говорив. Петров дуже старанно дотримувався режиму — не мав ніяких заборонених речей, не робив ані голок, ані ножикив, ні шахів, ні люльок, не грав ні в які гри, не шив і не писав записочок на дрібних шматочках паперу, — словом, був ідеальним, дисциплінованим в'язнем.

Про його особисту справу ніхто в камері не знав, в той час як він про справи інших знав усе. Він мав дуже ніжні, випечені, короткопалі руки й власне ці руки Андрієві особливо не подобались, — напевно, він ні разу ніколи не мив підлоги, не тягав бачків, не носив параші. Він від того всього відкуплявся то папіросами, то чим іншим. Тюремний хліб він рідко їв, бо мав передачі; пайку хліба він віддавав камерним "пролетарям", що прали йому білизну й носили за нього парашу. А найприкрішим у нього було те, що у всіх камерних арештантських конфліктах він все поривався бігти по наглядача або чергового. Такий Петров.

Надзвичайно цікавим був один військовий літун і командир ланки на прізвище Шклярук. Висока, чорнява, струнка, високо інтелігентна людина. Він був не просто літун і командир, він був поет своєї справи. Коли він всаджувався на покладений клунок посеред камери й починав оповідати (а його староста вибрав у число найкращих оповідачів) про свої літунські рейди, про авіацію взагалі, про свої зустрічі з Чухновським, Чкаловим, Ляпідевським тощо,—камера завмирала, полонена цією людиною, його чудесним даром слова, крилатим летом його думки й його душі. Це був сокіл, ні, це був орел. Він нічого не говорив особливого, ніяких карколомних і страшних пригод, ніяких складних інтриг. Він просто оповідав про лет в зеніті, про людську душу, озброєну дюралюмінієвими крилами. Якийсь письменник, здається, Кузьмич, написав книжку про крила, яка так і називалася — "Крила". Яка то убога проза порівняно з тими крилами, про які оповідав цей військовий літун. Він оповідав про екстаз людської душі, піднесеної в небо, розповідав про тріумф її після довгих шукань, він оповідав і про історію тих шукань, про крила Ікара й про "крила холопа", про всі спроби гордої людської душі пірватися в блакить і про її трагедії; він оповідав про відважних літунів усіх часів і про героїв сучасності — він оповідав буденні, прості, але захоплюючі своєю простотою речі. І він оповідав про машину — оповідав про неї, як про живу істоту, — любовно й з великим пієтетом, називаючи всі її шрубики й гвинтики, про її хвороби й примхи, про її життя — так, про життя, цікаве й захоплююче, починаючи від лабораторії (від народження) й до трагічної аварії (до смерті). Безодня любові в цій людині до матеріальних, неодухотворених речей дивувала Андрія. І він зрозумів, що для цього літуна не існувало неодухотворених речей, — всі вони були для нього одухотворені силою людського генія й людської волі. І так само вражала в цьому суворому військовому літунові душа романтика й естета. Незрозумілим було, навіщо цю людину посаджено до тюрми. Мабуть, для того, щоб вона тужила за сонцем, за простором, за летом, за прекрасним світом і за прекрасною в своїй природі людською душею друзів і товаришів.

Ні, його посадили для того, щоб він більше вже не літав, щоб знищити, бо занадто вже він великий романтик і занадто вже поривається вгору. Він ніби сидить в справі Блюхера, під командою якого в ОКДВА служив на Далекому Сході, а опинився тут, бо його привезено з-над Тихого океану до місця народження — він сам харків'янин. В години, коли він не оповідав і нічого не робив, Шклярук цілими годинами простоював біля вікна, дивлячись вгору на манюсіньку латочку часом синього, часом захмареного

неба, яке було видно поверх високого щитка, так, ніби хотів туди вилетіти. А коли в камері співали оту "Сижу за решеткой темницы сырой", Шклярук лягав на своє місце на підлогу і, заклавши руки за голову, мовчки дивився в стелю — слухав пісню про орла, що кличе в'язня вилетіти геть і податися туди, де немає нікого, де гуляє лише вітер свободний і гордий орел. І ніхто, мабуть, тієї пісні не міг до кінця так зрозуміти, як він, хіба ще Андрій та штурман, які теж літали в зеніті й плавали над великими безодням.

Справа Шклярука була безнадійна — він "розколовся" (надмірною для тонкої душі естета була проба) і тепер чекав трибуналу.

І багато ще було надзвичайних людей в цій камері. Ба, всі люди тут були по-своєму надзвичайні, й про кожного з них можна багато, дуже багато сказати. Кожен з 340 був чимсь оригінальний, і щоб їх усіх охарактеризувати, треба написати окрему велику книгу. Починаючи від токаря з ХТЗ та агронома з колгоспу й кінчаючи високим інженером та професором Марксо-ленінського Інституту — всі вони були варті окремої уваги. "Діла" ж у них були найрізноманітніші і часом найфантастичніші, а часом надто вже безглузді й смішні. Тут були ті, що сиділи за велику "диверсію" й "за галоші" (насмілилися десь сказати, що в крамницях советських бракує галош), за те, що були колись за кордоном, і за те, що не були за кордоном, за те, що збудували не так завод, і за те, що той завод слідчому здумалось "зірвати". За те, що в колгоспі чомусь здохла стара кобила, і за те, що чомусь помер після п'ятики начальник політвідділу МТС. За свастику, намальовану на вчителевому черевикові, й за криво намальовані вуса "вождя" на мистецькій панно; за те, що назвав життя "собачим", і за те, що назвав цибулю "советським салом". За те, що не був у червоній армії під час революції, й за те, що в ній був саме під час революції; за те, що не був у партії, й за те, що якраз був у партії. За те, зрештою, що нещасливим уродився й що такий випав жереб. В багатьох районах РВ НКВД дістали плани (все бо в цій країні плановане) — плани ліквідації "ворогів народу" — їм доведено план "до району", а вони вже довели його "до двору", бо мусили вибирати: або виконати план "боротьбі з ворогами народу", або не виконати того плану й сісти самим, як сідали всі за невиконання будь-якого плану. Виконуючи план, начальники на місцях хапали всіх, на кому спинялася їхня увага, й план таки виконували. А тепер же ще план треба перевиконати, та не як-небудь, а по-стахановськи — на двісті процентів. І попливли "вороги народу" в тюрми рікою. Велике діло план і велике діло — "кампанія реконструкції людини", а ще більше діло — кампанія "очистки тила" від прямих і потенційних ворогів режиму. Хіба масштаб і глибина цієї кампанії арештів не є доказом масштабів невіри правлячої верхівки в лояльність і вірність своїх громадян?! А оскільки дія викликає протидію, то чим більше розгортається кампанія ліквідації "ворогів народу", тим більше тих ворогів стає. Бо не може ж мати заарештованого й знищеного сина стати другом системи! Або брат за брата! І таким чином брила, котячись з гори Безглуздя, стає все більшою, ситуація стає все безнадійнішою, все йде до ідіотизму, до самозаперечення. А машина працює. А десь за мурами принишкли великі мільйони й чекають своєї черги, оті самі, що про них

слідчий казав Андрієві — "у нас людей хватіт!"

Але складається вражіння, що їх таки не "хватіт", якщо так ітимає.

Темп арештів обігнав темп ведення "діл". Створився залом.

При всій напрузі "діла" в'язнів все-таки тягнуться повільно. Бо не вистачає слідчих, хоч управління (Харківське, як і сила-силенна інших) працює безперебійно. Але все-таки справи посуваються дуже мляво. Особливо, коли люди уперті. І тому, наростаючи, лавина арештантів розпирає мури тюремні, загрожуючи їх розсадити.

Деякі "щасливі" пройшли вже по кілька разів "конвейєр", а деякі сидять по два роки й не бачили слідчого у вічі. Загубились. Був випадок, коли один поцікавився, коли вже нарешті його викличуть, і тюремна адміністрація не могла ніяк взнати, до кого ж він належить, до якого слідчого та по якій справі. Отак упіймали людину, вкинули б будку, як гицель пса, та й забули. І почали ту справу вияснити по всіх інстанціях, а в найнижчій інстанції — в райвідділі того району, звідки людину взято, — начальник змінився, і справа заплуталася безнадійно. Але звільняти людину ніхто й не думав. Де там! Коли ти вже сюди потрапив, то вийти звідси ти не мусиш! Таке правило цієї інституції. Що ж до "діла", то — "Була б людина, а діло знайдеться!" — це з скрижалі заповідей цієї установи. То нічого, що людина сидить два роки без виклику. Не біда. З концтабором чи з кулею вона все одно не розминеться.

Непереможна, залізна діалектика!

В цій камері Андрій взнав про існування щонайменше мільйона контрреволюційних організацій в ССРСР, крім тих, що були вже йому відомі. Просто дивно, як та советська влада досі трималася й на чім вона трималася! А організації були такі, що однієї б вистачило ту владу повалити й розвіяти на порошок. Скажімо — організація колишніх червоних партизанів, яка нараховує сотні тисяч жахливих "терористів, повстанців і диверсантів, підтримуваних ідейно всім фашистівським і капіталістичним світом". А ще ж організація РОВС (руський офіцерський союз). А зо дві сотні українських "страшних повстанських і терористичних організацій!" А організація шпигунів! А терористична організація спортсменів яка "очолювала й використовувала в контрреволюційних цілях всі маси спортсменів України й ССРСР". А це ж грубі мільйони найздоровіших та ще й добре наспортованих людей! А організація мисливців і рибалок, які, кожному відомо, всі навіть вдають рушницю й по кілограму пороху та шроту завжди про запас.

А організація комскладу РККА! А організація вчителів! А організація прокурорів! А організація залізничників України під проводом Малія!? А організація студентів! А організація інженерів? А організація письменників! А організація митців! А організації вірмен, персів, німців, турків, корейців, молдаван і циган... А, нарешті, організації вегетаріанців та взагалі безліч організацій усіх незадоволених з нестачі галош та цибулі.

Абсурд? Абсурд. Але все це є, і на все це понаписувані й навіть "щиросердно" підписувані безліч протоколів, і за все це люди ось так сидять і чекають смертної кари або каторги.

Коли ж до того додати існування справжніх петлюрівців, хвильовистів, шумскістів,

троцькістів, дашнаків, бухарінців, правих, лівих і перпендикулярних "уклоністів", сіоністів, соратників Тухачевського тощо, тощо, то просто дивно, як та советська влада все-таки тримається. Це належить до найбільших чудес світу. Це не сьоме вже, а восьме чудо світу. Сьомим чудом є цей ось корпус, що стоїть і не розсипається, хоч в його череві товчеться зразу а десять тисяч чоловік "страшних ворогів народу", а розрахований він царським будівничим всього на кілька сот людей. Хіба це не сьоме чудо світу? А ще більше чудо таке:

Ось в цій камері сидить 340 чоловік, а... двері часом не замикаються. В це тяжко повірити? Тяжко! В камері сидить 340 страшних "ворогів народу" з найжахливішими статтями обвинувачення, згідно з якими кожен мав би сидіти прикованим на ланцюгу та й ще той ланцюг перегризати, а вони собі сидять і нічого, не розбігаються, виглядають в незамкнені двері на сходи й кепкують з наглядача. І наглядач тим недуже переймається, що так часто забуває замкнути двері, — куди вони розбіжаться?! З СРСР все одно не вибіжать. І він має цілковиту рацію.

Часом в цей "зріринець" вскакує сам начальник тюрми й кричить несамовито:

--- Заключонніе!!! Садітесь!

Це щоб усі сиділи, а він міг вільно височіти над усіма. "Заключонніе" сідають, а начальник походжає, набундючившись. Сам він низенький, обрюзклий з обличчя, рудий і з очима альбіноса. Дегенерат. Справжній, непідробний. Богом сотворений дегенерат. Альбінос. Кажуть, що він дослужився до чину начальника тюрми, пройшовши спершу через кар'єру ката — того, що розстрілює. Це правда. Андрій його з першого ж разу впізнав — ще в ті часи, коли Андрій сидів уперше, альбінос цей примелькався йому, водивши на імпровізований розстріл, та взагалі працювавши в тюрмній зграї, й заходячи часом до камери з невідомою метою — для психологічного впливу.

"Заключонніе" сиділи, а альбінос походжав по камері, наступаючи на ноги, зазірав у всі кутки. Сам. Такий герой. Вдирався межі 340 страшних "ворогів народу", як в клітку з левами, і не боявся. Часом знаходив заборонену річ — скажімо, люльку — й тоді була біда. Взагалі ж, йому подобалося, що от таке юрбище здоровенних людей, а всі його, маленького альбіноса, бояться. Сидять, як турки, і він навіть, кого схоче, може турнути ногою. Він упивався своєю могутністю. 340 чоловік в цій камері і безліч у всій тюрмі сидить жахливих "ворогів народу", а ще не було випадку, щоб його ці "ублюдки" й "агенти фашизму", "бандити й душогуби" хоч раз роздерли навіпл.

Посівши обидві частини камери, 340 чоловік були розташовані по секторах, мимохіть гуртуючись в групи за національним принципом: окремою групою сиділи вірмени — це був вірменський квартал, потім жиди — це був жидівський квартал, потім греки, група німців, там три турки, там три поляки там росіяни, але це все, як мозаїка, було вкраплене в основне море українців. Коли б намалювати все це графічно, вийшла б ні більше, ні менше мапа народів СРСР з тією тільки різницею, що домінантою тут були б не росіяни, а українці.

З Андрієвих старих знайомих сидів тут ще Руденко, професор Манєвич і Зарудний.

Решту десь розкидали по інших камерах.

Як і в суспільстві, так і тут, була частина людей, які самі себе вважали за провідну "еліту", що їй належало бути упривілейованою. Ця "еліта" займала найкращу частину першої, чистішої й світлішої, камери. Тією найкращою частиною було місце біля лобової стіни, насупроти дверей, прозване "президією". Найкращою ж ця частина була тому, що була найдалше від дверей, так що там можна було робити багато речей, яких не можна робити десь ближче, навіть в шахи грати, а крім того, тут було найчистіше повітря й найвидніше, бо був найменший щиток на вікні, й повітря циркулювало безперервно. Посіла ж це місце "еліта" так, що їм було досить просторо, й нікого не пускала до своєї касти. "Еліта" та складалася з самих найгорлатіших типів, найяскравішою репрезентацією яких був такий Хорошун, колишній чекіст, що в революцію організував "Комітет не журись" і грабував населення на свою користь. Словом, бандитував в повному розумінні цього слова й незрозуміле, дивно було, чого він тепер тут опинився? Долі було вгодно, щоб цього типа знав у обличчя Микола, бо він був з його країв і був знаний широко по всій околиці. Коли Андрій вислухав Миколу та почув цього типа горлання в "президії", то вирішив ту "президію" якщо не розігнати, то зайняти, окупувати, а тим часом подумав:

"Чого цей тип тут? Адже це чекіст високої марки, й його не могли посадити за "Комітет не журись". Яку функцію він тут виконує?.."

Андрій насупився й довго видивлявся на "президію"... Треба вловити момент... В ту президію" вже он втиснувся Руденко, примостився з самого краєчку й підморгує, а це вже якесь завоювання. Ти буде хвостик, за яким прийдуть лапки.

Тим часом вони сиділи в темній і вогкій другій половині камери.

V

Дні текли по-ярмарковому і, може, саме тому жваво. Так, ніби люди зумисне інсценізували той ярмарок та шарварок, інсценізували з усієї сили, щоб тільки ні про що інше не думати, про все забути, забити собі памороки...

Від вранішнього "Маня, на поверку становись" і до пізньої ночі життя в камері вирувало, кипіло у ключ. Чим тільки тут люди не займались.

Насамперед люди вчилися. Була тут низка курсів — від авіаційних починаючи й пасічницькими кінчаючи. Були навіть курси малювання, в яких Андрій теж був пильним учнем, а викладачем був справжній (не абиякий, а справжній) професор академії мистецтв. Андрій зразу пустив у рух свій винахід з галошами, й цей винахід зробив цілу революцію в камерному писальному господарстві й миттю прищепився. Пішли в рух всі галоші, які тільки були. Навіть нові, — їх безжально зчовгували об підлогу та об цементові підвіконня й робили "дошки" для писання й малювання. І так само пішли в рух приколки — з них робилося стило, загострене з одного кінця, й ним дуже зручно було писати. Досі приколки найбільше використовувано для забивання в щілини стін і правили замість цвяхів — вішати торбинки й інші речі. Між іншим, приколки (оті дерев'яні шпички) треба було кожного разу здавати черговому тюрми, бо вони були раховані, але в'язні їх розколювали, збільшуючи число, таким чином було що

здавати й чим писати. Крім галош писали ще на шматках скла, вийнявши обережно з вікна, а потім назад в нього ж вставляючи на випадок трусу чи якогось алярму. Шматок скла натирався крейдою, надертою із стіни й розведеною слиною, тоді йому давали просохнути, а тоді вже писали тонко загостреною приколкою, тримаючи скло проти чогось темного. Лиш малювати як слід на склі не можна було, зате на галошах професор малювання виробляв чудеса, упиваючись прекрасним матеріалом та технікою малювання на нім. Виходили справді гарні речі з найтоншими нюансами чорного й білого тону. Трапився один випадок, який за малим не завалив усю справу: професор малював штурмана, портрет виходив дуже подібний. Аж тут відкрились раптом двері й наглядач загорланів: "Чергові — нести парашу!". Саркісян, якому належала галоша (Андрій її в нього позичив на сеанс) і який був черговим, згарячу вихопив галошу, надів її на босу носу й подався. Потім чергові вернулися й Саркісян, знявши галошу, подав її професорові — бери, малюй, душа любезний! І щиро шкодував, що образ у вбиральні змився на мокрій підлозі. Лекція тривала далі. Аж раптом в коридорі зчинилася метушня. Згодом виявилось, що там сталася страшна подія: від дверей камери ч. 12 і аж до вбиральні було на підлозі відбито кілька разів образ людини. На це нагодився начальник тюрми — альбінос, викликав начальника караулу й ще когось. Все те збіглося на місце події й не могло вийти з дива, — хто це намалював на підлозі, та ще так гарно й так чітко портрет людини. Куди дивився наглядач!!? Наглядач дивився разом з усім теж на підлогу переляканий — хто це в такий короткий час, поки він одвihnувся, змалював йому весь коридор. Та тюремники народ догадливий. Вони прийшли до камери 12, з якої виходила та намальована людина, почали її шукати. Сперш викликали тих, що носили парашу, й допитували, хто це зробив. Саркісян змикитив, у чому справа, але мовчав. Інші теж мовчали. Тоді почали придивлятися в камері, до кого подібна намальована особа. І, звичайно, знайшли, що це штурман — занадто вже добре його було намальовано, на його біду. Покликали.

— Це ваша пика?

— Можливо.

— Як це вона тут опинилась?

— Поняття не маю. Я нікуди не виходив з камери.

— А як ми посадимо вас у карцер?

— То моя пика буде в карцері, — знизав плечима штурман байдуже.

— Ваш фах?

— Моряк.

— А хто малює в камері?

— Мені здається, що треба було б запитати —хто малює в коридорі. Думаю, що наглядач.

— Лишім його, — втрутився котрийсь, — бо з цього ідола нічого не доб'ємось.

Вони взагалі нічого не добились. Пошуміли, покричали, що покарають всю камеру, та й зачинили двері. Лиш по якомусь часі поступив наказ, що за обтирання стін належить суворі кара. Хтось уже доніс. Та дотриматись того альбіносового наказу

було дуже тяжко, бо стіни мали такий вигляд що сам "наймудріший" не зміг би встановити, чи терто по них галошами, чи не терто, а якщо терто, — то коли саме, в якому столітті.

Курси малювання функціонували далі.

Були ще курси механіків, електриків, тракторо-будівельні, шоферські, шевські, кравецькі, куховарські, столярські, агрономічні, креслярські, металообробні і навіть голярські. І навіть театральні. Люди все намагалися опанувати ті фахи й ремесла, які їм припадуться в біді й полегшать їхню долю в тих місцях, куди їх позаганяють всі ті ОСО, Трибунали, Спецколегії та Тройки. І виходило, що всі фахи добрі і всі можуть придатися, а тому люди вчили все, чому тут можна навчитися. А навчитися тут можна було всьому, аж до писання наукових розвідок про кам'яну епоху включно. Аж до авіабудівництва і старогєбрейської мови.

Не міг тільки ніяк підібрати для себе підходящого практичного фаху професор Маневич. Маленький, короткозорий, слабенький і наївний та розсіяний, як всі професори, особливо від наук гуманітарних (а Маневич був професор старогєбрейської мови). Фах його добрий, але навіщо десь за полярним колом старогєбрейська мова? Справді, треба мати фах більш практичний. І він то спинявся на найлегшій професії голяра, то знову кидався до агрономії, збираючись за полярним колом вирощувати помідори, то знову передумував і схилявся до кравецтва та все розпитував, як так буде, куди їх поженуть. Загально всі вирішили, що поженуть їх поближче до північного бігуна, а може, навіть висадять на крижину, як Чкалова. Симпатичний і наївний професор, як великий дітлах, побивався: як же він вчитиме кравецтво, коли невідомо, як там, з чого там і що там треба буде шити. А Руденко з найсерйознішою міною малював для нього перспективу та все потішав, щоб не журився, бо там ні кравецтво, ні вся інша морока, якої люди тут вчаться, зовсім не буде потрібна, бо там буде інша робота.

— Яка ж буде робота, товаришу Руденко?

—Пустякова.

—Ну ж скажіть. Ви знаєте.

— Там багато білих ведмедів. Так от треба буде їх ловити.

— Білих ведмедів?!

— А ви ж думали Але не журіться, норма пустякова.

—А яка ж норма?

— Всього три штуки на одного. Щоденно.

— Боже мій, боже! А як же ж їх ловити, як я не вмію!?

— Нічого. Не святі горшки ліплять.

Камера беззлобно потішалася, а професор навіть того не помічав. Звідки йому — старенькому професорові старогєбрейської мови, що вперше сидів у тюрмі і невідомо за що, — звідки йому було знати, які саме норми будуть там, куди його обіцяв запроторити слідчий. А обіцяв. І саме на північний бігун. Професор все сприймав за чисту монету. Тим більше, що він був глибоко певен, що в цій країні нічого нема неможливого,

особливо певен у могутності НКВД і що саме тут все можливе. Коли вже з нього — старенького й безобидного жерця науки — зроблено страшного терориста, і він вже навіть сам не певен, чи не був він ним справді, то тут все можливе. Все можливе. І він не давав Руденкові спокою з тими проклятими ведмедами, з жахом задивляючись у таку невідрадную перспективу. Аж поки Руденко не зжालився над ним і не спростував свого чудесного проекту, пояснивши сумно, що, на жаль, "не ми будемо ловити білих ведмедів, а навпаки — білі ведмеді ловитимуть нас, дорогий професоре!"

Були ще курси чужих мов — англійської, німецької та грецької.

Крім наук, люди займалися ще іншою, творчою працею: шили, власне, латали свої лахи, робили голки, чубуки, люльки, доміно, шахи й кості для гри, вишивали на своїх рушниках, а то й на ганчір'ї квіти, зайчиків, голубів, що цілуються, й навіть портрети своїх товаришів, а найчастіше — якісь дівочі обличчя.

Голки робили, як відомо, з цвяшків та дроту, а чубуки, люльки, шахи й доміно — з тертої цегли, паленої гуми й процідженого хліба. Білі шахи робили з процідженого хліба та зубного порошку. Скільки будівельних матеріалів! З усього того роблено часом дива мистецькі. Чудесні чорні чубуки з перламутровими інкрустаціями (інкрустації робили з перламутрових гудзиків, роздушуючи їх зубами на скалки)! Фігурні люльки — голова чорта, Мефістофеля, дівоча, орлина! Чубук до люльки робився з кісточки від курячого крила (а жарені кури часом потрапляли в передачах камерних "аристократів" — з однієї курки багато можна наробити прекрасних і корисних речей). Щоб люлька була чорна, до пластмаси домішувалася палена гума, для цього віддиралося від галоші шматок гуми палилося її, а кіптяву збиралося на скло. Висихаючи, маса з такою кіптявою була тверда і чорна, як ебоніт. Особливо гарні виходили шахи та доміно. Руденко зробив навіть люстро — для цього він шматок шиби покрив з одного боку чорною пластмасою, а тоді ще й зробив інкрустовану раму з іншої пластмаси. Таким чином в камері набиралося безліч заборонених речей. І цікавим було те, що тюремним аргатам при обшуках мало що вдавалося захопити з тих речей — принаймні нічого з речей небезпечних, як от ножики, голки тощо. В підлозі одна дошка непомітно підважувалась, і туди геть все скидали, коли наближався обшук. А про це камера завжди була попереджена по телеграфу знизу, і звідки, як звичайно, трус наближався. Бувало, що трус впадав нагло, але тоді арештанти добирали іншого способу: в метушні першої хвилини вони скидали геть все в щиток, а там була щілина межі щитком і стіною, і в ту щілину все падало й затримувалося в щитку нижчої камери, звідки, після того як трус минав, все знову підіймалося нагору, прив'язуване до спущеної згори нитки.

І в найгіршому випадку, коли вже нічого не можна було зробити, — все скидалося в діжку. Найлегше було ховати голки й ножики — їх просто встромляли в щілини межі дошками, в той бруд, що їх позаліплював щільно, і там їх ніхто вже ніколи не міг знайти.

Помимо трусів, ще окремо полювали за забороненими речами коридорні наглядачі. Ці наглядачі практикувалися на тім, що, підглядівши, як хтось шиє або грає в шахи чи

в доміно, нагло відчиняли двері й летіли стрімголов до місця злочину. Але то була безнадійна справа. Бігти було надміру тяжко, — раптом чомусь ставало надто тісно, занадто багато наставлялося ніг упоперек, схоплювалися й товпились люди, немов би зустрічаючи наглядача з цікавою новиною, щоб її почути. А крім того, біля дверей завжди хтось чергував і вчасно подавав сигнал перестороги. Поки наглядач добігав, речі безслідно зникали — або мандрували попід ногами зовсім у протилежний бік камери, або зникали в щілині, або вилітали у вікно. Засапаний наглядач люто лаявся, але не міг нічого вдіяти.

Зв'язок з іншими камерами був ідеальний: безперервно працював телеграф. В своїй половині телеграфом завідував Андрій. В другій — молодий грек, інженер з ХЕМЗу. Камера знала всі новини, знала заздалегідь про наближення ворога, а що найцікавіше — знала, що робиться а усіх харківських тюрмах. Часто приходив до камери розгублений черговий (розгублений в пошуках потрібного в'язня, якого вимагає для чогось начальство) і питав наврост у камери:

— Скажіть, в якій камері сидить такий-то, ім'ярек? І знаходились такі, що знали й це.

— Він сидить не в цій тюрмі, а в тюрмі на Кінній, поверх такий-то, камера така-то, — відповідали йому, якщо цей черговий був "симпатичний". Якщо ні — кепкували та й тільки.

Якщо не знали зразу, то просили в чергового (знову ж таки, якщо він симпатичний) терміну пару годин, після яких черговий діставав точну довідку. Причиною, чому арештанти охоче називали місце перебування загубленого "людішки", була надія — "а раптом чоловіка шукають, щоб випустити на волю або на побачення з жінкою!"

Найменше знали в'язні про тюрму на Раднаркомівській (тобто про тюрму при управлінні НКВД), бо там було багато таких камер, про які нічого не було відомо, й взагалі там зв'язок з камерами був неможливий. Люди визнавали про своїх сусідів камери, лише потрапивши в одну з міських тюрем, — на Холодну Гору, на Кінну, або на Тюремну, або в "брехалівку".

Телеграф тут першорядний — рури парового опалення проходили крізь увесь корпус по вертикалі й по горизонталі; груба рура, пристосована посередині зовнішньої стіни, з'єднувала найвищий поверх з найнижчим, тоненька, йдучи поземно при самій підлозі, крізь стіну проходила в іншу камеру. Так в обох половинах камери ч. І2.

Стукалося держачком зубної щітки устурч об руру. Добрим також був черепочок від розбитої тарілки. Ці черепочки ще були найкращими інструментами для обточування цвяшків та дроту, — вузенька площина розламу заступала собою найкращі бруси та напилники.

Лежачи біля схрещення рур горілиць і працюючи зубною щіточкою, Андрій мав зв'язок з усіма камерами своєї сторони. По умові з телеграфістами всіх камер був вироблений певний код, який уможлиблював говорити саме з тією камерою, з якою хотілось, усуваючи плутанину. Коли Андрієві треба було викликати найнижчу камеру, то до нього на умовлений сигнал виклику озивалась тільки ця камера. Решта

підслухували і, якщо хотіли, встрявали в розмову, улаштовуючи перекличку.

Андрій розпитував про новини й інформував своєю чергою про все, що знав. Передавав телеграми про наглі події. Часто біля нього збиралася ціла черга людей, які хотіли би поговорити з друзями, а не вміли орудувати "п'ятихвісткою", і Андрій виконував всі їхні замовлення. Коли справи були делікатні й не бажано було б, щоб хтось підслухав, то Андрій вів розмову так швидко й так віртуозно, передаючи й хапаючи слова з півлітери, що ніякий підслухач, навіть ідеальний, не зміг би нічого второпати. Тим більше, що при цій системі взагалі, коли прогавити першу літеру, неможливо потім вхопити зв'язок й щось збагнути. А щоб не міг розмову підслухати хтось з тюремників, переловлюючи в коридорі або в суміжній камері (а бувало багато провокацій, наприклад, виводилося всю камеру геть під час трусу або й спеціально й до рури сідав хтось з фахових тюремників) — для окремих речей і понять існувала спеціальна арештантська лексика, крім того, завжди був пароль, змінюваний регулярно, щоб запобігти всипам. Так що підслухати й збагнути розмову тюремникам було неможливо. Та й здебільша кожну провокацію моментально розшифровано й розмову уривано або "розігрувано" провокатора в належний спосіб, глумлячись з нього.

Про все почуте Андрій регулярно інформував камеру, зачитуючи зведення. Ті зведення робилися регулярно двічі на день — в обід і ввечері, як подача телеграм РАТАУ. В наглих випадках — коли, скажімо, подавали попередження про трус, що почався знизу, або про просування трусової бригади з карначем на чолі до камери І2-ї, з якої мав трус початись, або про початок "лавочки" чи про які інші наглі події, — тоді на сигнал камера завмирала й подавалася інформація, мобілізуючи камеру до швидких приготувань.

Слухаючи всі новини, Андрій уперто намагався досягти жіночої камери, пам'ятаючи прохання ад'ютанта командарма Дубового. Але тут було найслабше місце всемогутнього телеграфу — жіночої камери знайти не вдавалось. Бо її просто не було, а був спеціальний, окремий жіночий корпус. Це устійнено, але поза тим більше нічого, бо між жіночим корпусом і корпусами мужськими не було ніякої дифузії — жінок в мужські камери не саджали. Ті відомості, які вдалося здобути, були дуже скупі — лише те, що жінок сиділо дуже багато та що найбільше серед них таких, які сидять "по делу мужа".

Телеграф працював ціліснітьк дні — як не розмовляла к. І2, то розмовляли інші, і рури безперервно цокотіли, і часом траплялися такі випадки: до камери нагло входив черговий корпусу, в якій-небудь справі й в метушні ніхто не встигав подати алярмовий сигнал по рурах, щоб припинили розмову несамовиті телеграфісти, найчастіше з причини, що не було під рукою черепки або щіточки, а інші тукання в руру не мали значіння. Черговий зупинявся посеред камери й слухав тукіт в рурах — і тут приходив іспит для чергового, чи він "порядний" чоловік, чи "хам". В розподілі чергових на "порядних" і "хамів" такі випадки відігравали виключну роль. Коли він був "хам", він підіймав страшенну бучу, коли ж був порядний, то поводився так, як Пересада. Цей Пересада був найпорядніший з усіх чергових. Такий випадок трапився раз під час його

візиту. Почувши тукіт, він слухав якусь мить, а тоді серйозно промовив:

—Телеграфіст! До роботи! Ніхто, звичайно, не рухнувся.

— Хто телеграфіст?

Мовчанка.

Тоді Пересада безпомилково ткнув пальцем на грека, інженера з ХЕМЗу, та:

— Візьміть свою щіточку й приймайте новини. Там уже щось сталося.

Під сміх інженер взяв щіточку, але, звичайно, телеграм не приймав, лише дав "відбій". Всі думали, що розшифрованого телеграфіста спіткає кара, але ніяка кара на його голову не впала.

Іноді на камеру ч. І2 (як і на весь корпус) нагло звалювався трус. Своїм характером проведення й своєю брутальністю—це щось виняткове.

Перший такий трус справив на Андрія прикре вражіння.

Одного дня залементували тривогу рури, але ніхто не встиг прийняти телеграми, як до камери ввалилися люди в білих халатах, неначе лікарі чи ветеринари. Під халатами були ежовські уніформи—це був екстратрус, і робити його мав наряд оперативників з Раднаркомівської, де мали підстави не довіряти тюремній адміністрації й вряди-годи робили наглі контролі своїми, вірними "урядові й партії", людьми.

— Роздягайтесь! По одному голяком виходь! — розітнулась команда. По хвилі додано тим самим голосом: — Черевики можна брати.

Люди роздягались і по одному виходили геть за двері. За дверима їх спрямовувано по сходах вниз — зігнато в величезний порожній льох, у велику вогку камеру з цементовою підлогою. Багато людей в черевиках чи галошах, але багато не мало ні черевиків, ні галош (попріли та подерлись за час довгого сидіння) і були босі. Камера була дуже холодна, люди голі, в чому мама родила, але грілись думкою що це скоро минеться. Та їх зігнали й наче забули. Триста сорок голих людей мерзли, нетерпляче чекаючи, чим це закінчиться. Минали години, але їхнє гібіння не закінчувалось. В самому кінці величезного льоху було складено залізні ліжка. В той час, як вся маса тислася до дверей, проклинаючи все, Андрій знічев'я придивлявся до тих ліжок, шукаючи написів або якихось знаків, з яких би хоч щось вичитати про людську трагедію, свідками якої були ці ліжка. Написів він не знайшов, зате помітив, що деякі ліжка мають сітку з вузьких смуг бляхи. І то добре. Думаючи над тим, що там десь вгорі потрошать їхні манатки, шукають заборонених речей, і що ті всі речі пропали, Андрій з досади заходився виламувати шмат бляшаної смуги. Вони там шукають голок і олівців? "Добре, хай буде ніжик!" Відмірявши шматок на довжину черевика, Андрій виломив його. Штурман посміхався, стоячи збоку, й не радив — це коштуватиме двадцять діб карцеру на півфунті хліба й шклянці води, занадто дорога ціна за шмат заліза — втратити рештки здоров'я, тоді як його треба берегти для більшої мети. Але Андрій його не послухав. Скинув черевика, одслонив устілку і вклав під неї виломлений шмат, а тоді припасував устілку й взувся. Вони ще чекали довго, коли їх нарешті з цієї камери заберуть. Сісти було ні на чому, й люди мліли від безкінечного тупцання й тремтіли від холоду. В босих ноги подерев'яніли, бо ніде було їх діти, нічим захистити від цементової

підлоги.

Нарешті заgrimіли затвори, двері відчинилися:

—До одному виходь! Давай нагору!

На сходах стояли двома шпалерами оперативники в білих халатах і обмацували голих людей, що проходили крізь ті шпалери черідкою. Вони зазирали кожному в зуби, під пахви, змушували присідати.

"Це, я розумію, трус!"

В кожній ситуації може бути становище гірше або ліпше, і в кожній ситуації багато залежить від самої людини, якщо їй можна вибирати хоч в якійсь мірі. Ступивши на сходи, Андрій бистрим оком зауважив, що кожного в'язня обшукує котрийсь один оперативник, який прийдеться. Отже, до котрого оперативника йому вдатися, це в якійсь мірі залежить від нього самого. Миттю оглянув тих, що були найближче. Ось якесь кирпичате обличчя з досить симпатичним виразом очей. Хтось його взяв за руку, але Андрій потягся до наміченого обличчя. Зупинився, скинув черевик з ноги й, дивлячись з посмішкою в очі оперативникові, подав черевик. А вже як подав, по тілу побігли мурашки — чи той він черевик подав? бо забув, в який саме він сховав залізачку. Очима не переставав посміхатись, а думка забила тривогу: "Боже! Не того черевика подав!"

— Чого ви посміхаєтесь? — запитав оперативник досить беззлобно.

— А так... Ніби десь бачив... Будь ласка, — Андрій скинув швиденько й подав з готовністю і другий черевик.

Оперативника цілком задовольнила така готовність арештанта, й він вернув обидва черевики, навіть не зазирнувши в них до пуття. Андрій взувся, ще зробив гімнастику й спокійно помарширував нагору. Штурман пізніше завжди сміявся з цього випадку, дивуючись з Андрієвої витримки та з його того психологічного етюд.

А нагорі в камері — так наче після погрому. Все було перекуйовджене й перемішане неймовірно. Всі арештантські пожитки, всі лахи, які хто мав, всі торби, вузли й пакунки було розпаковано, розтерзано й перемішано в дикий вінегрет. З вікон геть все поскидано на підлогу, повитягано із стін "приколки", на яких висів хліб, і той хліб валявся долі в бруді, в смітті; позабирано всі мотузки й глечики, позабирано всі люльки, шахи та доміно, що їх в'язні не встигли поховати або зліквідувати, — словом, камера справляла вражіння розруйнованого мурашника, в якому кропітливим комашкам треба все починати заново.

Треба було багато часу в'язням, щоб розплутати той хаос, повідшукувати й розібрати свої речі, позбирати докупи шмаття, повикидане з торб та пакунків. Дехто з в'язнів мав речі спаковані — так як їх передано з волі, приготовані для етапу, — все те було розпотрошене, й чиста білизна валялася з вошивим ганчір'ям укупі. Низки речей бракувало й годі було устійнити, де воно щезло, чи в кишенях оперативників, чи... Але в камері ніде воно не могло дітись, навіть при наявності камерного пролетаріату, який при самому вигляді чистої й ніжної білизни млів, уявляючи, як би то було, коли б її одягти. Але вкрасти ніхто не посмів би, уже хоч би тому, що тут "пролетаріат" з вищою

освітою, "та й де її дінеш?"

Після довгої колотнечі наведено було нарешті лад, і життя камери увійшло в нормальну колію. В кожного чогось бракувало, а Андрій не тільки нічого не втратив, а ще й дещо придбав унаслідок страшного землетрусу. Він придбав ніжик! Прекрасний ніжик, яким користалася ціла камера для різання хліба, сала (якщо хтось мав) і для всіх потреб. Навіть користався ним доктор Петров.

Андрій добре нагострив залізячку, надав їй вигляду ножа й кожного разу після користування ховав. І то ховав так, що ніхто не знав, де. Він його втикав у щілину межі дошками, кожен раз в іншому місці.

То був "великий трус". Менші труси проводилися силами місцевої адміністрації й трохи в інший спосіб. В'язнів нікуди не виганяли, лише веліли згуртуватися в одній половині камери й сидіти на підлозі тихо. В той час тюремні "хлопці", без білих халатів, уже потрошили речі в звільненій половині. Потім переганяли в'язнів у вже обшукану половину й те саме проробляли в першій. При цій техніці в'язні, навіть в присутності "шукачів щастя", ухитрялися багато заборонених речей поховати під чає самого трусу.

Крім трусів багато мороки завдавала "лазня". Кожен похід до лазні — це був своєрідний погром. Крім втрати речей, які щезали геть під опікою кримінальних, що лазню обслуговували, все зазнавало великого лиха — речі горіли та нещадно дерлись в "Геліосі", а люди простуджувались. Після приходу з лазні камера мала завжди вигляд і сушильні, й шпиталю — довго смерділа паленим ганчір'яні і рясніла хорими. З кожним походом до лазні люди ставали все голіші й число камерного пролетаріату збільшувалось. І

Легшим лихом була т. зв. "дезинфекція". Т. зв., бо призначена нищити блощиць, мишей та тарганів, вона зовсім не досягала мети, зате люди потерпали від дезинфекції і в більшій мірі, ніж блощиці. Роблячи дезинфекцію, камеру смалили паяльними лампами та заливали якоюсь смердючою отрутою. Паяльні лампи робили лиш той ефект, що стіни й рури були посмалені, закопчені сажею, але те неї мало ніякого впливу на блощиць, бо вони жили в підлозі і в людських черевиках, а підлогу й черевики не можна було спалити. Смердюча ж отрута мала той ефект, що отруювала повітря на багато днів, змушуючи в'язнів плакати, одначе блощиць знищити теж не могла, бо, щоб їх знищити, треба було б тієї отрути вилити цистерну, щоб тим блощицям дошкулити під підлогою. Але таке вражіння, що вся ця "дезинфекція" й не була зовсім розрахована на блощиць та тарганів, а на те, щоб погіршувати й без того гірке арештантське життя.

Але все це — і труси, і лазню і дезинфекцію люди переживали стоїчно та й далі жили своїм "нормальним" життям. Вчилися, співали, майстрували, грали в шахи, слухали класиків і оповідання Шклярука, вишивали й — ждали. Ждали невідомого. І багатьом здавалося, що вже того невідомого не буде, нічого не буде. Отак буде до самої смерті.

Одного дня вкидали до камери кримінального. Вкидали в повному розумінні цього слова, як колись вкидали християн на арену з левами, — тільки християни, либонь, не

мали такого переляку й не чинили такого шаленого опору. Це був хлопчисько років чотирнадцяти-п'ятнадцяти. Чотири дебелих тюремники тягли його на руках і намагалися пропхнути в двері, а він розчепірівся немов йорж, упирався руками й ногами об одвірки, хапався за них конвульсійне, й лаяв тюремників в чім світ, та кричав охриплим голосом:

— Куди ви мене вкидаєте до троцькістів!!? Куди ви мене вкидаєте до троцькістів, шури лягаві!! Пустіть! Пустіть!..

Скільки в тім крикові було панічного жаху перед тим сакраментальним словом "троцькісти"!

Та ніякий спротив і ніякі резони, висловлені опуклим блатняцьким жаргоном, не допомогли. Бідолашний хлопчина опинився по цей бік дверей. Двері зачинилися, тюремники щезли, люто обтираючи подряпані обличчя та щось погрожуючи, а хлопчині лишився сам-на-сам з цілою камерою жахливих "троцькістів", кинений напризволяще й, без сумніву, на жертя. Він забився в кут, за парашу, очерився, мов вовчєня або переляканий кіт перед псами, наїжачився всім своїм єством і нікого не підпускав, шипів і був готовий кусатися.

Всі з цікавістю розглядали гостя зблизька й оддалік і сміялися. Це ще більше змушувало хлоп'я наїжачуватися. Він чекав страшних подій. Був він білобрисий, сухорлявий, з гарячково запаленими синіми очима, смішний такий в своєму несамовитому переляці. Андрій підійшов, подивився і, посміхнувшись, порадив усім залишити хлопця в спокої, не чіпати його й розійтись. Нехай звикає.

Було ясным, що хлопця сюди вкинули за якусь тяжку провину, забравши з його рідної стихії — з якої-небудь камери кримінальних. Після знаної психічної й політичної обробки образ "троцькіста", тобто кожного політичного, в очах такого хлопчини (та й хіба тільки такого!) був неабияким страхіттям. Адже їх виховувано в сліпій і пекельній зненависті до тих "троцькістів", і цю зненависть вони належно виявляли де тільки могли. То ж перспектива опинитися серед "троцькістів" віч-на-віч, та ще одному-однісінькому, та ще проти великої їх кількості, після того як кримінальні так часто й так багато заливали їм за шкіру сала по тюрмах і таборах, була мало приємною. За мораллю й за законами кримінальних за все мусить бути тяжка відплата. Око за око. Це знали тюремники й саме тому вирішили застосувати до цього, очевидно, упертого правопорушника й не дуже просякненого пієтетом до тюремної держави (якщо судити з тієї лайки, якою хлопчина частував своїх носіїв) хлопчини ту саму методи, що її застосовано колись ще в часи біблійні до тих знаних отроків. Так випробовують грішних і праведних споконвіку.

Але ефект з цього всього вийшов зовсім несподіваний. Власне, страшний кримінальник виявився великим праведником, лише не по відношенню до тих, хто покрутив йому душу.

Перший час хлопчина сидів у кутку й вовкуватє та не знати як вороже оглядав клітку з "троцькістськими" лєвами. Та потрохи ворожість і переляк поступилися місцем такий же несамовитій цікавості. Бувши від природи допитливим і романтичним,

хлопчина побачив неймовірні речі. Він побачив, як і чим живуть всі ті жахливі "троцькісти"— почув чудесні "романи" (неодмінно з наголосом на першому складі за блатним синтаксисом) — прекрасні й захоплюючі повісті, яких він зроду не чув. Почув цікаві лекції. Побачив всі види тюремного мистецтва. Особливо його скорило малювання, та ще в процесі роботи славного академіка, професора цієї штуки і... уявіть собі, "теж троцькіста"! Хлопчина пильно придивлявся до всього своїми великими синіми очима й мовчав, щось шалено обертав під черепною покривною. Ще трохи — й хлопчина роздобув собі галошу, нишком натирав її об стіну, нагострив приколку (зовсім так, як у професора) й, сидючи в куточку за парашею, ціліснінькі години щось уперто шкідував, пробував. Було зворушливо спостерігати це вовчєня.

Потрохи-трохи вовча травма зійшла й хлопець вклинився всією душею в життя страшних "троцькістів". Без сумніву, для нього почалася зовсім нова ера. Все, що чув, він вбирав у себе, як губка воду, й, сам того не помічаючи, все більше й більше потрапляв у полон. Вже на третій день хлопчисько прийшов до гурту, де Андрій із штурманом грали в шахи й мугикали пісні, й сів біля них. Мабуть, орел на штурманових грудях був тією останньою романтичною деталлю, що остаточно полонила хлопця. Помітивши, як хлопчина розглядає його груди, штурман знічев'я спитав, як його звуть.

Хлопця звали Сашко.

— Ну так от, Сашко! Не сиди там за парашею, бо замокнеш, як стоніжка, а переходь до нас, сідай ось тут. Добре?

Від того моменту Сашко вже не сидів за парашею. Він зайняв місце біля хлопців і зробився їхнім джурою.

І був Сашко з біса здібний і жаднющий на все. Він все хотів знати, всьому хотів учитися, нагадуючи голодного, що напався на силу-силенну їжі, ризикуючи собі пошкодити. Коли його питали про минуле, він ніяковів і нічого не хотів розповідати. Він був скритний, як і всі ті юні душі, що передчасно хлиснули з гіркої чаші злочинства й упослідження, але не встигли ще втратити іскри, що її заронила в дитячу душу мати, — іскри якогось розуміння добра й зла.

Сашко мав п'ятнадцять років — вік, коли саме починають виростати крила в тих, хто має душу, здібну ті крила мати. Сашко мав таку душу.

Часто Сашко сидів і довго нерухомо спостерігав камеру, а тоді зітхав і мовчки хитав головою...

— Що? — питав у нього котрийсь.

— А я думав, — хитав головою Сашко, — а я думав...

Що саме він думав, у нього не допитувались, бо було ясно, що саме він думав перед тим, як його вкидали в цю камеру.

На одного політичного ставало більше. Без сумніву... І то справжнього політичного, а не такого собі...

Андрій у вирі камерної одиссеї почав був уже забувати за свою справу, за всі свої болі й тривоги. Не те, щоб людина дурніла, не те, щоб нерви тупіли, ні, просто людина за безліччю "важливих" справ не мала часу, а тим часом в душу закрадалася фікція й

помалу там міцно отаборювалась — фікція про те, що, "може, щось сталося" й вже все скінчилося. Одного дня відчиняться двері й це все піде додому. А те, що було, — то лиш тяжкий і поганий кошмар.

Андрій мав експансивну душу й вроджену здібність захоплюватися творчою працею, яка б вона не була. Чи він проектував літаки колись, чи робив з пластмаси люльки тепер, він переживав те саме. Задумавши зробити яку-небудь надзвичайну люльку, він втрачав спокій, переживав, полюючи за шматочком цеглини, шукаючи кісточку з курячого крила, збираючи все потрібне, а тим часом виношуючи свою надзвичайну люльку в душі. Він уявляв, яка то вона буде чудесна — він зробить голівку дівчини, він коси її покладе ось так, зробить гарний ніс і брови... І він зовсім не буде курити з тій люльки, а, скажімо, подарує штурманові. І цікавила його не так сама люлька, як процес її творення. І вже перед такою люлькою не було важним все інше. Або зробити партію шахів! Або вивчити нову пісню!.. Може, тому все інше — вся його справа — якось стушувалося, вкрилося серпанком нереальності й помалу почало забуватися. Далєбі, забуватися. Як і його забули всі. Людина ніби потонула й потрапила в інше царство.

VI

Однієї ночі Андрієві приснився дивний сон:

...Пурпуром і міддю погоріла зоря. На вітер. Ні, то загравами пожеж взялося небо й мерехкотить, немов сяйво північне, то спалахує, то пригасає. Це ніби далека заполярна Колима —і... це ніби його рідне місто, це Харків, і Київ, і сонячна Одеса з кораблями на рейді... Сказаний вітер, вогненний смерч свистить над усім, в несамовитих вибухах розколюється й осипається обрій — осипається вогнями ракет, шрапнеллю набоїв, клекотить і захлинається кулеметним рокотом, стугонить громом далекого й близького бою. Земля горить у вогні повстання! Його земля горить у вогні повстання... Вони вирвалися і вони йдуть!.. Незчисленна сила й сила людей. Від сонячної Одеси до далекої заполярної каторги бушує смерч. Вітер носить скривавлене лахміття, недопалене в "Геліосах" тюрем і казематів, розриває полотна прапорів з напнутого на дрюччя якогось ганчір'я, метає в диму шматки "Марсельєзи" (як колись!! як давно колись!) і слова ще якихось божевільних пісень... Вони йдуть. Вони вивертають і громадять ліхтарі, й телеграфні стовпи, і тумби, і брили руїн, і залізні брами, і покручені ґрати — навертають них страшні барикади середі охоплених полум'ям міст. Вони захлинаються від диму і помсти... Ось вони йдуть бруком великого міста... Дванадцята камера відбиває тяжкий, зловісний крок... І даремно мечеться начальник тюрми, кричучи несамовито:

— Заключонние!.. Садітесь!!" — Він замовкає, затоптаний. Він щезає в клекоті бою, що все наростає. Дванадцята камера крокує в зловісному мовчанні... А за ними — маси, маси... Ніхто не відстає. Ніхто не сміє відставати!.. Туди, туди, вперед! Швидше! Швидше!.. Вони біжать... Вони громадяться біля грандіозної цитаделі, виповзають, як хмари грозові, — їх сила-силенна — заплакані, охоплені психозом безоглядної помсти й нищення, слабі, кволі, прокажені, несамовиті люди. Вони її облягли й чекають... В небі

літають чорні, зловісні птахи... "Там, там забарикадувалися всі, що обернули цей світ у юдоль сліз і страждання". Це остання й це неприступна фортеця... Це ніби Дворець Советів, виведений, як вавилонська вежа, до самісіньких хмар і навколо цієї апокаліптичної споруди гойдається море тих, що встали з сибірських кар'єрів, з усіх тюрем, з заполярної тундри, з пісків Казахстану, з усіх кінців неосяжної землі концентраційних... Це буде остання, це буде рішальна велика битва!.. Але ж вони —тільки хаос, тільки хаос... Де ж Месія!? Де їхній Месія?І Ось розкололося небо, повергаючи всіх у розпач і жах. Ось розверзаються мури і на них хлинуть люди в білих халатах... Де ж Месія?! Де ж їхній Месія?!

І тоді десь підводиться штурман. Мовчазний і понурий. В зловісних відблисках пожеж. Він виростає, як легендарний Ахілл. Овіяний всіма вітрами, обсмалений порохом, розхристаний і простоволосий, голий до пояса, з чорним орлом на моряцьких грудях. Він підносить руки до самого неба, потрясає ними і кричить із сарказмом шалений, несамопитий клич:

—О, аве, Цезар! Морітурі те салютант!!

І гойднулася земля від реву і реготу, від крику і тупоту, взялася вогнем і димом розіллалася смерчем великої битви...

.....

Опалове небо налягає на землю, і мерехтять мовчазні молоньї. І стоїть безмежний плач над руїною, і стоїть сморід, і стоїть чад. Він — Андрій — лежить серед хаосу згромаджених тіл, стискає гарячий скоростріл і не може підвестись: їх переможено. Все обернулося в прах. Купи ганчір'я і людських кінцівок застелили землю до самого обрію й лежать під опаловим небом. Хтось ходить по тім гробовищі й плаче. Це мати, це його мати... Але то не мати! Їх багато. Вони ходять в білих халатах, підводять мертвих ударом ноги й зганяють усіх назад, назад до спецкорпусу. Ось нахилиється якась жінка і каже: "Ага! Ти ще у нас заплачеш!" і розсипається несамопитою лайкою. Це Нечаєва. Андрій придивляється до вогненногрової фурії і раптом бачить, що це не Нечаєва. Це Катерина! В уніформі сержанта НКВД, гнівна й пламенюча, перед ним стоїть Катерина! Опалове небо, заткане чадом, над руїнами рідного міста і Катерина в проклятій уніформі. Вона суворо простягає руку й каже "Давай іди". Тоді Андрій закипає гнівом, закипає жалем, закипає розпачем і хоче її вбити. Зціплює зуби й підносить свій гарячий скоростріл... І бачить перед собою очі, повні великих сліз. Андрій шалено тисне на гашетку, але скоростріл не стріляє. Він хапається, спішить, а очі, повні сліз, мерехтять перед ним, і він відчуває, як його горло теж наливається слізьми. Він квапиться, але скоростріл не стріляє. Тоді він несамопито хапає за цівку й, думаючи про братів, заплющує очі й розмахується з усієї сили...

.....

Звалище тіл застилає все навколо. Андрій тре очі й з жалем роззирається, де ж вона! Де ж вона?! "Катерино!"— каже він з жалем, весь облитий холодним потом. Він не жаліє, що він її вбив, він жаліє, що вона стала такою. Але де ж вона? Звалище таке неймовірне, що годі щось в нім розібрати. Люди лежать, як бревеняки, переплутавшись

голими ногами й руками. Посинілі обличчя задерті вгору й роти їхні широко пороззявлювані. Інші тримають в роті пальці чужої ноги або лікоть чужої руки, ось лежать в скрючених позах, переплутавшись в смертельній схватці, — голова одного потрапила межи ноги другого. Піт вилискує на мертво-блідих і посинілих обличчях, на голих плечах, на пальцях рук. Яке жахливе звалище! Андрій зводиться й сідає, прийнявши з себе чийсь ноги, — шукає очима скоростріла. Скоростріла він не знаходить, але бачить, як насупроти нього зводиться труп, обпирається об мур спиною й, широко відкривши рота, харчить, кашляє, потім виймає рукою одне око, крутить його перед лицем, обтирає ганчіркою й знову вкладає на місце... У Андрія волосся ворухнеться на голові.

— Агов! Що ти робиш?! — каже він до мерця.

Мрець мовчить.

І раптом він помічає, що всі мертві починають дихати, ворухаться, опалове небо, сморід і чад над людським звалищем гойдаються. Поволі з того всього випливає електрична лампка в стелі...

Тьфу, будь ти прокляте! Андрій уперто хапається очима за лампочку, боючись, що вона зникне, ця лампочка, ця межа між тяжким сном і дійсністю. Нарешті оговтується й глибоко зітхає. Зітхає з жалем — це камера. Це сонна камера ч. І2. "Валет в замок" поламався, і люди лежать, як трупи на побойовищі. "Значить, люди в білих халатах стягли-таки знову всіх до камери", — думає він іронічно, а перед ним сидить дідусь на прізвище Мороз і поправляє своє штучне око. В нього, пак, штучне, скляне око. Вправивши його остаточно. Мороз поморгав віком здорового ока й загнусаив:

— Старосто! Старосто! Валет поламався... Андрієві налягло щось на душу. Звичайно, він ні в які сни не вірив, але щось противно ссало під серцем. Який паскудний сон! Такий героїчний на початку і такий паскудний в кінці. Зітхнувши, Андрій вклинився в направлений "валет" і намагався заснути. Але до ранку не зімкнув уже очей. Все думав з тривогою про Катерину. Бачив її портупею, бачив її очі, повні сліз, бачив, як він люто замахнув скорострілом, вхопивши його за цівку... І серце гнітило якесь тяжке передчуття...

Після обіду, як Андрій сидів і печально формував люльку з червоної пластмаси, любовно вигладжуючи пальцями ніжну дівочу голівку тієї люльки, до камери зайшов наглядач і сказав — "На Чи". В першій половині йшла перекличка, а Андрій поклав дівочу голівку в головах свого лігва й почав збиратися. Він знав, що то по нього. Зібравшись, — взявши торбиночку з пайкою в руки, вийшов із своєї камери й сказав "Чумак".

— Давай без вещей.

Андрій кинув торбиночку назад Миколі й пішов.

Його поведено не на двір, як він сподівався, не до "Чорного ворона", а чомусь в трійники. Він вже думав, що його вкидають в іншу камеру. Може, в одиночку? А може, навіть... в камеру смертників? Але ще ніби зарано. Проте все можливе.

Але його вкинуто ні в одиночку, ні в камеру смертників. Його приведено на другий

поверх трійникового відділу і там заведено в якусь камеру. В камері було порожньо, лише стояв стіл, а за столом — сидів його слідчий Донець. Він листав якусь товсту течку, пильно читаючи.

— Сідайте, — показав Донець на стілець біля столу.

Андрій сів "по формі".

— Можете сидіти вільно, — кинув Донець недбало й листав далі течку. Був він уже не в цивільному, а в уніформі майора НКВД, яка йому була до лиця, — був грізний, суворий і... могутній. Так, могутній і гарний, вражий син. Андрій дивився на нього й думав про сон, про жакхливий штурм, де вони таких несамовито убивали. Нарешті Донець перестав листати течку й одсунув її геть, навіть не закривши, аж майже до самісінького Андрієвого обличчя недбало...

— Ну-с. Чи ви не забули про нашу умову?

Андрій підвів брови запитливо — "? "

— Гм... Бачу, забули. А про те, що ми будемо жити мирно?

— А-а... То залежить від вас.

— Гм. Ви, я бачу, втрачаєте дедалі більше здібність мислити логічно. Та ж не я "ворог народу", а ви, не я мушу признаватися, нарешті, а ви.

Андрій промовчав. Донець пильно вивчав його обличчя.

— Гм. Ви, я бачу, танете, як віск. І ще вам мало?

Андрій мовчав. Зайшла довга павза, під час якої Донець пильно вдивлявся в його обличчя. Шукав, очевидно, чи дуже надщерблена вже його воля, мружачи очі, стежив за кожним м'язком. Оглядини, видно, не дали бажаних результатів. Проте Донець скривився насмішкувато:

— Ви давно дивилися на себе в люстро?

— Щодня.

— Овва?! І то де ж?

— В шибу.

— А-а... Ну і як?

— Нічого. Для такого "курорту" добре.

— Гм. Шкода мені вас. З доброго матеріалу вас склепано, та тільки ж...

Знову зайшла довга павза. Донець закурив і запропонував папіросу Андрієві. Андрій відмовився, знаючи різні фокуси слідчих з папіросами, хоч курити хотілося смертельно.

— Якщо дозволите, я закурю свою. Слідчий згодився кивком голови, навіть не звернувши уваги на відмову закурити його цигарку.

— Ну-с, давненько ми з вами бачились. Ви вже думали, що про вас забули?

— Думав, що забули, — зітхнув Андрій іронічно.

— От бачите, а воно ні. Тут не забувають ні про кого.

— Часом як. Там сидять люди по два роки, не викликувані ні разу.

— Ви за них не турбуйтеся. "Хазяїн знає, що кобилі робить". Ви знаєте цю приказку?

— "Кобила" теж знає, але що з того, як та "кобила" здихає вже.

— Нічого, для того її сюди вкинено. Ви зрозуміли?

— Вповні.

— Ото ж. Ну-с... Ви мали багато часу думати — і що ж ви надумали?

Андрій не знайшовся, що сказати, хотів сказати щось уїдливе, але не знайшов потрібних слів, мовчав.

— Ну, ну, що ж ви надумали?

— Нічого, — зітхнув Андрій.

— За весь час?!

— За весь час.

— Овва! То так ви й за сто років нічого не надумаєте.

— Можливо.

— Гм. Ну що ж. Будемо судити так. Тут ось, — кивнув головою на течку, — досить матер'ялів, щоб вас судити без ваших свідчень. І буде тим гірше для вас.

Андрієве око впало на папір розкритої течки й серце йому тьохнуло. Щось видалася знайоме, почерк знайомий. Донець удавав, що не помічає, куди Андрій дивиться, а Андрій, теж маскуючись в байдужість, непомітно тягся очима до паперу. Він погано чув, що говорить слідчий, так йому закалатало серце.

— І буде тим гірше для вас, — провадив своє слідчий. — Судитимемо, як злісного, непримиренного ворога. Ви знаєте слова Горького? Знаєте?

— Ах, знаю, знаю... Це так часто повторюється, що вже здається, ніби Горький більше нічого й не написав.

Це Андрій випалив з нудьгою, а тим часом тягся очима до течки. На сентенцію про Горького Донець не відповів, лише зсунув брови, повторюючи свою фразу: "І буде тим гірше для вас !.."

Мовчанка.

— Чи, може, ви вважаєте, що ваша справа кінчена? Може, ви підпишете "двохсотку"?

— Давайте, — промовив Андрій байдуже й тихо.

Слідчий злісно засміявся, витяг якийсь папірець і підсунув Андрієві. Андрій прочитав:

"Протокол про закінчення слідства". І далі "На підставі статті 200-ї я (пропуск для ім'я та прізвища), ознайомившись з ділом, вважаю слідство за закінчене й більше нічого не маю додати".

— Добре, — сказав Андрій і простяг руку. — Дайте мені "діло".

— Для чого?! — здивувався слідчий.

— Тут ось написано — "ознайомившись з "ділом".

Слідчий зареготався. Сміявся несамовито. А тоді урвав, визвірився й процідив крізь зуби:

— Не вдавай з себе розумнішого за московського архієрея. — І вихопив папірець з рук. — Ти хочеш легко відбутися — "двохсотку" йому. Ні, брат, постривай. Ще поки дійде до "двохсотки", в тебе волосся вилізе на голові. — І знову сміявся: — "Діло" йому

подавай! Чи ви бачили? Ха-ха-ха! У нас, брат, діло не для того, щоб ти читав, а щоб ти писав! Ясно? А читати буде трибунал. Це його прерогатива.

Андрій примружився й дивився на слідчого презирливо, нарешті процідив:

— Я й читати не стану цієї купи шпаргалля. Це не "діло", а купа сміття. Приведіть його раніше до порядку...

Слідчий перестав сміятись:

— Галло! Ви не забувайтеся, де ви є і хто перед вами! — а тоді, карбуючи долонею поволі кожне слово:

— Даю вам для роздуми на цей раз небагато часу. Дуже небагато часу. Сергеев — то був всього тільки хлопчак. Щойно тепер ви побачите, що то таке — слідство! Ясно? — і збавив тон до тихого, єхидного, глумливого:

— Коли б ви знали, що в цім "ділі" — ви б на колінах поповзли. І не корчили б з себе героя. Ви б зрозуміли, що тут є повна підстава вас роздушити, як... як... як...

В цей час увійшов вартовий і щось муркнув, слідчий схопився й вийшов, вартовий за ним теж вийшов.

Як прихилилися двері, Андрій шарпнувся до розкритого "діла" — і враз його наче хто довбнею стукнув — перед ним був аркуш паперу, записаний дрібним жіночим почерком, знайомим почерком... Катерина! Під самим низом стояв виразний підпис — "Катерина Бойко". Здається, перед тим написано — "Секретар Н-ського райвідділу НКВД", здається. Андрій шарпнувся оком вгору, а тоді перелистав — їх було кілька, таких аркушів. На першому стояло: "В справі громадянина Чумака Андрія" і ще щось. В очах Андрієві все стрибало, серце калатало шалено, і він не міг опанувати себе, хотів прочитати щось і не міг, страшенно квапився, в віччю рябіло. Він з одчаєм опустив підняті сторінки й уперся хоробливим зором у підпис —

"Катерина Бойко".

А нижче другою рукою було підписано:

"Начальник Н-ського райвідділу НКВД, майор О. Сафигін". І ще щось...

Це тривало мить, блискавичну мить. За дверима почулися кроки й Андрій відслонився від столу. У віччю крутився підпис "Катерина Бойко". Такий знайомий підпис, такий знайомий почерк! І, здається, перед тим "Секретар райвідділу НКВД". Здається. Тільки тепер Андрій збагнув, що не роздивився, як не роздивився, якою саме рукою написано на самім початку "В справі громадянина Андрія Чумака". Він би хотів, щоб не тією! Все-таки якась щілина для серця. Але, здається, тією ж. А може, не тією. Лише однаковими чорнилами. Ні, не тією! Ах, чом він не роздивився! Так от чому такий певний Сафигін! От що він мав на увазі й тоді показував!..

За стіл зайшов Донець і, хитро мружачись, сів і наставився на Андрія. Здається, дивився й намагався вгадати "Читав чи не читав?" "Читав," — зробив висновок і тонко посміхався.

— Ну, як? — запитав Донець Андрія. — Що ви скажете на мої останні слова?

В горлі Андрієві пересохло. Він нічого не міг вимовити та й не хотів говорити, щоб не зрадити свого хвилювання.

Донець стукав задумливо олівцем по столу, а Андрій помалу приходив до пам'яті.

— Слухайте, — видавив Андрій хрипко, намагаючись бути цілком байдужим:

— Я підпишу "двохсотку", лиш дайте на підставі закону ознайомитися з "Ділом".

Донець нічого не відповів, склав, позіхаючи, "діло" й засунув його в портфель. Одягнув шинелю, що висіла на бильці стільця. Застебнувся на всі гаплички, а вже надягаючи рукавички, кинув недбало:

— Встигнете. Для того щоб вам ознайомитися з ділом, треба жити зі мною в дружбі. Ясно? Ось над цим ви й подумайте. Ну-с, — затримався слідчий на хвилю в дверях. — Ви зараз підете до камери. Але не надовго. Чуєте? Н е н а д о в г о. Думайте і добре думайте. І пам'ятайте — чим ви будете упертіші, тим гірше буде для вас. Адьє... Гм, вам, здається, там добре сидиться і ніколи думати? — додав він іронічно, — ножики та люлечки робите... Ха-ха-ха... Ну, робіть, робіть... На свою біду...

І щез.

Увійшло двоє вартових і забрали Андрія. Останніх слів слідчого він так і не чув до пуття.

Ах, що б він дав, щоб ще хоч краєчком ока побачити те "Діло". Хоч ті аркуші самі! Ще раз роздивитися той підпис — "Катерина Бойко".

"Катерина Бойко!"

"Так от до чого був той сон!"

В камері Андрій лежав цілими годинами й все те саме повертав у'мізку — "Так от до чого був той сон!" — "Катерина Бойко!" Та все не міг прийти до пам'яті. І помалу в нім підіймалася божевільна хвиля. Повертаючись знов і знов до того імені, він дедалі більше починав несамовитітити. І по крихті, по цеглиночці, по краплі в ньому нарастив і оформлювався дикий план. Дикий. Але конечний, неминучий, коли йшлося про свою честь і про честь братів, про матір, про сестру, про всіх оцих, що в камері, в тюрмі, в усіх тюрмах. Він все питав себе, чи має він право, і відповідав, зціплюючи зуби: "Так!" Він вирішив її завербувати. Завербувати. Це найвірніший спосіб паралізувати... провокатора. Боже, як те слово може повертатися в мізку! Він його повертає крізь пекучі сльози — "провокатора". Це Катерина? Це про Катерину?! Господи! Але він зціплює зуби й іде далі, розробляючи дикий план. Завербувати, вкинути в от таке пекло та й хай тоді "пише", і хай тоді оцінить, що таке дружба, що таке страждання, хай тоді зійде кров'ю, й сльозами, й пекельним криком розпачу й каяття. Нехай!.. Хвилі Ворскли, й місячні ночі, і мрії, й акорди Бетховена заливають душу всуміш із сльозами, і він геть руйнує весь свій несамовитий план... Але згадує про братів і знову по цеглині збирає той план, уперто, понуро. По цеглині він складається все чіткіший, все логічніший, все викінченіший. Диявольський план. Але вірний. Єдино вірний. З провокатором, як з провокатором, — найкраще його паралізувати — це переставити з однієї площини в другу, вирівняти шанси, обтягти йому крила й підставити його під іспит, якого він не витримає й зламається — і сам все почне заперечувати або сконає геть. Туди йому й дорога...

Час летить, але Андрій його не відчуває. Він "думає". Слідчий радив думати, і от він

думає. Втратив апетит і сон. "Думає". Закинув свої лекції й дівочу голівку геть, не грає в шахи, не чує розмов — кипить серцем, аж-но воно йому починає боліти, немов напухло, й думає.

Так минає день і другий, і він уже не кипить серцем, він понуро й методично розробляє план. І той план вже оформився, лиш, не кваплячись, він переробляє деякі деталі в ньому. І він його здійснить у першу ж зустріч із своїми варварами. Він складе свідчення, єдине своє свідчення, після якого... І він вже злобно сміявся. "Пише". От подивимось. Він все наново проаналізовував, як могло потрапити Катеринине ім'я під ті шпаргали, й доходив висновку знов і знов, що воно потрапило туди з доброї волі й охоти, коли під ним стоїть ще й підпис начальника райвідділу, того делікатного аматора мисливства Сафигіна.

Андрієвим настроєм особливо переймався Сашко. Він був теж понурий. Другого дня увечері вони лежали з Миколою й штурманом біля своєї стіни, і Микола задихався від браку повітря. Надворі вже було холодно, й вікна весь час були зачинені, бо ті, що під ними лежали, вважали ті вікна своєю власністю й не зважали ні на чий благання, щоб відчинити вікна й впустити повітря. З них самих буде цілком досить того повітря, що просотувалось крізь щілини й спадало їм на голови струмками, але деякі й ті щілини намагалися позатикати — "холодно", а відійти від вікна на час, поки провітриться камера, вони не хотіли. Насупроти сидів Іщук і вважав вікно за таку ж свою власність, як і тридцять сантиметрів одміряної йому підлоги. Задихаючись, Микола просив відчинити вікно. Де там. Компанія біля протилежної стіни не хотіла про те й чути. Тоді Микола запропонував помінятися місцями. Знову спротив, бо ж вікна дуже вигідні тим, що на них можна класти в ґрати речі, чіпляти торбинки й торби, ставити кухлики. На причину, що Микола має хоре горло, ніхто не звертав ніякої уваги, а Іщук, той загигикав саркастично: "Як ти хворий, то не сідай в тюрму". "Ще від повітря ніхто не вмер, а від великого розуму... ги, інтелігент!"

— Слухайте, Миколо Володимировичу, — озвався Сашко понуро. — Кого ви просите? Ви попросіть мене. По тих словах взяв чийсь черевик і спокійно та з усього плеча запустив ним в шибу вікна. Шиба розсипалася на скалки, і в камеру бурхнуло колюче, свіже повітря. Зчинився галас, хтось репетував про карцер, Іщук і Петров зібралися бігти до наглядача, шипіли, захиналися погрозами, тоді Сашко, лежучи, промовив печально й спокійно, так само, як спокійно запустив черевика:

— В карцері сидітиму я. Але ви там запам'ятайте добре, в якому кутку стоїть параша! — викликавши тим сміх в Андрія й штурмана.

Іщук роздумав бігти до наглядача, доктор Петров теж зупинився на півдорозі і вся буря уляглась. Гловацький же й інші тішились і благословляли Сашкову голову, але не так за повітря, як за те, що Сашко так багато наробив скалок зі скла і таких гарних, — ними чудово можна голитися. Це ж ціла купа прекрасних бритв! Вони їх визбирували й ховали по щілинах та по кутках "про запас".

Одначе діра в вікні якимось чудом заросла скоро ганчір'ям та торбами, й повітря знову не поступало. Ні, з цими "громадянами" дати раду неможливо.

Тут Андрій згадав про "президію"... Встав, узяв торбиночку, взяв Миколині речі:

— Пішли!

Штурман, вгадавши Андріїв намір, теж звівся. Звівся й Сашко, як вірний джура. І вони пішли. Пішли в другу камеру, переступаючи через людські тіла. Прийшли до "президії", вибираючи найзручніше місце, де було б найбільше свіжого повітря. Ось тут, біля вікна.

В "президії" зчинився галас. "Комітет не журись" — славний Хорошун, некоронований король камери, голова "президії" — вибухнув, як вулкан, а за ним всі його "корішки". Але на них ніхто з чотирьох не звернув уваги. Микола був почав говорити, Сашко закипів, але їх зупинив штурман — "Сашку, Миколо, покиньте, заждіть-но". Він вибрав місце — ось тут, о. Ану чії це речі — здай вправо. Ніхто не рушився, лише стояв галас. Штурман випростався, сапнув повітря на всі свої широченні грудища, помовчав, а тоді промовив тихим голосом:

— Ану здай направо!

"Кровавая піща" мав занадто грізну моряцьку славу, щоб слова лишились без висліду — підкоряючись тому тихому голосові, ближчі хутенько здали вправо, і хлопці, посміхаючись поклали свої манатки на підлогу біля вікна, не звертаючи уваги, що на них ззаду насідає Хорошун з компанією. — "Ех, що там! — кричав Хорошун вже. — В морду! В морду їх! Дайош! Ану, братва! Ех!.."

Тут штурман обернувся лицем до отамана й, не моргаючи оком, помалу почав насуватися на нього голими грудима з чорним орлом, а до друзів кивнув коротко:

"Лежіть, хлопці. Я от зараз з ним поговорю". Сашко дивився захоплено на штурмана і аж тремтів увесь, як живе срібло, від войовничого азарту, але наказ є наказ. Андрієві було дуже цікаво, як штурман "говоритиме" з "Комітетом не журись".

Хорошун поперхнувся на півслові й втратив чомусь охоту "говорити". Він відступав задки перед чорним орлом, а штурман мовчки ним насувався. Задкуючи, Хорошун дійшов до свого місця.

— Сідай, — запропонував штурман чемно. Хорошун покійно сів. Штурман подивився ще якусь мить на нього згори й вернувся до хлопців. Дискусію було вичерпано без зайвих слів. Сашко, наслідуючи штурмана, підійшов до чекіста, оглянув його з безподібним презирством і теж мовчки вернувся до компанії.

Сидите тут, як пани, а люди душаються, — промовив штурман примирливо до сусід, зручно вкладаючись. Ніхто вже йому не перечив. Симпатії всієї камери були по йому боці, бо досі "диктатура" Хорошуна не одному давалася взнаки, і ніхто з ним не встрявав у "дискусію", якщо не хотів, щоб йому було звернуто щелепу.

Камері цей епізод рішуче сподобався.

На новому місці хлопці почувалися так, неначе вилізли з чорної нори на світло денне. Біля них було вікно, у вікні над щитком було видно латку неба, і вони тим вікном завідували: хотіли — відчиняли, хотіли — ні. Але вони його весь час тримали відчиненим. Тут же в кутку сидів старий Андріїв знайомий Руденко, і вони вчотирьох склали добру товариську групу. Перед ними лежала ціла камера, ген просто двері, —

все їм було видно і все добре чути. Тут же недалеко лежав Юлій Романович Гепнер, і з ним можна було вести цікаві дискусії, що й робив Микола, ганяючи цього професора марксизму-ленінізму й діалектичного матеріалізму на корді, тонко потішаючись з його трагедії. Він став жертвою витвору власної доктрини, жерцем якої був, якій так багато й так віддано служив. — Іноді в розмову встрявав штурман, іноді секретар райпарткому Руденко, але взагалі вони мали більш цікаві розваги, аніж дискусії з Гепнером. Вони співали. Чорт з ним, з тим діалектичним матеріалізмом, навіть з дотепним штурмановим жартом, про те, що ця камера, ця тюрма і всі інші тюрми, вся ця приголомшуюча "ежовська" епопея — це є ніщо інше, як доказ, що процес дійшов д і а л е к т и ч н о г о з а п е р е ч е н н я. Процес реалізації Марксової доктрини. І бідний Гепнер не міг цього спростувати, бо не міг перекреслити своєї власної трагедії.

Хлопці співали. Полягавши на спини і махнувши рукою на все, вони цілими годинами співали пісень. Вони розучували багато нових, маючи за диригента й навчителя Миколу, що, здавалось, знав їх незчисленну кількість. Найцікавішою була пісня "Попід гаєм шлях-доріженька". Широка степова пісня — пісня про трьох братів. Вони її співали, як справжні степовики, а камера слухала.

Також гарною була пісня "Зелений гай, пахуче поле". Одного разу після вечірньої перевірки, після укладки спати вони співали цю пісню. Камера лежала покотом і, здавалось, спала. Спала. Хлопці теж лежали, але сон їх не брав. Деся опівночі вони тихенько-тихенько заспівали цю пісню. Вони співали про тюрму, про сон у ній, про кохання, про волю, про матір, що сохне, сина ждучи, про змучену сестру... Пісня стелилася над сонним звалищем, і наглядач, мабуть, чув, але не міг збагнути, хто ж співає, бо всі лежали нерухомо, а може й сам заслухався. Пісня бриніла, як сон, над сонними людьми, в тяжкій задусі, в чаду махоркового диму, що мрійно стелився поміж стелею й сонним звалищем, як весняні хмарки над степом, над тим "пахучим полем", як марево над чорними ріллями... Ось мати старенька, нездужаючи, встає в тому мареві, в саду вишневому, а за тим маревом сина не видно. А син співає тихесенько пісню про неї за темними мурами, і журиться тяжко, і туга бринить в кожному слові, в тихому шепоті... Пісня в чотири голоси... Вона плаває по камері... Нарешті затихає, затихає... І в кінці зринає болючим акордом, щоб уже зовсім урватись:

"Поблідло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувся...
І я заплакав опівночі...
І, тяжко плачучи,
проснувся".

Пісня завмерла. Тиша. Тиша гробова, мертва. І раптом ціла камера починає хлипати. Сонна камера зіходить наглим плачем.

"І я заплакав опівночі..."

Гарна пісня й інша, про зозулю.

Коли хлопці її заспівували, її підхоплювала вся камера й тихенько починала розгойдувати — одна й друга половина, всі триста сорок чоловік. Вони щось шили,

робили люльки, малювали, грали в шахи й співали її, ту пісню, з таким розлогим ритмом, з такими гойдливими сердечними словами.

"Ле-ті-ла зо-зу-у-ля-а,
З по-ля на до-ли-и-ну-у,
З по-ля на до-ли-и-ну-у,
Сіла на ка-ли-ну, — е-е — Гей!
З поля на до-ли-и-ну..."

Пісня перекочувалась, як лагідна хвиля, з кінця в кінець камери, заходила в двері до другої половини й верталася звідти, — ходила по всіх усюдах, то завмираючи в одному кінці, то підносячись в другому. Її співали всі — українці, вірмени, греки, росіяни, німці, перси, поляки — всі. Так сердечно, тихо, журно, задумливо.

"Сіла на калину
Та й стала кувати.
А я, молоденька,
Виходила з хати,
Виходила з хати
Зозулю слухати..."

Пісня завмирала на останньому слові строфи, й всі чекали якусь мить не кваплячись, а десь хтось вже розгойдував далі: "

"Ой, ти, зозуленько,
Чого рано куєш?
Чи ти, зозуленько,
Моє горе чуєш? Ге-е-й!
Чи ж ти, зозуленько,
Моє горе чуєш."

Коли строфу доспівували українці, підхоплювали вірмени. Кінчали ці, починали греки. Пісня гойдалася часом годину і ніколи нікому не набридала.

Такою ж піснею була ще "Суліко". Її заспівували вірмени, а підхоплювали в Андрієвому кутку, й вона розходилась, мов кола на воді, аж поки не опановувала всю камеру. І так само, як і перша, тихо й задумливо ходила хвилями, співана геть всіма без винятку. Східна душевна мелодія цієї пісні, так як і першої, полонила душі, наганяла смуток, легеньку журу, тиху задуму. Під ці дві пісні, як під материнську колискову, гарно було щось робити, думати, дрімати, мріяти... і співати її цілим недавнім ярмарком, що ще перед тим сварився, палахкотів, а під чарами пісні переставав тим ярмарком бути. Камера оберталася в якусь східну молельню. Адже вони моляться, ці люди, заплющивши очі, воркочучи всі один мотив, не порушуючи єдиного ритму, а якщо в якімсь кутку й затягувано кінець, то це справляло вражіння великого безмежжя, вражіння, що пісню співає цілий світ.

Цими піснями упивався Металіді. В нього аж сльози стояли на очах, коли він слухав, як співала вся камера. Під їхнім впливом в нього родилась ідея створити камерний хор. Справжній ведикий хор. Захоплений цією ідеєю, він цілі дні проводив у

другій, краще забезпеченій від втручання наглядців половині тихенькі проби. Співаків не бракувало, і справа посувалася вперед. Минали дні. Приготувавши нарешті репертуар. Металіді давав концерт. Як на тюремні умови, хор його був знаменитий. Та й не тільки на тюремні умови.

Концерт Металіді давав у другій половині камери, а перша відігравала роль театральної зали. І наробив Металіді тим концертом багато клопоту тюремній адміністрації. В час, коли вся тюрма вклалася спати і коли тюремна адміністрація найменше сподівалася чогось подібного, Металіді зібрав свою капелу в глухій камері, договорився, що всі слухають концерт лежачи, як в першій, так і в другій половині, та що хор теж на випадок тривоги, лягає собі на підлогу й "спить", як ні в чому не бувало. Металіді "вдарив" концерт на повен голос. Першою піснею заспівали "Закувала та сива зозуля". Хор співав, а на дворі зчинилася біганина. Вартові з веж щось репетували. Хтось тупотів попід стінами вчвал, намагаючись зорієнтуватися, де саме співають. Але спробуй зорієнтуватися, коли співають в герметичне закритім ковчезі, за вікнами, "задраєними" залізними щитами. Андрій зателеграфував у нижні камери, щоб подали сигнал, коли почнеться контроль. Біля дверей лежали спеціальні дозорчі, приклавшись вухом до тих дверей. Все було забезпечено. Нижчі камери теж чули концерт і напевно там шалено потішалися. Концерт гримів на славу. Коронним номером був "Ітернаціонал". Як же ж він звучав в таких обставинах, цей задрипаний, заяложений "Ітернаціонал"! Металіді, звичайно, на це не розраховував. А це була зовсім інша пісня, грізна, з зовсім іншим змістом, ніби проречиста, символічна і... контрреволюційна. Так-так, контрреволюційна, хоч ніхто в ній не зміняв ані слова.

"Ми всіх катів зітрем на порох!

Повстань же, військо злидарів..."

Безперечно, що Металіді взяв його до репертуару не для того, щоб воскресити, а по простоті душевній, розраховуючи, що якщо "всиплеться", то буде виправдання: він співає не що-небудь, а речі ідеологічно витримані, бо яка ще ідеологічно витриманіша річ є за "Ітернаціонал"?

Але "Ітернаціонал" лишився недоспіваний. Приблизно на половині з усіх правих, і лівих, і нижніх камер забило тривогу по телеграфу, пісня враз згасла, хор вклався на підлогу, й всі завмерли в чеканні, захропли для проформи. Довго нікого не було, чути, як грюкали двері в нижніх камерах. Нарешті прийшли до камери ч. І2. Відчинилися двері, і вскочили до камери сполохані й заспані начальники, з самим найстаршим на чолі, з тим альбіносом.

— Заключонніє! Садітесь!!!

На цей раз це йому вдалося. Люди звелися, заспано позіхаючи, й посідали. Начальство зайшло на середину камери, й почався допит, хто співав. Звичайно, смішнішого нічого арештанти ніколи не чули, такого щирого здивування треба пошукати... Без сумніву, начальство бачило, що це звалище "людішек" над ним потішається, але що воно могло зробити. Таку саму картину вони здивали в усіх камерах цієї тюрми, піди ж розбери, хто саме винен. А в дверях стояв наглядчак з числа

"найсимпатичніших" і "придуркуватого" підсміхався. Дивлячись на його міну, Андрій збагнув всю несподівану геніальність Металідієвого задуму з тим "Інтернаціоналом". До цього наглядача те належно промовило, і тепер він мовчав. Він, безперечно, чув, що робиться в його камері, але удав, що йому зовсім нічого не відомо, тим більше, що контроль почався знизу, значить, начальство збите з пантелику ґрунтовно, а ще тим більше, що співвідповідальність падає й на нього, якщо визнають, як це він допустив до такого, чи проспав?! Не чув?! Адже ж так довго співало!

Хористи так "міцно спали", що, коли начальник зайшов на їхню половину, то мусив окремо повторити для них свою милу команду "Заключонніє! Садіться!!"

Коли начальство нарешті пішло геть, пригрозивши, що вся тюрма буде покарана (тим ствердивши, що їхні розшуки скінчилися пшиком, якщо мають карати всю тюрму, а не Металіді з капелою), коли за ними зачинилися двері, в камері довго стояв приглушений сміх. Той сміх урвав наглядач. Він відкрив двері, постояв у них і тихо промовив до лежачих:

— Суккини сини!

Більше він нічого не сказав. Загрімав замком. Тиша.

— А все-таки він симпатяга, цей наглядач, — промовив хтось щиро. — Як шкода, що він не з нами.

Так скінчився перший концерт Металіді.

Крім співів, хлопці в кутку, якщо не майстрували щось або не вчили з Гансом німецької мови, цілими днями грали в шахи, зробивши їх з "пластмаси", а дошку накресливши на підлозі цвяхом. Таких шахістів у камері було багато, і це давало змогу улаштовувати навіть турніри.

Крім шахів, шашок та доміно, в камері була ще низка інших, спеціально тюремних ігор, вигадуваних самими в'язнями. Так, наприклад, грали в розкладання слова — треба було з тих самих літер викомбінувати максимальну кількість інших слів: або спеціально іменників, або прикметників, або імен знаменитих людей, або географічних назв тощо. Також гра в військовий флот. Ця гра поширена на волі серед дітей, але для арештантів вона цілком годиться, щоб проводити за нею цілі години. Також креслення та розгадування шарад. І т. д.

Для всіх таких ігор користалися галошами та шматками скла.

Найбільш масовою й найбільш азартною грою була гра в кості на сірники... Раз на місяць всі, хто мав гроші й не мав заборони від слідчого користатися ними, діставали "лавочку". В числі купованих речей були й сірники, по кілька коробочок... До речі, щоб користатися "лавочкою", треба було мати спеціальний дозвіл слідчого. Заборона "лавочки" належала до однієї з форм репресії проти упертих і непокірних. Одначе, попри все те, в камері було чимало таких, що користалися "лавочкою".

Гепнер і всі троцькісти (ті, що порозколювались, звичайно), вірмени, доктор Петров та інші набехували свої торби. Діставали "лавочку" також ті, чії справи були вже позакінчані й пішли на ОСО або іншу яку "судову" інстанцію. Треба зразу ж віддати честь прекрасному арештантському звичаєві, вірніше, людській арештантській

солідарності. Ті, що нічого не мали на конто в тюремній бухгалтерії або не мали права користатися "лавочкою", в цей день теж дещо мали, — було створено спеціальний фонд, і в той фонд кожен, хто одержав "лавочку", мусив дещо покласти від своїх благ. А дехто просто брав одного або й двох своїх колег на утримання, поділяючись з ними в міру своєї щедрості. Найголовнішим у "лавочці" були цигарки й махорка. Це те, що робило отримання "лавочки" величезною загальнокамерною подією. Бувало й так, що одна камера отримала лавочку, а друга — ні, тоді цій останній уділявся кредит. Йшлося про куриво. Якщо дванадцята камера не дістала "лавочки", а хотіла курити й не мала чого, нижня ж камера "лавочку" одержала, тоді по телеграфу укладався договір, згідно з яким нижня камера позичала горішній 340 штук цигарок (усім по цигарці). Для цього горішня камера спускала вниз на шнурку у вікно, в щілину помежи щитком і стіною, вузесенькі торбиночки, поклавши туди шматок мила абощо, щоб тягнуло, і такі торбиночки опинялися в щитку нижньої камери, де на них вже полювали. В ті торбиночки вкладалася позика, й вони тим же шляхом мандрували нагору. Така процедура — це було ділом цілої камери. Одні телеграфували, другі сукали з розпущених шкарпеток шнури й, припасувавши торбиночки, опускали їх, треті вартували біля дверей, четверті робили "шум" — співали, сварились, товпилися по всій камері, маскуючи диверсію, а всі дивилися на тих, що сиділи біля вікна, як рибалки, тримаючись за шнури, — "чи не сіпає"? Це було хвилююче священнодійство. Нарешті знизу подавали сигнал "Підіймай", за шнурок щось "сіпало" знизу, й "рибалки" обережненько тягли свою "рибку". Знизу вартовому тяжко було вгледіти, як та торбиночка повзе по стіні, бо ті, що вигадали прокляті щитки, не врахували такої процедури, і, коли дивитися знизу, то щиток покриває щиток, і нічого не видно, ніякої стіни. Ті, що вигадали щитки, були діалектиками, одначе, подолавши проблему затемнення світу, не змогли подолати істини, яку самі і сповідували, а саме, що все має в собі власне заперечення. Щитки були прокляті, але вони ж були й благословенні, якщо йшлося про позичання курива. В такий спосіб цигарки позичалися, в такий і віддавалися. Такі цигарки були найсмачніші, особливо коли перед тим камера не курила вже кілька днів, починала крутити вату або кору з тих щитків, які були не залізні, а збиті з соснових дощок, — така кора тоненько настругувалася скельцем, потім розколювалася люлька чи чубук, вибиралася вся частина просякненого нікотинном, намочувалася в чаї, а тоді в тім настої квасилось кору, просушувалось і курилось. Позичені цигарки були, як манна з неба, й ціла камера раювала, курячи жадібно кожен свою цигарку та все зберігаючи "сорок", "двадцять", "десять", аж до нуля.

Після отримання "лавочки" в камері було що курити. Кожен з покупців найбільше брав цигарок та махорки. Лише, на жаль, ніколи не виправдувались сподівання, що з отриманням цигарок буде ще й на чому писати. Гай-гай! Бідні ті цигарки. Перше ніж потрапити до камери, вони зазнавали від продавця тяжкої езекуції — він обдирав геть оболонку, брав усі цигарки в жменю, а тоді великими ножицями обрізав геть мундштуки майже при самім тютюні і так вкидав "покупцеві" в торбу. Так що в'язневі

діставалися замість цигарок коротюнькі сигарети і писати було зовсім ні на чому. Махорку видавано теж без оболонки, висипаючи її в торби.

Кожного разу після отримання "лавочки" камерний розпорядок дещо мінявся: камера цілі дні бавилася грою в кості на сірники, у висліді якої утворювалися "сірникові королі". "Король" ставав власником усіх сірників у камері. Королював кілька годин — рівно до початку нової гри, а потім банкрутував на користь щасливішого... І бавились це не кримінальні "урки", а люди інтелігентні, з вищою освітою.

"Чи чуєш. Аби не збожеволіти!" — умотивував цю свою поведінку котрийсь з інженерів чи професорів. І він мав рацію.

Коли вони бували на прогулянці, вони бачили горішні поверхи тюремної лікарні, куди немало вже помандрувало їхніх товаришів, помішавшись розумом від тортур, від безкінечних дум, від умлівання серцем, від одчаю. З телеграфа знали про трагічні випадки в інших камерах, коли людина нагло починає битись головою об стіну, стерявшись нарешті від нестерпної депресії. А скількох з числа мешканців камери ч.12 чекає ще така сама перспектива?! А раз із трійників передали тривожну, хвилюючу новину: ад'ютант маршала Дубового скінчив життя самогубством. Він знайшов під час походу до лазні великого іржавого цвяха й сховав у кишені. Прийшовши ж до камери, він скинув сорочку, пильно приклав цвяха до грудей і сильним ударом руки увігнав його в серце". Скінчив порахунки з усім одразу... А в нижній камері хтось перерізав собі артерії склом і зійшов кров'ю. Коли вранці всі встали на перевірку, один не встав, він лежав мертвий у калюжі крові. Знову в іншій камері хтось повісився вночі на ґратах перед самісінькими дверима на роздертому рушнику... Таких випадків було досить, і кожен боявся дійти до такого стану, коли лишається тільки розбити череп об мур або перетяти артерії. В камері ч. 12 зняли одного з петлі — це був інженер з групи начальника харківського залізничного вузла Малія, обвинуваченої в шкідництві й терорі і надзвичайно катованої в застінках ДТО (Дорожно-Транспортного Отдела) знаменитим начальником того ДТО Курпасом. Вони всі чекали смерті, і в чеканні тієї смерті інженер заліз під стіл, припасував якомсь мотузку й вирішив утекти від Курпаса і його смерті в свою смерть — задушитись лежачи. Але, на щастя, він занадто сильно дриґав ногами, його почули підстольні мешканці — представники камерного пролетаріату, а найперше Гриша-студент, спеціаліст від малювання свастик на вчительських черевиках, і інженера витягли з петлі й з-під столу, як тяжкого злочинця. Після того інженер вже двічі був "сірниковим королем", а Гришу зробив своїм джурою, віддаючи йому половину "лавочки", — користався з того, що Курпасова смерть щось забарилася, й грав напропале.

Взагалі в камері було прийнято, як неписаний, але обов'язковий закон, що арештантська етика мусить дозволити все — грати, співати, лаятись і навіть битись. Лиш не дозволено божеволіти чи забивати іржаві цвяхи в груди.

І люди по змозі дотримувалися цього правила. Лиш один вегетаріанець Дахно поволі умирав, не бажаючи здатись і осоромити свою "вегетаріанську національність".

Існує чи не існує над слідчими та над тюремниками, над їхнім свавіллям якийсь нагляд, якесь стримуюче начало, якийсь закон, якесь правосуддя і як воно виглядає?

Цікавиться хтось долею цих усіх приречених "людішек", зданих на милість хлопчаків, у ежовських уніформах, чи не цікавиться в цілیم ССРСР? Адже ж всі слідчі намагаються все підганяти під якийсь кодекс, старанно оформляють справи, припасовуючи до конкретних статей того кодексу людські "злочини", і дуже умлівають над тим, щоб все було "по закону", щоб їхні справи були "бездоганними" й прийнятними для "пролетарського правосуддя", рахуючись ніби з ним дуже. Як же ж воно те стримуюче начало, те правосуддя виглядає? Це цікавило людей, бо вони в нього вірили й за нього хапалися, будучи певні, що воно колись нарешті втрутиться і що, коли воно втрутиться, — все прийме зовсім інший хід, безглуздість справ буде виявлена, й всі опустять мури в'язниць. Інакше не може бути. Коли б тільки воно втрутилось! Адже ж тяжко буде слідчим умотивувати достатньо, чому вони тримають таку масу людей, заховавши її від світу. Адже ж навіть неозброєним оком видно все безглуздя 99 відсотків "справ" цих усіх "ворогів народу". Більшість в'язнів думали, що слідчі й тюремники просто обходять те правосуддя, те око закону, не допускаючи його обманом заглянути за ці мури. І тому тут панує свавілля новітньої, темної й злочинної опричинни. Але ж є децьо закон, є правосуддя! Досить йому прийти б, і все це розсиплеться. Цікаво, як воно виглядає?!

І ось воно, те правосуддя, прийшло до камери. Прийшло з візитом. Це сталося несподівано й без ніякого попередження та спеціальних приготувань, як то буває в цій країні при різних інспекційних оглядах та контролях, коли все спеціально причісується, миється, приготується до "парадних" оглядин. Просто — відчинилися двері і в них почало товпитись якесь начальство, іронічно посміхаючись. Начальник тюрми — альбінос — крикнув своє верескливе — "Заключонніє, садітесь!", а тоді хтось інший промовив:

— Прокурор по надзору! Увага! Хто має які скарги та заяви?

Це було сказано тим тоном, як то говорять чемно, але із зловісним притиском — "Ану, ану, лиш спробуй хто!"

В дверях з'явився "прокурор по надзору!" Це була худенька, бліда жіночка з досить переляканим і безмежно розгубленим виглядом. Вона стала і намагалась опанувати свої нерви, що вже напевно не витримували видовища, баченого не в цій першій камері і розрахованого зовсім не на жіночі нерви. Глянула боязко на силу-силенну людей і під їхнім хоробливим поглядом знітилась. Жмакала в руках хусточку.

— "Хто має які заяви?" — прожебоніло "правосуддя" тремтячим голосом несміливо.

Піднявся ліс рук. Того лісу "правосуддя" зовсім злякалось і глянуло безпомічно на якогось грубого начальника в уніформі армії "залізного наркома". Начальник презирливо знизав плечима, мовляв, ці "вороги народу" можуть мати багато заяв, але чи варто надавати тому ваги. А втім, питай. Правосуддя побігло очима по лісові рук, не знаючи, як бути, а з маси раптом окрилених надією людей вже вилітали хаотичні запитання, далі — більше; запитання злітали з різних кінців, збиваючи одне одне:

люди, втративши всяку обережність ("Прокурор же!!"), ставили несподівано зухвалі й одверті, одчайдушні запити:

- Мене не викликають два роки! Чому?!
- А чи дозволено мордувати й бити?!!
- Я пролетар від діда-прадіда, а мене катовано!!
- Чому не можна писати заяв?!
- Ви прокурор! Скажіть — чи в "Конституції" написано про інквізицію?
- Чому не дають побачень з дітками?!!
- Я не винен ні в чому, але мене ніхто не хоче слухати...

Це було якесь божевілья, люди пустились берега й у нестямі раптом осмілили, в одчайдушних запитаннях намагалися розгорнути всю свою безмежну трагедію. Люди навіть не чекали відповідей, вони просто хотіли, щоб їх чули, щоб прокурор знав, що робиться, хотіли висловитись, хотіли поінформувати "пролетарське правосуддя". Але, на диво, всі ті одчайдушні викрики не робили аніякісінького вражіння на групу біля дверей. Лише "прокурор" побіліла, як крейда, й благальними очима з мукою дивилася на начальника в уніформі, немов просячи: — "Та припиніть це нарешті!" Начальник зупинився і мовчав. Ворушив щелепою під зливою викликів. Злива враз припинилася, вщухла, ліс рук опустився, й люди так, наче їм вилито цистерну холодної води на голови, замовкли. Знітились. Запал так само нагло, як прийшов, минув геть. Всі зрозуміли, що прокурор тут зовсім ні до чого, що це маріонетка. Коли ліс рук опустився, начальник пожував щелепою й спитав в одного з найближчих в'язнів понуро:

- Ви, здається, підіймали руку?
- Ні, ні...Я...Я...
- Що ви хотіли? Ви маєте заяву?
- Ні, ні, я не маю... Я тільки хотів, щоб дозволили "лавочку"... — пролепетав нещасний.

— Ви кричали, що вас били, — наставився начальник на бідолаху виряченими очима.

- Та що ви! Ні, ні...
- Вас били?
- Ні, ні! Мене не били!
- А вас? — запитав начальник презирливо наступного.
- Ні, ні!
- А вас?
- Ні...
- А вас?
- Ні...
- І вас?
- Ні...
- Ну, от бачите! — повернувся начальник до прокурора глузливо. Прокурор

опустила очі й з мукою чекала кінця цього проклятого візиту. Була та жінка до того нещасна й стурбована (власною долею, може!), що Андрієві було жалко на неї дивитися. Навіщо вони її водять, цю нещасну жінку?! І кому потрібна ця комедія?!

Устійнивши, що в камері нікого не бито, а ті крики — то була лише провокаційна "обструкція", організована ворогами народу "під шумок", начальник презирливо процідив до всієї камери:

— Прокурор розпорядився давати вам паперу для заяв. Будете писати заяви й здавати наглядачам або черговому корпусу, а той передасть їх за призначенням. В заявах можете писати що х о ч е т е! Ви зрозуміли? Що х о ч е т е!

Потому вся група пішла геть. Зачиняючи за нею двері, наглядач мовчки вишкірився до камери.

Милість була велика, але з усього було ясно, що всі ті заяви далі не підуть, як до рук цього начальника й йому подібних та до рук слідчих, що будуть їх студіювати й прикладати до "діла". А якщо ті заяви потраплять навіть до рук цього "прокурора по надзору", то й що з того?

Обговорюючи все це скептично, в камері пригадали, скільки прокурорів сиділо й сидить у тюрмі, а надто згадали того прокурора Брона.

Однієї ночі вкинуто до камери Карла Маркса...

В чадних обіймах сну люди лежали хаосом, як трупи на побойовищі, переплутавшись руками й ногами; душі їхні десь повтікали в сонячне марення або жаске маячіння, жили іншим життям, покинувши тіла напризволяще, щоб от лежали купами й сходили терпким смородом поту й немітої шкіри. Люди роздвоїлися — на посинілі, напівмертві тіла, що валялися в камері, й на живі душі, що десь вимандрували геть в інший світ, і, здавалося, що ніщо не в силі їх з того іншого світу повернути назад, аж поки не прийде ранішня перевірка з отим "Маня, на поверку становись!" Ніч діходила середини. Аж раптом біля дверей хтось зойкнув безтямно, а далі зайшовся божевільним хихотінням. Люди зринали зі сну, витріщали очманіло очі й хвиля хихотіння помалу розросталася. Те хихотіння поширювалось, як зараза, виростаючи в психоз — в психоз спільної дикої візії. Нащо вже Андрій мав міцні нерви, але відчув, що він піддається загальному психозу й не в силі йому протистояти, не в силі відпекатись галюцинації, що зринула для цілої камери й стояла перед безліччю очманілих очей, нагло переключених від окремих сонних візій до візії загальної...

В дверях стояв К а р л М а р к с. Відчуття його реальності було просто приголомшуюче. І в той же час він був ніби привид, ніби клубок сивого диму чи пари, ніби туманність в погано протертих з поволоки сну очах. Люди хапливо терли очі, але візія не зникала. Відсахнувшись спиною в замкнені двері, розпістерши руки, як крила, білий-білий, мовби посланець неба, стояв бог, патрон цієї землі — Карл Маркс. Біла буйна шевелюра і борода клубочилися, розкуйовджені вітрами під час чаклунської, зтогосвітньої подорожі. Біла одежа... Він був у самих кальсонах і натільній сорочці.

— Карррл Маррркс... — відітхнув хтось безтямно, і той віддих пішов по всій камері, з уст в уста.

— Кар-рл Маррркс...

Карл Маркс відслонився від дверей і ступнув пару кроків повільно, як сомнамбула, і став, розпістерши руки.

— Боже! — промокав Кард Маркс. — Де ж це я?! Мертва тиша. Якийсь бідолаха, відчувши себе за межею реального, в царстві божевілья, дико й тоскно закричав, як кричать люди, теряючись. Хтось на нього крикнув, і тоді галюцинація розвіялась. Галюцинація розвіялась, але Карл Маркс стояв. Він був у кальсонах і нижній сорочці, і це, власне, привело людей до пам'яті. Якщо це й Карл Маркс, то зовсім не привид, а нормальна, приголомшена в такій же мірі, як і вся камера, жива людина. Люди протирали очі вже спокійно, зітхали й, сідаючи по-турецьки, як до молитви, дивилися на гостя нормальним зором, дивились насмішкувато.

— Де це я?! — повторив гість у кальсонах.

— На курорті, — сказав хтось понуро.

— На Сабуровій дачі, — додав інший ще понуріше.

— Ідіть сюди, професоре, — сказав Гепнер, упізнавши гостя нарешті. — Це професор Н-ського Марксо-ленінського інституту, колега... — пояснив Гепнер для цілої камери тихо.

По камері прокотився сміх полегшення і водночас уїдливої іронії. А хтось навіть пожалкував, що ще не справжній Карл Маркс, оформивши той свій жаль у відповідну репліку. А хтось висловив сумнів уже в правдивості слів Гепнера. А хтось іронічно (а може, й справді!) вигукнув з тоскною експресією:

— Карл Маркс! О, Карл Маркс! Ряту-уй нас!!

— Рятуй нас... — віддало луною в другій камері. І тяжко було збагнути, чи це вияв убійчого шибеничного гумору, чи слова, адресовані до справжнього Карла Маркса — патрона цієї країни, а значить, і патрона цієї тюрми, як апофеозу Великої революції що вибуяла на Марксовім генії.

Як би там не було, але цей епізод і поява цього "Карла Маркса" стала причиною пізніших великих дискусій і словесних герців в камері ч. 12 між ним, як уособленням Карла Маркса, як фанатичним його послідовником, що ідеально правив за Марксів дублікат, і штурманом та іншими. В його особі прийшла в камеру Марксова доктрина на перевірку, посаджена в тюрму, тим ствердивши, за словами штурмана, що "Процес дійшов цілком свого діалектичного заперечення".

Тим часом на запрошення Гепнера "Карл Маркс" вагався якусь хвилину, вхопився руками за голову в безмежнім розпачі:

— Боже, боже!..

— Та це не Карл Маркс, це піп! — кинув хтось глузливо. А другий:

— О! Карл Маркс, з атеїста став віруючим! Ха-а...

— Ти хто? — спитав Карл Маркс усторч того, що сміявся.

— Металіст.

— А ти?

— Комуніст.

— А ти?

— Пролетарський композитор.

— А ти?..

І відбувся цікавий парад. "Карл Маркс" гарячково питав, тикаючи пальцем і намагаючись щось для себе в'яснити, а йому напівжартома, напівсерйозно відповідали, як генералові. По камері йшов вітер запитань і відповідей. Результат був надзвичайний. Виявилось у висліді переклички, що в камері сидить все пролетаріат, його верхівка, його інтелігенція. Переставши питати, "Маркс" звисив голову на груди й тяжко зітхнув. Був він надзвичайно подібний до К. Маркса, цей професор, а найбільше тієї подібності додавала типова його професорська поведінка — поведінка розсіяної, наївної людини, що нічого не знає, що в світі робиться поза його кабінетом, і, зіткнувшись з реальним світом, найменші дрібниці відкриває, як Колумб Америку. Відкривши таким чином камеру ч. 12, як обіталище пролетаріату й ветеранів революції, Карл Маркс постояв і, не знаючи, що ж сказати тут, розвів якось смішно руками:

— А мене от витягли з постелі...

Він, здається, хотів виправдатися, що в такому добранім товаристві опинився без штанів.

— Нічого, то ще півбіди, — потішив його хтось. — Біда попереду.

— Лягайте спати! — прошипів наглядач у дверях, відчинивши їх нечутно.

Тим сцену було вичерпано. Карл Маркс пройшов до Гепнера й там сів. Камера вклалась спати.

По кількох днях гарячих дискусій із штурманом й іншими К. Маркса забрали на допит і привезли назад побитого. Потім на очах цілої камери обстригли йому розкішну шевелюру й бороду, й професор Марксо-ленінського інституту з "Карла Маркса" став маленьким, зморщеним, безмежно погнобленим дідком, подібним до Маневича. З нього зроблено страшного ворога народу, й він з першого ж допиту геть все підтвердив і в усьому "признався", "розколовся" й, сидячи в камері ч. 12, зітхав дні і ночі. Ні, цей витвір Марксової доктрини зовсім не по його зубах і не по його нервах.

Забирали з камери Сашка. Прийшов черговий корпусу й покликав Грязнова. Аж тепер камера взнала Сашкове прізвище.

— Грязнов, з вещами!. Але Сашко не пішов, категорично заявивши про це черговому в найдинамічніших висловах.

Тоді прийшло по Сашка чотири тюремники. Сашко забився в кут, весь пломеніючи, — і почалася баталія. Чоботи, черевики, миски, що стояли з недоїденою "баландою", торби, глечики — все пішло в рух. Сашко відбивався несамовито й кричав:

— Мерзавці! Насаджали людей невинних в камеру ось і мучите. Не підходь, бо вб'ю. Сволота!! Гади!! Троцькістів видумали!.. — і запускав мисками, що підверталися під руку, мечучи їх, як диски, й розбиваючи об протилежну стіну. Миски летіли зі свистом, ударяючись об стіну, засипали лежачих череп'ям.

Але мисок не вистачило. Чобіт і черевиків теж. Сашка обложили тісно й, ламаючи будь-який спротив, скрутили, зборкали й поволокли. Сашко кусався, дряпався, бив

ногами, вириваючись, в груди й по чому попало і все кричав про невинних людей, кричав такі речі, що й за одну соту їх нормальну дорослу людину, першого-ліпшого з цієї камери, було би тут же задушено, а потім ще й додатково розстріляно, та їх і не посмів би кричати ніхто. Але Сашко горланив так, що й на третьому подвір'ї за тюрмою напевно було чути.

— Перевиховався гад! — шипів котрийсь з тюремників. Всю цю сцену спостерігала камера, спостерігала понуро, деякі зловтішне, але... що камера могла тут вдіяти. Проте могло статися так, що люди раптом піддалися б божевільному безтямному психозу, і тоді б було натворено чимало "рикошету". Це відчували тюремники й з усієї сили намагалися пошвидше видертися з камери й виволокти Сашка.

В дверях Сашко, несений на руках, так само, як і місяць тому, упирався в двері ногами й руками, обриваючи собі нігті на пальцях, і шаленів від гніву й розпачу.

Нарешті Сашко притих, обм'як, бачачи, що не дасть ради, й крізь сльози крикнув у камеру:

— Прощайте, братця!.. Штурман!.. Я їм, гадам!..

Двері грюкнули. Сашка десь поволокли по сходах, а разом з ним поволокли десь і недоговорену фразу.

Отак о... На одного політичного стало більше. На справжнього політичного, що має п'ятнадцятилітню щирю душу й саме тому не визнає компромісів.

VIII

Цієї ночі Андрієві нічого не снилося. Бо він не спав. Він втратив здібність спати від того часу, як йому приснився той химерний сон, та після того останнього побачення зі слідчим, коли він угледів жахливий документ з ім'ям Катерини. Кожної ночі, коли вщухав гамір і камера засинала, він отак лежав пластом, і дивився в стелю, і все думав, думав. Аж голова йому пухла від тих понурих, а часом божевільних дум. Він викохував свій жорстокий план, знову й знову перевіряючи себе й своє сумління, і з кожним разом все більше стверджував своє моральне право саме так вчинити. Це жорстоко, але справедливо! А головне — він все більше доходив висновку, що це було необхідністю. Так треба. В ім'я себе, в ім'я братів, в ім'я матері, в ім'я товаришів і друзів — так треба. Інакше тим мукам не буде кінця, а в справу буде вплутано безліч дорогих йому людей. Зітхав, геть все скреслював і починав наново. І знову доходив до того самого. Стомившись нарешті, засмучена його душа, шукаючи забуття, мандрувала по степах і гаях його рідної землі. Потім все те щезало, і приходила знов його мука, його понура, гірка дума. Від тієї думи йому вигоряло серце і дерев'янів розум. Він відчував, як з нього щезає замріяна людина, а приходить хтось черствий і жорстокий... Добре. Так треба.

Так і цієї ночі.

Вранці йому було сумно, ніби відчував розставання з цими ось своїми товаришами, з якими зжився і з якими здружився в цім пеклі — із штурманом, з Миколою, з Руденком. Якесь таке вовче відчуття.

Після прогулянки, на якій він побачив багато снігу (була зима. Лютий місяць вже) і

на якій вони бачили якусь жіночу постать у вікні далекого корпусу лікарні, що махала до них рукою з-за ґрат, Андрій повернувся до камери ще смутніший. В тім смутку він заходився вишивати портрет штурмана на рушнику, подарованому Гепнером. Він хотів до того подарунка докласти й свій — вишити йому пам'ятку, хай береже. Профіль нашкіцував професор академії мистецтв, і по тому контурові Андрій вишивав нитками з розпущеної шкарпетки. Він вишивав голкою, але про запас тримав обсмалений і загострений сірник з заправленою ниткою. Портрет виходив гарний, дуже подібний. Він його вишивав до обіду й після обіду, як замріяна дівчина. А коли портрет був уже майже закінчений, до камери увірвались начальник тюрми, начальник караулу й два оперативники. Після шаленого викрику альбіноса "Заключонние! Садіться!" вони кинулися прожогом до Андрія. Андрій встиг сховати рушник і вткнути голку в щілину підлоги, висмикнувши геть нитку. Одначе альбінос побачив кінчик рушника, й висмикнув його, й розчепірів перед очима. Вони довго дивились на портрет штурмана, зачудовані, а тоді карнач звернувся до Андрія:

— Це ви малювали?

— Гм... Т-так...

— Олівець!

— Будь ласка, — Андрій гіодав кілька обсмалених сірників, теж приготованих на цей випадок, і навіть показав, як ті сірники гарно пишуть.

— Гм... Гм... І вишивали теж ви?

— Так.

— Голку!

Андрій подав сірник з заправленою ниткою.

— Я сказав голку! — визвірився карнач.

— Оце й голка.

— Ви цим вишивали??!

— Так.

— Кого ви дурите! Хіба цим можна вишивати!?! Андрій показав, як можна вишивати сірником. Начальство посопіло, покрутило рушник в руках і, спитавши, чий рушник, вернуло його штурманові. Після того карнач вп'явся очима в Андрія:

— Добре. А тепер покажіть, де ваш ніжик. Чи, може, у вас і ніжик з сірника?

Андрій здивувався (попрацював якийсь провокатор!), а далі іронічно знизав плечима

— Ніжик!! —повторив карнач. Андрій пильно подивився йому в обличчя й насмішковано запитав:

— Звідкіля це ви взяли?

Карнач насупився:

— Так ви, значить, "не маєте", ага... Ну добре. — А тоді звернувся до всієї камери:

— Хто має ножики, прошу здати негайно! Інакше буде тяжко покарана ціла камера. В камері є ніж, і за укривання його всі понесуть тяжку кару! Понятно?

Тиша. Тоді карнач енергійно ступив до суміжної камери і там ще грізніше повторив

своє запитання, а не діставши відповіді, в загальному замішанні ступнув до місця, де раніш лежав Андрій зі штурманом. Там тепер був Іщук.

— Хто має ніжик? — спитав карнач у Іщука. — Ви?

— Ні, ні... Я ні... То не я...

— А хто?

— То отой... як його...

— Котрий? Покажіть.

Іщук швиденько схопився й, вивівши карнача в першу камеру, показав на Андрія пальцем.

— Ну от, — сказав карнач, звертаючись до Андрія. — А тепер кажіть, де він, ваш ніж. Чи ви "не знаєте"?

— Так, я не знаю, — промовив серйозно Андрій. — Очевидно, той, хто знає "хто", скаже й "де".

Іщук сказав і де. Він швиденько побіг до свого місця, подлубався в підлозі й, витягнувши зі щілини одточену залізячку, подав її карначеві. Начальство стовпилося біля того ножика, ахкало, цмокало, похитувало головами й заходилося з обурення й дива, так, ніби вони знайшли не якусь мізерну залізячку, а щонайменше тяжкий кулемет, яким можна перекинути тюрму й всю советську систему.

— Це ваш ніжик? — спитав карнач Андрія.

— Мій.

— Добре. Зберіться з речами... Вам, я бачу, занадто добре в цій камері сидіти.

Андрій зібрався "з речами", взяв свою незмінну й єдину торбиночку, зроблену з майки, потис товаришам руки й пішов. До камери весело помахав рукою — "Пока, пока..." Камера його проводжала підбадьорливими посмішками, поглядами співчуття, тихенькими помахами рук, зітханнями — "От. Двадцять діб карцеру!"

Але Андрія не вкинуто до карцеру. Його звели вниз і впхнули в іншу камеру. Це була т. зв. "Штрафна камера" ч. 3.

Вогка цементова підлога, півморок, тмяна електрична лампка в стелі, брак будь-яких вікон і повнісінько півголих людей в лахмітті — це перше, що кинулося в очі. Постоявши біля дверей, Андрій, не чекаючи запрошення, почав розташовуватись біля параші, як вдома. Це його законне місце. Підлога, як звичайно, була мокра й на неї не можна було сісти, але то нічого. Сів навпочіпки і, так розташувавшись, почав розглядатись.

Вражіння, — що він опустився з верхів людського суспільства в самісінькі його низи. Який контраст! В 12-й камері — переважно високоосвічена інтелігентна публіка, а ті, що й не мали високої освіти — вірмени, перси та греки — були все-таки людьми поважними, статечними. А тут — основна маса, це кримінальний елемент, злодії-рецидивісти, урки-професіонали. Це чути було з мови, з поведінки, з несамовитої блатняцької матюкні. Вони лежали й сиділи попід стінами на купках "барахла", грали з азартом в карти на речі, на пайки хліба, на "баланду" (завтрашню, післязавтрашню й на тиждень наперед!), несамовито сварились, розсипаючись істерикою, і здавалось, що

ось-ось почнеться бійка. Посередині сиділо на підлозі (на речах) два ряди неблатняцької публіки, вони шулились мовчки, нишкли, не подавали голосу. Вони сиділи нерухомо, похнюпившись, сиділи щільною лавою і були ніби острів на розбурханому морі, розділяючи те море навпіл. Море вирувало.

Дивлячись на нього, на те ворохобне товариство, і на саму камеру, що була темним, вогким льохом, Андрій розумів, для чого його сюди вкинуто, й іронізував з того. Це давня й добре йому відома метода слідчих ще ГПУ, а тепер і НКВД, знущання над непокірними — вкидання політичного в'язня до камери "соціальне близьких", тобто до кримінальних, що всією душою ненавиділи інтелігенцію, політичних в'язнів, вбачаючи в них не тільки ворогів советської влади, а й своїх власних, через яких, мовляв, їм так погано живеться на білому світі. Вони так навчені. Дике явище, але реальне — в арештантському світі все стояло догори ногами. Цей світ, як і кожен, був поділений надвое — на упривілейованих, тобто на верхи, і на упосліджених, тобто низи. Тільки тут верхами були кримінальні злочинці й душогуби, соціальні покидьки, трактовані владою, як "соціальне близькі", лиш "трішечки зіпсовані", низами ж була вся решта — вчені, професори, інженери, взагалі все, що інтелектуально розвинене, здібне мислити, здібне до творчості й політичної акції, злочин яких в тім і полягав, що вони ставилися до існуючого порядку речей критично й прагнули, бодай в думках, до його удосконалення або зміни. Ці "низи" були сліпо ненавиджені "верхами", й цим останнім дано право безкарно над першими верховодити, знущатися над ними, топтатись по них, розпоряджатись їхнім майном і навіть життям. Щоб створити для політичного нестерпні умови в і так тяжких тюремних або концтаборових умовах, його кидали до кримінальних, до арештантської "аристократії". Андрій вже колись проходив цю школу і тепер ждав, що з того буде. Ждав брутальної агресії ворохобної орди проти себе.

Але, на диво, ніякої агресії не було. Лише один з тієї братії — він же староста камери — підійшов до Андрія й попросив закурити, пильно його оглядаючи. Оглядини справили на нього, очевидно, солідне вражіння, він поблукав очима по Андрієвих біцепсах, по голих грудях і по всій його дебелий фігурі й, не дочекавшись "закурити", бо в Андрія не було тютюну, запропонував свій кисет. А як Андрій спокійно скрутив цигарку і повернув кисета з подякою, блатняцький отаман запитав похмуро:

— Звідки сам?

— З Колими, брат.

— Та-ак? Троцькіст? Андрій зітхнув:

— Бери вище.

— А хто?

Андрій помовчав, пустив хмару диму й зітхнувши, цілком довірочно поінформував по-дружньому:

— Терорист.

Це мало цілком передбачені наслідки.

Отаман, приємно вражений, оглянув Андрієву фігуру ще раз пильно й, переконавшись з тих оглядин, що це так, мабуть, і є, нічого більше не сказав.

Повернувся до своїх. І там бовкнув:

— Не трогать! То, брат, "парень на большой!" А не якийсь лягавий інтелігентик.

Андрій посміхнувся. Посміхнувся з того, що цей світ "соціально близьких", далєбі, еволюціонує. І еволюціонує зовсім в небажаному для слідчих напрямку Він вже не ненавидить політичних "контриків" взагалі, а диференціює їх і має сентимент до певної категорії. Має сентимент до солідних і рішучих людей, як-от терористів, не міняючи свого презирства й зневаги до "лягавих інтелігентиків". Знаменито. І Андрій в думках іронізував зі слідчого, що він так прорахувався та що не знає, які процеси відбуваються в людських масах. Воістину "биття визначає свідомість!" Реконструкція людських душ під тиском биття відбувається повною парою.

Судячи зі здивованих поглядів мовчазної групи погноблених людей, що сиділи в два ряди посередині, для Андрія таки була тут приготована гірка "пілюля". Але минула. Йому дали спокій.

Становище його було дуже кепське тим, що він не мав абсолютно ніяких речей, нічого такого, що б підстелити на цементову мокру підлогу й більш-менш вигідно сидіти, не кажучи вже лежати. В тих, що сиділи посередині, були якісь клунки, але він не хотів нічого ні в кого просити, бо просити— де не в його натурі. Визволив його тай самий староста. Підходивши до параші, він звернув увагу, що Андрій сидить навпочіпки і що не має нічого, ще й напівголий. Вернувшись вглиб камери, він там мовчки щось понишпорив, а тоді приніс і дав Андрієві три мотузяних лапті.

— Оце, брат, таке діло. Поклади їх і сідай. Дуже добре, як нема ліпшого.

Крім того, староста звелів усьому рядові здати трохи вправо, таким чином звільнивши трохи місця подалі від параші.

— Оце сиди тут і ні з місця. Не присувайся до параші, будь вона проклята.

Така увага була особливо зворушлива, тим більше, що вона була з боку кримінального, якому, напевно, було наказано тримати всіх "ворогів народу" в "ежових рукавицях".

Три мотузяних лапті були для Андрія справжнім щастям, вони розв'язували проблему взаємин з цементовою вогкою підлогою. На цих лаптях було дуже зручно сидіти. І особливо зручно тому, що це були не просто лапті, а живий доказ, що в арештантській суспільній ієрархії зовсім все не так гаразд, як думають слідчі. І на тому доказові Андрій почувався непогано. Коли йому треба було лягти, він клав один лапоть під плечі, другий під стегно, третій під коліна і на цих трьох точках опертя досить вигідно вкладався боком Під голову він клав свою торбинку й кулак. Повний комфорт. В такий позі він засинав і майже ніколи не сповзав зі своїх точок опертя. А коли під час глибокого сну лапоть сам вимавдровував з-під стегна або з-під колін і холодна підлога бентежила його сон, він намацував утікача, й повертав його на своє місце, й далі засинав сном праведника. Якщо сон арештанта, приреченого на тяжку покуту "ворога народу", можна назвати сном праведника.

Ця камера називалася "штрафною". А називалася вона так тому, що до неї вкидано всіх політичних в'язнів за дрібні провини (як-от порушення режиму, користування

забороненими речами або й просто упертість у взаєминах із слідчими та з тюремною адміністрацією). Це був окремий вид репресії, — створення нестерпно тяжких умов для людини. І призначена ця камера була для такого гатунку політичних. Роль же кримінальних тут була нібито така сама, як роль цементової підлоги, роль брудних і холодних мурів без єдиного віконечка, брудного й задушливого повітря, тмяної лампочки в стелі, вологи, насиченої бактеріями цвілі й всіма іншими бактеріями. Для кримінальних такі умови зовсім не були тяжкими, бо ж відомо, що від самої зустрічі з цими людьми здихають всі бактерії, а не навпаки.

Анекдот про те, як замерзлого безпритульного палили в крематорії, коли по двох годинах палення відкрили нарешті дверцята печі, а він звідти вигукнув — "Закрий, халява, сквозить!" — це безподібний анекдот. Саме він відображає факт, що ця публіка і в пеклі почувалася, як вдома. Чого не можна сказати про всіх інших, вкинутих сюди, як в лігвище тигрят більшого й меншого калібру. Проте для тих, що перетерпіли слідство на Раднаркомівській, тут теж не було нічого особливо страшного. Ну, там когось побито, когось обібрано до ниточки, якщо не зумів поладити з тими "тигрятами", когось притоптано. Але все те дрібниці. Взагалі ж тут жити було можна, навіть краще, аніж в знаменитих "брехалівках". Тим більше, що тигрята тільки гарчали страшно, в дійсності ж були зовсім далекі від думки улаштовувати якісь езекуції ради езекуцій. Інша справа — тяжке повітря, вічна півтемрява, ревматична ломота в костях від цементової підлоги й вогких мурів, атмосфера глибокої, герметичне закритої могили.

Але слідчий прорахувався. Життя в "штрафній" камері було тяжке, дуже тяжке, порівняно з 12 камерою, та тільки ж... Це було ще одним доказом безмежної живучості й незнищимості людини. Камера жила. Жила таким же життям, як і камера 12, як і всі камери й всі тюрми. Те життя де в чому різнилося від інших, але в основному воно було те саме, бо в основному й люди були ті самі — вони мали живу людську душу, справжню душу, що навіть нашарована жахливим шаром фізичного й морального бруду, все підіймалася, як фенікс з попелу, й поривалася втекти звідси. І в тому прагненні люди творили ілюзію життя тими ж методами, що й інші.

Поки людська саламаха камери ч. 3 була нездиференційованою, вона видавалася суцільною сіризою, безбарвною, в одній частині ворохобною і по-блатняцьки галасливою, а в другій погнобленою й мовчазною масою. Але помалу, в міру ознайомлення, та саламаха почала диференціюватись, і Андрій побачив цілу низку цікавих і оригінальних типів. Навіть дуже цікавих. От Чернуха. Лежачи на трьох лаптях і занурений в свої тяжкі думи, Андрій раптом почув пісню. Прекрасний, чистий баритон заспівав на повен голос, з глибокою внутрішньою експресією:

"Он не шуми, луже, зелений байраче!

Не плач, не журися, молодий козаче..."

Він співав з усіх грудей, так, як на концерті. Здивований Андрій підвів голову — хто співає? — і побачив в кінці камери юрбу кримінальних, що сиділи кружком і меланхолійно грали в карти. Один з них — вусатий, широкогрудий, чорнобровий, подібний до шевця, сидючи найвище, як на троні, тримав перед очима розгорнуті

віялом карти, дивився в них і співав.

Загриміли засуви, але ніхто не звернув на те уваги. Наглядач відчинив двері і крикнув: "Одставіть песні!", але староста обклав його такою динамічною лайкою, що наглядач не знайшов нічого ліпшого, як зачинити двері й не заважати.

— Чернуха, давай далі! — звелів староста, і Чернуха "давав далі". Він розгойдував задумано пісню:

"Ой не сам я плачу, плачуть карі очі,
Не дають заснути ані вдень, ні вночі..."

Його напарники грали меланхолійно в карти й переживали пісню, думали кожен свою думу, ніхто ані говорив, ані нічим іншим не порушував уваги. А Чернуха, докінчивши журну стрічку, затягуючи звук, як гудіння вітру в степу, замовкав, робив хід і починав знову:

"Ой умру я, мила, а ти будеш жива,
Не знатимеш, мила, де моя могила..."

Тихо, тільки гуде вітер в степу. Вітер в степу, в безмежжі, на безлюдді, вітер людської туги й людського понурого плачу без сліз. І це він, той вітер, говорить, вимовляє голосом тих, що відходять у невідоме, самі нікому не відомі, незнані, списані з життєвого реєстру:

"А моя могила край синього моря,
Край синього моря у чистому полі..."

Чернуха. З чорною душею, як чорне його замурзане й заросле обличчя, як чорні його жорстоко нахмурені волохаті брови. Як же ж він чудесно співає! Слухаючи його, Андрій зрозумів, що ті варвари, які ото сидять біля карт і які часом так демонстративно прелюто лаються, під тією всією лайкою, під тим усім брудом нестерпним мають свою душу, якусь надзвичайну, якої він зовсім не знає.

Підійшовши одного разу до параші й зустрівшись з Андрієвим цікавим поглядом, Чернуха підморгнув йому вусом, подивився на лапті, що правили Андрієві за постіль, і промовив з безподібним оптимізмом:

— Знаменитої Не журись, брат. Є такий анекдот, чи ти знаєш? Одного дядька, що "не любив випити", піп налякав на проповіді, що він на тім світі питиме смолу. Ідучи в другу неділю до церкви, дядько маневрував повз шинок, а чортяка все його спокушав звернути й хильнути кварту. Та дядько згадав попові слова про дьоготь. А тут поруч була й крамниця, де продавали дьоготь. Дядько зайшов до крамниці, подивився на діжку з дьогтем, поторкав її носком чобота, а тоді й каже крамареві: "А набери кварту!" Той набрав, дядько видудлив її. Поплямкав. Обтер вуса та й каже: "Нічого. Як втягнутися, пить можна!"

Розповівши цей досить широко відомий анекдот, Чернуха весело зареготався. А тоді філософськи закінчив:

— Як втягнутися, брат, то й тут жити можна! Та тільки, брат... міцна тюрма, та чорт їй рад, га?!

Дійсно. І "можна", і "чорт їй рад". Люди живуть. Тільки живуть за тим-таки

принципом — "міцна тюрма, та чорт їй рад". Живуть з пекельною зненавистю в душі. Але не всі. Виявилося, що є оригінальні винятки з цього правила, що є люди, яких навіть Чернуха не передбачав і не мав на увазі, висловлюючи свою веселу сентенцію, підперту анекдотом. Виявилося, що є люди, для яких не тільки "жити можна", а більше того — яким навіть така тюрма, навіть така камера миліша за волю! Так-так! Серед мовчазної маси політичних сидить один чоловіча — якийсь селянин чи ремісник з провінції. Він сіренький, миршавий, з мишачою поведінкою, зовсім не показний, але справив на Андрія убійче вражіння. І справив він його своїм тріумфальним, із самого дна серця видобутим вигуком, якому навряд чи міг би дорівнятися по силі вигук Колумбових матросів, що після довгих поневірянь і мук нарешті побачили землю, побачили тихе пристановище: "Земля!!!"

Тримаючи пайку в руці після ранішньої "поверки", сяючи всім своїм обличчям, чоловік обвів щасливим зором камеру й виголосив:

— Ну! Оце якби ще сюди й мою стару — і вже б хоч і до самої смерті тут! Годують! Цукор дають! Обід і все, як належить!.. І камера, обратно ж, тепла!... Братця! Що чоловікові ще треба...

Дійсно.

Це не була іронія. Це не був шибеничний гумор. Це не був глум. Це було гаряче, з самого серця видобуте зітхання Колумбових матросів:

— З е м л я!

Нарешті земля!

— На собез перейшов... Кугут!.. Ич... — промурмотів хтось в далекому кутку серед кримінальних.

Але цей чоловік не був "кугут". Це була трагедія на двох ногах. Це був своєрідний екстракт своєрідної категорії людей в їх масі, що дійшла до такого стану після "реконструкції" й очищення людини від "буржуазних атрибутів". Андрієві було тяжко дивитися на цього відкривателя щастя в безмежній юдолі сліз, наруги й жахливих безпросвітних злиднів, на цього Колумба в безмежному океані людського упослідження. І Андрій на нього намагався не дивитися, але він якось все ліз в очі, цей мішок з костями, ця сіра еміненція з гордим ім'ям людини. Щось він там все порпався зі своїми торбами, щось виймав і вкладав, любовно переглядаючи, сортуючи. То він рахував свої заощаджувані пайки, передивлявся сухарі, перевіряв зсипаний до окремої торбиночки цукор. Він це все робив нишком з блаженною посмішкою на обличчі, сторожко й скося поглядаючи на боки — чи ніхто не стежить. Він, гляди, збирався розбагатіти, з'їдаючи лише одну пайку на два дні, а решту складаючи до торби. Він зшив з сорочки ще одну торбу й напаковував її сухарями. Мабуть, збирається надбати цілий капітал для своєї "старої". І він не в жарт питав пошепки в сусідів, чи можна звідси передавати передачі на волю? "Можна, можна", — відповідали йому. Андрій помітив, що люди ставляться до нього з певним співчуттям, в якому не було й крихти іронії, а скоріше гіркий жаль. Чоловічок клопотався, як мишка, біля своїх позитків цілісні дні й дивитися на нього було нестерпно. Боже! Який же великий на такому

тлі був Чернуха! Босяк і рецидивіст, обдертий до того, що геть був голопузий, але яка в ньому горда, пружиняста, струнка душа. Велика, співоча, незборкана душа. І весь він зі своїми голими грудима, із зухвалими вусами при такому співставленні виглядав, як Гулівер. Горлатий, безжурний, безстрашний Чернуха.

Це було щастя цілої камери, цей Чернуха. Це — її душа. Справжня жива душа. Це визнавали всі, а найперше — кримінальні. Якщо старостою був той, що підходив до Андрія покурити на початку, користався пошаною всіх і послухом, так би мовити, по адміністративній лінії, то Чернуха був чимсь більшим, аніж староста. Він був королем камери, духовним її стовпом. І він нічого не робив, тільки співав і сміявся. Коли він сміявся, то Андрієві чомусь приходив на думку Байда-Вишневецький, незрівнянний гультьй і зухвалий скалозуб із ворохобної Січі Запорізької. Чернуха був зухвалим громоподібним сміхуном, якого весь світ не обходив. А коли Чернуха співав, то Андрій не міг відпекатися від думки, що це в особі цього голопузого Чернухи посаджено зацьковану, безпритульну українську пісню в тюрму, стихійну, первісну, чорноземну — і в тюрму! В штрафну камеру. А вона — та пісня — й "ноль уваги". Загиджена, потоптана, стероризована вона зовсім не збирається здаватися, зринає чиста й гримлива й дерзко розправляє крила, гримить на повен голос. А її захищає ворохобна босяцька січ від тюремного цербера.

Може, від цього останнього Андрієве упередження до злодійської частини камери було захитане ґрунтовно. Все-таки він мало знає цю частину советського суспільства. Ще більше піднеслась для нього заслона над душами цих людей, коли його староста (досить безцеремонно, до речі) попросив щось оповідати, "яку-небудь книгу з пам'яті", для всіх. Андрій порився в пам'яті й почав розповідати їм пригоди Тіля Уленспігеля, за Шарлем де Костером. Мабуть, цей вибір навів йому Чернуха своєю персоною. Чоловічкові, що так любовно нишпорив у своїх речах, Уленспігель був абсолютно не потрібен, як не потрібен і багатьом іншим з числа тих, що, зігнувшись, сиділи погноблено над своїми клунками посередині. Зате всі "злодії" і "убивці" — вся січ ворохобна здивувала Андрія порядно. Такої аудиторії треба пошукати. Це були великі діти, що слухали оповідання, завмерши й не рухаючись. Здавалося, вони не дихали. А коли хтось з "цивільних" шерехтів або зітхав, на нього підіймалися з кулаками, несамовито шикали з кутків. Андрій оповідав, дивився їм у очі й бачив у них щось для себе незрозуміле — чи то була жадоба героїки, чи туга за прекрасним, чи туга за свободою й широким світом, чи мрія про ті головокрутні високості, до яких може підвестись людина, чи... В кожному разі то не була цікавість просто з нудьги, від такої цікавості не іскряться так очі й не тамується так подих. Андрій оповідав, а сам думав про велику трагедію цих людей.

Після Уленспігеля ворохобна орда одноголосне ухвалила виділяти Андрієві додаткову пайку щодня і просити його, аби він був такий ласкавий і розказував "все, що знає". Андрій від пайки відмовлявся, але те не допомогло — раз ухвалено, значить, так мусить бути. Староста категорично заявив увечері коридорному роздатчикові, щоб щодня була лишня пайка, і все тут.

Таким чином Андрій став "народним артистом республіки". Він щодня що-небудь оповідав і щодня йому поступала додаткова пайка. Ту пайку він віддавав своєму сусідові — худенькому, вічно голодному студентові Хіміко-математичного інституту Павлюкові. А сам був задоволений з того, що просвіщав цю дику братію та що розділив моральну владу над камерою між старостою й Чернухою.

В години, коли він нічого не оповідав, Андрій лежав горічерева на своїх трьох точках опертя й думав або мугикав з Павлюком бурлацьку пісеньку:

"Ой устану в понеділок

Та й проп'ю я весь зарібок — с а м..."

Чомусь ця пісня отуманила їх, і вони, коли не хотів співати нічого Чернуха, мугикали її цілими годинами, гойдаючи:

"Сам п'ю, сам гуляю, сам стелюся, сам лягаю — с а м!"

То була чудесна пісня.

У тижні сім днів і треба кожного дня попити, постелитись і лягати — самому. А тепер таких тижнів у місяці чотири... В камері з них сміялись, а тоді вже й гнівались і просили Чернуху "заглушити". І єдиний Чернуха міг перемогти цю їхню химерну пісню.

Деталь по деталі, риска по рисці — Андрій помалу, на своє здивування, устійнив, що за характером інкримінованих "злочинів" ця вся ворохобна орда зовсім не така, як він думав, зовсім не та, за яку він її брав. Всі вони сюди привезені "на переслідство" і дехто вже дістав замість колишньої кримінальної статті вже статтю політичну. Так що це не кримінальні в властивому розумінні слова, а оригінальний мішаний тип в'язня — отак він кримінальний, а отак — політичний, "ворог народу". Це особливо огірчувало недавніх "соціально близьких". До таких належав і Чернуха.

Камера ч. 3 різнилася від 12-ї і від трійників тією найприкрішою деталлю, що з неї не водили на прогулянку. Взагалі нікуди не водили, тільки "на оправку". Всю решту часу люди перебували в замкненім приміщенні, не бачачи денного світла, так що ніхто ніколи не знав напевно, яка пора дня за мурами. Час видавання обіду, вечері та вкладання спати ще нічого не говорив, бо не завжди було дотримувано точного регламенту, це всі знали. Так що, коли раз їх якось опівночі підняли й погнали до лазні — всі були страшенно здивовані, що надворі був ясний день. Одначе таке щастя — вирватися на повітря — з ними сталося лише один раз, та й то, замість того щоб радіти, кілька людей знепритомніло на свіжому повітрі. Дбаючи за їхнє здоров'я, їх більше навіть до лазні не водили.

Другою прикрою подробицею камери ч. 3 була відсутність рур парового опалення. Так що телеграф не працював і Андрій почував себе відрізаним від усього світу. Спроба ж достукатися через мури скінчилася нічим — чи занадто товстими ті мури були, а чи нікого там, за тими мурами, не було. Повна ізоляція.

Одного дня до камери вкинуто нову людину. Це був середнього зросту похмурий парубійко, напівселянського, напівміського блатняцького типу.

Вштовхнутий у двері, він обіперся об одвірок плечем і стояв, як зацькований вовк, бігаючи бистрими маленькими очима по всій камері. Мовчав. Зайняв місце біля параші,

обережно сів і так само, як і перше, пас настороженими очима за оточенням. Мовчав. Ніхто на нього не звернув ніякої уваги. В усій камері, мабуть, тільки Андрій звернув на нього увагу, гість помітив це, одвернувся й намагався не показувати обличчя в фас.

Нічим він не був показний, був вовкуватий, цей парубічко, цурався навіть зустрічатися поглядом, однак Андрій увесь час пильно придивлявся до нього, так, ніби відчував, що він досить міцно увійде в його арештантську епопею. Чим більше дивився, тим більше переконувався, що це селяк, затурканий селяк. Називався він С а н ь к о П е ч е н і з ь к и й, що прозрадив черговий корпусу увечері на перевірці.

На другий день після появи цього вовкуватого Санька раним-рано в камері зчинилась велика буча. Всі посхоплювались від несамовитого крику й метушні. Когось били. Когось убивали. Весь кримінальний ворохобний мурашник збився в клубок, лементуючи й хекаючи над чимсь, що увивалося межі ними, взяте на розтерзання. Андрій помітив Санькове скривавлене обличчя й шпарко схопився. Миттю зорієнтувавшись, Андрій взнав, що то убивають Санька за вкрадену пайку. Всі "цивільні" перелякано тиснулись на боки, боючись потрапити під гарячу руку, ніхто не боронив. І було безглуздя боронити того, хто порушив серед кримінальних залізне правило співжиття, посягнувши на чуже. Це Андрій знав. Але він мав трохи інші погляди на речі, наприклад, вважав, що пайка хліба — то занадто дешева ціна за життя, хоч би навіть і такого Санька. Гримнувши на всі легені, він впав у самісіньке, пекло й припинив самосуд. То було нелегко. Йому теж підставили пару "ліхтарів", але він все-таки визволив бідолашного хлопчину, що вже навіть не боронився, а, закривши засліплене кров'ю обличчя ліктями, літав у повітрі під ударами з одного боку на другий. Може, Андріїв авторитет, може, його сила від якої "агресори" розліталися на всі боки, може, його голос, а може, все накупі так вплинуло, але мурашник розпався. Буря помалу ущухла. Андрій віддав покривдженому свою пайку хліба й взяв Санька під свою опіку.

Так Андрій урятував Санькове життя, й Санько це належно оцінив. Він мовчки, без зайвих слів підкорився Андрієві й прив'язався до нього. І був він вірний, як пес. Говорив мало, лише дивився, питаючи очима, чи він не хотів би, щоб Санько щось для нього зробив. Андрій нічого не хотів, натомість пайку, яку раніше віддавав Павлюкові, він тепер ділив надвоє, віддаючи половину виголоджену Санькові. З вдячності Санько допомагав Андрієві, коли була його черга дижурити, допомагав замітати, носити парашу, отримував для нього хліб і баланду, — хоч то було тільки простягти руку й передати, але все ж таки якась послуга, — і взагалі старався бодай у дрібницях віддячитись. І смішно було на нього дивитися, коли він ті дрібниці робив, — сам понурий, вовкуватий, вуглуватий, і ті всі послуги він робив вовкувате, вуглувате. При всьому тому на розмови Санько не давався. Тільки й узнав Андрій з кількох уривчастих фраз, що Санько — політичний. Раніш був кримінальний, був на Колимі. А тепер політичний. За терор. Ось він — справжній терорист!

Та ближче познайомитися з Саньком Андрієві належало ще впереді. А тим часом вони лежали поруч в проклятій штрафній камері й нудились. Андрієвого шефства

вистачало, щоб до Санька більше з кримінальних ніхто не чіплявся. Андрій тільки попередив, сміючись, Санька, щоб він більше не стрибав у шкоду, і Санько щиро пообіцяв.

Ще з короткої репліки Андрій взнав, що Санько — син розкуркулених батьків, висланий разом з ними хлоп'ям на далеку Печору. І все. Вичувалося, що цей Санько має надзвичайну біографію, коли після розкуркулення й заслання опинився знову в Україні, та ще й в ролі терориста, але як його випитаєш, коли він такий вовкуватий і мовчазний, як камінь. Треба ключа сильнішого, ніж випадкове визволення від смерті. Такими ключами такі душіне відмикаються.

Хтозна, який то вже був день, як довго вони сиділи в цій камері. Якщо судити з ревматичної ломоти в костях та з брудно-сірого коліру шкіри — то довго. Сиділи й не чекали ніяких змін. Здавалося, що все так буде безкінечно. Але в цьому світі зміни приходять неждано, раптово, як революції, події спадають, як спадають з неба метеорити, в найнесподіваніший момент. І кожен якоїсь такої події спершу сподівався кожного дня, яка вирве його з цього льоху, щоб уже більше в нього не повертатися. Та час плинув, сподіванки не здійснювались, і тоді приходила байдужість, люди махали рукою — нехай ті події як собі знають, Аллах з ними.

Якось до Андрія з Павлюком і Саньком підійшов Чернуха й, сівши біля них, довго сидів і зітхав. Кутив. Щось думав понуро. Андрій попросив його щось заспівати, але Чернуха "не мав настрою". І чим Андрій більше просив, тим Чернуха був упертіший. А як Андрій перестав просити, тоді Чернуха раптом заспівав. Він співав для себе. Він співав тихенько для себе.

"Забудь мене, мене забудь...

Як ще колись жевріла груди,

Як серце рвалося кудись —

Ми розійшлись."

Він співав тихенько, поклавши голову на руки, згорнені на колінах:

"Тобі зозуля навесні

Кувала щастя,

а мені

Вороння крякало сумне —

Забудь мене...

Забудь мене..."

Лише б він не співав. По тій пісні Андрій ліг ниць на цементову підлогу й мовчки пролежав до обіду.

А в обід їх почали розводити. Всю камеру геть розводити. Брала групами по кілька чоловік "з речами" й геть. Так група за групою забрали всіх. Лишився сам Андрій у великій півтемній порожній камері. Охоплений тривогою, він просидів сам до вечора, відмовився від обіду, який йому приніс наглядач спеціально, сидів, як Чернуха, поклавши голову на коліна, сам-один в льоху.

"Тобі зозуля навесні

Кувала щастя, а мені...

Забудь!

Забудь мене !.."

В грудях йому закипали сльози, закипав гнів, страшний, пекельний гнів.

А увечері прийшло два оперативники й його забрали теж.

IX

Закипілі сльози стояли йому в серці каменем. І той камінь був розпечений, як залізо в батьківському горні, до білого. Може, тому Андрія посадили в темну шахву, в холодний собачник, щоб прочах. Це його будуть, значить, везти на допит, якщо посадили в шахву, в холодну й темну коробку в підвальній частині тюрми, біля виходу. Але йому не було холодно. Весь виношений за довгі дні і ночі план контрудару встав перед ним, розгорнувся на всю широчінь і на всю глибіню, освітлений прожектором гарячої думки, що запрацювала з гуготом. Жорстокий план.

— "Забудь мене!.."

— "Забудь мене..."

З шахви його забрали й вивели на подвір'я — там стояв "Чорний ворон" , було багато снігу, було холодно.

— Ей! — гукнув сержант від "Чорного ворона", коли Андрія підвели. — Ей!

Він звернув увагу, що Андрій напівголий, в самих рубцях і без шапки.

— Ей-ей! Та він голий! Кого ви мені даєте?! Щоб замерз?! Не приймаю! — і розсипався лайкою.

— Де твоя одежа?

Андрій махнув рукою байдуже, мовляв, чортма.

— Не приймаю. Знайдіть йому щось, чорт би вас побрав!! — зарепетував сержант на тюремників.

Бігали, "шукали", але замість одежі вийшов сам начальник тюрми — альбінос:

— Бери так! Чорт його не візьме. Під мою відповідальність бери!

Сержант побурчав і відчинив дверцята "Чорного ворона". Посадив Андрія в першу кабінку й сам десь пішов. Час плинув. Очевидно, машина була порожня, ніде ні звуку в ній. Машина стояла, не рухалась. Когось ще ждали. Спочатку Андрій не помічав холоду, сидів занурений в свої думи, а потім почав мерзнути. Та не від холоду йому нетерпеливилось, а від бажання їхати, швидше їхати, щоб покласти всьому край. Він належав до тих, що, раз щось вирішивши, йдуть до мети неухильно. Пекельний план, що визрів в його серці, розсаджував йому череп. Чого він стоїть, цей проклятий "Чорний ворон"? !

Чути було, як біля машини хтось ходить сюди й туди, на одному місці, рипить сніг. Андрій почав барабанити в зовнішню стінку.

Кроки зупинились і понурий голос буркнув:

— Чого барабаниш?!

Це був не сержантів голос, це, мабуть, був його помічник.

— Замерзаю! — крикнув Андрій. — Або вези вже, або... Замерзну!! Чуєш? Павза.

—Ну й замерзай, — була нарешті байдужа відповідь. Потім голос зітхнув і додав: — Замерзнеш — для тебе ж буде краще, дурний.

Минуло ще багато часу. Нарешті почулись голоси — ж і н о ч і!

Ведуть до машини жінок. Ось вони близько, щось говорять з оперативниками, котрась жартує, їй відповідають, теж жартуючи, чемно. "Куди?" — питає перша, входячи в коридорчик машини. "Сюди, сюди", — каже мужський голос, відкриваються в темряві дверцята, й до Андрія впихають якусь жінку. Андрій хотів кашлянути або просто сказати, що це помилка, але стримався. Нехай. Жінку втиснуто до нього й замкнено. Потім в другу кабінку... В дальшу... Напакували. Загудів мотор і машина рушила. — "Давай, давай!" То машина стояла, а то гарячкове заспішила.

В першу мить не сталося нічого, бо жінка не зорієнтувалася, помилково впхнута в кабінку До мужчини, але це було мить. Андрій відчував її тіло на собі — вона була щупленька, маленька, торкнув рукою за руку, прошепотівши — "Спокійно!" Жінка скинулася перелякано.

— Тихо, — прошепотів Андрій. — Не бійтесь... — Посміхнувся: — Навіть коли б нам було по сімнадцять років, то й тоді в цій ситуації...

Але він не договорив — те, що він узяв за жінку, зойкнуло здавленим дівочим голосом і припало до нього:

— О, Боже!! Ой, Боже!!! Андрію!? Андрієчку!.. Ти?! Господи!..

Це була Галя! Його рідна сестра Галя!..

Мотор ревів несамовито, й вартовий не чув приглушеного зойку й дівочого плачу в одній з кабінок. Андрій обхопив сестрину голову й тамував плач її на своїх грудях. "Цить, цить, Галю!.. Цить, сестро!.. Тихо... Боже ж мій, Галю! Галю!.. Як же це?! Тихо, тихо..." Але Галя не могла вгамуватися. Вона вся тремтіла й намагалася щось проштовхнути крізь горло:

— Катря... Катря... — і не могла проштовхнути далі слів крізь сльози.

— Що, що Катря?! — вхопив її Андрій за плече.

— Збожеволіла!.. Збожеволіла, Андрієчку!.. Її відправили до лікарні... Вона сиділа в горішній камері... Нас там багато... Ой, як нас багато!

Андрієві здалося, що машина з розгону врізалася в будинок й репнула з грохотом.

"Катря!.. Збожеволіла!" — Вона тут?! Теж тут?!

— Там, там... В божевільні...

Галя шепотіла гарячкове, збиваючись, поспішаючи виговорити все, поки машина не прийшла до мети.

— Давно, Андрієчку!.. Вона давно тут... Ой, як давно!.. Її мордовано!.. Ой, як її мордовано!! За тебе, Андрієчку... За тебе... За нас... Вона старалася... Вона передала ще раніше тобі записочку... Ось... Ось... Передала... Скинула з горішньої камери в щиток для мене, щоб я передала тобі через інших... через кого-небудь... Я ждала нагоди... Щоб через когось...

Галя шепотіла, й шукала гарячково записочку, й не могла її знайти, дуже старанно заховану. Нишпорила поза рубцями свого вбогого пальтєчка. Нарешті знайшла й

всунула Андрієві в руки манюсіньку гульку, як горошина, завбільшки — згорнену, скручену в гульку записочку. Андрій затис її міцно в тремтячій руці, відчуваючи, як вона його пече, та манюсінька записочка.

Жорстокий Андрій план розсипався на порох. Розсипався з грохотом. Тяжка гора сповзла з пліч. Одна гора сповзала, а друга насувалась. Ще страшніша. Катря збожеволіла!! Його Катря... Його вірна Катря!.. Вірна ж Катря! Вірна!.. Збожеволіла... Він уявив її в цьому пеклі, він уявив її на великому конвейєрі... І нічого не чув, що говорила сестра, так гуділа йому голова. Але він прибрав себе до рук. У них так мало часу, а так багато треба поговорити. Слухав, як Галя розповідала про себе. Її обвинувачують... в приналежності до повстанської організації, в терорі, в шпигунстві!!! Боже мій!!!

— І ти... "розкололась"? — запитав тихо, обережно, голублячи сестрину голову.

— Я нічого не знаю... Все так страшно, братіку! Ой! Як страшно!.. Але я нічого, нічого, нічого ж не знаю... А ти?

— Ні! Ні, Галя...

Він решту невисловленого вклав у міцні, гарячі обійми. Він обхопив її за плечі, тис до серця, цю нещасну зовсім-зовсім юну дівчину, свою сестру, що так втратила свою молодість. За нього. Так, за нього.

Машина, грохочучи, йшла нічними вулицями недавньої столиці, доходила до мети, а вони ще й не поговорили нічого, хоч як квапились. Перебиваючи сестрине гарячкове шепотіння, Андрій запитав про братів. Він похмурився в темряві — запитав про братів. Галя про них нічого не знає тепер. Вони "поїхали геть того ж дня. Поїхали".

— А про Миколу... Як ти думаєш про Миколу? Га?..

Галя мовчить, стискає мовчки Андрієву руку й плаче. Андрій питає знову, але Галя мовчить і тільки тихо плаче. В неї не повертається язик висловити те, що їй пече мізок. При згадці про брата ніби чорна тінь підвелася над ними — над їхніми серцями, над Катериною... Галя мовчить. Така худюсінька, бідолашна його сестра Галя. Вона нічого не каже про Миколу, лиш каже інше: "Вмерла мати!"

Від туги й безкінечного та безнадійного ходіння по всіх усядах, сина й дочку шукаючи, вмерла їхня мати. Це вона взнала в тюрмі вже, принесли люди... З їхнього міста, знайомі. А забрали їх з Катериною скоро після того, як забрали Андрія. Спершу взяли Катерину. Потім прийшли по неї. Ах, як та мати розставалася з нею!.. Вона лишилася непритомна лежати в хаті. Одна...

Машина стала. Вони цілувалися. Вони гарячково щось говорили одне одному. Вони підбадьорювали одне одного. Андрій просив передати якось Катерині такі слова...

Але ті слова лишилися не сказані. Відчинилися дверцята — "Виходь!"

Як же ж здивувались аргати, побачивши, як з однієї кабінки вилізли зразу мужчина й дівчина! Зчинився цілий переполох. Допущено страшний обмах... Як же здивувався Андрій, побачивши сестру при світлі ліхтарів біля входу до тюрми! Це була та і не та Галя! Зовсім уже доросла, сувора дівчина. Вона була скорбна і була напрочуд гарна, саме розцвітала в пеклі. Тяжкий іспит і великі страждання зробили її

передчасно дорослою. Витерши сльози, Галя помахала Андрієві рукою, пішла. Пішла, взята з обох боків "в шори" двома аргатами.

Андрія питали переполохані тюремники, чи він не знає цієї дівчини. Ідіоти! Як же брат може не знати сестри? Але вони питали, й він заперечив — заперечив, бо звик усе заперечувати перед цими людьми. Ні, він не знає цієї дівчини. Потім вони устійнили по супровідних записках тотожність прізвищ і зовсім переполохалися. Вони злодійкувато намагалися на свою руку якось полагодити цей свій "злочин", виявляючи зразок "революційної пильності", але Андрій знав, що вони лише ради нього пускають туману, до начальства ж вони про цей випадок не донесуть, бо це може коштувати голови декому з них, що до того допустилися.

Вивівши з "Чорного ворона", Андрія потримали трохи в вартівні під грізним моральним тиском, роблячи йому старанний обшук та даючи зрозуміти, щоб він не давав волі язикові з приводу того, що сталося, а тоді одвели й укинули в "брехалівку".

В "брехалівці" Андрій прочитав записку. З мотивів конспірації вона була не заадресована нікому й не було вжито його ім'я взагалі. Там стояло всього чотири слова, написаних дрібнесенько-дрібнесенько на клаптику цигаркового паперу:

"Будь мужній! Тримайся! Любий !.."

І більше нічого. Коли він тримав той папірчик, його руки тремтіли.

"Будь мужній! Тримайся! Любий!"

Почерк був той самий, що й там, на тих паперах в "Ділі". Значить?.. Значить, ті папери, що спричинили таку страшну бурю в його душі й забрали стільки вогню і невипланих сліз, — то щось не те, аніж він собі уявив. В кожному разі вони напевно писані в божевільні. Напевно. А що в тих паперах понаписувано — тепер навіть не цікаво й зовсім не важно. Там може бути понаписувано все, що завгодно, але те вже не має ніякого значіння.

Андрій сидів на підлозі в тісній гущі людей і нічого не бачив, не цікавився. Був тихий, задуманий, оповитий глибоким сумом і в той же час повитий спокоєм, пригрітий. Знову й знову позирав нишком на записочку й мимоволі печально посміхався:

"Будь мужній! Тримайся! Любий!"

Так. Оце вона. Це справжня його Катерина. Його друг, його вірний товариш. І як він міг так очманіти!

Вирятуваний з тяжкої депресії, відчуваючи, як серце його наливається силою, вернувши втрачену віру, він намагався не думати про братів, боявся ту віру згубити. Він їх обминав. Гнав думку про них геть. Хоч з глибини десь та думка підіймалася зловісно й помалу підступала до серця на хижих лапах, готова до дикого стрибка. Не треба. Він думав про Катерину. Він схиляв перед нею свою голову, перед її стражданнями, перед її божевіллям, готовий нести найтяжчу покуту за свої гріхи перед нею. Думав про сестру, думав про матір... І, незважаючи на весь трагізм, а може, саме тому, до нього поверталася душевна сила, поверталася шалена його затятість.

"Бідна, бідна, люба, дорога Катерина!"

В камері було багато людей, але якось можна було сидіти й лежати на брудній цементовій підлозі. Громадячись купами, люди сиділи й лежали, опановані тривогою, й несамовито курили, хто мав. І мовчали. Де-не-де хто гомонів. Але більшість із завмиранням серця переживали паскудний холодок страху перед викликом, який міг статися кожної хвилини. Для того їх сюди привезено, взявши з "вещами", з різних тюрем. Була північ, сама гаряча пора на "фабриці-кухні", й ішов безперервний рух з камери й до камери. Брали "без вещей" цілих людей, а приводили битих. Коли-не-коли вкидали нових, як от Андрія, привезених з Холодної гори, з Кінної, з Тюремної, з Основи або й якогось району. Атмосфера гнітюча. О, ці "брехалівки" в глупій порі по півночі!.. Розмови зовсім не клеїлись, і кожен був сам з собою, кожен був самотою хоч і в такій масі. Знайомитися не було коли, та й ніхто не мав охоти, — для кожного всі люди були сірі, однотипні, й око вже не розрізняло їх, всі були однакові, крім того, в цій сірій масі однотипних людей, безперечно, було багато провокаторів, і кожен тримав язик за зубами, мовчав про все. І ждав. Як віл обуха.

Коли заходила довша павза, не гримали засуви в коридорі, не гупали противні кроки, люди пробували дрімати, принаймні удавали, що дрімають. Тоді заходила зловісна, гнітюча тиша. Під час однієї такої павзи, коли здавалося, що вся камера справді поринула в бентежне, дрімливе забуття, раптом в коридорі задудніли кроки і голосно залунав дитячий плач — плач немовляти:

— Ува!.. Ува!.. Ува!..

Біля самісіньких дверей. Проходили мимо — тупотіли кроки — одні легкі, жіночі, другі важкі, солдатські.

В камері всі скинулись і завмерли. Широко витріщені очі дивилися один на одного, а тоді десь крізь стіну, намагались її проглянути, обличчя зблідли й витягнулись, вуха наставились на звук — не одному прийшло в голову страшне, приголомшуюче:

"Чи не моя?! Чи не моє?!."

А плач ішов, віддалявся по коридору:

— Ува... Ува... Ува...

Тиша. І раптом в тій тиші понурий, саркастичний голос десь з кутка, з людського звалища:

— Ага-а!! Попався!.. Старий, злосний враг народа!! Ага!

То було, як обухом, по і так оглушених головах. Але ніхто не засміявся.

"Чи не моя?! Чи не моє?!"

А збоку біля Андрія хтось істеричним шепотом до свого сусіда:

— Отак... Отак беруть груди... дівочі голі груди у руку... отак! Відтягають, а тоді отак б'ють ребром долоні! "Признавайся, трам-трам-тарарам!.." А з сосків бризкає кров... — "Рубають банки", — рипить зубами другий. — "Признавайся!!" — каже перший і, обхопивши голову руками в божевільному відчаї чи люті, занурюється обличчям в ганчір'я на підлозі, плечі його ходять ходором. Сусід його рипить зубами й спльовує і, зітхнувши, шепоче сам до себе:

— І признається...

Цього всього не можна б витерпіти, і люди ці всі давно були б по божевільнях, коли б не одна людська риса, і не взагалі "людська", а риса советської людини, яка давно навчилася до всього ставитися з глуфом, з презирливою іронією, з насмішкою. Ось одного вкидають до камери... Вкидають в повному розумінні цього слова, взявши за руки й за ноги, як колоду за сучки, бо він вже тими кінцями не володіє, він неприємний від побоїв. Вкинули, закрили двері й пішли. Тиша. Людина лежить біля дверей на цементовій підлозі пластом, нерухомо, горілиць, заплющивши очі й тяжко дихаючи. З уст їй стікає смужка крові. Тиша. Аж ось з протилежного кутка камери хтось питає тремтячим голосом, хтось з друзів:

— Ну, що, Пилипе? Як там?

Людина біля дверей з мукою розкриває рота, ворухить губами і:

— Та... кажуть... не тільки, а телісь!...

— А ти ж?

— А... я.. ка'у... "До бугая не водили".

В камері сміх.

Коли б це чули слідчі і всі там, на "олімпі", як реагують на їхню "героїчну працю"!

Пізно, далеко за північ забрали й Андрія з "брехалівки".

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

— Ого-го!.. Та ви, брат, добре оклигали!! — зустрів Донець Андрія весело й ніби справді приємно здивований. — Знамените!.. А кажете, що в нас погано! Ну-с, тепер ви маєте що втрачати, правда?.. Чи ви пригадуєте нашу розмову? А то що за інтерес було мати справу з півтрупом... От тепер все в порядку.

Донець справді тішився, либонь, милуючись приємною перспективою побавитися з людиною, яка м а є щ о в т р а ч а т и, як кіт з мишкою. Був він, як і в останню зустріч, в добре допасованій уніформі, обчіпляний блискучими ременями, могутній і гарний на вигляд. І, як і в перші рази, від Донця віяло силою чорноземною, степовою, запорозькою, — "справді козацького кореня чортів син! Тільки не туди завернув". А Донець мружив очі, запропонувавши Андрієві зайняти "своє місце" (все те ж "законне" місце на дубовому стільці біля дверей), і нагадував про колишню розмову:

— Думаю, що ви пригадуєте ту блощицю й мою альтернативу? Правда ж? Може, ви пригадуєте й те, що ви відповіли? Забули?..

— Ну, — проговорив Андрій тихо й, як тільки міг, спокійно. — Не забув.

— Що ж ви відповіли?

Андрій помовчав — подумав про Катерину, — а тоді зітхнув і презирливо зсунув брови:

— Починаймо!..

— Гм, чую з вашого тону, що ви це кажете серйозно і що ви з усієї сили хочете бути спокійним. Так, так. Але ж тоді ви говорили тоном повної протрації, як напівтруп. А зараз, зараз у вас голос тремтить... І зараз вам немає потреби те саме повторювати. Подумайте. Ситуація змінилася в той спосіб, що ви не вмерли, а, навпаки, повернулися до життя. Чи охота вам повертатися назад до смерті?

Андрій зціпив зуби, щоб не пальнути якусь істеричну дурницю (думав про Катерину), й мовчав, розглядався по кімнаті. Це була та сама кімната, де вони вперше познайомилися з Донцем. Це його — Донцева — кімната, його "лабораторія", його ланка в великому конвейєрі розбирання людських душ. Така сама, як і кімната Сергєєва. Таке саме млинове решето, такі самі "меблі", така сама навощена блискуча підлога, і навіть в ту саму сторону виходить вікно.

— Ех, ви, — посміхнувся презирливо Донець. — Героя з себе строїте. Революціонера... Наївний, і смішний, і жалюгідний романтик!.. Ну, стройте, стройте... Бавтесь витівками... Але голос у вас все-таки тремтить! — останнє відзначив Донець із злорадством, потому махнув рукою й пішов до столу. Сів, розгорнув грубу зелену течку й заглибився в неї, — заглибився демонстративно, із значущою міною, — переглядав щось, перед тим як "починати". Андрій дивився на Донцеву міну й презирливо, з почуттям якоїсь радості кривив обличчя:

"Дивись, дивись! А тобі й в голову не приходить, що половина твоїх таємниць, розрахованих на те, щоб мене провокувати й розпинати мою душу, вже втратили силу! Що одна ваша провокація розшифрована! Розшифрована! І ваш таємний ланцюг в однім місці перервався! І що цієї одної розшифрованої деталі досить, щоб вся решта нагромадженого там сміття теж втратила силу, розбившись об те, що розшифроване... Об Катрине божевілля!.." — при цьому Андрій стиснув зуби, аж набрякли йому щелепи, взялись моргулями.

Донець швидко підвів голову й перехопив Андрієву посмішку й зціплені зуби:

— Чому ви так по-мефістофельськи посміхаєтесь?

— Та... Груба течка...

— А, груба, груба...

— Може б, ви мені таки дали з нею познайомитись... згідно з законом? — посміхнувся Андрій вже інакше.

— Навіщо? Ви ж сказали, що це купа сміття... Ви пригадуєте?

— Очевидно. Але і в смітті може бути "перлове зерно".

— Гм... Авжеж... Як для кого... Для нас — це, брат, взагалі суцільна діадема... Тільки, якщо ми покладемо цю діадему на вашу голову, то голова не витримає, шия вломиться (іронічна посмішка). А тому вам не треба цю діадему дивитись... Ще не прийшов час ламати шию... А як час прийде — тоді ми її покладемо вам на голову. Можете бути певні. (Тут Донець помітив таку саму іронічну посмішку, як і в себе, на Андрієвому обличчі). Чого ви посміхаєтесь?

— Мені подобається ця ювелірна розмова, тільки вона, здається, має занадто багато гіпербол.

— Тобто? Чи не хочете ви сказати, що ви лишаєтесь при своїй думці, цебто щодо купи сміття?

Андрій зітхнув:

— Цілком можливо...

— Гм... — після цього "гм" Донець прикусив губу, а тоді раптом розреготався з

невідомої причини. Урвавши сміх, процідив крізь зуби, не то зі співчуттям (як до людини, що з'їхала з глузду), не то з вибачливою іронією і в той же час із самозадоволенням: — "Ех, ти!.." і занурився в папери. Він явно грав на нервах і робив відповідну моральну приправку своїй жертві, знаючи, що її зір і нерви прип'яті до цієї течки. Йому треба, щоб нерви нап'ялись, щоб серце божевільне стискалося, щоб відчай невідомості стрясав тією жертвою. О, він це добре знав! Він тоді, в трійниках, так добре зіграв саме цим... Лиш не знав, що сталося випадково потім. І саме тому тепер "приправка" на Андрія не діяла так, як то думав Донець, а сам цей Донець, цей дуб, цей самовпевнений красень був смішний, удаючи таємничого Пінкертона, потрапивши в фальшиву ситуацію. Аж Андрієві хотілося його — все-таки козацького сина — з цієї ситуації дурної вирятувати, сказати, що покинь клеїти дурня, покинь удавати таємничість, бо все відомо, давай грати у відкрити. Карти на стіл! Але Андрій мовчав. Відрух відрухом, а свідомість свідомістю. Свідомість стверджувала велику Андрієву перевагу над слідчим і що принаймні перша фаза отого "починаємо" буде на хибній дорозі, даючи змогу спокійно протистояти в той час, як слідчий думатиме, що він завдає жертві великих моральних мук, — слідчий буде грати битим козирем. І тому Андрій мовчав, давши змогу Донцеві спокійно грати "справою". Там ще прищіплена друга половина Андрієвого серця і, може, на смерть, може, навіки, але слідчий про те не знає, інакше б він не викладав тоді аркушки, підписані Катериною, як найбільший козир. Логічно це й мусило б бути так в уяві кожного. Адже зрада коханої — це найтяжча річ, а в руках слідчих — наймогутніший аргумент. За цим мусили йти інші всі аргументи. Це ключ до розмикання найтвердіших душ і сердець, таран для ламання найбільших мурів людської зятятості. Цей таран зламаний, а Донець навіть не догадується. Не тільки зламаний, а більше того — обернений навпаки, став тараном для ламання Андрієм муру грандіозної провокації, яким його хочуть роздавити. Став цементом, що споїв Андрієву, вже було розламану, душу. Андрій думав над цим, посміхався й дивився на Донця. Потім сховав посмішку. Дивився байдуже й чекав. Донець зиркав на нього й знову занурювався в справу, перевіряв, чи Андрій дивиться, чи стежить за ним.

Андрій стежить за ним. Дивиться на течку й думає, що прийде хвилина (а напевно ж прийде, рано чи пізно!) і він розриє ту "купу сміття", перегляне її і все побачить. Від цієї думки він хвилювався трохи. Ах, що б він дав, аби її всю проглянути! Та й щоб побачити, до чого вони змусили нещасну Катрю, що вони з неї видушили. А видушили щось... Те все не має значіння, але все ж таки. Щоб при наймні знати, якщо судилося колись, за що і в кого питати покути, за що й кому й скільки готувати відплати. А головне, в тій папці є щось таке...

Почуваючи, що він починає хвилюватись, Андрій переводить очі (щоб не бачив слідчий) на стіни. Потім його зір приковує якась купа книжок за столом, у кутку біля Донця.

"Чорт!! Це ж його книги! Це все його книги". — Андрій впізнає по корінцях, по деяких обкладинках (таких знайомих, таких до болю знайомих!) свої книжки й

здогадується, що це ж вони були вмістимим того лантуха, який тоді сурганив з такою натугою Рибалко. По серцю перебігає холодок. Очевидно, вони того ж вечора були знову у матері й забрали його бібліотеку й його архіви, що зберігалися вдома і що були вціліли після першого арешту (в перший арешт вони забрали тільки те, що було в його квартирі в Будинку авіаторів!). Але холодок перебіг не від шкоди за книжками, а від іншого. Вони забрали не всю бібліотечку (вся не влізла б у лантух), і не було рації всю її забирати. Вони забрали книги на вибір, — потрібні й корисні з погляду НКВД. А тими корисними книгами, безперечно, є тільки книги, даровані друзями й товаришами "на спомин", з відповідними написами. Будинок авіаторів стояв поруч з будинком письменників "СЛОВО", там було багато знайомих, і приятелів, і добрих товаришів. Друзі й товариші дарили книги й за звичкою підписували їх, дарячи. Будинок "Слово" давно перетворився в "Крематорій" — так його прозвали за нещадні й систематичні арешти письменників, митців та науковців, — мешканці його здебільшого "вимандрували" на той світ або на північ, але багато ще лишилося й живих і цілих. І от в цій купі книг багато власноручних написів (присвят) тих живих і цілих, крім написів тих, кого вже немає, хто сидить, а чи пиляє ліс ("грає на баяні" десь під полярним колом), а чи лежить в землі. Багато написів — документальних стверджень про приязнь і дружбу з усіма тими мертвими й живими. І от від цього останнього по серцю йде холодок.

Впіймавши Андріїв погляд, Донець подивився на книги, а потім на Андрія, оскирився:

— Впізнаєш?

— Так...

— Ну й що ти скажеш?

— То не всі...

— А певно, що не всі... Але й цих досить... — по тих словах Донець взяв одну книгу в руки, другу... Спершу він взяв Гр. Косинки збірку "Оповідань" в червоній, обкладинці, відгорнув обкладинку й на титулі прочитав іронічно: "Галло! Є ще порох в порохівницях! Всьо више, і више, і више!" Посміхнувся, кинув. Потім взяв Хвильового "Сині етюди" — кинув... Потім взяв О. Близька збірку поезій з екстравагантним написом, в якому відбилася вся буйна комсомольська душа поета... кинув. Ще взяв кілька книг і так само кинув — всі, кого він випадково брав у руки, вже не існували або були на каторзі — малий навар для слідчого. Єдине, для чого вони, ці книги загиблих, придатні ще — це правити за документ, речовий доказ тісного зв'язку Андрієвого з прославленими "ворогами народу". А це все-таки для слідчого скарб. Для Андрія ж це мусить бути доказом, що документальні дані проти нього все громадаються й громадаються. Але серед тих книг є багато таких, які змушують серце Андрієве особливо стискатись, — подарунки ще живих. В руках цих слідчих з того всього можна "наламати великих дров"...

Кинувши останню книжку, яку брав до рук, Донець подивився на Андрія й зіронізував:

— "Всьо више і више!" Так-ак... Щось ви високо літаєте, але занадто низько сідаєте. Андрій посміхнувся:

— Бачу, що ви теж авіатор. Чудесно. То ж... навіть Чкалов не міг би сісти на небі...

Донець спалахнув. Андріїв спокій, опанованість і душевна рівновага бісили його, але він тримався. Та остання фраза зірвала — він раптом вибухнув, як бомба:

— Ах ти-ж-ж!.. Чортова кукла!! — і кинув геть зелену течку, потім шарпнув її знову, вийняв з неї протокол Великіна й Сергєєва — непідписаний протокол, вислід всього попереднього слідства — й рішучим жестом поклав його на стіл.

І почав кричати. Але крик його чомусь Андрія не лякав. Утерті, шаблонні фрази про "роздавлювання" тощо вже не діяли так на психіку, як перше, хоч він і знав, що за цим криком, за цими всіма обіцянками напевно будуть і відповідні діла, що вони не марні. Тим більше, мабуть, не марно кричить цей "син козачий". Проте поки що це скидалося на роблення шуму в стилі, як то робив Сергєєв тієї пам'ятної ночі. Не знає Андрій, чому, але йому так здавалося. А Донець кричав, викотивши свої і так енергійні очі. Він вимагав підписання протоколу "по-хорошому" і вимагав додаткових зізнань, "щиросердних зізнань". Гарантував йому, що він протокола підпише і зізнання дасть неодмінно. Лише не однаково буде, чи ті зізнання будуть дані по-хорошому, а чи його змусять. Виставляв доводи, наскільки йому вигідніше підписати протокол і дати зізнання добровільно. Та все погрожував.

Все це було примітивно і страшенно банально, й Андрій починав розчаровуватися в Донцеві, в цьому "геніальному слідчому", як він його був уявив. Велич і таємничість цього блискучого діяча інквізиції буденніла. Те саме, все те саме, плескато й збито, нудно, противно. А Донець погрожував і не квапився від слів переходити до діла. Мабуть, він і не перейде, думав Андрій, бо що може він ще застосувати, крім того, що Андрій спізнав? Не схоче ж він компрометуватись, як епігон тієї дубини — Великіна?! А поза тим... Здається, вже злостивий геній не міг більше нічого вигадати. Можливо, й Донець це знав і не міг зважитися, до чого йому вдатись такого, щоб всі обіцянки враз здійснились. Але, мабуть, він і про те прекрасно знав, що все, що спізнав Андрій, все-таки достатньо страшно, особливо страшна перспектива його повторення, — не треба бути аж таким пильним, щоб проглянути це, щоб вловити це під машкарою Андрієвого зовнішнього спокою й бравади.

Проте Донець, мабуть, найменше думав над цим. Він щось має своє на меті. Наприклад, він ні разу не натякнув прямо на Катерину попри всі сподівання Андрієві. Не натякнув і на братів. Він кричав так, взагалі, весь час натискаючи на те головне — щоб Андрій "не загинув по-дурному". Дбає, бач, за Андрієве дорогоцінне життя.

Накричавшись, Донець перейшов до іронії. Але спершу він замовк, закупив, посопів як роздрочений бугай, а тоді вп'явся в Андрія примруженими очима і почав без слів про себе з презирливою іронією мгикати, так, ніби зсередини проривається йому гомеричний регіт, а він його стримує і лиш стинається самим обличчям. Сміх глузливий, наснажений презирством і зневагою, був написаний на тім обличчі й на скривлених устах. Помгикавши, нарешті Донець процідив з безподібним співчуттям, як

до безнадійно хорого:

— Гер-роя з себе строїш!.. Революціонера!.. Наївний і жалюгідний романтик. Ти смішний романтик. Смішний фантаст... А я реаліст! Зрозумів? Ні чорта ти не зрозумів! Ти "льотчик", фантазер, в хмарах літаєш... "Все вище і вище!" В поетичних емпіреях! В етері... А я, брат, реаліст!..

Такий вступ Андрієві сподобався. Це вже не дурний крик, а закривлялося, либонь, на сяку-таку людську розмову. Андрій ехидно зітхнув, підбадьорюючи.

— Єхидствуєш? Що ти маніяк, про те я тобі вже говорив, якщо пригадуєш. Чи ні чорта не пригадуєш? Позаскакували вже клепки! Так, ти маніяк. Але біда не в цьому, а біда в тому, що ти наївний і жалюгідний романтик...

— Це ви теж вже говорили, якщо пригадуєте... — мляво вставив Андрій.

— Так, я це говорив, чорт би тебе побрав! І повторюю, — смішний і жалюгідний романтик, з якоюсь ідеєю-фікс. Я тебе зразу розкусив (при цьому Донець заскалив око). Але час романтики минув. Час "героїв" і "мучеників святих" теж минув. Не дешевою "героїкою" творяться великі діла. Зрозумів? Ні чорта ти не зрозумієш взагалі. Ручусь. Не пусканням "героїчного" пилу досягається великої мети. Але яку там у чорта ти можеш мати мету?! Та ще велику!.. Єрунда все, вся там твоя мета чи не мета. Повзуни ніколи не творять історії...

— Слушно... (меланхолійна вставка).

— Іменно. Сам згоджуєшся. А я, брат, реаліст. Я маю більшу ідею, ніж ти (при цих словах Донець аж подався наперед) — я маю більшу ідею!.. Зрозумів? І тому моя, і взагалі наша, буде горою... Горою!..

Говорячи, Донець весь час пильно, занадто пильно, дивився Андрієві в обличчя, здається, намагався не пропустити жодного поруху м'язка, намагався проглянути його наскрізь. Андрій нашорошився. Щось цей демон у блискучій уніформі не такий простий. Старе вражіння (від першої зустрічі) знову повернулося, — о, не такий простий. Куди це він гне, за чим він полює? А Донець пильно дивився в обличчя, здавалося, не моргаючи, і вів далі, карбуючи слова. Але які слова!

— Ти казав, що життя погане... Ти не казав цього? Ну, чорт з ним, хтось інший казав. Казав, що життя погане. Авжеж погане, до сліз погане! Але тому воно й погане, що забагато дрянні розвелось замість людей! Забагато мотлоху, замість людей. Як не слимак, то так міщух і підлабузник, як не ганебний боягуз, то так який-небудь віршомаз, романтик, ні, романтизований міщух!..

Андрій здивувався і ще більше нашорошився. А-а, бач, куди гне! Розмикає з іншого боку. Підіграє. Ич ти. Але тон Донця рішуче збивав з пантелику. Той тон ліз в саму душу. Ні, якщо він актор, то геніальний, чорт! А Донець, кривлячись з несамовитою відразою й огидою:

— Ха!.. Єрої!.. Життя погане... А погане!.. От вас там сидить по камерах сотнями людей, а (тут Донець подався наперед, викотив очі й замерехкотів ними) — чи хоч один пробував або бодай хоче пробувати підпиляти ґрати, зламати двері, вбити вартового?! Чи хоч один?!. Ну, кажи, хоч один?

"Дешево", — подумав Андрій.

— Жоден! — мерехкотів очима Донець, не звернувши уваги на Андріїв відрух або, може, не вловивши його. — Напевно, ніхто навіть думки цієї не може припустити! Ажи?.. Повстанці називаєтесь. Повс-анці ви! (Тут Донець вставив іншу літеру замість т"). Мотлох! "Романтики"!.. Жаби чортові! І ось саме тому "життя погане". І ось саме тому вас треба муштрувати, нищити, душити, мучити... Муштрувати!!.. Аж поки ви всі, чортові жаби, почнете пиляти ґрати або вбивати вартових!.. Га?

Андрій, оглушений всією тирадою, спантеличений, надзвичайно нашорошений, мовчав. Дивився в несамовиті Донцеві очі, дивився, як він прямих ними, шалено намагався зорієнтуватися, що це все значить? Як він має тут поводитись? Як це все розшифрувати? Дивна одна думка різонула раптом мізок дивовижним припущенням: "А що, як все те, що він говорить, треба розуміти прямо, буквально? Тоді?" Від того припущення робилося гаряче. Але не може бути? Ну-ну, не будь ідіотом. Провокує, чорт банькатий. І тут же інша цікава думка: — "От він говорить несусвітні речі, але спробуй вловити грань, де кінчається провокація, а починається драма. Становище слідчого дозволяє переставляти думки — ті самі думки! — в яким завгодно плані". А Донець вів своєї, очевидно, тішачись, що так розчухнув Андрія, збив з пантелику:

— Повс...анці ви!! Вас там сотні в кожній камері і часом двері не закриваються, я знаю ж, але ніхто не насмілиться навіть переступити поріг... Жаби! Равлики чортові!.. А де вже вам пиляти ґрати!!

Андрій (думав одно, а сказав зумисне інше):

— Навіщо? Треба бути дурнем, щоб пиляти ґрати... Для чого? Щоб стрибнути вниз головою, з п'ятого поверху? Це можна зробити й на сходах... Чи щоб дістати кулю в лоба, тільки-но висунувшись у вікно?..

— От-от-от! Ха-ха-ха!.. Герої! А ми от, большевики, не боялися пиляти ґрати й стрибати на багнети... Вбивати варту... Читав у книгах, не бійсь, про Халтуріна, Засулич?! Отож...

"Ми, большевики... Халтуріна записав у большевики! Засулич!... Чи ти ба!" Андрій дивився на зовсім молоде обличчя слідчого, якому в часи, коли існували ще хоч якісь "царські тюрми", було не більше десяти років, дивився й іронічно думав: "Большевики... Ах ти ж артист!.. Тепер ясно... Грає, щоб "розколоти", спровокувати, "купити". Добрий артист! Провокатор чортів! Та ж, якщо на тобі така гарна уніформа, то, напевно, за неї дана добра гарантія".

Тим часом Донець, відкинувшись на спинку крісла, презирливо цідив:

— Ви не знаєте й ніколи не знатимете, що таке ідея й що таке героїзм. Дрібні міщучькі ворони, що так літають просто... Герої... Вас треба переробляти, весь той мотлох, що зветься "людьми" і через яких світ к чортовій матері запаскудився, переробляти!.. І мучити!.. Ха-ха-ха!.. Доки ви не навчитесь дечому... І я от тебе буду мучити... (Донець враз подався наперед і карбував злісно, глузливо, двозначно, провокаційно. — Я буду тебе мучити, доки ти не почнеш з божевільного відчаю — бодай з відчаю, як не з героїзму — нарешті підпилювати ґрати!! Зрозумів? Ха-ха-ха!.. І я

маю на те право, бо... Бо я маю більшу, ніж ти, ідею! Ха-ха-ха!.. Що тебе знищу й тисячу таких, як ти, — мало жалю...

.....

"Він має ідею? Яку він має ідею? Блеф. З великою ідеєю тут не орудують палками..."

Однак Андрієві ніби хтось забив кілка в душу. А Донець після такої знаменитої прелюдії, поставивши кілька провокаційних запитань і не діставши відповіді, категорично запропонував "роззброїтись" перед ним. А коли з того "роззброєння" нічого не вийшло, взявся свою "велику ідею" чи, вірніше, в ім'я своєї "великої ідеї" орудувати всіма "не великими" засобами Великіна та Сергєєва. Він взявся до діла так, як і обіцяв, по-своєму. Ті всі засоби, якими орудували інші, набирали в руках Донця іншого значіння, більшого ефекту. Він мучив. А мучачи, все добивався "дружби", з чого почав був взагалі своє слідство. Він докоряв Андрієві половинчастістю, угодовством, підлим дворушництвом, боягузством, мрійництвом, підлим невмінням стати вище страху і т. п. І все те двосмислово, і все те провокаційно... І, мучачи, був він нещадний, так, ніби мордував справді нікчемного слимака, керуючись безмежною зненавистю. Часами Андрієві здавалося, що він його мучить справді за те, що вважає за підлого міщуха, затяту нікчемність, за безмежного боягуза, не здібного на якусь акцію, а не для того, щоб підписувати протокол. Але дедалі все більше переконувався, що Донець — звичайний садист і провокатор, а те "щось нерозшифроване" — це метода. І що з тією самою проклятою методою Донець робив з нього ганчірку, все більше підпорядковуючи своїй волі. Так, завдяки їй, тій проклятій методі, Андрій з жахом відчуває, що ще трохи й те, чого не могли і ніколи не зможуть досягти Сергєєви й Великіни, Донець досягне дуже легко.

Це було страшним, і Андрій кидався душею, шукаючи порятунку. Він мусить з цього вирятуватися, мусить видертися з цих проклятих, таких брачких лабет. Він мусить позбавитися цього слідчого, інакше він пропав. А головне — пропаде багато інших... Вони загинуть так, як от Катерина... Може, то цей самий Донець довів її до божевілля!.. Він мусить його позбавитись. А так само мусить розшифрувати цього варвара, що так пишається своїм "козацьким родом".

В "брехалівці", куди Андрія вкидано після допитів, він випадково зустрів людину — вчителя з того самого містечка, з якого походив Донець. Розговорилися, подружили, бо мали чимало спільних знайомих серед колишніх студентів — мешканців "Гіганта". Але це виявилось потім. Спершу вчитель підійшов до Андрія, взнавши звідкілясь, що його слідчий — Донець. Може, Андріїв вигляд, оформлюваний Донцем, може, що інше штовхнуло вчителя на зближення, але вони подружили. Після ознайомлення вчитель розповів Андрієві, хто такий Донець, звідки він, яке його минуле. З характеристики земляка виходило, що Донець насамперед "досить-таки темна особа" щодо свого нутра, але "спритний кар'єрист". Це — на вчителеву думку. Андрій випитував його геть про всі подробиці з Донцевого життя, випитував пильно й по кілька разів. А подробиці Донцевого життя вчитель знав геть усі, бо були вони колись приятелями, разом навіть колись "в гречку стрибали", вчащаючи до просвіти, ще як були зеленими юнаками.

Розповів про Донцеву кар'єру в комсомолі й в партії, про всі його "додатні" й "від'ємні" знайомства, навіть про його коханок та про різні романтичні походеньки... Андрій розпитував та добре все запам'ятовував, сам ще не знаючи, для чого це йому. Так, просто цікаво... Потім з того зродився план. Божевільний план. Він зродився несподівано зі спогаду про "вербовку", й її магічну силу, та про коридорних наглядачів, що з хамів обертаються в янголів. А що як "завербувати", га?

Трагізм і безвихідність становища штовхали саме в цей бік.

"Завербувати"! І тим зробити два великих діла: по-перше, позбутися рафінованого ката, а друге — переставити "загадкового" Донця в нову, зовсім не загадкову площину, де він зможе ділом довести, як то вони, "большевики", справді пиляють грати. Це цікаво... Однак Андрій не знав, чи він той план здійснить, хоч він і засів у душі, як останній засіб порятунку.

Це сталося зовсім несподівано й майже поза Андрієвою волею. Це сталося в момент глибокого відчаю, коли людина вже не володіє собою й не відповідає за свої вчинки, коли наступ і мордування дійшли кульмінаційної точки, за якою йшла безодня — безодня падіння, іменована "розколенням". О, він навіть не передбачав, що повторення вже раз пройденого — понад людські сили навіть найзатятіших і найтвердіших, що це понад його сили. Запорізький кулак Донця і його чортячий сприт та енергія добивали Андрія фізично й морально... В цій моменті до кімнати зайшов Фрей і з ним ще якийсь більший начальник. Це було десь після півночі, коли Андрій млів на своєму стільці, обливаючись потом і хлипаючи від нападів істерії.

Фрей і його супутник зайшли саме в тій хвилі, коли Андрій висловлював божевільну думку, викликану відчаєм, про те, що Донець його роздавить, але саме цим він доведе, що він не козацького роду, а навпаки, — що з них двох ренегат, і мерзотник, і дворушник він, Донець... На половині цієї досить двозначної й підозрілої на перший погляд фрази й зайшло начальство. Фрей нашорошився. Старший начальник теж. Уявили, що тут відбувається щось цікаве.

Фрей подивився пильно на Донця, а потім наставився на Андрія, тонко посміхнувся: — А-а... Ви знайомі!.. Ви знайомі?

Мовчанка.

Життя складається з випадків, що часом спричиняють колосальні катастрофи. Маленький випадок, коли він випадає з низкою сприятливих передумов, може спричинити дуже багато. Таким випадком був несподіваний прихід гостей на самім цікавім місці випадкової фрази, і тепер від цього узалежнено дещо зовсім не передбачене ніким з цих начальників і навіть самим Андрієм.

На повторене запитання Фрея Андрій в якомусь одчайдушному відрухові ствердив, що вони дійсно знайомі. А чому б Донцеві не бути знайомим з таким страшним "ворогом народу", як Андрій?!

І це вирішило всю справу, бо ж самого лише знайомства з Андрієм та замовчування цього факту досить, щоб зламати кар'єру кому завгодно.

.....

Андрій не пам'ятає, що він в безпам'ятстві, в нападі крайнього відчаю говорив, що він відповідав на Фрееві єхидні запитання й які саме ті запитання були. Пам'ятає лише, що він плив за течією і зумисне не хотів їй протистояти, режисером же був Фрей з властивою йому чекістською "бдітельністю", та "проникливістю", та недовірою до всіх, хто ще не сидить в цій тюрмі. В кожному разі вся Андрієва докладна обізнаність з Донцем була використана випадком з найбільшим ефектом.

Скінчилося все тим, що, сам не зчувшись як, Андрій "завербував" Донця. Завербував він його, як "керівника справжньої", а не тієї, що йому закидають, "контрреволюційної організації". Він завербував його, як свого "шефа й повелителя", що тепер б'є його й мучить, щоб мовчав.

Звідки було Андрієві знати, що цілим НКВД саме трясла епідемія взаємонедовіри й що, власне, це перерішило всю справу.

Фінал всієї сцени був такий:

В обличчю непередбаченої, але видимої катастрофи Донець стояв за столом і розгублено та нервово м'яв цигарку. Він весь мінився під пильними поглядами начальства. На чолі йому виступив рясний піт, він втрачав панування над собою, побачивши раптом перед собою прірву, в яку має летіти очертю. О, він добре знав цю систему! Знав, як легко в ній заплутатись і як мало для того треба, але як тяжко виплутуватись! Все-таки жаклива річ "вербовка". Донець спробував щось крикнути, що це диявольський ворожий хід й ще щось в тім роді... Тут начальник його заспокоїв, посміхаючись:

— Тихше, тихше, товаришу Донець. Не хвилюйтесь. Йдіть краще на хвилинку сюди, ми його як слід допитаємо.

Донець рішуче ступив з-за столу насеред кімнати. В цей час Фрей зайшов за стіл і забрав із шухляди Донцевого револьвера.

.....

Андрія відправили назад до камери. Голова йому розсідалася від болю й від виру думок і почуттів, і найгострішим з них було почуття чогось паскудного. Ще не усвідомленого до кінця, але безмежно паскудного.

"Ось так виглядає мерзость!"

Але над цим кружляла рябцем злорадна думка, не даючи тому почуттю розгорнутись, довбала його:

"Нічого, нічого!.. Хто підняв палку, нехай спробує її на собі!.. Нехай спробує її на собі!"

Але хто ж з них тепер козацького роду, га?

Другого дня Фрей викликав Андрія в справі Донця, з чого Андрій зрозумів, що Донець "сидить" і має нагоду пиляти грати, а ще зрозумів, що він таки позбувся найстрашнішого слідчого. Але на будь-які Фрееві запитання відповідати Андрій відмовився категорично. Це справа Донця!.. Тепер прийшла черга Донцеві відповідати. Прийшла черга доводити, як то вони, "большевики", вміють пиляти трати та обстоювати свою честь. Нехай він тепер доводить, чого він вартий з усім своїм гонором

та чортячим підступством. Який то він "син козачий".

На всі запитання Фрея Андрій не відповідав під претекстом, що він "мусить подумати".

Гаразд. Йому дають час подумати.

Після цього Андрія відправили назад... Але не до "брехалівки", а на Холодну гору. З цього було ясно, що в його особистій справі конвейер став, і став він не так через зміну ситуації, як через брак слідчого. Тепер от того слідчого будуть підшукувати, відповідного калібром. Що ж до ситуації... Паскудна та ситуація витворилась. Чи не занадто він з одчаю й безтямного розпачу загнув з тим Донцем? Ні, не занадто. Зрештою, хто загнув, той може й розігнути. Але... Він хвалився "кращою й сильнішою ідеєю". Гаразд. "Сильніша" ідея потребує й "сильнішої" проби і вона від того тільки виграє... Якщо вона є.

II

На своє здивування й втіху, в камері 12-й Андрій несподівано переконався, що він не зробив ніякого відкриття Америки вибриком з тим Донцем. В час його відсутності в камері сталася подія, яка тепер потішає цілу громаду, потішає несамовито. А хіба це не потіха?.. Сидів у камері такий тихий і смутний юнак, Сокіл на прізвище. Ніхто не знав, у чому суть його справи, лиш всі знали, що він проходив тяжку пробу на слідстві та що був він секретарем В... райпарткому. А ще знали, що він якось особливо тяжко "розколовся" і тепер чекав на етап, бо діло нібито пішло на ОСО. А може, прийде й розстріл — це, як гра в лотерею. Діло могло піти й на трибунал. І от одного дня до камери ч. 12 вкинуто нову людину, в подертій і заяложеній військовій уніформі, змучену, видно, дуже й довго мордовану... Ця людина була досить відомим грізним слідчим Криворучком. Вона зустрілася з Соколом і відбулася приголомшуюча сцена на очах всієї камери.

Криворучко, ставши перед Соколом, заплакав і проговорив з трагічним докором:

— Гриша! Навіщо ж ти так з р о б и в?.. У мене ж дружина й дітки...

Сокіл визвірився:

— А у мене хіба нема?!

— І бідолашна мати.

— А у мене хіба нема?!!

— Мене так мучили...

— А мене хіба ні?!! А-а-а... Цить! Цить! Гад!

— Гриша!..

— Цить, гад!! Поїдемо разом ще й не такого хлистати... Разом, разом, Коля! Разом... Якщо тебе ще не втоплять в параші...

Що ж виявилось?

Гриша й Коля були колись добрими товаришами дитинства. Дружили — водою не розлити. Разом виростили, разом до школи ходили, разом в революцію жовто-блакитний прапор підіймали над рідним містом, чіпляли його на "Нардомі", над просвітою, разом до дівчат залицялись. Разом потім через комсомол шлях пробивали.

Потім шляхи розійшлися... Зустрілися вони в НКВД: Гриша в ролі арештанта, "петлюрівського прихвостня", а Коля в ролі грізного слідчого, ще й начальника відділу. Зустрілися — один одного "не впізнали". Власне, "не впізнав" Коля свого друга. А Гриша впізнав і... тим було для нього гірше. Криворучко був особливо твердий, і непримиренний, і особливо жорстокий з Соколом, щоб нікому й в голову не могло прийти, що вони були будь-коли знайомі, а тим більше товаришували. Коли Сокіл почав у хвилини відчаю нагадувати про колишню дружбу, апелюючи до людської совісті свого слідчого в ім'я їхнього дитинства й такого прекрасного товаришування, Криворучко мордував Сокола несамовито, вибиваючи будь-які спогади з голови палкою, спростовуючи їхнє знайомство. Того знайомства ніколи не було! ніколи! І бути не могло!!! Серед "ворогів народу" в Криворучка ніколи не було й не могло бути знайомства! Такі от специфічні умови зробили Соколову чашу особливо гіркою, а перспективу безвиглядною. Він довго мучився, мучився фізично й морально, аж поки терпець йому не урвався. Тоді він "завербував" свого слідчого, свого колишнього друга дитинства. Він завербував його, керований страшною злобою та лютою жадобою відплати. Для цього йому досить було навести в присутності вищого начальства кілька фактів і підперти їх аргументами, й Криворучкова пісня була проспівана. А аргументів Сокіл мав досить. Гробив себе, але угробив і Криворучка. З грізного слідчого Криворучко опинився в ролі арештанта окремої категорії, до якої належали всі "викриті" співробітники НКВД, й його так бито, що м'ясо відвалювалося від костей після "великого конвейєра". "Розколовши", Криворучка нарешті вкинули до Холодногорської тюрми, де він випадково потрапив до камери ч. 12, ніби зумисне доля хотіла звести їх до купи — двох друзів дитинства. І тепер камера мала потіху. Староста примістив Криворучка поруч із Соколом, і вони сиділи насурмлені — два затятих вороги. Криворучко поглядав на Сокола, й його очі бралися сльозами.

— Навіщо, ах, навіщо ти це зробив?!

— Цить! — визвірявся Сокіл, а тоді саркастично потішав: — Нічого... Не хвилюйся, Коля! Поїдемо на Колиму, а може, на північний бігун... Будемо заразом ведмедів ловити, так, як колись разом ловили бедриків... Пам'ятаєш? А пам'ятаєш, як ми разом чіпляли жовто-блакитний прапор?.. А як на фронт виступали?.. А!? Пригадуєш? Отак разом і до смерті... Гарно буде...

— Гриша!.. Я ж ні в чому невинен...

— А я винен?!!

— Я не винен, що тебе так...

— А я винен, що ти мене т а к!... Га?! Сиди-сиди, Коля! Сиди... Сиди, товаришочку мій дорогий... Сиди, чортів сину!! Гад ти, Коля! Сиди...

Камера заходилась від реготу.

Минув час — і ситуація змінилася. Коля вже не докоряв Грицеві, він остаточно примирився зі своїм становищем і акліматизувався в камері, нічим не відрізняючись від інших. Ніякого слідчого Криворучка вже не було, а був звичайний в'язень, такий, як і всі, урівняний долею з усіма іншими, причесаний під одну спільну гребінку, з

однаковим шматочком місця на підлозі, однаковою пайкою й з однаковіською перспективою. І в Сокола всяк весь його гнів, бо було ясно, що обидва вони були іграшкою в чужих нещадних руках, в лабетах чужої жорстокої системи. Смуга докорів і взаємного словесного мордування минула. І тепер от вони сидять поруч — закадичні друзі, як і колись, — і чекають покірно, з фаталістичною байдужістю спільних мандрів у невідоме. Ось Коля, латаючи штани, зітхає меланхолійно й звертається до Сокола:

— Гриша... А давай тієї, що, пам'ятаєш?.. На Пслі... Пам'ятаєш?

І Гриша починає тієї, що вони колись співали на Пслі:

"Та й понад нашим яром пшениченька ланом,
Горою овес..."

Латаючи штани, вони розміряне співали розлогої степової пісні, співали парубоцьки, дружно, надзвичайно узгіднено, — і, слухаючи їх, нікому б не могло прийти в голову, що ще недавно один так мордував другого, а другий так клекотів сатанинським гнівом і злобою на першого.

Дивлячись на них, Андрієві було не так прикро згадувати про те, що він устругнув зі своїм "сином козацьким", грізним Донцем.

Після повороту Андрій знову зайняв своє місце в "президії", в кутку біля Миколи й Руденка. Штурмана вже не було — його десь забрали й не повертали більше. Зате в кутку був Андрій джура — Санько Печенізький, чому Андрій зрадив, а ще більше зрадив Санько такій зустрічі. З штрафної камери Санька перевели сюди тоді, як їх усіх розводили, а тут він зблизився із штурманом, з Миколою й Руденком на тій підставі, що випадково розповів штурманові про Андрія та про камеру ч. 3. З того моменту він не вилазив з кутка, хоч і жив у протилежному кінці камери під столом, разом з камерними "пролетарями". Санько в кутку вчився. Він був досі неписьменний, цей син розкуркулених батьків, і тут з надзвичайною жадобою, з тремтінням накинувся на науку, звичайно, маскуючи це, як і належить Санькові, в презирливе, іронічне — "від нічого робить". Він вчився арифметики й читати та писати. Вчив його штурман, поки не забрали його геть, і Микола. З приходом Андрія вчителів у Санька збільшилося.

В камері життя текло своїм порядком, тим самим, що й раніше, і що за ним Андрій таки скучив у тій проклятій "брехалівці". Приємно було зануритися у це життя знову. Ні, це не просто життя, а це велике змагання. Це життя людей, що з усієї сили намагаються утриматися на Богом призначеному їм рівні, що на такій маленькій і тісній території, в такому бруді, при такому страшному процесі знеосіблення й нівеляції промудряються жити, як люди. Так, ніби вони складають іспит в своїй масі, до якої межі простягається сфера людської життєздатності, яку напругу може витримати людська душа, доки не зірветься в прірву божевілля. Це великий іспит.

Із змін, які за цей час сталися, поминаючи прибуття багатьох нових людей та вибуття старих, була одна суто зовнішня — впадало в око те, що всі були добре поголені. Причиною цього була організація камерної "власної" голярні. Це було підприємство камерного "пролетаріату", що в пошуках додаткового шматочка хліба від "заможніших", їм на втіху, організував голярню. Справжню голярню. Це була артіль

Гловацького й Санька. В ній голили не згірше, аніж в першокласних голярнях Харкова. Притому ж без технічних засобів, що їх мають голярі всього світу. Тут не було ножиць і не було бритов. Але тут голили клієнтів так само чисто й гарно, як і в усьому світі. За бритви правило скло. Вміло побите на скалки — на вузенькі довгасті шматочки (що досягається при допомозі звичайного закаблука, лиш фахове) — воно мало всі властивості бритви. Лиш треба вміло добрати ті шматочки, що мають на зламі гостру бровку, таку виключно тонку й гостру лінію зламу з ідеально гострим жилком. Таким жилком і голилося людину. За браком мила буйну щетину борід, вусів, а хто хотів, то й голів, намочувалося водою, а тоді клієнт зціплював зуби, а голяр обробляв його шматочком скла. Іноді в клієнта текли буйні сльози, але то нічого. Що це важить супроти приємності бути поголеним! Хоч процедура часом і була болючою (особливо для тих, хто мав цупку рослинність), зате закінчення було радісним, а найбільш приємним був результат. Тільки голярі й клієнти дуже береглися, щоб під час операції не всипатися перед наглядачами й перед начальством. Було ніби кілька жахливих трусів — шукали бритов, — але на тім справа й скінчилася. Голярня функціонувала далі. Старики поробилися молодими, а молоді поробилися і зовсім юнаками. Старий Маневич, наприклад, вічно подібний до колючого їжачка, перетворився в студента, такого сухенького, маленького, років на тридцять. Гепнер теж помолодів. Дехто запуслав хвацькі вуса, й вони виглядали особливо ефектно при чисто виголеній бороді й щоках. Дехто з молодих запуслав борідку. Словом, камера бавилася в культуру ніби на глум всім начальникам і різним альбіносам. Правда, зішкребена щетина оголювала бліді щоки, із зелено-синюватим відтінком шкіри, западини, іноді чиряки, підсилювала синці під очима, але то нічого. Все-таки це ліпше, аніж вигляд мавп чи борсуків.

Андрій теж поголився в перший же день, зробивши тим надзвичайну втіху Санькові, який, оперуючи склом, мав нагоду ділом довести, який він гарний джура, бо ж хто краще нього може поголити.

Поза тим ніяких інших значних змін.

Андрій захопився лекціями з Саньком... І чим більше заглядав у душу цьому дикунові, тим більше дивувався. Оригінальний цей Санько. Він, як на сповіді, розповів Андрієві "по секрету" всю свою справу і свою біографію. Це Андріїв вчительський авторитет і безмежна довіра до нього розімкнули нарешті Санькову душу. Він йому все, геть все розповів, аж до своїх романтичних пригод включно (а було їх в Санька, тих романтичних пригод, аж одна! Одна за все бурлацьке життя!). Селянський син, дитина дуже порядних і статечних батьків, він за цю порядність відбував разом з тими батьками покуту на далекій Печорі. Потрапив туди ще дитиною. Батьки померли, а Санько втік. Бігав по всій шостій частині земної кулі, бажаючи звідти кудись вибігти. Але куди ти вибіжиш?! Та ще такому темному, неписьменному, заштурханому хлопцеві. Кілька разів сидів у тюрмі. Потім дістав десять років, як кримінальний (за те, що, прибігши до рідного села, комусь там щось зробив, комусь там щось зіпсував, у тих, що так його ошчасливили разом з батьками). Терміну не добув і втік. Проїшов "Крим, і Рим,

і Сибір без палки". Був на коні й під конем (здебільшого під конем!), був у вагонах і під вагонами (здебільшого під вагонами!) — бігав, як здичавілий, зацькований пес. Навчився красти і бити в щелепи, не роздумуючи довго, в боротьбі за своє існування. Нарешті приплентався до свого села, на рідне попелище, в наївній вірі, що люди ж мають, нарешті, добре серце, й його пожалують і дадуть бодай якийсь притулок і змогу стати порядним чоловіком, "вийти в люди". Він страшенно хотів учитись. Він хотів стати "порядним чоловіком", а не зацькованим, чорним, як сажа, ззовні й зсередини "суспільним покидьком". Приплентався до села... Але в селі ті, хто мав на совісті його батьків і його сирітство, злякалися його появи й, не вірячи, що з Саньком може дати раду Соввлада, вирішили самі його зліквідувати. Тоді Санько дістав обрізана й інакше не тинявся по загеттю навколо рідного попелища, як тільки з обрізаном за пасом. Якщо його хотять зліквідувати, то він хоче взяти за це "підходящу ціну". З тим обрізаном нарешті й піймала його місцева міліція при співучасті районного НКВД. І тепер Санькові "пришили" справу вже іншу. Раніше він був кримінальний, а відтепер став політичний. Йому "пришили" терор. А речовий доказ був при Санькові, за пасом!.. І тепер от Санько сидить, як терорист. І то справжній терорист! "Якби я їх тоді зустрів, гадів, — натякає він на тих, що його хотіли знищити, — я б їх вибив до ноги!" Про це Санько заявив і слідчому в наївній вірі, що на світі ще десь існує правда і що та правда на його боці, це мусить бути ясно всім слідчим. Романтична ж пригода Санька зводиться до того, що його полюбила дівчина, така ж, як і він, нещасна, і вони подружилися. Це було дуже коротко. Тепер вона десь лишилася (невідомо де) й має дитину. Санько її вважає за жінку, а її дитину за свого синка і, натикаючись на цю згадку, зворушливо намагається ментально перескочити на якусь іншу тему.

Такий от Санько. Але це ще не весь Санько. Він помалу розкривається перед Андрієм, деталь по деталі, день від дня, виявляючи часом зовсім непередбачені свої риси.

От Санько сидить і, тримаючи списану ієрогліфами галошу, дивиться в нікуди, про щось мріє... Потім зітхає:

— Миколо Володимировичу! — (це до Миколи) — Коли б уже швидше дробі! Давайте вже вчити дробі!..

— Помалу, помалу, Саньку! Встигнеш.

Але Санькові нетерпеливиться. Йому здається, що навчання посувається дуже поволі, хоч він вчиться ціліснітьк дні і за короткий час доганяє те, що люди добувають роками. Та йому цього мало. Його жадоба збільшується в міру того, як таємниці грамоти розкриваються перед ним. Він бачить, що багато втратив у житті, й тепер хоче одним стрибком все догнати. Він хоче бути людиною.

Санько мріє:

— Ех, як я нарешті стану письменним... Та як вивчу всю арифметику, а особливо як вивчу дробі!!

— То й що?

Санько трохи ніяковіє. Він хоче приховати свою душу, що так зрадливо рветься

назовні, показуючи його отакого здоровила розміряним дітлахом. Він думає хвилинку, хмурить брови й серйозно, ніби захоплено, каже:

— Та як влаштуюсь у банку...

— І?

— Та як зроблюся касиром...

— Ну й?..

— Та (Санько хижо повертає очима) — тисяч сорок отак "кирк!" — Це "кирк" Санько робить крізь зуби, якимось самою горлянкою й допомагає рукою, показуючи, як то він загребе сорок тисяч... Це виходить дуже картинно, але Санько бреше. Він зовсім не про сорок тисяч думає, це він клеїть дурня, маскуючи свою таку непристойну дітвацьку розміряність. Всі, хто чув, сміються та додають свої поради, прийнявши Санькову "мрію" за чисту монету, а Санькові цього й треба. Яке кому діло до того, що Санько до болю, до крику хоче бути порядною й розумною, вченою людиною. Це його — Санькова — інтимна справа. Всім іншим до того зась.

Часом Санько задумується без причини, сидить понурий і нічого не каже. Він над чимсь тяжко думає, прислухаючись до гомону в камері. І от одного разу, коли в камері панував смуток, коли найвідчутнішими були розмови та скарги на те, що от "сиджу невинний, потерпаю несправедливо", а на Львова особливо напав психоз мученика й він погойдувався, стоячи, та все зітхав "О, аве, Цезар! морітурі те салютант!", Санько те все слухав і сидів понуро задуманий, Андрій підвів очі на Санькове обличчя. Воно було не то сумне, не то зле. Зустрівшись поглядом з Андрієвими очима, Санько зітхнув. Він прочитав в Андрієвих очах німе запитання й помалу, зі щирим смутком, а водночас із злою іронією промовив:

— Ех, Андрію Яковичу!.. Отак як я подивлюся — виходить, що всі тут сидять безневинно... Тільки ми з вами сидимо правильно, тільки нас двоє, та й то один тьомний, як черевик, та ще отой штурман наш... А інші — безневинно... (Санько рипить зубами) — Сволота!..

Хто "сволота" — невідомо. Але Санько задовольняє Андрієву мовчазну цікавість, продовжуючи химерний хід своєї думки, — химерний і несподіваний:

— Отой он сучий син божиться, що він нічого не зробив, лише сказав, що "жити стало тяжко", та й то не сказав, а просюсюкав тихесенько і зразу ж покався. А все ж — посадили... І правильно зробили (визвірився раптом Санько ні до кого)! Правильно зробили! Якщо він тільки й спромігся за все життя лиш тихенько соплю пустити, то його обов'язково треба посадити. І давати "кунді-бунді". Вчити падлеца! Щоб не соплі, а (озирнувся) кулі щоб пускав у хід, та й без промаху. Дурак!..

Павза. Санько, відсапнувшись, веде далі:

— І жінок саджають... "По делу мужа"... Ха! Та за таких "мужів", прости господи, мучити бідних жінок — це аже зовсім!! За таке барахло?! Вони не варті того. І хіба ж ті главоверхи згори не бачать, що вони не варті, що це барахло?!

Помовчавши, Санько закінчив свою тираду вже й зовсім несподіваним ходом думки.

— Ех-хе-хе-хе, — зітхнув Санько раптом з безподібним сарказмом, — ні, таки я бачу, що всі тут сидять правильно, тільки ми потрапили даремно... А я, так і зовсім чортзна чого... Ех, якби мені науки трохи! Біда, що я тьомний, як черевик. Я пішов би в слідчі і з цієї худоби поробив би людей!! Поробив би!..

Андрієві стало раптом страшно. Він згадав Донця, й комахки побігли йому поза шкірою. Яка разюча тотожність в словах його й в словах оцих Санькових! А що як?.. Боже, який же він тоді останній хам і негідник, якщо в душі Донця була хоч половина Санька! Яку безмежну підлість він устругнув.

Від цього Андрій втратив спокій і почувався мерзко-премерзко. Добре, якщо Донець звичайний хам і тільки. А як ні?... Га? То тоді що?.. І Андрій не міг собі вибачити, що так поквапився. Зрештою, треба було його якось інакше б позбутися, аніж ставати на такий шлях. Але знову, як?..

Може, Донець був не вартий стількох дум, може, він звичайний служака, але Андрієва душа повстала проти такого способу розправи з людиною, в якій "може, хоч маленька іскорка є від отакого Санька". Перед тією душею невідступне вставало оте "А що, як ?.."

Після знаменитої Санькової тиради "на політичну тему" та після співставлення її з тим, що чув у кабінеті слідчого, Андрієві починало здаватися, що вся ця сатанинська "фабрика-кухня" не є такою одноцільною й простою, як здається на перший погляд, що скриті пружини в ній різнодіючі й страшенно переплутані і годі в тому розібратися. В кожному разі його вибрик з Донцем почав все більше видаватися найганебнішим вчинком всього його життя.

Особливо це вражіння підсилювалося, коли він несподівано зустрівся з Донцем, вже в'язнем. Це сталося приблизно через тиждень. Андрія взяли були на допит і, накрутивши нерви, того ж вечора привезли назад. Раніше ніж відвести в'язня до камери, його тримають якийсь час у тюремній вартівні-канцелярії, де реєструють та виписують ордери на "людішек". Тут за спеціальною загорожею Андрій і чекав з групою таких, як сам, привезених в однім "вороні"... Саме в цьому місці часом ламається вся конспірація слідчого апарату, бо тюремним чиновникам байдуже до всього, вони роблять своє діло, а так як з людьми завізно, то, хто там ще думатиме тут про тонкощі конспірації — "Все одно ж все це піде на мило"! І от за ту загорожу завели другу групу з кількох чоловік. А в тій групі був Донець. Вони зустрілися... Розгніваний перед тим на Раднаркомівській, з накрученими нервами, Андрій забув про недавні викиди сумління й зловтішне посміхнувся, побачивши Донця.

— А-а!.. Ну як? — промовив Андрій саркастично. — Маєш нагоду пиляти грати... Будь ласка...

Донець дивився на нього якийсь час мовчки, пильно, а тоді промовив тихо:

— Ех, ти!.. — Але це без злоби, а з якимсь чудним виразом.

Більше вони не встигли нічого один одному сказати, їх розвели, але те "ех, ти!" лишилося на Андрієві, як болючий удар, нерозгаданий докір. І воно ж погасило гнів остаточно й посилювало моральну муку — болючі шарпання людського сумління, що

боїться підлоти, як власної смерті.

Ці шарпання не покидали Андрія. Серце його було прип'яте до Донцевої постаті та до свого вчинку, заглушаючи все інше.

По телеграфу Андрій довго шукав Донця геть у всіх корпусах, поки нарешті таки знайшов. Він був у камері ч. 6, два поверхи нижче, зовсім близько. Андрій делікатно випитував у телеграфіста, як там поводить ся "чекіст", попередивши про дискретність їхньої розмови та пояснивши, що це його колишній слідчий. Колега з 6-ї камери охоче передавав свої спостереження й про все інформував Андрія. "Чекіст" поводить ся нормально. Лиш дуже понурий і трохи відчужений, бо ж відомо, як в камерах ставляться до колишніх слідчих та взагалі працівників НКВД або тюрми. Через це Донцева "душа в п'ятах".

"Чи не пиляє він ґрати?" — запитував Андрій, лиш не поясняв, чого він так запитує, тому колега з шостої камери був надзвичайно здивований — що за безглузде запитання? Кому це може прийти в голову пиляти ґрати, коли можна вибігти в двері? Розумніше й пожиточніше пиляти цвяшок, роблячи з нього принаймні "господиню". Проте по якомусь часі поінформував, що, хоч Донець і не пиляє ґрати, але має такий вигляд, що напевно про те думає... Але це, може, тому, що боїться розправи.

Як в камерах ставляться до чекістів, відомо і так само відомо, що їх іноді чекає.

Криворучка це не стосується, бо він належить Соколові, й камера щодо нього "умила руки". А от в камеру 12-ту вкинули ще одного чекіста. Це був другий з числа робітників слідчого апарату НКВД, що потрапили за весь час до камери 12-ї. Це був слідчий Барбаров. Коли він прибув до камери, по людському звалищу прокотився зловісний і в той же час тріумфальний рокіт:

"Барбаров!"

Тут-бо сиділо багато його "хрещеників", що ні про що так не мріяли, як про те, аби якось здибатись з Барбаровим поза стінами його "лабораторії". І от вони здибалися.

Кар'єру свою жаску Барбаров зламав на тім, що взяв з жінки одного видатного діяча хабар натурою та ще й грішми, пообіцявши звільнити чоловіка. А так як чоловік уже був після його—Барбарова — опіки в божевільні, і так як звільнити взагалі було поза компетенцією Барбарова, це з одного боку, а з другого — так як жінка була дуже вродлива й мала добрих друзів у вищих колах і, не дочекавшись звільнення, поскаржилася на вчинок Барбарова кільком соввельможам, зробивши з цього рух, і нарешті — так як в НКВД особливо "дбають за чистоту чекістських рядів", коли неподобства впливають назовні, — то зоря Барбарова раптом закотилася. Правда, закотилася зрештою й зоря нещасливої жінки (щоб вона, як свідок, не компрометувала, священні "органи") — її посадили до тюрми. Про все це просякнули вісті до камери 12-ї слідом за Барбаровим. Тільки Барбаров увійшов у двері, а вісті про нього по телеграфу. Щодо решти — цебто щодо поведінки Барбарова в zenіті слави — то для цього не треба було ніяких вістей, — в камері сиділи його хрещеники в достатній кількості.

Барбаров інстинктом угадував щось недобре й тому весь час добивався, щоб його перевели куди інде, скажімо, в одиночку. Але ніхто тих його благань не брав до уваги.

Можливо, що його спеціально вкинуто до в'язнів (його підшефних) з метою досліджень в двох напрямках: як арештанти люблять своїх "перевихователів" і що їх чекає, та наскільки чекісти типу Барбарова стійкі у взаєминах з масами. А може, для того спеціально, щоб клопітну справу з Барбаровим вичерпати за рахунок енергії "ворогів народу".

Але з Барбаровим повелися дуже культурно, як і личить людям з вищою та середньою освітою. Дуже культурно. Його ніхто й пальцем не чіпав, не чіпав і словом. На нього люди лише поглядали, й від тих поглядів Барбаров втягав голову в плечі. Не в приклад Криворучкові, він не вжився в камеру, не вріс в неї, не акліматизувався, — не було для нього ґрунту. Навіть жиди, його одноплеменці, що їм так властиве почуття расової солідарності, відцуралися Барбарова. В атмосфері вичувалося, що Барбарова чекає якась неприємність, хоч ніхто, здається, нічого не організовував і не готував Барбарову якихось обструкцій. І ніхто йому обструкцій і не робив. Лише одного дня, коли камера (вся камера) меланхолійно співала "Летіла зозуля", розгойдуючи пісню задумливо й тужно, а частина товпилася коло дверей, приготувавшись до отримання "лавочки", хтось з усієї сили, енергійно постукав у двері:

— Отдельонний!.. Отдельонний! — гукав хтось діловито в щілинку. — Галло! Коридорний!!

Коли загримали засуви, юрба від дверей розпорошилася, так, наче її й не було. Двері відчинилися, й той що викликав, спокійно доклав:

— Чоловік утопився ось... В параші...

— Гм... Як же це він утопився?.. — спитав наглядач досить апатично, оглядаючи ноги, що дійсно стирчали з високої параші. Ті ноги побачила вся камера, але чомусь, за якимось невловимим інстинктивним відрухом, ніхто не підскочив і не кинувся, і не увірвалася журна пісня. Нікому до того не було діла, і нікого те не цікавить. Ніхто не хотів підвертися під руку й потрапляти в якісь там ще свідки. Ясно. То втопили Барбарова...

— Гм... Як же це він утопився?

— Та, мабуть, закрутилася голова... Перехилився... Ну й утопився... Одчепись! — закінчив той, що докладав; і теж зашився в звалище. Нема й того, що докладав.

— Одставіть песні! Нести сюда парашу!! Дижурні!!

Чергові схопилися й винесли парашу разом з Барбаровим геть з камери.

Чергові винесли парашу, але "песні" ніхто не "відставив", і винести її теж не могли так, як Барбарова. Тепер наглядачеві не до "песні". Пісня гойдалася. Справді сумна й справді жалібна й безмежна, як море. Вона ходила хвилями з камери в камеру, бродила десь там, в другій половині, никаючи по кутках, і поверталася назад:

"Ой ти, зозуленько,

Чому ж рано куєш?

Чи ти, зозуленько,

Моє горе чуєш?

.....

Ой, боже ж мій, боже,
Що я й наробила?!
Козак має жінку,
А я й полюбила..."

Ніхто з адміністрації навіть не поцікавився, що ж сталося з Барбаровим? Але хіба те не відомо й так? Лиш жодного свідка не може бути "за", всі ж 340 свідків, напевно, "нічого не бачили", а, якщо треба, то й ствердять, що йому "закрутилася голова", а тому справа ця безнадійно програна Барбаровим, пропаша. Та й взагалі людина тут нічого не варта, хоч би навіть це й був колишній начальник самого альбіноса.

Така-от доля чекає чекіста в тюрмі, така перспектива стоїть перед кожним.

Після випадку з Барбаровим Андрій зразу потелеграфував до камери ч. 6:

— Як там Донець?..

Андрій боявся, чи не сталося вже й з ним щось подібне. Ні, з Донцем поки нічого не сталося. Але все можливе. Донець нудить світом...

Андрій вирішив рятувати свою душу, що не знала спокою, й якось з тим Донцем покласти край. Вчинити по-лицарськи. Чорт його знає, нарешті, хто він, але Андрій знає про себе, хто він. Тільки як те зробити? Ситуація утворилася така небезпечна, що, як не поверни, все для Андрія погано.

Приїхав слідчий, і Андрія викликано в трійники. В тій самій кімнаті, де колись приймав Андрія Донець, сидів якийсь інший набундючений суб'єкт і запропонував Андрієві дати вичерпні дані про Донця й їхню співпрацю. Андрій категорично відмовився будь-що "давати", а попросив улаштувати йому переслух знову в присутності Фрея й другого того начальника, що був присутній пам'ятної ночі. А крім того, на тім же переслухові дати йому о ч н у с т а в к у з Д о н ц е м. І там він викладе їм все як на лопаті. Якщо буде присутній і прокурор — тим краще.

Настирливі домагання суб'єкта ні до чого не привели. Це була категорична вимога й така ж категорична обіцянка "викласти все, як на лопаті".

Суб'єкт поїхав, а Андрій нетерпляче став чекати виклику. Він тільки боявся, щоб Донець не "розколовся" передчасно, як той Карапетьянів Аслан, чесний чистий черевиків, бо тоді все піде догори ногами.

Поки що з камери ч. 6 доносили, що Донець переніс тортури, але ще тримається ніби героїчно, про що можна судити з особливо суворого режиму, застосованого до нього, та з різних чуток.

На другий день Андрія забрав "Чорний ворон".

За столом сидів Фрей, старший начальник і прокурор нагляді — ота худенька жіночка, що колись складала візит до камери 12-ї.

Андрій зразу попросив відбутися тут очну ставку з Донцем.

— Зараз, зараз, — заспокоїв його Фрей дуже привітливо й тепло.

Дійсно, за хвилину привели й Донця.

— Ну-с, — сказав Фрей. — Ви обіцяли викласти все, "як на лопаті".

— Так, будь ласка... — І, дивлячись просто в очі начальника і прокуророві, Андрій

склав категоричну заяву, що все те, що було ним сказано пам'ятної ночі, — то була "єрунда на колесах"! Блеф.

Треба було бачити обличчя всіх, як їх вразила така заява й тон, яким вона була складена.

— Як то "блеф"? !

— А так, блеф!.. Він мене дуже мордував, і я його вирішив "завербувати". Оце й тільки.

— Дозвольте! — почервонів Фрей.— Але ж ви говорили... Ви підтверджуєте те, що ви говорили? Я знаю вашу прямолінійність...

— Так, ви знаєте мою прямолінійність. Так от все, що говорено про Донця, то все неправда. Мерзость.

— Як то?!

— А так, абсолютна мерзость! Я тільки показав, що ваша достославна "вербовка" — то паскудна мерзость. І що це палка на два кінці. Він мене мучив, і я вирішив, хай він сам спробує, як то виглядає. І "завербував"... Він став жертвою того, чого вимагав від мене по відношенню до інших, і чого вимагаєте ви всі від усіх... Тільки й усього.

Начальник і прокурор набрякали здивуванням і обуренням.

— Дозвольте, дозвольте, — заспішив Фрей, почервонівши ще дужче чи то від того, що так пошився в дурні, чи від убійчого сарказму й такої ж логіки в Андрієвих словах з приводу "вербовки" — основного коника, на якому побудована вся система "геніального" слідства. — Дозвольте! Але ж ви його знаєте і знали раніше, якщо судити з вашої феноменальної обізнаності.

— Ні. Ніколи!

— Що, що? Але ж ваша обізнаність показує протилежне, такі деталі... Це можуть знати тільки друзі...

— Так. І тих друзів не бракує в тюрмі (іронія). Дайте мені терміну кілька днів, і я розповім докладну біографію кожного з вас, не виходячи за межі тюрми.

При тих словах начальство і прокурор помітно зайорзали стурбовано. Андрій ніби не помітив:

— Я Донця ніколи не знав. Ніколи! І не потребую знати. Проте я його біографію знаю досконало... Зрештою, ви самі краще мене знаєте, як це робиться... Це ж ваша наука! Це ж ви вчите своїх клепачів, "очкарів" і донощиків, як треба вербувати людей, навіть вперше бачених...

— Стоп, стоп! — перебив Фрей, насуплюючись.— Потримайте язик, він відомий...

— Добре, — закінчив Андрій. — Закінчуючи заяву, я тільки хочу сказати вам, що, продемонструвавши ганебність вашої "вербовки" та двосічність цієї вашої зброї, я не хочу користатись нею. Ваше належить вам! Все.

— Це ж... Це ж... — замурмотів старший начальник, ледве стримуючись, і таки не стримався:

— Це ж провокація!! — вигукнув він з страшним обуренням.

— Де провокація? .

— Це провокація!! Провокація проти нас, проти органів НКВД! — репетував начальник. Потім опанував себе. Насупився. Процідив зловісно:

— А-а ви знаєте, що вам за це буде?

— Приблизно... — зітхнув Андрій щиро, знаючи, що безмірно обтяжив свою справу і, може, справу багатьох, що їх до нього "шиють".

— До вашої справи ще додається пункт про ворожий наклеп на органи революційної законності.

— Добре, — згодився Андрій понуро.

Нач. групи, й старший начальник, і прокурор пошепотіли щось, порухали: плечима. "Добре, — буркнув начальник, — ми це ще перевіримо... Гм... Гм..."

— Що ви на це скажете?— звернувся Фрей до Донця, що сидів приголомшений.

Донець стрепенувся й, не зводячи очей з Андрія, процідив крізь люто зціплені щелепи:

— Сук-кин син!.. — от що! — І по хвилі так само люто додав:—Бестія!!

З тону самого Фревого запиту й з поглядів начальника, що досить ніяково позирав на Донця, Андрій зрозумів, що перед Донцем перспектива пиляти грати відпадає. Інцидент вичерпано. Донець вийде з халепи, сухий, а він, Андрій, заробив на цій усій "комерції" додаткову статтю. Але Бог з ним. Яка, зрештою, різниця, більше він матиме статей чи менше.

Андрієву статтю додаткову записали до протоколу. Потім покричали на нього. Обіцяли, що тепер вся його справа буде дуже швидко закінчена. Що він їм нагадує вужа. Що набридло вже їм панькатися з ним! І т. п. Після того Андрія відправили назад на Холодну гору, щоб він там схаменувся нарешті перед кінцем.

Андрій повертався назад з легким серцем — прокляту занозу з того серця висмикнуто. Він ніби заробив додатковий пункт, але в дійсності він нічого не програв, а тільки виграв. Пункт пунктом, але він виграв морально, реабілітувавши себе перед самим собою і давши тим усім мерзотникам ляпаса.

Найголовнішим же виграшем, мабуть, все-таки буде те, що він позбувся небезпечного слідчого, що, може, єдиний на все управління міг би дати з ним раду. А позбувся напевно. Донця реабілітують, але вже ніколи він не буде Андрієвим слідчим з низки зрозумілих мотивів. А це вже було непоганою компенсацією за зароблену додаткову статтю.

Були Кибальчичі, були Софії Перовські, були Желябови... Були народовольці, були українські революціонери, були, нарешті, італійські карбонарії — були герої... Де ви?! Гай-гай!.. Сіро й плескато. І як правий був Санько Печенізький! Та тільки ж сама система виключає цих показових героїв, що так геройськи умирають, роблячи шум і славу на весь світ... Де ?!. Господи! Скільки тих Перовських потенціальних і не потенціальних умирає тут щодня, задавлюваних нишком в темних закамарках! І ніхто проте не знає й знати не буде. А скільки їх росте, отаких Саньків Печенізьких, отаких Сашків Грязнових! І так само про них ніхто нічого не визнає.

Коли Андрій розповідав Санькові про славні імена революціонерів і політичних

каторжників, що вміли "пиляти ґрати" й проламувати мури царських в'язниць, у Санька блищали очі. Та, дивлячись на камеру, Санько презирливо кривився й спльовував. Кепський, дрібний народ пішов, на Санькову думку. Ця Санькова думка різнилася від Донцевої тим, що не мала й тіні підступства а чи провокації.

Одначе в трійниках сталась одного дня подія, що захитала Санькове презирство до своїх сучасників, ствердивши, що безумці не перевелися. Після цієї події й Санько, й Андрій, і багато інших ходили, як очманілі...

Шість чоловіків, в'язнів, що сиділи в одному з трійників, раптом вирвались геть всередину тюрми, роззброїли внутрішню варту й розігнали комендатуру. Потім видерлися на подвір'я й тут дали справжній бій, намагаючись вихопитися через мури на волю, до велелюдного міста... Правда, в нерівнім бою їх усіх перебито... П'ятьох на тюремному подвір'ї, а одного вже за мурами на вулиці... Їх

перебили... Але слава гриміла, потрясаючи всіма численними корпусами тюрми до основ, довго, змусивши НКВД посилити в кілька разів варту й спричинивши наказ нещадно стріляти по вікнах при найменших спробах в ті вікна зазирати чи викидати якісь речі або записочки. Стверджено було факт, що відважні й до безумства непокірні не перевелися... І найдивнішим у всьому тому було те, що всі ті в'язні були політичні!

Ця подія освітила, як прожектором, все, що діється й виглядає на перший погляд диким безглуздям. Вона пояснила, чому так діється, для чого існує енкаведівська т. зв. політична профілактика й в чому її значіння. Вони ловлять рибку за принципом—ліпше посадити сто "не-винних", аніж не посадити одного "винного". Дійсно, ліпше посадити тисячу мирних обивателів, аніж не посадити одного гордого й відважного, здібного до великого спротиву. Це їм поплатно, така-от ловитва. А ще більше в тій профілактиці рації, коли взяти до уваги, що в кожній людині, яка ходить по світу, є маленька іскорка отієї гордості, яка колись, рано чи пізно, може вибухнути небезпечним полум'ям, що вже не роззброюватиме варту, а просто тотально валитиме мури.

Санько Печенізький ходив цілі дні не то, як закоханий, не то, як "мішком прибитий". Дуже йому сподобалася подія! Від, либонь, думав, що б йому такого й собі встругнути...

Прикрим вислідом події було те, що перелякані тюремники позбавили весь 2-й спецкорпус прогулянок на кілька днів, але то нічого.

Знову й знову обговорюючи цю подію тихенько в кутку, Санько нарешті висловив Андрієві радісну сентенцію, що, "Виходить, не тільки ми з вами сидимо правильно!"

Санько, одначе, не пиляв ґрат і не роззброював коридорного, бо то хоч і романтично, але видалось йому безглуздям. Та й спокійно не міг всидіти. Не маючи нагоди прикласти свою енергію революційне, Санько все-таки іноді викидав коники на втіху цілій камері й на поругання тюремної адміністрації та взагалі всіх, "хто не з нами".

Ось Руденко сидить у кутку в позі Будди й перед "люстром" священнодіє, видушує угрі й збирається голитись. Санько лежить на його місці поруч з Андрієм і мріє. Він

фантазує буйно на тему: "От якби оце вони вирвались усі на волю! Всі! Камера 12-та й 10-та, й весь другий спецкорпус, і вся тюрма!.. Зайняли Холодну гору, а тоді зайняли весь Харків!.. А тоді!.. Стільки народу!! Боже!! А до них би пристала армія й авіація!! А тоді танки!.. І-іх!..

Саме на цім місці раптом до камери увірвався наглядач і рябцем кинувся до їхнього кутка. Впав на Руденка й вихопив люстро. І з тим люстром тріумфально й злорадно помаширував з камери. "Ага! Отепер вам усім буде!!" Він відібрав тяжко заборонену річ.

Санька страшенно вразила й огірчила така неспівмірність між його героїчною мрією й такою от мізерною дійсністю. Він зажурився. А найбільше зажурився від того, що весь їхній куток буде тяжко покарано, і не так він болів серцем за куток, як за своїх друзів — Андрія, Миколу й Руденка, — це ж їм приварять карцера! Цього Санькове серце не могло винести. Нудьгуючи, він крутився біля дверей і зазиравав крізь щілинку в коридор, приноровляючись — стаючи навшпиньки або присідаючи, — щоб щось вгледіти. Це ж там коридорний вже, напевно, доклав начальству, воно зараз прийде і на підставі речового доказу про злочин буде біда. Санько помітив, що той "речовий доказ" коридорний сховав до столика. Тоді Санькові прийшла раптом ідея. Він змобілізував швиденько весь камерний пролетаріат і звелів їм зливати мерщій до параші все, що де є, — з мисок і з глечиків, з горнят тощо, щоб було повніше. А тоді несамовито затарабанив у двері:

— Коридорний! Парашу винести! Коридорний!.. Тече!! Повна-а!!!

Він тарабанив настирливо, доки коридорний не відчинив. Схопивши парашу, навіть не чекаючи, що скаже коридорний, великий гурт з Саньком на чолі потяг її геть. Двері зачинилися. Через якийсь час двері знову відчинилися, й хлопці принесли порожню діжку назад. Коли коридорний загримав засувами, замикаючи, Санько повернувся до дверей спиною й помаширував у куток через всю здивовану камеру, як солдат Швейк. Лице його розтягала блаженна посмішка, а в руках він тримав, як ікону, Руденкове люстро.

В кутку Санько добув швиденько мотузку і, перш ніж камера збагнула що й до чого, опустив люстро через вікно в нижню камеру, попросивши Андрія потелеграфувати, щоб прийняти коштовний інвентар на збереження, тимчасово. Санько прекрасно здавав справу, що з хвилини на хвилину може впасти трус на їхню камеру. Дійсно, тільки-но встиг Санько пустити мотузочку, яка побігла по підвіконню й геть у вікні щезла, мов слідок, за люстром до камери ввалилось начальство— альбінос, карнач, черговий корпусу та кілька хлопців у білих халатах. В дверях стояв понурий наглядач.

— Заключонніє! Садітесь!! — вигукнув альбінос свою ідіотичну команду, на якій він, напевно, поміщався й поза якою, мабуть, не вмів нічого іншого. І по тім істеричнім вигуку вся юрба поперлася в куток.

— Которі? — спитав карнач у наглядача, і той від дверей показав рукою на Руденка, Андрія, Миколу.

Санько теж був у кутку, оскільки куток потрапив в стан облоги.

Куток піддався наглій і пильній ревізії на предмет викриття люстра й різних інших заборонених речей. Санько з наївною міною навіть намагався допомагати шукачам щастя робити обшук, за що замалим не дістав по карку.

Крім кутка, було перевернуто всю камеру. Але обшук нічого не дав, люстра не було. Карнач і альбінос кричали, обіцяли страшну кару, але... обшук нічого не дав, і для карі не було формальної підстави. Доскіпування теж не дали нічого.

Виходячи, сердитий карнач не витримав і визвірився біля дверей на коридорного, прошипів:

— Так де ж твоє люстро?!

Бідолашний коридорний, що так невдало поквапився наробити рейваху з тим люстром, кліпав очима перелякано й мурмотів:

— Було ж... Вкрали... Вони ж вкрали... Мабуть...

— Мабуть! — перекирив карнач і сердито сплюнув. — Ідіот!

Дійсно. Як можна вкрати щось у наглядача! Та якщо в нього навіть був "речовий доказ!" і його вкрадено, то наглядач круглий йолоп. І камера, зрештою, тут ні при чому.

Коли начальство пішло, через якийсь час Санько тихенько постукав у двері. Наглядач відчинив. Був він червоний, видно, добре йому влетіло.

— Слухай, товаришок! — звернувся Санько лагідно-лагідно. — Ти піди в голярню на Сумській, знаєш? Там стоїть дзеркало... Так ти подивися в нього, який ти дурень...

Наглядач хотів ударити Санька замком, але Санько передбачливо відступив на три кроки й з наглядачевого заміру нічого не вийшло.

— Піди... І ніколи не кажи "гоп", поки не перескочиш. Ти це запам'ятай, — порадив йому Санько беззлобно.

Люстро Санько "стибнув" дуже просто. Коли вони поверталися з реліквією назад, вони стовпилися біля дверей за наглядачем, і, доки наглядач відмикав двері, Санько проробив конфіскацію. Для цього йому треба було всього десять секунд.

"Боже! Скільки за десять секунд чоловік може зробити!"

Другий Саньків коник був і зовсім запаморчливий.

Санько його викинув у перший же день після карантину, як камеру повели гуляти.

На прогулянку, як звичайно, водили партіями по 40 та по 50 чоловік. Миколі, Андрієві, Санькові й всьому їхньому куткові припало йти в останній партії. Коли вони йшли черідкою по сходах, на середній площадці Андрій побачив газету, що лежала на столикові наглядача. Він ішов перший, за ним Санько, потім Микола...

— От би почитати газетку, — зітхнув Андрій до Миколи.

— Умгу... — зітхнув так само Микола.

На тому вся розмова й вичерпалася. Газета — новесенький номер "Ізвестій" лишилася собі лежати на столику на середній площадці.

Після прогулянки вони тим же шляхом примашували до камери. Андрій з Миколою йшли останні, Санько десь посередині. А коли двері зачинилися, коли всі вже розсілися по місцях, Санько наївно запитав Миколу, чи він письменний. Після того

кивком голови покликав його в другу половину камери. Там Санько витяг з-за пазухи газету — ту саму, що лежала на середній площадці на столику, й тим самим наївним голосом попросив Миколу почитати, "що новенького діється в світі". Зразу в тіньовій цій камері утворилося величезне товпище, люди згромадилися в три яруси— всім було цікаво знати, що ж новенького в світі. Газета! Свіжа газета! Це ж колосальна подія. З першої половини перемандрували майже всі, залишивши тільки якусь кількість для декорації, для роблення шуму... Микола був похопився й сказав Санькові, що зараз же, напевно, кинуться шукати газету, але Санько його заспокоїв:

— Не турбуйтеся, Миколо Володимировичу!. Наглядач ніколи не донесе начальству, бо за це ж його самого, дурака, буде тяжко покарано, щоб не розкладав газет по столиках. Дав маху, так тепер він буде мовчати, як риба. Читайте...

Дійсно. Логіка залізна.

Микола читав. Скільки в тій газеті було цікавого! І з яким інтересом люди її слухали! Зголодніли за друкованим словом, та ще словом з волі! А в газеті було про різні події, що відбуваються на волі, головне ж про з'їзд ВКП(б), що відбувся недавно, та про виступ Сталіна. Ціла його доповідь була надрукована, а в тій доповіді були таємничі слова про те, що "вороги народу пролізли в апарат НКВД й перебили чесних партійних і безпартійних большевиків". Люди захвилювалися. А потім почали сміятися і злословити. Лицемір'я цієї фрази вразило всіх після того, як всі знали напевно, що вказівки щодо мордування та нещадної поведінки з тими ж самими "чесними партійними й безпартійними большевиками" давалися секретарями обкомів, крайкомів та республіканських ЦК партії, а значить, — були відображенням генеральної лінії того самого Сталіна. Одначе вичувалося, що процес десь таки дійшов свого діалектичного заперечення, й сам Сталін вже б'є відбій... Тільки ж той відбій не їх стосується! То для заспокоєння громадської opinіi, після того як все вже зроблено!..

На самім інтереснім місці читання докторові Іванову щось заболів живіт. Він застогнав, скривився й поламзав до дверей. Постукав у двері й залебедів благальним голосом:

— Атдельонний... Пустіте на аправочку... Бога раді... Коли заgrimіли засуви й доктор Іванов зник, Санько раптом позіхнув і заgrіб рукою газету, відібрав її в Миколи:

— Ну, почитали й досить... Ще на другий раз... Розходься!..

Люди почали просити Санька, лаяти його, благати, але Санько був невблаганний.

— Розходься!.. Чортова порохня! Чого там!.. Марш всі на сідала!!

Ніякі умовляння не допомогли й люди мусили розходитись, утворивши неуявне стовпотворіння, бо ж всі були збилися до купи, аж позлипались.

Коли люди нарешті розлізлися, повернувся доктор Іванов, тримаючись за живіт. А скоро за Івановим вдерлася до камери юрба начальства з альбіносом на чолі. Зразу після неодмінної формули "Заключонніє, садітесь!" гості зайшли до тіньової камери й накинулися на Санька, що не встиг вийти. Вимагали газету. Він має газету й мусить її зараз же віддати

Санько зробив страшенно покривджену й здивовану міну: "Газету?! Яку газету?"

— Ви читали газету!..

— Боже! Та ж я зовсім неграмотний! Всі про це знають...

На Санька напосілися, й він почав не в жарт плакати. Треба було бачити, як зворушливо Санько плакав. Свята невинність! Свята-найсвятіша невинність.

Санька обшукали. Обшукали й його місце, і все навколо — нема.

Тоді карнач приступив до нього з кулаками:

— В камері є газета!.. Тут читано газету... Хто має газету, га?!

— А-а...—протяг Санько, мовляв, "так це інша справа", а вголос промовив нерішуче.—Не знаю...

— Як це не знаєш? — вхопився начальник за Санькову нерішучість. — Говори! Говори, бо я не знаю, що з тобою зроблю!

Санько зітхнув і озирнувся по камері жалібно, ніби прохаючи вибачення за такий неетичний вчинок. Потім звисив голову й буркнув.

— Так... В камері є газета...

— В кого?

— В нього... отого... — буркнув Санько, показуючи на Іванова.

Іванов глузливо засміявся — "Ха-ха!.. Какіє глупості!" Одначе карнач оглянув Іванова пильно. О, він знає, які бувають штуки серед цих "людішек" і що то значить "перестраховка". От має стерво газету, а з переляку заявив на інших — перестрашував себе.

— Де ваші речі? — спитав карнач в Іванова.

— Вот... Пожалуйста, пожалуйста... — з готовністю запропонував Іванов свої речі до диспозиції. Він мав аж три великих тюки, що були прокляттям для цілої камери й об'єктом її люті. Карначеві помічники розпотрошили горішній тюк, яким Іванов щодня послуговувався, бо там була його постіль (він мав постіль! один на всю камеру!). В тюку газети ніякої не було. Два нижніх тюки були зашиті. Помічники зупинилися нерішуче, але карнач звелів розпакувати й другий тюк. І в нім ніякої газети не викрито. Була добра білизна, батистові хусточки, шовкові шкарпетки, але жодної газети. Санько стояв і "дурнуvато" спостерігав всю операцію. Третього тюка помічники вже не мали охоти розпаковувати. Санько стояв і іронічно посміхався. Може, саме тому карнач сердито звелів розпакувати й третій тюк. Він був зашитий добре, і його тяжко було розпаковувати. Але його, хоч і нехотя, все-таки розпакували... І от в цім третім тюку, так добре зашитім, в самій середині виявилася гарненько, дуже старанно складена газета. "Ізвестія" на шість сторінок...

Іванова наче з шостого поверху кинули, — він отетерів, цілком розгубився й нервово шарпався, не знаючи, де йому діти руки, що б саме йому сказати... Він гикав з переляку й ідіотичне кривив обличчя в посмішку.

— А-а!.. — протяг альбінос, вражений і страшенно обурений такою дволичністю Іванова. Сумніву не могло бути, що це "перестраховщик". На інших доносить, а сам...— А-а, прафесор!.. Ану лиш зберіться з речами!..

Іванов зібрався з речами — взяв торбинку з хлібом, ложку, горнятко й хотів ще

брати постіль, але постіль йому звеліли не чіпати, — й його повели.

Двадцять діб карцеру — законна пайка — докторові забезпечено.

Звичайно, Санько не сам проробив операцію з тим тюком, — в метушні й хаосі, коли люди так страшенно товпилися, йому допомагали "корішки", але вони мовчали, немов води понабирали в рот.

Через дванадцять днів Іванов повернувся до камери. Він не добув терміну, й це було для нього велике щастя, бо й так вже він був, як тінь. Бувши виключним боягузом, як і всі великопанські пачкунці, він замалим не збожеволів у карцері. Йому уроїлося, що це його вкинули в камеру смертників, і він навіть тієї вбогої пайки, що давали в карцер, не міг їсти. Вся його пишнота, викохана так старанно, спливла, як віск. Був він худючий, з величезними синцями під очима, руки йому тремтіли, очі сльозились. Доктора рішуче не можна було впізнати, коли він переступив поріг камери. Лишилася з нього одна восьмушка. Прийшовши до своїх тюків, доктор сів на них і безсило звів руки. Санько зі щирим наміром прийшов його привітати.

— Как вам не стыдно... — звернувся доктор Іванов до Санька. — Это же... это же... это же... подло!.. это же... — губи йому тремтіли, й він не міг підшукати відповідного епітету, щоб затаврувати Санька.

— Мовчи, гад! — раптом визвірився на нього Санько. — Ич ти!.. Цить!! Не диши!! Отам біля дверей стоїть діжка — бачив?! Так я тебе навчу культури, душа твоя лягала!.. Я тебе вилікую... "Дохтор" тоже мені...

Іванов злякано зіщулювався й більше не пустив і пари з уст. І, здається, від тих пір навіть перестав бути "стукачем".

Санько його справді вилікував.

Історія з Барбаровим була ще занадто свіжа, щоб не правити за переконливий мовчазний додаток до Санькових слів.

Іноді Санькові коники були менш шляхетні, але для камери були такі ж оглушливі й веселі.

Одного разу Львов дістав пишну передачу з волі. Харчову передачу. Цілого "сидора". Там були й помаранчі, й яблука, й гарна ковбаса, й франзольки, й різні "фиглі-миглі", й варення, й мід в глечичку... Але Львов не міг вкусити належно від благ тієї передачі, бо мав хронічну бігунку, яку хтось, до речі, назвав "революційною бігункою", нав'язуючись до партійного чину й "революційного" минулого товариша Львова. Та не мігши вкусити від благ, Львов, одначе, й другому нікому нічого не давав. Він повісив того свого величезного "сидора" на ґратах і дивився на нього, як та лисиця на виноград. "І око бачить, так шлунок не пише!". Санько тому Львову щодня прав його замазану білизну, заробляючи тяжким трудом півпайки хліба, квасив ту білизну в мисках та носив під пахухою до вмивальні полоскати, наражаючись на небезпеку, але навіть і йому, за його таку героїчну працю, Львов не дав ні рисочки з тієї передачі. Ну й Аллах з ним. Та передача була предметом заздрісного зітхання цілої камери, і вона ж була предметом різних двозначних жартів та кепкування.

Другого дня вранці Андрій прокинувся від якогось надзвичайного шуму, що

збентежив очманілу голову. В камері, що занадто рано проснулася, клекотіла перепалка, відбувався якийсь скандал. Кричав Львов, і Гепнер, і весь "Біробіджан", як останнім часом хтось прозвав ту частину камери, де були розташовані жида, а йому злобно й уїдливо відповідав "Азербайджан", як прозвали ту частину камери, де сиділи вірмени й перси, імітуючи советські республіки. Йшла війна... Виявилося, що у Львова вкрадено передачу. Торба висіла й далі, але передачі в ній не було. Ну, а так як до розбійників були в камері найбільше подібні вірмени й перси, своїм чорним виглядом і грізними очима, то спросонку підозріння впало на них. Перепалка, може, кінчилася б національною війною, коли б не заgrimіли засуви й це розітнулося несамовите й веселе:

— Маня-а!! На поверку становись!!

Всі стали "на поверку". Цебто на звичайну вранішню перевірку, вишикувавшись у шість рядів.

Увійшов Пересада, найспокійніший і найсимпатичніший з усіх чергових корпусу. Він мовчки перерахував усі шестірки, пройшовши шереди з кінця в кінець, занотував у журналі і повернувся на правий фланг.

— Скарги й заяви є? — Запитав Пересада для проформи.

— Є... — тихенько й несміливо озвався Львов.

— Будь ласка.

— У мене... передачу вкрадено...

— Так? Добре. І на того ж ви думаєте? — запитав Пересада флегматично.

— Не... знаю...

Пересада нічого не сказав. Він помалу пішов понад шередими, когось шукаючи очима. Так він дійшов до Санька Печенізького, що стояв у першій шереди. Дійшовши до Санька, Пересада став, заклав руки за спину, наставився на Санька очима, — стояв і дивився, нічого не кажучи. І Санько дивився Пересаді в очі спокійно й наївно, й теж нічого не кажучи.

Після довжелезної павзи Пересада нарешті спитав:

— Навіщо ж ти це зробив, га?

Санько знизав плечима, посміхнувся Пересаді в очі з янгольською добротою й безподібно щирим голосом відповів:

— Їй-богу думав, що моя!..

Всі шість рядів закихкали, не витримавши.

Пересада:

— Гм... І де ж ти її дів?

— Здів!.. — сказав і воднораз здивувався Санько, як то черговий не розуміє, що робиться з передачею.

— З ким?

— Сам.

Пересаді не треба було пояснювати, що Санько бреше. Сам він її з'їсти і не міг, і не "здів". Він добре знав Санька, знав його "блатняцьку" душу, що якщо й забирає

передачі, то не для спекуляції й не для того, щоб "здісти" самому.

Постоявши й похитавши головою, Пересада махнув рукою й пішов геть з камери.

"Маня" розійшлася.

Санько дійсно "здів" передачу, але не сам, Він опівночі скликав під стіл увесь камерний пролетаріат (яких чоловік тридцять), що зішлися, як тіні, й обложили той стіл з усіх боків. Потім Синько зняв з ґрат передачу, уболюючи, щоб вона не зіпсувалась, і приніс її під стіл. Там вони ту передачу й "зділи" гуртом. Санько нагодував за рахунок Львова всіх "страждущих і голодних".

Після бенкету Санько акуратно повісив порожню торбу на місце. Сам він опісля божився Миколі, що й "ріски в рот не взяв, хай вежа сказиться".

Після всієї цієї історії Львов, одначе, не подав виду, що гнівається на Санька. Як і раніше, Санько далі виконував роль прачки й заробляв у Львова півпайки хліба. І поводився так, ніби й справді ніколи нічого не трапилось. Раз тільки Санько запитав задумливо й зі своєю незмінною, наївною в таких випадках міною:

— Професоре, скажіть, ви ж комуніст, еге ж?..

— Комуніст, комуніст...

— Ну от, бач, — зітхнув Санько, помовчав і додав: А "вона" б же все одно б зіпсувалась.

Це Санько мав на увазі ту злочасну передачу. Це вже тоді, коли про неї взагалі всі забули.

Та все це було утечею. І ці Санькові одчайдушні вибрики, і камерні всілякі клопоти та "страшно важні проблеми", й співи, й одчайдушні ігри, й турніри шахові, лекції, "романи" тощо, тощо — це все тільки було утечею, амальгамою, удаванням видимості життя, що прикривала тяжку трагедію й душевну розчахненість та настороженість, нап'ятість до крайньої межі цих людей. До тієї межі, за якою починається розпач і божевілля. Та амальгама була дуже тонюнька й ледь-ледь могла прикрити ту трагедію. І все розповзалася...

Бували дні, коли в камері панувала нестерпна тривога, туга, загальна депресія, відчай. В такі дні всі люди були добрими, бо безмежно пригнобленими. Туга стояла в повітрі, і досить було двох рядків тужливої пісні, як десь у кутку вибухали направлені в підлогу, безвихідні й безпорадні ридання. Ридання, втокмачені в бруд, в лахміття. В такі дні камера була піддана загальному психозу відчаю. В такий день вмер Дахно — вождь нової вегетаріанської нації, так і не здавшись слідчому й не заплямивши свого вегетаріанського прапора. В такий день збожеволів Гепнер, Юлій Романович Гепнер — професор Харківського Марксо-ленінського інституту. "Соратник" самого Леніна, й приятель Сталіна, та друг Льва Троцького! Агов, всі студенти Харківського Марксо-ленінського інституту, що цього професора знали й, може, любили! Ваш професор збожеволів у камері ч. 12 в спецкорпусі номер два на Холодній горі в день буденний року божого 1939-го. В день відчаю й безвихідного розпачу. Він забагато думав і переживав, знехтувавши намагання всіх інших професорів і теж не менших діячів революції заглушити особисту трагедію амальгамою — може, й дурною часом, може, й

брутальною часом, але все-таки рятівничою до якоїсь міри — амальгамою арештантської шибеничної бравади. Вій стерявся від надміру безглуздя й цинізму, нагромаджених на душу його колишніми "соратниками", й від нервової перенаснаги, щоб той цинізм перебороти або принаймні якось збагнути й виправдати.

Не раз Гепнер говорив Андрієві з безмежним подивом і відразою, — як то він може мати щось спільного з Саньками й іншими, як він може опускатися вниз і грати "з босяками в кості". Чай же він людина інтелігентна! На це йому Андрій відповідав:

— Професоре! Ви програли революцію. Грайте ж тепер в кості на сірники, сваріться, співайте, смійтесь, опускайтесь "на самий низ" з "пролетарської" гори вниз, і бийтеся з "босяками", робіть все, що завгодно, — але тим вигравайте хоч рештки своєї притомності від божевілля.

Гепнер не міг спуститися з "Ленінських високостей" в "босяцький" низ і — одного дня з професора Марксо-ленінського інституту обернувся в тихого маніяка, що весь час на очах цілої камери намагався ротом дістати свої статеві органи... Потім схоплювався голий і щось танцював, приспівуючи... Потім говорив із Сталіним на еротичну тему в непристойних тонах і заходився тихим безглуздим реготом... Він був "тихо помішаний" і таким його забрали з камери. Забрали, щоб він більше не повернувся ані до Інституту, ані до камери 12-ї, ані взагалі до життя.

Андрієві тільки було трохи прикро, він був вражений і огірчений, що професор, який так любив високі теми, помішався на темі зовсім прозаїчній — на еротичній... Але людська душа взагалі велика загадка... Отак дивишся — бачиш одне, а отак — виходить зовсім інше. Отак велич, а отак... жаль.

В день, подібний до того, в який збожеволів Гепнер, раз замалим не збожеволіла ціла камера. Над людьми нависла безвідчитна, непереборима нудьга. Та нудьга, та туга накопичувалася, як пара в герметично замкненім казані, загрожуючи той казан розірвати. І вона, та туга, замалим не розірвала цього ось казана. Хтось здерся на вікно й довго видивлявся поверх надщербленого щитка на шматочок вулиці, яку було видно там, за муром. Видивлявся і сурів тихо. І раптом вигукнув:

— Матері!!

Ген на вулиці тупцялась юрба жінок з вузликами, дивлячись всі в один бік.

— Матері!.. — повторив спостерігач здавленим голосом крізь сльози.

Все кинулося до вікон, підхоплене єдиним стихійним, безвідчитним поривом. Люди дерлися на підвіконня, чіплялися, мов мавпи, на грати, душилися... Всі хотіли побачити їх — матерів!! З вузликами... Там... На вулиці... Напроти тюремної брами!..

— М а т е р і!.. і с е с т р и!.. і маленькі діти!.. З вузликами!..

Люди очманіли. Вони шалено продовбували (намагалися продовбати!) дерев'яні щитки, намагалися збільшувати випадкові дірочки й манюнькі щілини. Вони вдавлювали обличчя в сплетіння горішніх ґрат, намагаючись якось висунути голову й переглянути через щиток, хоч голови висунути було абсолютно неможливо, але вони тиснули в них лоби й зблідлі обличчя. Вони дерлися, душилися й все більше шаленіли... Камера нагадувала зоопарк.

— Збивайте щитки!! Збивайте к чорту щитки!!! — вигукнув хтось в нестямі. Люди на грані божевілья взялися на цю команду гатити в щитки кулаками й чим попало...

Раптом за мурами розітнулася стрілянина. Кілька куль з вискотом залетіли в камеру, копирснувши стелю. Люди посипалися з ґрат, як лантухи. Лишився висіти на ґратах лише той, що перший відкрив "матерів", як Колумбів матрос на щоглі. Блідий і маніакальний з вигляду, він дивився пильно й зі стогоном доклав:

— Розганяють... Вони їх розганяють багнетами!.. Багнетами!..

По тих словах він зсунувся на підлогу. Не від куль, ні, він зсунувся напівпритомний, бо не міг витримати видовища...

Видовища, як матерів, що прийшли з вузликками (із злиденними вузликками!) й принесли свої зшарпані горем серця до тюрми, розганяють багнетами. Пролетарських матерів в ім'я пролетаріату!.. Багнетами!..

Нікого не було вбито ані поранено. Але не один був закривавлений — люди подерли собі пальці й обличчя об ґрати... Лиш ніхто тих матерів не бачив, крім одного, того, що висів перший. Після того його довго й пристрасно розпитували:

— Які вони?

Він не знає, він нічого не може сказати. Що він може сказати? Але його все питали:

— Чи не бачив отакої от хустки? А чи не бачив отакої от кохти?.. А може, бачив отака от і отака от, старенька... Зовсім старенька...

Ночами, коли камера засинала, амальгама, сьак-так нашарована всіма зусиллями за день на трагічну голизну арештантської збірної душі, зовсім геть сповзала й камера лежала у всій неприхованій величі. Звалище людських кінцівок. Не людей, а знеосіблених людських кінцівок, сперш укладених "валетом в замок або в ялинку", а потім уже згромаджених просто в хаос. Ті кінцівки часом рухались і маячили, допомагаючи невідомим голосом, звільненим від денних умовностей, вже не замаскованим в спокій і гумор, а оголеним до кінця в усьому їхньому трагізмі... Часом хтось схоплювався й, не можучи видертися зі звалища, кричав тоскним голосом. Але він кричав не від того, що був привалений товаришами, а тому, що був привалений жаскими рефлексіями пережитого вчора й візіями неминучого завтра... На підставі тих рефлекторних криків, стогонів і скреготу зубів можна змонтувати внутрішню, психічну картину всього цього людського звалища. Картину без амальгами...

Такими ночами краще лежати й не розплющати очей.

Андрій навчив Санька вірша, що його сам найбільше любив і пам'ятав із шкільної лави. Андрій не пам'ятав твердо автора — здається, С. Руданський,— але вірша пам'ятав усе життя. Це вірш про те, як мати виряджала в світ та навчала свого сина, а потім виряджав і навчав його батько... Це славнозвісний вірш:

"Дочекався я свого святонька,

Виряджала в світ мене матінка...

Виряджала в світ мати рідная

Та й приказувала мені бідная:

Бачиш, сину мій, як працюємо,

Бачиш, сину мій, як горюємо..."

Далі говорилося, як, отак виряджаючи перша, мати умовляла сина утікати від злиднів, іти в світ і там бути покірним, слухняним, згинатися перед сильними, як билинонька, й стелитися під ноги — і тоді йому буде добре жити.

"Спина з похилу не іскривиться,
Зате ступить пан та й подивиться..."

Пан подивиться, пан зласкавиться, пожаліє й синові добре буде жити в панській ласці, служити вірно й діставати "розкоші в нагороду за ту вірну службу... Це умовляла мати.

А потім виряджав сина батько — спрацьований, згорьований, але непокірний і гордий батько. Він виряджав — приказував, твердо синові наказував бути гордим і мужнім і ні перед ким не гнути спини, нікому не уступати дороги, не стелитися під ноги багатим, "трутням неробучим", бути і в злиднях паном над собою. І бути таким в ім'я своєї згорьованої бідної матері та спрацьованого батька. А так наказуючи, батько перестерігає того свого сина, в світ виряджаючи:

"Будеш проклятий, милий синочку,
Як зігнеш себе, мов билиночку!
І спина тобі нехай скорчиться!
І чоло твоє нехай зморщиться !.."

Санькові цей вірш страшенно сподобався, й він його дуже швидко вивчив напам'ять весь, від початку до кінця. Сподобалось йому, власне, як виряджав сина батько. Лежачи на підлозі горілиць, Санько часто сам для себе декламував цілий вірш. Ту частину, де говорила мати, Санько вимовляв жалісним голосочком, шкодуючи та й явно з тієї матері кепкуючи. Потім він переходив до ролі батька — голос його мінявся, робився твердий і понурий, сталевий. Він — Санько — в ролі батька з ентузіазмом навчав того сина мужньої і гордої поведінки. А як доходив до кульмінаційного моменту, зціплював кулак і карбував ним, піднісши його в повітря патетично:

"Будеш проклятий, милий синочку,
Як зігнеш себе, мов билиночку!
І спина твоя нехай скорчиться!— (рубав кулак).
І чоло твоє нехай зморщиться!"—(рубав кулак).

Потім Санько приноровився цей вірш не просто читати, а якось виспівувати...

— Хто це написав таку гарну пісню?— питав зворушений Санько в Андрія. — От, брат, пісня, так пісня!

По тюрмі почали кружляти таємничі й неймовірні чутки. Чутки про зняття Єжова. Кожного, хто їздив на Раднаркомівську, після повернення болісно й настирливо випитували — чи не бачив він на стіні портрета "залізного наркома"? Чи висить?

Одні кажуть, висить! Ще висить!

Другі кажуть, що нема. Але, може, його там і не було взагалі на тій стіні, яку бачив цей ікс чи ігрек. Треті стверджують, що таки висить.

Не мавши зв'язку з волею, люди хотіли хоч в такий спосіб щось угадати, довідатись.

Звідки появилася чутка про зняття Єжова, невідомо. Кажуть, що ніби хтось помітив, як раніше в слідчого в кабінеті висів портрет наркома, а тепер нема. Це стало підставою до портретної епідемії. Всі намагалися на власні очі переконалися, висять ті портрети чи немає. Тих, кого викликали на допит, вважали щасливими: вони мають лагоду перевірити карколомну новину. Кожному, кого забиралося "з речами", камера в надії, що його беруть на допит, давала доручення придивитися, чи висить ще тамі портрет Єжова. Тільки ж... біда в тім, що всі без винятку в'язні зовсім не пам'ятають, чи висів взагалі будь-який портрет в кабінеті їхнього слідчого раніше; їм було не до того на "малих" і "великих конвейєрах", куди весь світ їм стояв стовбола. Так що й співставляти ні з чим. І карколомну новину устійнити ні по чому.

Щодо ходу арештантського життя, то воно було суцільним спростуванням наявності будь-яких карколомних подій на пролетарському олімпі. Все по-старому, а якщо й сталися в тім житті якісь зміни, то в гіршу сторону. Відчувалась напруга, дедалі більша. "Фабрика-кухня", за свідченнями всіх, хто туди потрапляв, загуділа ще несамовитіше. Посилився натиск. Посилилося биття. Погіршився режим. Завели якусь нову форму ізоляції переслухуваних та мордованих — вже немає "брехалівок", а є якісь "собачники" на одну людину. Відчувався у всьому шалений поспіх. Відчувалося в усьому, що закручують гайки "до одказу". Посилився рух на Раднаркомівській, посилився й на Холодній горі — з камер на "Чорний ворон" і з "ворона" до камер. Часом забирали партії й не повертали. Цілі ночі гули десь на тюремному подвір'ї й за брамою машини. Разом з посиленням гарячки посилювалась і плутанина, безглуздя, нерозбери-бери. Камери, замість порожніти, наповнювались, бо брали двох, а приводили п'ятьох. При всьому рухові й поспіхові "вода" не збувала, а прибувала. Багато привозили людей з районів. Відчувалося, що десь хтось безнадійно захекався, не встигає, квапиться, нервується, із шкіри вилазить, женучи конвейєр божевільним темпом.

Тюремний телеграф працює безперебійно. Він щодня приносить маленькі деталі, з яких повставала більш-менш правдоподібна цілість. Вся машинерія НКВД намагається пропхати крізь пельку молоха велику силу народу, але все те не пролазить. Апарат слідства не пропускає всієї маси ув'язнених, не впорується з колосальним навантаженням, і утворився "затор" так, як на лісосплаві утворюється "залом", коли обчухрані дерева нагромаджуються у вузькому або в мілкому, порожистому місці величезною купою, припиняючи весь процес. Так сталося і в тюрмах — люди нагромаджувались, як обчухрані дерева на "заломі". Через те слідчі роблять аврали, щоб той залом розламати, розчистити, — викликають геть з усіх районів весь місцевий слідчий персонал, всіх начальників районів та їхніх заступників і мобілізовують потрібні ще кадри в партійній організації області на допомогу, ставлять їх до конвейєра, щоб подвоїти, потроїти пропускну спроможність цього конвейєра розбирання людських душ. Конвейєр аж гуде. Але знову "вузьким місцем" є суди. Хоч їх і безліч — різні "Тройки", "Спецколегії", ОСО, трибунали тощо — але, бавлячись у "законність", всі ці суди (і кого вони мають дурити? Перед ким відчитуватись і виправдовуватись?!) вимагають ніби "бездоганного" оформлення справ, щоб усе в них

було як слід припасоване, підігнане до вимог советської юрисдикції, щоб все було "по закону". (Господи! який цинізм! Але не тільки цинізм. Тут щось інше. Тим іншим є, очевидно, потреба виправдатися самим перед собою, хороблива й підозріла потреба, така, як потреба в злочинця ставити грубі свічки в церкві, яку він перед тим обікрав і має намір ще обікрати). Це припасовування затягається в безкінечність, але вже й припасованими справами всі ті "суди" геть перевантажені, й тому деякі в'язні після закінчення слідства й підписання "двохсотки" сидять довгі місяці, а то й роки, чекаючи присуду. Ніяких надій на звільнення всерйоз ніхто не має (мало таких наївних!) і на те не сподівається. Вислід тих судів для кожного можливий лише один з двох — або кара на смерть, або заслання на довгі роки. В цьому виборі вихід в табори дорівнював порятункові, виходові на волю, і тому всі про це мріяли. Про етап. Етап у невідоме, в муку, але не в видиму смерть.

Андрій відчував, що, хоч він і сидить, але справа його десь рухається поза ним і поза його волею. Проте знав, що остаточне її оформлення не зможе відбутися без його участі і той чи той її фінал все-таки залежатиме від нього — від того, чи зламається він, чи не зламається. Хоч до того фіналу ще далеко, ой як далеко! Якщо підходити з міркою закону, то справа його взагалі ще не зрушила з місця. Адже він не написав ще жодного слова. Не підписав жодного рядка. Як і не прочитав жодного документа із свого діла, щоб мати привід на нього зреагувати. І в той же час справа його пішла десь дуже й дуже далеко. Якщо збожеволіла Катря ось в цій самій тюрмі десь, якщо тут сидить його бідолашна сестра, то справа його пішла дуже далеко. Десь поза ним. І невідомо ще, скільки там взагалі сидить отаких, як Катря й його сестра, в його справі й десь там божеволіють. Від цієї думки серце Андрієве обливається кров'ю і безсилий гнів стискає щелепи.

Він береже записочку від Катрі — таку малесеньку паперову гульку-горошинку, — і та горошинка стала для нього талісманом, в якому криється велетенська сила. Якщо фінал справи залежатиме від нього, якщо він переможе цих варварів, то сила до того схована в цій горошині.

Там у ній написано... І це наказ, для Андрія обов'язковий. І це ж та запальна іскра, ім'я якій віра. Дружба. Свідомість її непорушності й непобідності.

Випадково по телеграфу Андрій довідався про Давида. Давид сидів у трійниках і... пішов на волю. Все витримав, і не розколовся, і пішов на волю. Це точно. Петровський — священик Петровський, отой "апостол Петро", дістав від Давида умовлену безіменну передачу — кілька хусточок і кілька шкарпеток. Одна хусточка синя й скраєчку надрізана. Це було знаком, що передача від Давида і що Давид на волі. Синя хусточка з надрізаним краєчком. Тепер Петровський сидить в камері внизу. Він має ту хусточку.

Андрієві хотілося подивитися на ту хусточку. Він уявляв її. І уявляв юнака Давида, єдиного мужнього з усіх його одноплемінців. Безмежно чесного й безмежно упертого... І щиро радів за нього. Це теж було джерелом сили.

Андрій чомусь сподівався, що Давид передасть передачу й йому, хоч знав, що для нього тут не приймуть ніяких передач, бо він на окремій режимі.

Передачі не було й було трохи сумно. Так, просто сумно... Давид мав те щастя, що він ішов один і... що його ніхто не продав. І що він був просто наївний юнак, який потрапив в цю "піч вогненну" випадково.

II

Новий слідчий називався Гордий. Це, напевно, було прибране ім'я. Мабуть, після пригоди з Донцем цей новий господар Андрієвої душі вирішив краще сховатися за псевдо. На всяк випадок. Коли він вимовив своє ім'я, воно для Андрієвого вуха прозвучало занадто вже фальшиво. До того ж покvapність і демонстративність доведення того імені до Авдрієвого відома була занадто вже підозріла. Але яке то, зрештою, має значіння. Суть не в іменах. Скажімо, до Великіна яке не пристав ім'я, все буде Великін, а становище його жертви нітрохи не зміниться. І, напевно, багато з його жертв взагалі не знають його імені, якщо він не назвався сам, як і не пам'ятають, чи висів в його лабораторії портрет його патрона Миколи Єжова, чи ні. Андрій теж не пам'ятає, чи були якісь портрети в усіх тих лабораторіях, де вже він побував.

До речі, найперше, що Андрій зробив тепер, це, пам'ятаючи розмови в камері і прохання товаришів, — обвів оком пильно стіни, щоб побачити, чи висить портрет "залізного наркома", доки світ не став у його голові стовбола. Висить! Ось, на лобовій стіні, над столом слідчого. Висить, висить. У всій красі й величі. Такий собі худоліций чоловічок, подібний до чинбаря чи до закрійника. Колишній, нікому не відомий Сталінів чистій чобіт а чи "мальчик" до всього. Значить, чутки — то блеф. А чи тут діє інерція? А чи промова Сталіна то був лише цинізм? Так, то безперечний цинізм...

Гордий почав гордо в тому ж самому стилі, що й Великін раніше, що й усі інші. На фразу Андрія, пущену, як пробний балон, для вияснення розумових здібностей свого нового опікуна, — фразу, вимовлену мляво, про права людини, про пролетарську законність і про Конституцію, в якій те все записано, — Гордий зареготався гомерично. А тоді визвірився:

— Плював я на твою за...ну конституцію! Хе! "Конституція"! — і загнув у шість поверхів на адресу конституції та "всіх дурнів."

Ясно. Сім промов сімох Сталінів не можуть сказати більше й краще, як ця одна фраза цього наївного простака, що не мудрствує лукаво, виконуючи інструкції.

А Гордий був простак. Дуже блискучий, але феноменально обмежений. Та йому й не потрібен був розум — він думав кулаками. Цей оригінальний апарат думання в нього був надзвичайно розвинений — кулаки з довбеньку, — і саме за цей апарат думання його й взято до такої "державної" праці, ось в цю установу.

Кімната Гордого, в яку приведено Андрія, це не була лабораторія Донця, як він сподівався, а зовсім інша. З цього можна було думати, що Донець теж десь тут існує. Лише книги Андрієві перемандрували сюди й лежали ось за столом у кутку великою, хаотичною купою. Було чудно дивитися на Гордого й на ті книги, — що він буде з ними при такому своєму апараті думання робити, з тими книгами? Гордий — і книги... Ну й ну.

А Гордий проголосив, що відтепер Андрій в його руках і що він, що схоче, те з ним і

зробить. Що всі попередні слідчі були дурні й до Андрія дуже чемні. Що влада його над ним необмежена. Що вони все почнуть спочатку, "по-своєму", тобто за його методом і т. д. І, нарешті, що Андрій таки підпише протокол.

Але це все були пустопорожні, так набридлі Андрієві фрази. Лише одно було нове — йому дали виключного дурня, який, при такому своєму апараті думання та при такому ентузіазмі, може його зовсім скалічити. "Метода" Гордого якщо й різнитиметься від усіх попередніх, то лиш радикальною простотою.

Одначе Гордий, мабуть, мав окремі інструкції щодо Андрія. Він покричав на нього, стусонув кілька разів, а тоді намагався взяти Андрія розумом, вбачаючи в ньому круглого ідіота.

Покурюючи й закинувши ногу за ногу, Гордий з безподібною проникливістю та самовпевненістю "ловив" Андрія. Він називав імена, вичитані навмання з "діла", й ставив провокаційні запитання... Це було чудесно. От він, наприклад, називає ім'я Стрільця й витріщається здивовано: — О! Стрілець! — А тоді ірже й задоволено та захоплено б'є кулаком по столу:

— Та ж він учора признався! У всьому признався!! Ось тут!.. І ти ще це підтвердиш... Тут от говориться про закопану зброю! Так ти це підтвердиш... Ну?!

Безподібний Гордий! Він не знає, що Стрілець — це ж Григорій Косинка і що той Косинка розстріляний ще п'ять років тому, — але яке йому до того діло. Він і Косинки не знає і не хоче знати. Він ловить Андрія.

Ось так він ловить Андрія, а Андрій навіть не спростовує безглуздя. Навіщо?.. Нехай... Андрій мовчить і з завмиранням серця чекає, чи не скаже цей наївний кулакастий дурень чогось цікавого й важного для нього, чогось про братів, про сестру, про Катерину... Сидить і думає, як би його чимсь спровокувати, щоб він показав донос! Донос! Або й ще що-небудь, що так пече й болить Андрієві. Але він ніяк не може дібрати способу, сам же Гордий, на диво, уперто обминає певні імена й не хоче вдаватися до певних шпаргалок, якими набите оте "діло". Очевидно, він має тверду інструкцію не чіпати певної групи імен і не оперувати тими матеріалами, які можуть зорієнтувати жертву, і він ту інструкцію виконує твердо і послідовно. З чого видно, що він не такий уже дурний.

Ловлячи Андрія, Гордий ненароком запитав, чи він не знає такого от Жгута? Сам тон запитання й погляд, яким Гордий при тому дивився в обличчя, змусили чуткого Андрія нашорошитись. Метода ставлення запитань ненароком і байдуже була добре Андрієві знайома. Коли в хаосі ставлять запитання ненароком — це й є головне. О, та він, здається, тільки клеїть з себе дурня, цей тип! Одначе такого прізвища Андрій не знав. А Гордий перепитав його кілька разів, притому пильно й скося дивився в обличчя.

— Чи не знаєте ви такого Жгута?

Андрій не знає такого Жгута. При цім Андрій не зміг приховати свого здивування — він справді не знав ніякого Жгута. Те здивування не могло прослизнути мимо уваги навіть Гордого, й він лишився явно задоволений і справді гордий. Він за чимсь полював і вполював. Це йому вдалось. Андрієві було досадно, що він дав маху, а в той же час

тривожно — "Що за Жгут!?" І якщо цей дурень про нього так питає, то, очевидно, в цім і є вісь всієї інструкції щодо імен. Гордому треба устійнити, чи знає Андрій Жгута. І без сумніву, вони зацікавлені в тім, щоб Андрій не знав. Це устійнено. І саме тому Андрієві було досадно. Згідно з його виробленими правилами — слідчим нічого не треба давати устійнити. Чим більша дезорієнтованість, тим краще. Та сама метода в обороні, що застосовується й при наступі.

Але устійнено, що Андрій не знає Жгута. Андрій же устійнив, що є якийсь Жгут, що відіграє в його справі, може, велику роль, та що слідчим залежить на тому, аби його не розконспірувати.

Одначе щодо Гордого, то хвилеве враження про його розум таки було безпідставним. Він був по-"хохлацьки" хитрий, це так, він вполював зайця з тим Жгутом, але розумові його здібності все-таки цим не були реабілітовані. Далі йшла комедія в попередньому стилі. Гордий імпровізував. Не маючи ніяких зізнань Андрієвих в ділі, знаючи, що їх не здобув ніхто, Гордий вирішив все-таки всіх перевершити й бодай якісь зізнання здобути. І він імпровізував. Він хотів всіх здивувати й таки розкрити контрреволюційну організацію, яка, на його глибоке переконання, існує. Існує напевно й відповідна до Андрієвих, Гордому відомих, поглядів. І Гордий докладав зусиль, ловлячи Андрія на різних іменах, вигаданих ним фактах, намагаючись Андрія застрашити приголомшуючими речами, розраховуючи на те, що людина під навалою тих вигаданих фактів впаде у відчай і розкаже вже невигадане, те, що вона має за душею. А цього саме й треба.

Лови Гордого кінчилися тим, що він страшенно роззлостився й кинув бавитися в розум... Він пустив у діло свої кулаки... І треба сказати, що він цим своїм "розумом" володів геніально... Він сам в одинку давав з Андрієм раду краще, аніж Великін зі своїми помічниками. Правда, тепер в Андрія не було й третини колишньої сили... Боже, якби це сталося в перший день, отак один на один!.. Але тепер Андрій, після всього перейденого, був занадто кволим... Збиваючи до непритомності й одливаючи водою, Гордий довів Андрія до такого стану, що аж сам злякався й похопився. Очевидно, він не мав санкції убивати до смерті, а мав наказ залишати трішки живим...

І він лишив Андрія трішки живим.

Після цього слідство перейшло в знайому стадію "нукання". Гордий переконував Андрія, що йому, зрештою, "нічого не буде", якщо він "признається". Хай він розповість про свої всі справи і все буде "в порядку". А так переконуючи, нукав:

— Ну?!

А так нукаючи та переконуючи "хоч щось дати", Гордий, щоб підкріпити жертву, навіть давав Андрієві напиться води. І Андрій пив. Він у душі не мав на цього дурня злоби, бо—бо ж він дурень, і на гнів ще й на таких не вистачало вогню. Божий бичок, якому однаково, що ламати рогами — мур, стовп чи людину. Клепав би своїми кулачищами паротягові казани і скільки б з того було користі!

Гордий нукає й знічев'я копається в купі книг. Він їх листає глибокодумно й кидає геть. І нукає.

Ось він знаходить якусь книжку, розгортає її й довго читає щось... І раптом вибухає саркастично й водночас тріумфуюче:

— Ах ти ж гад!.. Ага! Ти прикидаєшся ягням!.. А оце що?! Га?!!

Гордий потрясав якоюсь книжкою... В брунатній обкладинці... На тій обкладинці жирними чорними літерами написано:

"Поет — анархіст, Уолт Уїтмен!"

Андрієві щось пробігає по серцю. А Гордий уїдливо карбує, читає напис на титульній сторінці:

— "Любому й дорогому другові Андрієві Чумакові— Нур форвердс!" Ич ти!

Так, Андрій згадав, що там було дійсно написана девіз — "Нур форвердс!!", а подарувала цю книжку й написала "любому й дорогому другові" товаришка студентських років, Людмила У., безумно закохана в анархізм, в його давнього апостола Малатесту та й його недавнього маршала легендарного Нестора Махна, зараховуючи до анархізму все, що було й є революційного, наснаженого і зненавистю до ВКП(б) і до всякого деспотизму. А так як девіз "Нур форвердс!" все-таки досить прозорий і небезпечний, то замість підпису там передбачливо поставлено якусь карлючку, що мала правити за ініціал "У". Дівоча конспірація.

— Що це таке "Нур форвердс?"

— Вперед!

— А-а... Ну от бач! Я так і знав... Ага! Хто це такий? — потрясав Гордий книжкою з таким скандальним написом "Поет-анархіст". Напис на титулі він прийняв так, як і написи на всіх інших книжках, дарованих авторами, як власноручний напис самого того анархіста. — Хто це такий?..

Андрієві раптом перебігає химерна й зухвала думка. Думка в етилі шибеничного одчайдушного гумору. І, не здаючи собі як слід ще справи, що з того вийде, Андрій звисив покаянно голову й зітхнув:

— Анархіст. Великий анархіст.

— З н а ю!.. Де він є?

— Хтозна.

— Відкіля його знаєш?

— Знайомий...

— А-а, давно?

— З двадцять шостого року.

— Хто він такий? Де він живе?

— Один американець... А жив... у Києві...

— Ага, американець! Буржуяка! На якій вулиці?

— На...Так, на Деміївці.

— Будинок? Номер?

— Не пам'ятаю.

І закрутилася карусель. Слідчий взяв папір і строчив на нім карколомне відкриття. Андрій "широ признався", що була така організація анархістів у Києві, підпільна й

страшенно законспірована, до якої належав і він. Напавши так щасливо на слід, Гордий наполегливо й завзято розмотував клубок, він добивався імен. Андрій мусив давати імена. І він записав у організацію всіх знаменитих людей історії, що бодай чимсь були подібні до анархістів, лиш пильнуючи, щоб ті імена були найменш відомі Гордому й іншим, йому подібним.

Так, справжнім лідером підпільної організації анархістів у Києві він проголосив Бенвенуто Челліні.

— Хто це такий?—вилупив Гордий очі. Ім'я Челліні йому нічого не говорило. Він знав Беніто Муссоліні, а Бенвенуто Челліні... Проте, зрештою, яка різниця.

— Фашист?

— Ні, анархіст...

— Один чорт! Всі ви, сволота, фашисти.

Потім Андрій записав у анархісти Баруха Спінозу.

— А-а! Це жид... Раз Барух, значить, жид... — зорієнтувався Гордий вже сам.

Потім Ульріха Гутена, викинувши "фон".

— А це хто?

— Німець... один барон.

Потім Уго Фосколо.

— А це?

— Італієць...

Потім Івана Вишенського.

— А це?

— Українець!

— Йч, позбиралася всяка махновщина!

Так вони уклали досить солідний список.

Потім розписали всі явки, наради й збори, коли були, де й хто був присутній. Склали стислу програму дії. Політичну платформу. Все, як належить. Наладили зв'язок з колами Нестора Махна в Парижі... Організація вийшла громоподібна.

Вони прововтузулися з нею до самого ранку. А вранці Гордий, справді гордий і задоволений, відправив Андрія назад.

Змучений Андрій навіть не думав над тим, яку безглузду штуку він викинув (це вже в стилі Санька Печенізького!), — він думав над іншим, їдучи в "Чорному вороні". Він думав про таємниче прізвище:

— Жгут... Що за Жгут?! І хто де за тим прізвищем сховався?

За цим прізвищем сховався донощик і провокатор, це ясно.

Але хто?

І мимохить в Андрія холонуло серце.

.....

П'ять днів не чіпали Андрія. А на шостий викликали.

Гордий сидів, розвалившись за столом, і дивився на Андрія. Лице його було червоне й його розтягав безглуздий сміх, але він його з усієї сили стримував. Мовчав. Нарешті

процідив крізь зуби з незрівнянним презирством:

— Ех ти-и!.. І ти думав, що ми дураки?

Андрій нічого не думав. Він зовсім не думав над тим, що Гордий п'ять днів шукав у Києві на Деміївці "фашиста-анархіста" Бенвенуто Челліні та Уолта Уйтмена. Він тільки думав над тим, що, мабуть, заробив собі ще одну статтю.

До кімнати зайшов Фрей. Постояв, подивився на Андрія.

— Що ж... Ви все "бавитесь"? .. Ну, бавтесь, бавтесь..І Смаліть далі в тому ж дусі. Тим гірше для вас...

По тих словах Фрей одвернувся й пішов. Андрій тільки помітив у профіль, що обличчя Фреєве кривилося від сміху.

А Гордий, підпершись обома руками й червоний, як шинка, дивився на Андрія й нарешті прохрипів:

— Сатана ти безрога!!.. От що... До книжок зазирати Гордий більше не мав охоти. І взагалі його опіка над Андрієм скінчилась: Андрія в нього забрали й передали іншому слідчому.

І тут було завдано Андрієві удару. В самісіньке серце. Найбільшого й вирішального.

Новий слідчий (сумовитий, з блідим нервовим обличчям, тихий такий, дуже інтелігентний з вигляду) чемним і спокійним стомленим голосом поінформував Андрія, що він — Андрій — належить Сергєєву й Великіну. Але вони обидва зараз у відпустці. Вони скоро повернуться, і тоді Андрієва справа швидко піде вперед. Тоді прийде останній її етап. А тим часом... А тим часом Андрій мусить всерйоз подумати над всім. Над тим, щоб закінчити справу розумно. Він мусить переглянути всю свою дотеперішню поведінку й переоцінити багато чого іншого... Його — слідчого — роль маленька. Андрієву справу йому передано часово, й він радий буде з ним чемно й культурно принаймні обмірковувати ситуацію. І, якщо він зможе прислужитися Андрієві бодай порадою для того, щоб допомогти йому зберегти себе для корисної й важливої праці на благо урядові й партії, він буде задоволений.

Все це слідчий проговорив безвиразним, тихим голосом, думаючи, либонь, про щось своє. Він не відрекомендував себе, не кричав, не похвалявся банальними ідіотичними формулами й тим випадав із стилю. Видно було, що йому все те, з чим він бабрається тут, безмежно набридло, гнітить його.

Після такого от вступу тихий слідчий спитав Андрія, чи він знайомий з матеріалами "діла". От він опирається і все хоче вивернутись, а чи він знає матеріали "діла"? Може ж, він даремно так опирається. Може ж, то марно, безвиглядно. Може ж, то помилка, яку потім тяжко, взагалі неможливо буде направити? Ніколи вже не можна буде направити!

Андрій не знає жодних матеріалів "діла". Він це сказав байдужим голосом, дивлячись на грубу зелену течку, що лежала перед слідчим на столі. Та течка набрякла щось занадто вже за цей час і то без жодної участі з боку Андрія. Там немає жодного його слова, жодної коми.

Слідчий розкрив течку й задумливо її листав. Довго. Листав і мовчав. Часом

безнадійно поводив бровою. Андрій дивився оддалік і теж мовчав. Відпочивав, сидячи. Хто проходив по цьому проклятому пеклу, той знає, яке то щастя для арештанта після оглушливого безглуздя й чортячої свистопляски, якої не витримують нерви, дістати раптом тихого, чемного й культурного слідчого, який не розмахує паліччям і кулаками, не громадить монбланища нестерпної лайки, не кричить сам і не змушує жертву кричати й скавуліти. Словом, мати слідчого з нормальним людським обличчям і поведінкою. Тоді змучений в'язень відпочиває душею й тілом...

Слідчий зітхнув:

— Присуньтесь поближе, — попросив він Андрія. Андрій взяв свій стілець і підійшов до столу, сів насупоти слідчого.

— Так... Ну ось, скажімо, ви ось це бачили?.. — запитав слідчий, тримаючи перед собою розкриту течку десь на перших сторінках і проводячи пальцем по чомусь написаному. По тих словах він підігнув нижню частину, аркуша (сантиметрів з п'ять, ніби чисту, лише з кількома штрихами), повернув течку до Андрія й, не випускаючи з руки, поклав перед ним...

Андрій впився очима в акуратно списаний аркуш. Він був списаний ліловим чорнилом, різними рядками, бездоганною російською мовою... На ньому було написано щось стилем рапорта...

"Н-СЬКОМУ РАЙОНОВОМУ ВІДДІЛОВІ УГБ-НКВД. НА РУКИ НАЧАЛЬНИКА Р.В.

За тим ішло:

"Цим вважаю за свій обов'язок докласти органам Державної Безпеки, що цього числа 16 серпня 1937. року повернувся до міста Н., до своєї матері й родини нелегально відомий контрреволюційний діяч, колишній близький друг М. Хвильового, Гр. Косинки, Калініна й других контрреволюціонерів, Андрій Чумак, суджений колись і засланий, але не відбувший терміну. За всіма ознаками він утік з ДАЛЬЛАГУ, в якому перебував, вже давно, а приїхав інкогніто..."

Як не намагався Андрій втримати свої нерви, але втримати не міг, — все в голові пішло обертом. Серце закалатало, замутивши розум, оглушивши божевільним тиском крові вуха. Рядки стрибали перед очима, літери розбігалися. Даремно він намагався вчитуватися в дальший зміст — нічого з того не виходило. Якась страшна сила тягла його очі вниз, вниз, мізок палахкотів, теж зриваючись з лілових рядків... Андрій глянув униз:

Внизу був підпис— "Жгут".

"Жгут"! Хто такий "Жгут"? !

Очі знову метнулися вгору, вони стрибали по рядках хаотично, але розум, прип'ятий до підпису "Жгут", вже не сприймав змісту... Там рябіли якісь слова про контрреволюційну безперервну діяльність... Про військову підпільну організацію на Україні, якою Чумак Андрій керував з Сибіру... Стрибали якісь імена... Якісь "факти"... Щось про "авіаційні кола"...

Весь цей рапорт був коротенький, всього на одній сторінці, але який же він страшний, який стрясаючий!.. Далі Андрієві ніби хтось взявся здирати шкіру,

підважувати черепну покришку — йому видався почерк знайомий!

Андрієві очі збігли знову на підпис. Він дивився на той підпис. Поторкав його пальцем. Тремтячий палець пройшовся по тому односкладовому слову, так, ніби пробував його стерти, стерти ману сперед очей... Раптом Андрій відігнув загнуту частину аркуша й глянув.

Там, в самім низу, написаний іншим чорнилом, стояв підпис... "Микола Чумак". Власноручний, такий знайомий підпис!

Слідчий розсердився й потяг до себе течку:

— Ах!.. Ну знаєте! Як ви так будете поводитись, то... . Андрій нічого не чув, йому потемнів увесь світ. Це був страшний удар! В самісіньке серце. Заплющивши очі й зціпивши зуби, він безпам'ятне перекинув голову через бильце,— з нього щось видиралося зі страшною, силою... Ось-ось мав буйно заридати або забитись в істериці... Але не заридав, лише тягуче, по-тваринячому мукнув... Слідчий дав йому води. Потім побризкав чоло.

— Ну-ну... Андрій Чумак! — промовив слідчий голосно, вольово: — Вам це не личить!.. Андрій прийшов до пам'яті.

— Дайте. Дайте мені... ще глянути... — попросив він тихо.

— Ні. Ви не вмієте поводитись... Та й ви вже все бачили й прочитали... Навіть те, чого вам не слід було бачити. — Потому слідчий зітхнув і сів за стіл. Порпався в паперах. Потім витяг якийсь аркушик і простяг його Андрієві. Андрій взяв...

— Це ваш лист? — спитав слідчий байдуже. — Це ви писали?...

Андрій дивився на лист. Ні. Це був лист від брата, лист від Миколи. Мовчав і дивився на списаний листочок... Це лист від Миколи... До матері... Писаний давно колись, з Далекого Сходу, з ОКДВА... Але навіщо йому слідчий його дав? Андрій ніяк не міг збагнути, для чого слідчий дав Миколиного листа?.. А-а... "щоб підкреслити тотожність почерку"... Гм... Він міг би цього й не робити... Ясно.

Андрій повернув листочок назад. Мовчки. Слідчий теж не домагався ніяких слів.

Потім слідчий показував ще свідчення того самого "Жгута", але вже друковані на машинці, кілька сторінок, піднісши до Андрія знову течку... Але Андрій не став їх читати. Він відсахнувся від тих ганебних шпаргалок, як від страшного позорища, і навіть заслонився ліктем. Аж слідчий здивувався. Ні, він не буде, не хоче цього читати! Він боявся за свій розум, для якого це буде занадто й він може урватися, як перетягнутий трос...

Нарешті слідчий показав бідолашньому Андрієві ще кілька списаних сторінок, розкривши течку десь посередині... Це добре відзначила Андрієва свідомість, — течка розкрита посередині... До цих сторінок Андрій приник очима... Це були ті самі сторінки, що вже він колись бачив... Тоді в трійнику. Вгорі на першій сторінці стояло написане одним почерком.

"В справі громадянина Андрія Чумака".

Потім іншим почерком, зовсім незнайомим, заголовок:

"М о ї д о б р о в і л ь н і с в і д ч е н н я", а за цим ішло списаних тим самим

незнайомим почерком кілька сторінок. А в кінці стояв підпис — підпис знайомий, дуже знайомим почерком:

"Катерина Бойко".

Це був власноручний підпис Катрі. Власноручний, лише трішки якийсь нервовий чи хапливий... Це її почерк.

Далі йшов під підписом додаток, написаний іншою рукою й навіть іншим чорнилом: "Була секретаркою Н-ського райвідділу НКВД"

А вже в самім низу було написано:

"Правдивість і власноручність підпису громадянки Катерини Бойко стверджується".

"Начальник Н-ського РВ НКВД — Сафигін".

"Начальник Відділу СПО Харківського ОО. НКВД — майор Великін Н".

"Слідчий — майор Сергєєв Л."

Цю всю приписку Андрій пробіг швидко, якимось одразу схопивши її оком, так що слідчий не встиг ще зорієнтуватись, а Андрій перейшов уже до тексту спочатку. Читав, а сам думав про інше. Не було сумніву, що Катрин підпис тут опинився примусово і в жахливих обставинах: або ж її змусили ще до божевільня розписатися на чистім аркуші паперу, а тоді вже решту підтасували; або ж її змусили вже божевільну розписатися під цією писаниною мерзотні В те, що написано, він не вникав і не цікавився. Мелькали знайомі фрази і формули, "контрреволюція", "агітація", "організація", "шпигунство" — словом, все те, що написав і Сергєєв тоді в своєму знаменитому протоколі, якого Андрій не підписав. Андрій дивився на сторінки, але не читав уже тієї мерзості, — очі його запливли туманом. В них стояло скорбне обличчя Катерини... З мукою думав над тим, при яких обставинах вона збожеволіла, намагався угадати це серцем. Чи вона збожеволіла до підписання цих "добровільних свідчень" і тоді це є доказом, що вона не підписувала нічого. А чи вона збожеволіла під час "підписування" цих "свідчень" — то тоді яку ж гірку чашу вона випила!.. Катерина... Бідна Катерина!.. Вони взяли її непритомну руку, чисту її руку в замазані кров'ю лапи й — повели по паперу...

Думка поверталася до підпису "Н. Жгут", і серце огорнула страшна, безвихідна туга.

Печальний і тихий слідчий закрив течку й сказав, зітхнувши, що це частка лише, але що цього, на його думку, досить, щоб зрозуміти Андрієві, що всі його змагання зайві й непотрібні. Матеріали супроти нього убійчі, й їх неможливо спростувати. І т. д.

Він мав рацію, лише не знав, що вони для Андрія убійчі в іншому значенні, як також не знав, що з тих "матеріалів" деякі грають і зовсім іншу роль, аніж того хотів би слідчий, бо Андрієві відома доля Катерини. Слідчий цього не знав. Він рекомендував Андрієві в обличчю таких, як от він бачив, фактів переглянути все й роззброїтись. Якщо є якийсь порятунок в його становищі, то він лежить на лінії найщирішого каяття й добровільного, найщирішого переставлення себе з позиції ворога в позицію друга, й треба надіятись на милосердя, що стоїть на сторожі розкаяних... Тут тихий слідчий навів приклад навіть з біблії, коли Христос простив розкаяного розбійника... Але не кінчив цієї, досить незграбної й цинічної в цій установі, фрази під Андрієвим тяжким

поглядом, сповненим страшного відчаю й такого ж страшного презирства...

Слідчий не знав, що Андрій не потребує "порятунку" й не потребує ніякого милосердя.

Відправляючи Андрія "до камери", слідчий радив йому подумати. Добре подумати, раніше аніж його справа повернеться до Сергєєва й Великіна, перш ніж вона ввійде в останній етап. Подумати, щоб бути готовим до того останнього етапу, на якому все буде вирішено безповоротно, або так, або так. В Андрієвій волі, щоб все за кінчилося якнайкраще.

— Подумайте.

І Андрій думав. Але думав, не про те, про що радив слідчий. Він думав про смерть.

Вперше Андрій всерйоз думав про смерть. Душа спустошена, так ніби по ній пройшов ураган. А чи вогненний смерч. Все спопеліло. Руїна. Чорна руїна, а над нею безвихідна, нестерпна, безмежна туга.

Андрій уперто думав про самогубство. Це стало ідеєю-фікс, яка його переслідувала вдень і вночі. Але як те зробити? Як зробити так, щоб то було напевно й безповоротно. Можливості в'язня занадто обмежені в тих умовах, в які його поставлено. А там, нагорі, видно, передбачили його намір і поставили в такі умови, в яких він нічого не міг заподіяти собі. Його вкинули в камеру, де сиділо шестеро людей, і, до того ж, в таку, що її обсервовано весь час з коридора, вдень і вночі. Андрій це помітив. Як помітив і те, що ті шестеро людей дуже вже щось пильно за ним приглядаються...

Лежачи на підлозі, "лицем до дверей", як їм "усім" суворо наказано, Андрій цілі ночі перебирав у пам'яті всі знані йому методи "втечі" з цього світу, здійснювані при найсуворішому нагляді. Вій знав, як в одиночках перерізають артерії на руці й опускають її в невелику парашу, поставлену під ліжком, наливши в неї трохи чистої води під час вечірньої "оправки", а тоді додавши вечірню порцію гарячого чаю. Перерізвавши артерії і опустивши так руку поза ліжком в теплу воду, людина засинала навіки, і вже вранці її не могла розбудити вся тюремна адміністрація разом з усіма слідчими... Але для того треба мати бодай малесенький шматочок заліза або гострого скла... На прогулянку не водять, і тому немає шансів те здобути... Та хоч би й водили, то в тім знанім прогулянковім "балагані" нічого не можна знайти. Це виключене... Тоді Андрій думав про цвях — про іржавий цвях, яким стратив себе той ад'ютант. Але й це нездійсниме, іржавий цвях — недосяжна мрія тут... Мотузка?! Можна б, скажімо, подерти штани й якимось щось скомбінувати. Але й це абсолютно нереальне в такій камері і в такім товаристві... Андрій все думав і думав, шукаючи способу, який би його вирятував з чорної пустелі, з нестерпної туги. Ночами, коли він засинав і повертався лицем набік або скорчувався, підсвідомо уникаючи лицем світла, його будили — наглядач відкривав "кормушку" й стукав по ній доти, доки всі не прокидались, і велів Андрієві лягти "по правилу", цебто лицем догори й до дверей. А вранці, як вони всі ходили "на opravку", в камері систематично кожного разу роблено пильний обшук. Навіть не те що цвяшка не могло бути, а й десятисантиметрової нитки, навіть костяного, а не тільки металевого, гудзика, який би можна було загострити. Ні, це

неможливо, тут не можливо здійснити Андрієві свого задуму. Ах, якби це дванадцята камера! Мріючи про дванадцятку камеру або про якусь їй подібну, Андрій вирішив обдурити всіх, що так за ним пильнують в камері й поза камерою. Він "заспокоївся", "повеселів", "зовсім змінився", "почував" себе якнайкраще й відповідно до цього поводився. Він демонстрував, як то йому гарно в цій камері живеться, який він спокійний і який то він радий, що нарешті потрапив в таку розкіш. Спав він завжди "як убитий", і його довго не могли розбудити "на поверку", — лежачи із заплющеними очима, Андрій давав штовхати себе під боки та сіпати за сорочку камерним "опікунам" а то й черговому корпусу по кілька разів. Вставав "веселий". Вдень розважав своїх колег анекдотами... Це йому коштувало колосального напруження волі, але в ім'я тієї мети, що заволоділа всім його єством, він був здібний на таке останнє напруження.

Прагнення смерті підсилилось тим, що він узнав у камері з окремих уривків фраз. Виявилося, що Великін і Сергєєв ні в якій відпустці не були, а працюють собі, та що всі, що сидять у цій камері, це їхні "клієнти", тобто належать до відділу Великіна й підпорядковані слідчому Сергєєву. Так що обіцяний "останній етап" може скоро й несподівано прийти, бо не треба чекати нічийого повернення з відпустки. А ті всі муки будуть вже зайвими. Навіщо?! Пружина його душі розкрутилася з шаленою швидкістю, і вже тепер її ніщо не накрутить. То ж ті муки будуть зовсім зайвими...

Так минуло кільканадцять днів. Потім Андрія викликав той самий тихий слідчий і спитав:

— Ну, як? Що ви надумали?..

— Надумую... — відповів Андрій тоном, що міг подавати якусь надію.

Слідчий подивився в Андрієве змучене, але спокійне лице, оглянув його всього й, видно, лишився задоволений. На тому виклик поки що й скінчився. Слідчий відправив Андрія назад. А відправляючи, сказав.

— Ви маєте вже дуже мало часу. Зробіть з цього правильний висновок...

Андрій мав щастя! Його не повернули вже до камери з шістьма обсерваторами, а відправили назад, на Холодну гору. Цим Андрій був так втішений, ніби хтось подарував йому свободу... Так, це була свобода. Свобода зробити нарешті так, як він хоче.

Тепер він уже зможе здійснити свій задум. Він потрапив у камеру ч. 12 знову. В камері ч. 12 був великий рух — багатьох забирали, ще більше приводили. Забирали людей здебільшого вночі і все з "вещами", від чого камера перебувала весь час в стані тяжкої депресії. За арештантськими прикметами, коли забирають вночі "з вещами" цілими партіями, то то дуже погано... То дуже погано!.. Інша справа вдень — це може бути на етап, це може бути навіть... на волю. Авжеж, були й такі божевільні припущення. "На волю!" І всіх, кому заповідав оперативник або черговий корпусу вдень зібратись з "вещами", товариші, ті, що лишалися, напаковували цидулками й допомагали зашивати їх поза рубці, напаковували проханнями щось, десь, комусь — матері, сестрі, дружині — передати, переказати, зайти туди, зайти сюди... І неодмінно не забути!.. Зібрані "з речами" приймали всі прохання (всі! бо кому ж можна відмовити?) сумно й без віри (а іноді з вірою й шаленою радістю, під впливом масового

психозу), намагалися всі прізвища, й адреси, й умовні знаки запам'ятати... А ще в'язні просили конче надсилати умовлені передачі з волі, хоч що-небудь, аби лиш подати вістку. Зрозуміло, що передавати передачі від себе "звільненим" буде ризиковано, тому нехай ті передачі організують рідні тих, що садять, а "звільнений" лише хай скаже, який зробити умовний знак. Треба, щоб там був умовний знак — риска на хусточці, дві дірки в шкарпетці, одірваний гудзик на якійсь (отакій або отакій) сорочці і т. д. і т. п. І з цього буде ясно, що отакій от опинився на волі. Так само можуть бути передавані вісті рідних про самих себе чи про знайомих. Ах, скільки може бути чудесних способів дати вістку з волі! Скільки смислу можна вкласти в отакій от собі відірваний з м'ясом гудзик! Або, навпаки, в пришитий якийсь непарний гудзик, скажімо, помежи чотирма білими— п'ятий синенький! Або помежи гудзиками звичайними один перламутровий! (До того ж, перламутровий гудзик — це добре, бо треба ж чимсь оздоблювати арештантські люльки та чубуки). Або скільки можна наробити знаків на одній хусточці?! Можна укласти на такій хусточці цілу поему, яку, крім в'язнів, ніхто з тюремників ніколи не зможе прочитати. А в'язні її прочитають. Всю. І навіть те, що на ній не відзначено ані плямками, ані дібраними кольорами, ані продертими дірочками — запах волі!

Та тільки багато забирали людей "з вещами" вдень, але щось не було з волі ще жодної умовленої передачі за весь час, відколи найстаріші ветерани камери 12-ї тут сидять, жодної. На весь спецкорпус був тільки один випадок в камері 6-й — прийшла умовлена передача від Давида! для Петровського, через якусь рідню останнього, — й про неї по всій тюрмі ходить тепер легенда. Поза тим — жодної. Але людська надія безсмертна. Ненадходження умовлених передач з волі від "звільнених" оптимісти пояснювали тим, що ті передачі затримує тюремна адміністрація, мовляв, "здогадавшись про арештантські каверзи", й таким чином віра в "волю" лишалась жевріти. Напевно, напевно, люди йдуть на волю, ті, кого викликувано з "вещами" вдень.

Інша справа вночі, та ще коли забирали партіями... Тоді в камері стояла гнітюча тиша — якийсь невловимий людський інстинкт приречених нашіптував жаскі припущення, сіяв тривогу. Чи, може, це тому, що в людській природі взагалі лежить містичний страх перед самою ніччю, перед темрявою. Таким, забиралим вночі, ніхто не давав ніяких доручень, не навантажував їх проханнями, лиш навантажувало їх удавано оптимістичними підбадьорюваннями, що досягали цілком зворотного наслідку, бо ніхто в той оптимізм не вірив...

Багатьох вже з камери забрано, але куток, де сидів Микола, Руденко й ціла їхня група та де вчився Санько, ще не був рушений. На місце забраних прибуло ще більше нових, і тіснота, задуха та товкотнява збільшилися.

Тут, в цій камері, Андрій мав змогу здійснити свій намір, свій останній вчинок на цьому світі. Він для того сюди прийшов. І про його кінець все-таки буде відомо, не всі ж, хто є в цій камері, загинуть, хтось та вціліє після всіх бур і перипетій.

Не кажучи нічого своїм друзям, нишком від них Андрій робив свої приготування. На першій же прогулянці він знайшов маленький шматочок заліза — шматочок зітертої

підківки від чобіт якогось тюремника, може, навіть самого альбіноса, — підківки від солдатських чобіт! — і заховав його в кишеню. В камері нагострив його, мов бритву, пробуючи на волос, — стинає!.. Коли гострив, руки його тремтіли, але не від страху, а від думки, щоб часом хто не здогадався, для чого це він гострить шматочок підківки, що це він надумав... Потім почав комбінувати — в що йому набрати води, як і де її поставити. Це складна проблема. Крім мисок, в камері нічого ліпшого немає. Ну що ж, нехай буде миска. Зрештою, і в миску можна добре вмотити руку... Були такі випадки, коли самогубці користалися мискою... Тим більше, що набрати чаю в миску легше і поставити її в головах, не викликаючи ні в кого підозрінь.

Нарешті прийшла та ніч, що мала бути останньою. Бажана, благословенна ніч. Звечора, скаржачись на шлунок, Андрій попросив товаришів — Миколу, Руденка й Санька — уступити йому свій чай, свою порцію чаю. Потім попросив у Саркісьяна його великий олив'яний кухлик, налив його повний і поставив у головах на рурі парового опалення, щоб чай був теплий (бо рури звечора нагрівалися й всю ніч були гарячі), крім того, налив трохи чаю в миску й поставив її в головах на підлозі.

Звечора, лежачи горілиць, вони втрійку співали, а Санько сидів, зіскулившись, у ногах і слухав, поклавши голову на коліна. Вони співали пісню "Ой не пугай, пугаченьку!.."

Власне, співав Микола, а Андрій з Руденком лише тихенько йому помагали, скорше ж співали мовчки, серцем, кожен по-своєму. Але все одно вони співали втрійку, а Санько сидів, слухав.

Пісня була саме така... В ній співалося про вдову, й про мале дитя, та про орла, що вміє розмовляти. І всі в ній уміють розмовляти. І їх персоніфікує Миколин голос: .

"Ой не пугай, пугаченьку,
В зеленому байраченьку...
Як же ж мені не пугати,
Як все яри та байраки.
Нігде мені гнізда звити .
І діточок розплодити..."

Микола співав з таким чуттям, ніби передчував серцем, що має щось статися, щось безмежно трагічне й непоправне, і його смутний і гарний голос брав за серце не тільки Санька, а й не одного в камері. А ще більше, може, брав за серце зміст.

"Ішла вдова долиною
З маленькою дитиною..."

Для одних то вдова, для інших то мати, сестра, дружина, і кожен міг до болю чітко уявити, як-от вона йде... І як-от вона тужить...

"Ой, сину мій малесенький,
Де ж наш батько ріднесенький?!"

.....

Летить орел над водою,
Розмовляє з удовою..."

Тут помічники — Андрій і Руденко — відстають, завмирають, і Микола співає сам. Микола співає тихо, але всі, мабуть, чують це місце пісні і в найдальших кутках, причаївшись.

"Не плач, не плач, молода удово!

Бо я твого муха знаю!..

Бо я твого мужа знаю —

Тричі на день одвідаю...

Тричі на день одвідаю —

І снідаю, й обідаю.

А третій раз вечеряю:

На кучері наступаю,

З лоба очі видираю...."

Перенаснажені людські серця від цієї лісні стинаються. Андрієве серце теж. Лише Андрієве серце не так на неї відгукується. Воно ціпеніє, зіщулюється й з ще більшою силою стремить до прірви.

Потім вони мовчали. Думали кожен про своє. Коли вже камера поринала в сон і коли вже й куток укладався спати, Андрій зітхнув і тихо, роздумливо промовив до товаришів, що вони всі мусять цей вечір запам'ятати. Всі. А якщо котрому з них судилося загинути, то хай живі згадують цей вечір Цей прекрасний вечір... Микола глянув на Андрія здивовано й нічого не сказав. А втім, він був теж такої думки.

Нарешті всі уклалися спати. Нарешті. Андрій непомітно провірив, чи стремить його залізачка, схована в щілині межі дошками, й ліг горічерева. Залізачка, його рятівнича залізачка, підківка із солдатських чобіт, як вірна подруга, тут. Закрив очі, сказав усім добраніч і замовк, слухав, як у скроні б'ється пульс. Лежав у забутті, марив, якщо можна назвати маренням цей тоскний вир думок. Санько посидів у ногах ще трохи й пішов теж спати під свій стіл... Андрій лишився сам. Сам з собою... Слухав, як у скронях б'ється пульс...

Це прийшла остання ніч. Зовсім остання ніч. Думка тоскно вернулася до тієї точки, з якої почалася раптова аварія, до того моменту, в якому з такою страшною силою розкрутилася пружина його душі:

"Жгут"!..

І от — пружина розкрутилася, й ніщо вже не в силі її накрутити знову.

Пустеля. А в тій пустелі миготить промінчик, скорбний промінчик, далека рефлексія, забутий кадр далекого-далекого дитинства. Найперший спогад його життя, найперше його враження:

Спершу безмежна й таємнича темрява. А потім у неї увійшов промінчик — то сонячний промінь продерся звідкілясь, сам-один пройшов у дірочку, що була в темному запиналі (в чорній хустці, якою мати запнула вікно, йдучи на поденну, щоб діти довше спали), й простягся, як золота струна, через чорноту. Він стояв навскоси — від невідомої й неznаної для дитячого розуму точки десь вгорі і вниз, в проломину, що утворилася на полу, бо одна дошка з того полу випала. А в тій проломині десь ген внизу

сяяла веселка. Там кінчався промінчик тією веселкою. Андрій дивився в проломину на дивну чарівну веселку й намагався дістати її пальчиком. Тягся до неї з усієї сили. Веселка промінилася, сліпила очі. Нарешті він її дістав! Дістав, торкнув, але... Веселка згасла. (То була маленька стеклярусова намистинка, але звідки йому було те знати. То була чарівна веселка! І от та веселка погасла). В розпачі він намагався її якось викликати, хай вона засяє знову, тягся руками й всією душею в проломину, поки... поки туди не звалився. Всі лишилися на полу, спали покотом, а він один десь у безодні. Промінчик теж згас і все обгорнула темрява...

І другий спогад, що ринув в імлі Андрієвого спустошеного серця: така сама темрява, а в ній сонячний зайчик. Невідомо, звідкіля він узявся, як він прокрався, але він мерехтів і бігав (він бігав у ночвах, що стояли з дощовою водою посеред хати) — він жартував. Потім якимось дивом той зайчик опинився вгорі і там завмер... І вже не було зайчика — десь з темряви дивилася скорбна Божа мати з дитям на руці. То та почорніла іконка, до якої мати їх щовечора ставила навколішки молитись. Але тепер вона була ясна-ясна, мерехтлива. Вона ожила й дивилася з темряви. Зачарований і зляканий Андрій не міг вийти з дива... І він пам'ятав потім усе своє життя це дитяче, таке дивне, таке зворушливе "чудо", що було другим відправним пунктом його сприймання світу... Божа мати подивилася на нього й на всіх сплячих, посміхнулася скорбно і... теж погасла.

З серця видирається туга.

Погасло. Все погасло. Пружина розкручена, й ніщо не в силі вже її накрутити. Думка пробігає швидко, гарячкове, хаотично через все життя й зупиняється над безоднею, в якій погасла веселка його життя. Все. Так, все. Безповоротно... Ну ж, чого вагатися?! Серце набрякло від болю, і той біль заступає все, і його несила терпіти. Вік розливається в безкінечність. А під ним — вже немає нічого, все спопеліло, лише стоїть, як табличка, прокляте слово над усім, в що вірив і що любив:

"Жгут"...

Андрій зціплює зуби й простягає руку... Камера спить. Звалище людських кінцівок спить, звальняє в хаос, в кладовище людських нервів і поторошених сердець. Андрій простягає руку й тихенько мацає щілину межи дошками, рука його несамовито тремтить... Ні, треба спершу налити чаю в миску... Тихесенько наливає в миску теплого чаю й оглядає камеру — чи всі сплять? Всі сплять. Як побиті... Хапаючись, Андрій напинає ліву руку, а правою шукає за ножиком. І в поспіху не може знайти... Всі сплять, а він не може знайти... Ось хтось прокинеться! і тоді — тоді все пропало, — він уже не втече з цієї камери, з цього світу, від цього нестерпного болю... Де ж він?! Чи, пак, він його поклав під голови? В забутті вийняв і поклав під голови?! Андрій мацає під ганчір'ям — нема... Тоді хапається за кишені — здається, він його поклав сюди... З несамовитим розпачем, тремтячими руками він шарить по кишенях, поза рубцями лахміття, і знову в щілині, і знову в кишенях — що займана!.. Господи, що ж це таке?! З його горла ось-ось має видертися стогін. Може, це він уже збожеволів?! Збожеволів?!

І раптом намагає маленьку паперову горошинку... В кишені... За рубцем...

Горошинка — записочка від Катрі!..

І так, ніби після того заштрику тоді на слідстві, його всього стрясає. По тілу йде гаряча хвиля, аж зашпари заходять в пальці, хтось попустив гальмо й розсунув темряву.

Андрій розгортає записочку й читає дрібненький почерк:

"Будь мужній! Тримайся! Любий!"

Він цілує ту записочку, й знову складає в горошинку, й стискає ту горошинку в руці. Витирає спітніле чоло... "Фу-у, малодух!.. Ну-ну, ще не час! ще не час..." , спершись об стіну спиною, сидить, блідо посміхається... В серці хтось знову накручує пружину. Накручує до краю.

Паперова горошинка, просякла потом, притиснена пальцем до долоні, проміниться в серці так, як колись той образ Божої матері.

.....

Вранці до Андрія підійшов Санько:

— Андрію Яковичу! А може б, я оце вас поголив? Діставши згоду, Санько намилив Андрієві щоки справжнім милом (десь доп'яв змилочок), потім вийняв із своєї кишені Андрієву пропашу залізячку й гарненько його тією залізячкою поголив. Заскаливши око, він її так гарно "підтягав" об підшву черевика...

Андрій почервонів, як дітвак, спійманий на шкоді, але нічого Санькові не сказав. В Санькових руках ганебний доказ його слабодухості.

Але ж і варвар! Коли він її так мистецьки вкрав?!

Андрій лишився жити. Лишився нести свій тяжкий хрест до кінця. Поки впаде.

Того проклятого односкладового слова й прикритої ним жахливої суті не вистачило, щоб зіпхнути його на той світ.

Але його цілком вистачило для того, щоб на цьому світі Андріїв хрест був безмірно тяжкий, такий тяжкий, що пригнув його геть до самої землі.

VI

В похмурих трійниках, над рядом смертних камер, в спеціально пристосованім закапелку вони чекали вдвох, коли привели Андрія. Це були Великін і Сергєєв. Закапелок цей для слідства зроблено не випадково над відділом смертників — він розрахований на окремий психологічний вплив. Звичайна трійникова камера, понура, з маленьким, густо заґратованим вікном в глибокій западині, з дугастою низькою стелею, з вкутими в стіну висячими ліжками, з дебелими залізними дверима, з чорною асфальтовою підлогою — дуже зручна для приділеної їй ролі. І Великін та Сергєєв надзвичайно до неї пасували — саме такий закапелок відповідав їхньому покликанню. Вони сиділи, розвалившись, за маленьким столиком, в шинелях, рясніли залізними бляхами та пряжками й були підкреслено суворі, таємничо-понурі. Від цього кам'яного мішка разом з ними віяло середньовіччям попри всі модерні бляхи. На думку не могли не приходити часи московської опричнини. І до тих нещасних, воджених під конвоем з руками "назад" та з похиленою головою, що переступали цей поріг, жодне слово не могло краще пасувати, як слово "людішки", витвір московського деспотизму, перлина

великодержавного лексикону. "Людішки"... Знеосіблені, змордовані, безбарвні істоти, перероблювані "на мило". Може, це гіпербола нещасних в'язнів, але коли згадати те мило, яке видають в тюремній лазні, то хто його знає, з чого воно й зроблене... Образ того мила якимось дивом дуже пасує до цього ось кам'яного мішка. Може, тому, що в таких мішках в'язні страшенно потіють, беруться чиряками, немовби геть розповзаються... пріють... гниють...

Андрія посадили на табуретці. По формі. Довго дивились мовчки, вивчали Андрієве обличчя.

Потім Великін вийняв з течки непідписаний протокол і мовчки поклав його на стіл насупроти Андрія. Поклав і дивився чекальним поглядом.

— Ну-с? — процідив запитливо Великін. Сергєєв позіхнув і оглядав камеру, так ніби вперше її побачив, постукав з цікавістю закаблуком об підлогу, подивився туди, де постукав, і запитав Великіна:

— Гм... Це там камери смертників?

— Там... — сказав Андрій замість Великіна і замість відповіді цьому останньому.

— О, а ти й знаєш? — здивувався Сергєєв іронічно. — Звідкіля ти це знаєш?

— Весь світ про це знає.

— Та що ти!.. А от, що ми тут сидимо й що з тобою зробимо — про це світ не знає. Ажи? Чи як ти думаєш?

— Взнає... колись...

— Ха-ха-ха!.. Ну то вже, брат, дудки!.. Ха-ха-ха! Та якби світ знав, що ти оце тут, то прийшов би сюди й тут тебе геть роздер! Поняв? Так що ми тебе охороняємо...

Андрій промовчав. Він не мав охоти до розмови, як не мав зовсім наміру й підписувати протокола. Даремно Великін дивився таким чекальним, напруженим поглядом, водячи ним від обличчя до протоколу. Андрій не збирався підписувати. Це було написано на його обличчі й на всій його фігурі.

— М-да-а.. — протяг Великін, примруживши очі й зціплюючи зуби. — Так ти що, відмовляєшся від усього, що ти тут понаписував? Ну, добре, якщо вже ти не хочеш підтверджувати, то ти так і напиши — "відмовляюся від усього, що я тут понаписував!.." Пиши. Ну-ну, давай.

— Вірно...

— Ага, ну от ти сказав "вірно"! Отак і запиши, запишіть, Сергєєв, "вірно" і так далі...

— Вірно, — відкарбував Андрій, — а за цим іде "і так далі" — тобто: вірно, що така фраза там мусила б стояти. Але написати її мусить... гром. Сергєєв, бо ж то він там понаписував.

— Та ти що! Зідіотів? Забув уже, як ти писав?! Не забув? Ну, так і напиши — "все, що я отут написав, є брехня". Чого тобі ще треба. І буде квит. Отак відмовишся і все буде в порядку. Ну? І закінчимо вже все по-хорошому. Справді, досить вже цієї ерунди!

Андрій не поворухнувся.

— Та що ж ти, чорт би тебе забрав! Підтверджувати не хочеш і заперечувати не хочеш? То що ж ти хочеш?!

— Я хочу... Я хочу бачити прокурора (Андрій зовсім не хотів бачити ту мавпу, але це так).

— Овва! Та й що ж ти з ним робитимеш? Цілуватимешся чи що?!

— Ні. Я йому напишу власноручно свій "протокол"... і підпишусь...

— Гм... — уїдлива іронія. — Та й що ж ти там писатимеш?

— Правду...

— Йолоп! Ти хочеш знати "правду"! Ну, так правдою є, що твій прокурор сидить вже ось у цім десь корпусі. Як зустрінеш, пожалієшся й напишеш... А тим часом я тут твій прокурор і все... Цар і бог!.. Отже, пиши своє заперечення.

Андрій щодо прокурора це сказав так собі, бо в дійсності не мав ніякого наміру щось писати жодному прокуророві й жодного з них бачити — "правда" про прокурорську функцію йому добре відома. Сказав те, аби лиш розряджувати напругу, аби лиш відволікатись від того протоколу, що лежить на краєчку стола.

— Ну, а ще що ти хочеш? — вже палахкотів очима Великін.

— А ще... На підставі закону, я хочу очних ставок...

— Ого, юристом став! Ич ти! "На підставі закону"... "Очних ставок"... І з ким же, осмілюсь спитати?

— З усіма тими, що там (кинув на Великінову течку) понаписували...

— Але з ким, з ким?

— З усіма...

— Умгу... (Павза).

По павзі Великін заскалив око, пильно вшніпився ним в Авдрієве обличчя:

— То ти, може, знайомий з "ділом"? Читав?

— Читав.

— Усе? — підкрадається Великін.

"Ага, контролює попереднього слідчого?" — подумав Андрій і відповів, не вагаючись:

— Усе.

Великін нахмурився. Сергеев теж. Удали, що вони Андрієві повірили. Сергеев ледве стримував посмішку.

Не вдалось! Андрій хотів викликати їх на те, щоб вони показали все "діло", але помилився. Йому страшенно хотілося раптом подивитися ще раз на той рапорт з тим підписом, ну, й на решту, чого йому не показувано. Він думав наївно, що вони впіймаються на гачок і, повіривши, що він уже однаково все бачив, покажуть. Яка наївність! Ба, вони лише по частинах розставили те "діло", немов тенета, й ловлять його, Андрія. І ніколи вони його не покажуть, хоч "по закону" він і має право все бачити. Але ж "по закону" й Великін не має права його мордувати. Але він це робить "по закону" й по закону не дасть ніколи заглянути в секрети кухні, що "шиє" те "діло". Закон що дишель...

— От бач, — скривився Великін, — ти бачив усе діло, а ще опираєшся. Та після ознайомлення з ділом тебе мусило б скрючити... І я думав, що тебе вже скрючило! А ти

ще опираєшся. Хіба ти не зрозумів, що всі шляхи тобі вже одрізані, що ти лежиш на всіх лопатках і що оця морока з тобою — то тільки ради пустої формальності. Розумний чоловік на твоєму місці взяв би й все підписав, одним махом. Бо чим більше упертості, тим гірше. І чим далі, то буде гірше.

Андрій мовчки дивиться понад головою Великіна в стіну, на вогку пляму, що розповзлася, немов географічна мапа, морями, континентами, островами...

— Ну, досить! — ляпає Великін рукою по столу. — Так підписуєш?

— Дайте мені очні ставки...

— Очні ставки тобі не потрібні. Якщо ти бачив діло, то мусив зрозуміти, що очні ставки тобі не потрібні. Там досить і без очних ставок, щоб з тобою дати раду. Ну!?

Андрій зітхає.

— Та що ти з ним торгуєшся! — не витримує Сергєєв. — Теж мені базар!

— Дійсно... Ну то кінчимо торгівлю. Не хочеш підписувати — не треба (Великін це говорить, а очі в нього мерехтять зовсім інакшим блиском, аніж слова). — Не хочеш — не треба... Ти ознайомився з ділом. Ти сам сказав. Добре. Будем вважати слідство закінчене... Ось підпиши оце. З тими словами Великін підсунув папірець. То була вже знайома Андрієві "двохсотка" — протокол про закінчення слідства. Лише складений трохи інакше, хоч і надрукований ніби стандартно.

— Пиши! — вмокнув Великін ручку в чорнило й подав Андрієві. — Ось тут ось вниз... Тут...

Андрій зовсім не збирається підписувати, але бере ручку, а тим часом читає: "Протокол про закінчення слідства".

Далі та сама знайома формула, лише викинуто "на підставі статті 200-ї". Просто написано — "Я, ім'ярек, ознайомився з ділом і вважаю слідство закінчене. Більше нічого не маю додати". Власноручний підпис...

— Гм...—каже Андрій повільно, — як я це підпишу, то це буде фальшивка. — І по тих словах відсуває папірець.

— Як це! — скипів Сергєєв. — Та це ж нова форма!

— Добре... Але таке моє рішення... Тут закон обійдено двічі...

— Так слідство ж закінчене! — визвірився Великін.

— Можливо... Але я маю багато чого додати...

— А-а... — протяг Великін, стримуючи лютю. Посидів, ворущачи щелепою. Потім звівся й застібнув шинелю.

— Добре — Тоді ти будеш "д о д а в а т и"...

Сергєєв хіхикнув, тим підкресливши жаский зміст отого "додавати", й вони пішли. Пішли геть. Андрія забрав стрілок і відвів до камери 12-ї.

Було ясным, що це все була смуга психологічного наступу і тепер той наступ психологічний скінчився.

"Додавати" — це вже буде отой обіцяний "заключний етап".

Хоч справжній зміст цієї формули далеко не ясний. Якщо під ногами були камери смертників, до яких Сергєєв стукав ногою, то той етап несподівано може бути справді

заклучний і дуже короткий. Адже ж судять заочно спецколегії та ще якісь там суди.

В тюрмі розпочалася своєрідна епідемія — "печатання пальців" та фотографування. Весь другий спецкорпус "печатав пальці". В цій країні гіпертрофованого бюрократизму коли щось роблять, то неодмінно на високу скалю, якщо не можна зробити "в міровом масштабі". І якщо почалася якась кампанія, її ніщо не в силі зупинити. Вона йде тотально. Так і з цими пальцями — їх "печатали" тотально. Це курйоз, звичайно. Не може ж бути, щоб всі в'язні так-таки одноразово готувалися на етап чи нарсуд. Та найбільшим курйозом було те, що, за давно існуючими правилами по тюрмах цієї благословенної країни, робили дактилоскопічні відбитки та фотознімки лише доведеним злочинцям та засудженим. І ніколи не робили цього тим, чиї справи перебувають в процесі слідства, в процесі в'яснення й невідомо ще було, як те все скінчиться. Але то було колись, коли ще існував якийсь глузд. Зараз за всіма ознаками весь той глузд випарився. Проте це, мабуть, таки було за приписами нового, спеціального глузду, за новою скаженою діалектикою, яка каже, що з советської ежовської тюрми все одно виходу нікому немає. Хто сюди входить, ніколи назад не виходить. То тоді, дійсно, все це закономірно. Яка різниця, справді, коли робити знімки та "печатати" пальці — на перший день після арешту, а чи на перший день після смертного вироку, чи після вироку на довгі роки каторги. Все одно, рано чи пізно, вирок прийде і це треба буде робити, тож ліпше поробити все заздалегідь. Це є зразок раціоналізації й автоматизації. Можна б навіть взагалі "перепечатати" пальці всім мешканцям ССРСР, ще до їх арешту, бо ж все одно доведеться "печатати"! Не за розпорядженням паспортного якогось там бюро, а за розпорядженням тюремної адміністрації, до рук якої ті мешканці так чи так потраплять.

Епідемія ця викликала багато хвилювання, різних припущень, розгубленості серед в'язнів. Особливо розгубилися ті, що потрапили до тюрми недавно і ще жодного разу не були на допитах.

В корпусі стояв шалений рух. З камер брали партіями по 30 — 40 чоловік і водили до приміщення тюремної канцелярії. Там у якімсь темнім закамарку з десятеро тюремних службовців розкачували фарбу на плитках, мастили людям пальці й прикладали до заготовлених якихось папірців, не то анкет, не то арештантських "документів".

Ті папірці лежали стосами і на них нічого крім ім'я й прізвища в'язня не ставилось. Це теж раціоналізація! Решту додадуть потім. Залежно від того, яка доля спіткає "людішку". Може статися й так, що взагалі не треба буде нічого додавати, коли, скажімо, "людішка" вмере, або її приб'ють, або випадково розстріляють, тоді папірці просто викинуть у піч, з усіма "пальцями". Після відбивання вальців партію вели в якийсь темний льох і там кожного окремо фотографували. Давали номер на груди, повертали в профіль вліво, в профіль вправо, анфас" в потилицю... Готово.

Камера 12-та почувалася так, ніби була напередодні великих подій, що нагло можуть розметати всіх в різні боки. Проте час плинув, але подій ніяких не траплялось і, здається, не передбачалось. Телеграф не приносив жодної цікавої вістки, з якої можна

б вичитати, що означає вся та дактилоскопічна епідемія.

— Ч у м а к з в є щ я м и!

Всі в камері були страшенно здивовані. Це вперше за весь час викликають просто, без піжмурок, без переклички "на Чи", "на Ри".

— Ч у м а к з в є щ я м и!

Андрій взяв свої "вещі" — свою незмінну заяложену торбиночку з шкоринкою, Санько вкинув туди свою пайку на придачу — все. Чумак зібрався "з вещами".

Але минає година—не кличуть. Не беруть.

Минає дві — не беруть.

Вся камера заінтригована. Починає кружляти логічне припущення... Несамовите, але логічне: беруть вдень — значить, н а в о л ю ! На волю!! Підтвердженням цього є той факт, що не взяли одразу, — значить, "готують документи". Оформляють. Виписують гроші в бухгалтерії, адже ж Чумак мав там свої гроші конфісковані!? Шукають одягу, яку-небудь одягу, бо не можуть же вони Чумака випустити в самих рубцях, голопузого... Н а в о л ю !

Вже всі були певні, що таки на волю. Буває. В цій химерній країні все буває!..

Особливо ж віра в можливість виходу на волю окрилилася, коли до камери хтось приніс підтвердження, що "таки да" зняли Єжова. Він на власні очі бачив, як раніше впав у кабінеті його слідчого портрет Єжова, і так само на власні очі бачив, що того портрета тепер немає. Зняли! Зняли портрет — бо зняли Єжова.

В камері не знали, що його "зняли" вже давненько, але що їх те в найменшій мірі стосується. Його зняли для "волі", а не для тюрми. Тюрму з усієї сили якнайсуворіше охороняли, щоб ця чутка туди не дісталася. Бо всі, хто потрапив за мури через "злочинну політику залізного наркома", були вилучені з числа тих, кому рекомендовалось знати, як то пописалися "вороги народа, що пролізли в апарат НКВД". Вони пописалися, але те, що вони зробили, мусить бути завершене до кінця. Отже, тюрми це "зняття" не стосувалося.

Але тюрма жадібно ловила непевну чутку, й вірила в неї, й вірила зворушливо в кращу долю. А коли прийшло підтвердження, що портрет Єжова десь там в якомусь кабінеті знято — повикликало фурор. І ось саме тому віра в можливість виходу тепер на волю панувала наперекір всьому.

Андрій перебував у стані облоги. Йому давали нишком безліч доручень, йому звіряли свої болі й таємниці, його посвячували в родинні справи, його просили передати те й оте, сказати те й оте, зайти туди й туди, його просили передати (через рідних) передачу таку й таку, умовлену. Андрій покійно й щиро намагався запам'ятати всі адреси й всі доручення.

Минали години, а Андрія не брали. Припущення про волю остаточно стверджувалось.

Андрій вже сам не був певен. Ану ж раптом!.. Логічно так би й мусило бути,— він нічого не давав, нічого не підписував, все витерпів, — логічно його б мусили звільнити "за недостатністю доказів". Адже ж звільнили Давида... Але Андрій всупереч

загальному оптимізму був у полоні меланхолії.

Увечері під час "оправки" в'язні побачили в убиральні величезний напис, надряпаний на всю стіну:

"Товариші залізничники! Мерзотник Курпас застрілився!"

Це справило приголомшуюче вражіння. Курпас — це ж знаменитий Курпас, начальник т. зв. ДТО (Дорожно-Транспортного Отдела") УГБ НКВД; Від одного імені цього Курпаса в залізничників ішов завжди мороз по шкірі. Рафінований садист, безжалісний і кровоненажерний, здоровенний, з необмеженою владою. Бувши начальником ДТО, він власноручно мордував в'язнів, і хто в нього побував—ніколи того не забуде, якщо вийшов живий. Але живих з його рук мало виходило, власне, виходили живі до трибуналу, кого не замордовано на слідстві, щоб трапити під розстріл, — їх судив трибунал і, згідно з "визнаними" колосальними злочинами, судив на смерть. Зараз сиділа в камерах смертників група нач. Харківського вузла, Малія, оформлена ось цим Курпасом. Їх було чоловік з двадцять. Та ще стільки ж чекало нової сесії трибуналу, сидючи по різних камерах. Ось до цих залізничників і був адресований напис на стіні.

Коли перший струс минув від несподіваного вражіння, пильніші й здібніші до логічного мислення звернули увагу, чого ж це цього напису ніхто з тюремників не зітер і не стирає!? Адже ж ті тюремники такі пильні, такі ретельні що стирають не тільки отакі (ба, отаких взагалі не було ще ніколи!) написи, а навіть найменші, написані дрібнюсіньким почерком десь під умивальником, або за петлею дверей, або за каналізаційною рурою, — ніде не може залишитися напис не викритий. А тут отакий-от аншлаг і ніхто не стирає. Одно з двох — або його написали самі ж тюремники зі спеціальною метою й згідно з розпорядженням згори. Але яка ж то може бути мета? Або ж його написали-таки в'язні, а тюремники дістали хвилевий шок від приголомшуючої новини і в першій хвилі не стерли. Але і в першій і в другій випадку одно лишалося безперечним — там, "нагорі", щось діється. Новина з камери 12-ї блискавично облетіла всю тюрму. Але... Виявилося, що такі самі написи з'явилися по убиральнях на всіх інших поверхах. Маєш! А тепер піди розбери, що то все значить. Не знали в'язні, що й думати. Одні говорили, що це спеціально розставлена якась пастка самим Курпасом. Приміром, для того, щоб у людей розв'язались язики й вони почали строчити заяви та скарги, а тоді Курпас накриє їх і назавжди вб'є віру в будь-який спротив. Бувало й таке. Бувало, наприклад, що один слідчий розіграє прокурора республіки, й приймає заяви, й обіцяє покарати винних за незаконне мордування та фальсифікацію. Наївні люди дають волю своїм язикам і рукам і списують стоси паперу. А тоді з них пил летить, і вже після того вони взагалі не скаржаться й нічого не пишуть.

Так може бути й з цим написом, з цим "застреленим" Курпасом. Очевидно, гора знає про чутки, які ходять в камерах, і про ті надії, що окрилюють людські серця, і на тій основі ловить рибку.

Але це так думали песимісти. Оптимісти ж брали все за чисту монету. Бажання —

це мати думки. Тим бажанням є в о л я. І тут вже ніяка логіка нічого не може вдіяти. І навіть песимісти захиталися під натиском цих двох чуток — чутки про знятий портрет Єжова та про самогубство Курпаса — в інтерпретації оптимістів. Ану ж справді курс повернуто на всі 180 ступнів!

Очевидно, Андрій таки піде на волю. З завмиранням чекали виклику вночі. Але ніч минула — не взяли. Прийшов ранок — знову не беруть. Гіпотеза про волю остаточно скріпла. Якщо вночі не взяли — значить, таки на волю. Значить, вчора не встигли все оформити і закінчують сьогодні.

Андрій, все такий же зажурений, щиро намагався запам'ятати безліч адрес, позаучував доручення, як вірші, а йому їх ще додавали. Надавали йому хусточок, дали навіть пару шкарпеток — носи, аби лиш резинки передав, вони замітні, ще й з ініціалами, поназашивали записочок поза рубці — манюсінських записочок, писаних на папері з обдертої цигарки. Андрій на все згоджувався.

Так його зроблено вістуном для всіх матерів і сестер, посланцем на волю.

В цей день були іменини старости камери і камера мала їх справити. Авжеж! А чому б ні? В'язні можуть собі дозволити таку розкіш — справити іменини. А разом — і випроводити товариша щасливого, — ану ж справді йому усміхнеться доля! І от — випроводити всі оті записочки, хусточки, доручення, прохання, й привіти, й дискретні відомості на волю! До рідних!

Андрієва печаль від того ставала ще болючішою. Шкода йому було цих людей і їхніх надій. Але нехай. Він покійно приймав записочки й доручення. Нехай... Що він не піде на волю, а, значить, і всі ті записочки й вісті не потраплять до мети, за це було 99 шансів проти одного. Але що ж... Нехай всі думатимуть, що їхні вісточки пішли, хай вірять в це, нехай живуть цим. Будуть десь загинати по сибірських пустелях, а їхні серця грітиме віра... От і вийде так, ніби ж вістки пішли за призначенням.

Іменини відбувалися за всіма правилами. Було зроблено навіть... торт! Зробив Руденко, що колись починав свою моряцьку кар'єру корабельним коком. Торт був маленький і зроблений із сухарів, цукру та інших їстівних речей, що знайшлися в камері. І навіть на ньому було виведено вензелі з маргарину.

Святкування іменин було урочисте при участі всієї камери. Причому, ніхто того не брав за жарт. Старості навіть знайшли чисту сорочку й поголили його щоб він виглядав, як іменинник. Потім від імені всієї камери піднесли йому імпровізований торт. А потім встав Руденко й, затинаючись та хвилюючись з невідомої причини (зашкарублий на морських вітрах Руденко), збиваючись на словах, тихим голосом сказав кілька кострубатих слів... Він сказав про те, що от їхній староста, інженер П... так добре ними піклувався, що він має п'ятдесят років, а добре б було, якби він прожив ще п'ятдесят... А один з їхніх товаришів, як і кожен, от-от з "вещями" піде на "волю", й добре було б, щоб він пішов на волю. Та що вони всі розлетяться по світах і ніколи вже не побачаться більше... Так нехай же їхнє життя буде хоч таке, як цей убогий торт... там... десь...

Після цієї незграбної й коротюнької промови Руденко набусурменив свої біляві

брови й занадто вже строгим голосом дав слово старості.

Схвилюваний староста камери ч. 12, всесоюзної слави будівничий, звівся й не знав, що ж йому сказати. Він дивився на камеру, й очі йому непристойно воложилися все більше... Його підбадьорювали голоси. Ось-ось він скандально розплачеться, а він же мусить сказати промову. Тільки в тій промові нічого не мусить бути про політику, й взагалі в ній треба все якось обминути, пам'ятаючи про камерних "стукачів". Все треба обминути...

І інженер все обминув. Дивлячись на сидячих людей очима, повними сліз, він розповів веселий анекдот... Такий собі анекдот. А розповівши, закінчив:

— Ну, а решту ви самі знаєте...

Тут свято було перешкоджене. Саме при кінці інженерової "промови" відчинилися двері й голос покликав:

— Чумак!.. Давай з вещами!..

На цей раз двері не зачинилися, а стояли роззявлені — за ними чекав оперативник з папірцем у руці.

Ілюзія виклику на волю зринула з новою силою... Люди хапливо щось шепотіли Андрієві, тисли йому руки, поляпували пестливо по ногах, як він проходив повз них в супроводі Санька. Всі махали руками на прощання, робили змовницькі знаки і, склавши власні руки до купи, стискали їх — одна рука мусила означати руку того, хто прощається, а друга Андрієву. Так він пройшов через усю камеру.

Біля дверей вони прощалися з Саньком. Бідолашний джура не знав, що йому такого й сказати на розставанні. Він був дуже огірчений. Аж шкода було дивитися. Він зовсім не вірив, що Андрій піде на волю, лише вірив, відчував своїм звірячим інстинктом, що вони більше не побачаться. Не знайшовшись, що сказати, Санько подивився Андрієві в очі, скривив обличчя і, маскуючи сльози, що були "на кілочку", тихо й понуро, якось химерно продекламував:

"...Будеш проклятий, милий синочку,
Як зігнеш себе, мов билиночку!.."

Вони на прощання міцно потисли один одному руки. В дверях Андрій помахав рукою всій камері ч. 12. Двері зачинилися. За дверима його чекали два оперативники з Раднаркомівської. А під тюремною брамою чекав його "Чорний ворон".

V

Заключний етап — це була остання спроба "розколоти" Андрія, поставити на коліна, щоб таки він поповз, як паршивий пес, і скавулів, лизав черевики. НКВД не могло стерпіти такого поругання й глузу над своєю всесильністю, що хтось не дається розібрати себе на гвинтики й обернути в "дірку від бублика". Як це так! "Людішка" не хоче бути "людішкою"? ! Чи це не найбільша контрреволюція. І от що "людішку" заходилися знову з оскаженінням "колоти".

Почався вдруге "великий конвейєр". А диригували ним Великін, Сергєєв і нач. Н-ського району Сафигін.

Коли привезли Андрія, його вже не вкинули ні в яку камеру і ні в яку "брехалівку",

а посадили в якусь вузьеньку шаховку, збиту з фанери. Такі шаховки були розташовані рядами попід стінами великого льоху, як в гардеробній. О, це велика зміна! Заіснував якийсь новий порядок. Чи не в зв'язку зі "зняттям" Єжова??! Андрій помітив не тільки цю зміну! Коли його вели коридором, а потім через цей льох до шаховки, він зауважив, що стіни скрізь побілені, електричні лампки висять рясніше, долівка вкрита новим асфальтом. А найголовніше — зовсім мертва тиша. Черговий і наглядачі розмовляли тільки пошепки та на мигах та покладавали пальцями умовні знаки. Коли Андрія замикали в шаховку, попередили — під страхом тяжкої кари не говорити голосно і взагалі сидіти тихо.

Шаховка була така вузюсінька, що в ній не можна було повернутися. В такій шаховці можна б задушитися, але творчий геній НКВД передбачливий: вгорі прибито шматочок подірявленої бляхи і такий же шматочок прибито на дверях, над невеличкою діркою. Крім бляхи, на дверях ще є вовчок, передбачливо засклений, щоб мешканець шаховки не штрикнув часом пальцем у око тому, хто зазиратиме. В шаховці сидальце — це вже велика милість і великодушність — можна сидіти. Сидіти й мовчати, не дихати, не кашляти — чекати. Може, годину, може, півтори. А може, й добу, й дві, як це виявилось потім. Ні, таки, напевно, зняли Єжова!

Помежи рядами замкнених шаховок навшпиньках, нечутно, по м'якій мотузяній доріжці походжає вартовий з величезною в'язкою ключів і з гумовою палицею при боці (це теж новина, яку помітив Андрій при вході) у і тільки подзенькування тих ключів свідчить, що вартовий ходить. Він там має таємничу, нашорошену, дуже зосереджену, ніби чимсь перелякану міну, що відзначило Андрієве пильне око, коли його той вартовий замикав до шаховки. І от вій з тією міною там ходить. Нюшить. "Сповняє службу". Як нашорошений пес. Іноді він бурчить тихо щось до якоїсь шаховки й видається, що він гарчить на найменший порух.

Ні, таки, напевно, зняли Єжова! Занадто вже колосальні зміни зайшли. Такі зміни можуть бути тільки при кардинальних реформах. Але при думці про ті "реформи", на підставі цієї ось шаховки, навіть Андрієві стає нудно.

Він посидів у шаховці кілька годин, аж поки в нього не потерпили руки й ноги й на придачу ті ноги ще й задубіли від холодної цементової підлоги. Потім його взяли й повели десь.

Повели на допит. Він зауважив, що в його льоху не було дверей — зняті геть.

Проходячи лабіринтом підвальних коридорів і якихось закапелків, він краєчком ока бачив ще багато таких камер з рядами шаховок і вартових, що по-песьому ходили навшпиньках... В тих камерах теж не було дверей. Це нова система... Ах, яка простота! вже навіть не потрібно тюремних дверей!

Ні, таки Єжова зняли, напевно. Це треба б докласти 12-й камері!

Великін на цей раз не сказав "Ну-с", а просто збив Андрія з ніг. І почався заключний етап з того, з чого був почався колись перший. Але тоді їх було п'ятеро, зараз їх було тільки троє — Великін, Сергєєв і Сафигін. Тоді був початок, тепер кінець. Тоді вони кричали й галасували, тепер вони робили все мовчки, зціпивши зуби... Та й

про що кричати й про що говорити? Всі слова вже сказані, всі епітети викричані, всі "переконливі словесні аргументи" виставлені. Йшлося тепер тільки про те, щоб говорив Андрій. Вони вже давно все сказали, тепер мусить говорити Андрій. Мусить нарешті!.. І вони докладали всього хисту, аби таки він заговорив. В крайньому разі, щоб підписав протокол. Той самий протокол, що чекає підпису вже так давно. Вони його поклали скраечку стола, поставили біля нього чорнильницю й поклали ручку — "переконували" Андрія, як то важно для його щастя ту ручку взяти й той протокол підписати... Особливо відзначався Сафигін — тонкий знавець флори й фауни на Андрієвій землі, аматор полювання на Андрієвих сагах та озерах. Очевидно справа "розколення" Андрія — це справа його особистої чекістської честі. Це ж до його плану "заготівель" цей маніяк належить! Це ж він за нього відповідає перед "пролетарським правосуддям"! Це ж він там щось так старанно фабрикує!.. І Сафигін старався з усієї сили. Його ковані солдатські чоботи навіть віддалено не нагадували чемної розмови тієї пам'ятної ночі — першої ночі Андрієвого ув'язнення...

Стовкши немилосердно, вони Андрія відливали водою, й садовили на стілець, і підносили протокол до самих очей, вкладали в півпритомну руку перо, вмочене в чорнило.. Андрій роняв перо на підлогу — й "переконування" починалося знову...

Двері були завішені тяжкою порттьєрою, і, напевно, звідси не було нічого чути в коридор. Вікно теж завішене порттьєрою. В хвилину відчаю метнулася думка, — "мабуть, вони тепер не мають права бити, якщо завісили двері порттьєрою! Ах, коли б хтось почув!!" Але це була безглузда думка. Порттьєра була надзвичайно пишна, й повішена не від цього вечора, й, очевидно, повішена не даремно, і не Сергєєвим же!..

З коридора теж це добувалися ніякі звуки. Не чути було ані нявчання, ані скавуління. Тиша. Так, ніби там, за тими дверима, взагалі нічого не існувало. Існувала лише ця кімната, з цими трьома мовчазними, засапаними, маніакально лютими людьми.

Вони не кричали, вони лише хрипіли, й повискували... Це новий стиль!

Це страшніший стиль, аніж той, що був.

А може, вони таки не мають права бити? Чого це вони так, неначе злодії, роблять своє діло? Може, це вони приватно, нишком обробляють свою власну справу, щоб не показатись перед начальством нікчемними, ні до чого не здібними. "Майже два роки возькаються з однією людиною!!" "Чекісти"... Може, це вони отак в закапелку злочинно рятують свою кар'єру?!

Андрій почав кричати. Раніше він при пам'яті ніколи не кричав, намагався не кричати, зціплював зуби, але тепер він почав кричати... На нього цитькали, били ще дужче, щоб заглушити крик, наступали на обличчя ногами... Андрій звільняв уста й кричав ще дужче... Це був відрух відчаю, породжений вірою в щось, що може його від мук врятувати... Від зайвих мук... Може ж, є якийсь новий порядок, що звільнить його принаймні від безглузвих мук... Аджеж зняли Єжова! Напевно, зняли...

Порттьєра колихнулася, захекана трійка завмерла, — й Андрій зрадів — до кімнати зайшов Фрей. Але Андрієві сподівання були марні — сподівання на те, що та трійка

робить своє діло по-зłodійськи, незаконно. Фрей подивився на Андрія, скривився так презирливо, як Андрій ще не бачив у нього, й процідив крізь зуби:

— Опираєшся все?! Ах ти ж гад!..

Андрій закрив очі, лежачи на підлозі. Фрей звелів його посадити на стілець. Походив мовчки по кімнаті нервовою, кошакою ходою, так, ніби сам збирався кинутися на жертву й дерти її пазурами. А тоді зупинився перед ним і впився в обличчя викоченими очима:

— Скоро два роки возимось з тобою!.. Але крапка! От я тобі ставлю ультиматум: або ти заговориш і підпишеш — або підеш до божевільні. Вибирай. Звідси ти нікуди не вийдеш — лише до божевільні! Вибирай!.. (Павза, Фрей важко дихає й напружено дивиться в обличчя, кривиться презирливо). — Ви там всі на щось надієтесь... Так от те "щось" вас зовсім не стосується... Пойняв? А тепер вибирай між протоколом і Сабуровою дачею.

Після цього, навіть не чекаючи відповіді, Фрей пішов. Ясно. Останній проблиск безглуздої надії вмер і Андрій більше вже не кричав...

Вибір, поставлений Фреєм, не підлягав ніякій зміні, він був неминучістю. Коло замкнулося, як залізний обруч, і можна розірвати той обруч лише в двох місцях — або в тій місці, де виходять у вічне, позорище, або в тій місці, де виходять на Сабурову дачу... Другий вихід порівняно з першим почав видаватися благословенням...

Конвейєр крутився повним ходом.

Коли Андрій був уже напівживий, його вкидали назад в шаховку і він там відхлипувався... Сидів на сидальці, упершись ногами в двері, а спиною в стінку. Сидів довго. Йому приносили їжу й воду, але він майже нічого не їв. В хвилини проблиску волі, чіпляючись за життя, він намагався змусити себе їсти, але скоро воля погасала... Все одно вже... Нехай... Чим швидше, тим краще... Та смерть забарилася, не йшла, по-звірячому живучий його організм змагався несамовито, не хотів здатись, до останньої краплини сил борюкався... В гарячковому стані Андрій сидів, і думав про Катрю, й навіть не помічав, що по щоках йому течуть сльози... Але ніхто його не бачить в шаховці, нехай.

З шаховки його брали й знову тягли нагору... І знову півпритомного, а то й непритомного вкидали в шаховку. Обіцянку Фрея скажена трійка здійснювала послідовно і неухильно... Андрієва психіка вже котилася назустріч тій обіцянці все з більшою силою, як камінь згори, що його вже ніщо не може зупинити...

По кількох ночах Андрій, крім того, що мав гарячку, вже кашляв кров'ю і зле володів розсудком. Над простою річчю йому доводилось думати з болючою, тяжкою напругою. От він думає над простим словом, але зміст йому недоступний, слово починає двоїтись, і кожен склад набирає самостійного якогось, химерного змісту.

Так, все йде до кінця. І він той кінець приймав. Лиш доки той кінець прийде, він би хотів, щоб здійснилось його пекуче бажання — останнє й єдине бажання — побачити на власні очі того, хто матиме оці його муки й його душу на своїй совісті. Побачити хоч мельком. Хоч наприкінці. Він хотів мати очну ставку.

Він повторював це бажання кілька разів, але слідчі тільки сміялися з того. Він прохрипів це бажання, коли до кімнати випадково зайшла Нечаєва, — вона була в піднесеному настрої, бо мала підвищений ранг— раніше вона була майором, а тепер мала відзнаки на ступінь вище. Андрій прохрипів при ній своє прохання, адресуючись не до Сергєєва й не до Нечаєвої, а чомусь до тих відзнак, і пообіцяв що тоді... тоді він підпише протокол. Сергєєв засміявся:

— Добре, добре. Ти протокол підпишеш ще до того. А очну ставку ти матимеш. Обов'язково. Але ти матимеш таку очну ставку, що вмиреш на місці. Генеральну очну ставку! Убивчу!... Матимеш, матимеш. І тоді ти скажеш, що ліпше б тобі не давали... Пойняв? А протокол підпишеш ще до того.

Але протокола Андрій так і не підписав. Конвейєр даремно так шалено крутився — він уже був безсилий щось вдіяти. Це була остання спроба видавити щось з Андрія й змусити його поставити свій підпис під смертним вироком на свою власну душу, на своє горде сумління, на свою честь. І та спроба скрахувала. Андрій, обернений очима до смерті, не чіплявся вже за життя й давав себе убивати, тим роззброюючи своїх мучителів. Доведений до останньої грані, за якою починається божевілля, він навіть допомагав слідчим, — коли його починали бити, він у нестямі несамовито товк головою об підлогу, аж мучителі, замість бити, починали його тримати. Вони зрозуміли, що Андрій сам іде назустріч смерті. А також зрозуміли, що він таки ось-ось збожеволіє. Закусивши до крові губу, з піною на устах Андрій вже бився, як епілептик...

Кінець. Всі засоби розбирання людських душ вичерпалися. А ще ж він їм потрібен. Курка бо ще не знесла золоте яйце, якого від неї сподівалися.

Слідчі кляли Андрія на чому світ стоїть, бо почували себе безсилими перед людиною, яка вже сама шукає болю і рятунку в нім, яка вже не чіпляється за життя, якій уже нічого не потрібно.

Тоді, вичерпавши всі можливості, Сергєєв нарешті дав обіцяну очну ставку, "убивчу" очну ставку.

Не оформивши "діла" за допомогою палки, що спасувала перед людською волею, ці "малі інквізитори", речники "правосуддя пролетарського" вирішили нарешті оформити те діло за допомогою "свідків". І тим замкнути останній етап своєї такої "героїчної" боротьби з людиною, що не визнає жодних компромісів.

VI

Очна ставка

Де він його бачив?!! Де він його бачив?!! Хворий мізок намагався згадати, мечучись все на однім місці, тикаючись в темряву, в провал, в порожнечу; намагався схопити кінчик спогаду й не міг — ниточка щезала, уривалась... Де він його бачив?!!

Перед ним сиділа людина з лисячим личком, людина з волі — така благовіда, така солоденька, чепурненька, свіженька. Вона позирала підхлібне своїми блискучими оченятами на Сергєєва й тримала на колінах вицвілого капелюха, правою рукою пригладжувала пару волосинок на лисинці, щоб вони не стирчали по-нехлюйському перед оцим ось столом, у цій ось установі.

Це — о ч н а с т а в к а! Це ж слідчий виставив нарешті свій найбільший козир. Нарешті! Так довго очікувана, так давно обіцяна очна ставка. Але х т о ц е?.. За цією ставкою вже буде фінал. Але х т о ц е?!

Андрія на цей раз посадили не біля порогу, а біля столу. Спершу напроти нього, при другім кінці столу стояв порожній стілець. Вони (вони з Сергеевим) хвилину сиділи мовчки — когось чекали на той стілець. Сергеев посміхався, позираючи на Андрія якось згори. Потім говорив:

— Ну, ось. Нарешті ми й поставимо крапку. Не хотів роззброїтись добровільно, то ми тебе роззброїмо інакше. Ти лишився до кінця непримиренний, але це тобі не допомогло. Марно все. І тим гірше для тебе. Зараз ти це побачиш. (Помовчав). Знаєш, що таке очна ставка? Так ось зараз вона буде. Ставка, після якої ніякі вже твої свідчення не потрібні. Навіть не потрібна "двохсотка".

Майже услід за тими словами в двері тихенько постукало і увійшла людина. Вона увійшла сама, хоч двері їй з коридора відчинив хто інший і зачинив тихо услід.

Людина по знаку Сергеева сіла обережненько на порожній стілець насупроти Андрія... Андрієві видалося щось знайоме... І от тепер Андрій дивився на лисяче личко й з усієї сили, розпачливо намагався пригадати — де він його бачив?!! Де він його бачив?!! — і не міг пригадати. Думка уривалася, як розтріпана й посмалена нитка, тонучи в сажі й попелі, що в нього обернулася свідомість, губилася в порожнечі. "Де я його бачив?!"

А людина обернулася профілем і дивилася на Сергеева мовчазним і чекальним поглядом, немов чекаючи команди. Видно було, що вони добре знайомі й "зіграні", що сценарій продумано й репетиції не раз пророблено... Андрієвих очей швидкі оченята людини уникали уперто.

Сергеев взяв помалу кілька аркушів чистого паперу, поклав їх рівненько перед собою, закурив, написав щось на першому аркуші, — мабуть, озаголовив протокол ставки — подивився на Андрія примруженим оком, одводячи від нього тонюньку цівку блакитного диму ("Як тоді, як в перший раз!" — це пригадав Андрій досить чітко) і глузливо вишкірився. Після того й почалася очна ставка.

— Ваше ім'я й прізвище? — звернувся Сергеев до людини з лисячим личком чемно.

— Ж г у т. Н і к а л а й Ж г у т!

"Що-о? Жгут?!! А-а, це отой "Жгут" ... Але ж там був підпис Миколи! І в тексті Миколин почерк!.. Ага, почерк міг бути просто подібний, але ж там був с п р а в ж н і й, справжній підпис Миколи!! Справжній!! А оце такий "Жгут"? Ні, цей тип теж не Жгут, — таких прізвищ не буває. Псевдо. Це псевдо. Це хтось підставний..— Рік народження?

— 1889.

Після кількох ще формальних запитань, до яких Андрій не дослухався, бо знав, що то все комедія й фальш, та й обертав шалено свої думки навколо того Миколиного "рапорту", Сергеев приступив до діла:

— Громадянине Жгут! Що ви йожете сказати про... Пробачте, скажіть, громадянине Жгут, чи ви знаєте ось цю людину?

— Так. Знаю.

Андрій підвів брови здивовано. Він мене знає?! Так... Напевно.. Я його, мабуть, теж... Але де... де ж я його бачив?!

— Повторюю — ви дійсно знаєте цю людину?

— Так... Дійсно... Це Чумак, Андрій Чумак...

— Дякую. (Слідчий записує відповіді). — Добре, а тепер чи не можете ви розповісти коротко, де й коли ви з ним познайомились...

Лисяче личко квапиться виконати прохання (наказ) слідчого й розповідає, що він знає Андрія давно, ще з авіаінституту, що знає отаких от і отаких от товаришів і друзів, знає те ось і те з його ще студентських років... Андрій не в стані сконтролювати й на чомусь спіймати цього "очкаря", його лиш вражає сам добір фактів і імен, який свідчить про добру обізнаність з його — Андрієвим — минулим... Та ловити він і не збирається, — він бачить, що це провокатор, всього лиш провокатор, який ніколи не був з ним знайомий, лише добре натаस्कаний, обізнаний з його життям зі спеціального, може, власного вивчення" а може, на матеріалах, яких не бракує в цій установі про нього. А тому Андрій не ловить провокатора, а лиш дивиться на його лисяче личко та на кадичок, що так западаливо ворухиться назустріч слідчому...

— Дякую, — нотує слідчий факт доброї обізнаності свідка зі своїм об'єктом. — А тепер — що ви, громадянине Жгут, можете розповісти про контрреволюційну діяльність Чумака Андрія?

— О-о, — вібрує кадичок назустріч поквалливо: — багато! Дуже багато..

— Будь ласка, давайте за порядком.

І "громадянин Жгут" почав викладати "за порядком про Андрієву "контрреволюційну" діяльність... Він розповідає, як по писаному, про військову організацію, яка існувала ще "з інституту", розповідає про дивовижні заміри, про терористичні плани, про підготовку повстання і про таємні сходи й розмови, про зв'язки з вищими сферами, до маршала Дубового й маршала Блюхера Василя Костянтиновича включно... Він розповідає толково й дуже складно... Андрій слухає... Слідчий нотує... Спершу Андрій слухає байдуже, потім вражено починає прислухатись пильніше — його вражає, що серед страшної нісенітниці починає траплятись тривожна правда, яку міг знати лиш хтось справді дуже й дуже близький!.. Чимдалі, напруження збільшується, до Андрія повертається свідомість, серце починає тремтіти, але не від страху...

Це хтось, хто його знає! Закінчивши у загальних рисах, кадичок конвульсійне смикається кілька секунд, ковтає слину, щоб прочиститись для докладнішої інформації. Сергеев ставить на допомогу йому своє запитання:

— Добре. А тепер, будь ласка, розкажіть, що вам відомо про учасників підпільної військово-контрреволюційної, повстанської організації, про яку ви говорили?

Лисяче личко відсапується й починає говорити про "учасників". Воно називає низку імен, змушуючи Андрія дивуватися дедалі більше і дедалі дужче тремтіти серцем, — називає колишніх друзів — студентів, письменників, називає ім'я його

вчителя Калініна тощо, вражаючи Андрія безмежно своєю, часом з приводу дуже інтимних деталей, обізнаністю... Але серце Андрієве починає закипати все дужче й дужче, коли свідок переходить до ближчого кола людей — до його близьких і рідних...

"Де я його бачив?!! Ах, де я його бачив?!!" — шарпає душу несамовите питання. "Де, Господи!?" Сергєєв позирає на Андрія й тонко та глузливо посміхається.

А кадичок сумовито, але переконливо починає говорити про братів... Про Андрієвих братів, учасників організації... Свідомість Андрієва розчахнулася — Миколин підпис і почерк — і ось це говорення!.. Що це все значить?! В голові Андрієвій мутиться. Особливо ж коли він чує далі говорення про факти, що не тичуться організації, але які все-таки можуть бути для братів убійчими, смертоносними, бо правдивими... Факти, з якими можна поламати карк кому завгодно, виставивши їх тут... Факти, про які ніхто не міг знати, лише знали вони самі — чотири брата, та ще міг знати хтось дуже й дуже близький і то один — могла знати лише мати... Серце в Андрієвих грудях гупає й всього його обливає тоскний, холодний піт... Андрій хоче щось шалене крикнути, але крик застряє в горлі... А кадичок вже говорить про Катерину...Потім про сестру — про малу сестру Галю!..

Андрій схоплюється й хрипить несамовито — "Це брехня! Це провокація!! Брехня!!!"

— Тихше-тихше, — заспокоює його Сергєєв. — Сядьте! Не хвилюйтесь. Це ж тільки в і н говорить, а потім будете говорити ви.

Андрій з усієї сили намагається опанувати себе, сідає. Пальці його впинаються в коліна. А кадичок, обернений в профіль, нарешті закінчує свої свідчення, скріплюючи їх стандартною, але суворою, зобов'язуючою формулою присяги. Потім тремтячою рукою підписує протокол.

— Добре, — каже Сергєєв задоволено. — Ну, а тепер ви...

— Це брехня!.. —хрипить Андрій, замість того, щоб закричати.

— Тихше, тихше, — каже Сергєєв. — За порядком. Отже — громадянин Чумак, чи ви знаєте цю людину?

— Ні...Ніколи...

— А пригадайте.

— Ніколи...

— Дивно, — іронізує Сергєєв. — Але ж він вас знає. І добре знає! Скажіть, Жгут, ще раз Чумакові, чи знаєте ви його.

— Знаю...

— Звідки ви мене знаєте?! — вигукує в нестямі Андрій, не можучи ніяк розгадати болючу шараду — "Де, де він його бачив?!" Вигукує й впивається божевільним зором в лисяче обличчя свідка. Свідок повертається анфас, підводить свої очі... й їхні очі зустрілися!..

А-а!! Як блискавкою прорізало мізок: — сцена в хаті, батькова біблія і цей погляд на прощання...

Ю д а!!! О с ь в і н Ю д а!! О с ь в і н!!!

Андрій схлипує, схоплюється й безтямно кричить:

— Це провокатор!! Це брехня!! Це все брехня!! Провокатор!!!—кричить в самісіньке Юдине обличчя.

Перелякане те обличчя полотніє від сатанинського Андрієвого вигуку й погляду.

—Ні, це правда! —шарпає Юда кадичком і інстинктивно перед несамовитими Андрієвими очима відсахується, хрестить ті очі... Але рука зависає в повітрі... У вічку Андрієві мелькнуло Катрине обличчя, мала сестра Галя й бідолашна мати... Мов підкинений пружиною, Андрій зривається й дико хапає за кадичок в нестямі... Сергєєв скочив злякано, але, перш ніж він встиг щось зробити, Андрієва брачка рука конвульсійне згребла тяжке мармурове прес-пап'є й усіма рештками сили опустила його на Юдину голову...

Після того Андрій втратив свідомість. Йому здалося, що це на його власну голову опустилося те тяжке мармурове прес-пап'є...

Коли Андрія витягали, він від болю опритомнів і, мов крізь туман, побачив фінальну сцену своєї єдиної й останньої очної ставки:

...Перед столом нерухомо лежала якась маса, а за столом стояв з ребрастою палицею в руці Сергєєв і, підпершись в боки, несамовито й захоплено реготав:

— Га-га-га! Оце так ставочка!! Оце так очна ставочка!.. Готово, брат! Га-га-га! Оце так розписався!..

І, кинувши геть палку, задоволено потирав руки.

Дійсно, так підписатися під протоколом обвинувачення в терорі й збройному повстанні та під свідченнями очкаря ліпше вже не можна.

Дальші переслухування вже зайві.

І Андрія вже більше не переслухували. Та й однаково Андрій уже був непридатний ані до логічного мислення, ані до розмов. Він був душевно хорий. Залізний його організм остаточно здав, розладився, психіка теж. Він перебував у стані якогось заціпеніння. В нього не було ані душі вже, ані серця, а була порожнеча. Жодної думки, жодного душевного руху, крім утоми, безмежної утоми, повної протрації. Пам'ять наче провалилась, і на її місці зяяла каламутна прірва, де не зроджувалось жодної розумної іскорки. Його душив кашель і душила порожнеча. Він ще відчував оточення, але був до того всього байдужий. Навіть нерозгадана шарада з "рапортом" його вже не цікавила. Якийсь час він сидів у шаховці — може, довго, може, коротко — невідомо, сидів, як у домовині, втиснутий щільно, звалюючи вряди-годи голову то на один бік, то на другий, на дощану стінку. Нічого не їв, та, здається, його й не годували, забули про нього. Якщо це справді домовина, то хай буде й домовина... Потім його забрали й кудись возили... Там наново мастили йому пальці (вже безвільні пальці) в фарбу й прикладали до паперу, але вже не до чистого, а до задрукованого та записаного. Ще раз фотографували... Після того привезли назад...

Привезли знову на Раднаркомівську. Приймав Андрія з "Чорного ворона" опівночі Мельник. Знаменитий черговий корпусу Мельник. Він його посадив у шаховку й забув. Потім по кількох годинах прийшов, відчинив шаховку й здивувався — чого це Андрій

тут. Очевидно, Мельник мав щодо нього якесь окреме розпорядження, але серед інших розпоряджень думав, що вже виконав доручене. Стояв перед Андрієм на своїх клешнюватих ногах, вигнутих колінами всередину, й чухав спітнілу голову, тяжко морщив своє рябе обличчя. Чоло йому бралось збрижами, як чобіт.

— А де ж це твої речі? — запитав Мельник заклопотано. Він мусив це запитання повторити аж двічі, доки Андрій зрозумів, чого від нього вимагає Мельник. Він мляво махнув рукою, мовляв: "Нема".

Тоді Мельник почухав ще раз свою потилицю й звелів Андрієві йти слідом. Заточуючись і ледве пересуваючи ноги, Андрій поплентався слідом за Мельником. Вони йшли довго, здавалось, цілу вічність, порожніми сходами, порожніми коридорами, вгору, вниз і нарешті зупинилися перед якимись дверима. Ті двері Мельник відчинив, і впустив у них Андрія, й зачинив їх за ним... Це була вузька й довга камера... Ні, це не була камера, це була кімната окремого призначення, з підлогою, вимощеною кам'яним паркетом, сірими ромбиками, зовсім порожня, лише з двома кранами в стіні... Андрій, як крізь туман, оглянув це все, й той туман на мить сколихнувся. Він пригадав, що це за кімната. Такі кімнати є в кожному коридорі. В них колись відбувалися спеціальні маніпуляції над в'язнями — екзекуції, коли людину обгортали мокрим простирадлом і били широкими планками або гумою, поливали водою й знову били. І взагалі били тут і без простирадла, викручували ноги й руки й робили, що хотіли, бо нічого й нікуди звідси не чути. В цій же кімнаті штучно годували клізмою тих нещасних, що проголошували демонстративно голодівку... При таких маніпуляціях вся ця підлога була залита риб'ячим жиром чи іншою масткою рідиною... Андрієві не було страшно, лиш було трохи тоскно... В дверях була кормушка, так само, як і в нормальних камерах. Та кормушка відчинилася, й у неї зазирнув Мельник, підкликав Андрія й тихесенько запитав:

— Вечеряв?

Андрій покрутив головою.

Через якийсь час кормушка відчинилася знову — Мельник пхав у неї оберемок якогось шмаття — подушку і кілька тонких ковдр... Насилу пропхав:

— На... Оце спатимеш... — і закрив знову кормушку. Андрій поклав ковдри й подушку жужмом на підлогу й сів на них стомлено. "А ця ж подушка й ковдри, напевно, від розстріляних"... — ворухнулась думка. Андрій подивився на ковдри, й йому здалося, що вони справді в крові, а подушка в плямах сукровиці... Він пересів з них на голу підлогу, під стіну. Сидів і мляво думав, що це все значить. Навіщо його тут так комфортабельно вмощують? Лягати йому чи не лягати? Може, й справді лягти б і хай все, як знає...

Аж ось знову відчинилася кормушка. Мельник приніс півбуханця хліба, великий чорний чайник і алюмінієву миску. Видно, шукав пайки, але опівночі не міг ніде знайти роздатчика, а тому згріб, що підвернулося під руку, й так і приніс.

— На...Вечеряй...

Андрієві тільки тепер впало в око, що Мельник намагається не дивитися прямо в

очі, а одводить свій погляд, і дивиться десь вниз, собі на руки, зарослі рудуватим волоссям, на хліб, на ляду кормушки.

Андрій з тоскним відчуттям забрав хліб і миску, підставив її під носик чайника. Мельник налив у неї чорного холодного чаю, а тоді покопався десь в кишені й висипав у миску жменю цукру:

— Їж...

І тихо закрив кормушку.

Андрій поставив миску на підлогу, поклав біля неї півбуханця хліба й сів. Дивився на чай і хліб, не доторкаючись. Дивився тупо й думав:

— Чудний цей Мельник...

Йому не хотілось їсти. Відзначивши це, Андрій наперекір відломив крихту хліба, випив чай, і жував ту крихту... Нехай.

Андрій спав хистким, хаотичним сном просто на голій підлозі, коли знову прийшов Мельник. Він забрав Андрія й десь повів. На цей раз вони ходили зовсім недалеко. В цім же коридорі їхня дорога скінчилася... Андрій опинився в чисто вибіленій, затишній, лагідно освітленій камері-одиначці. Камера була порожня. В ній стояло двоє ліжок, по-військовому застелених і заправлених, дві тумби, підлога блискуче навощена... Це щось нове, дивовижне й небувале! Чисто вибілена камера, постіль, блискуча підлога... Щось десь, значить, сталося... Тим часом Андрій здогадався, що це ж цю камеру спеціально звільняли для нього цієї ночі (і тому він ото чекав у тій кепській кімнаті з кранами), — вичувалося, що ще недавно в цій камері хтось був, вона надихана кимсь. Це чути. А Мельник з коридорним закрив гримливі засуви, а тоді відчинив кормушку:

— Оце ти будеш тут... Лягай спати! — буркнув і прихилив ляду.

Значить, це в усій тюрмі зробили генеральний ремонт, забілили всіх блощиць, змили весь піт, кров і сльози, замастили їх мастикою й воском... Бач, як чисто! Чистісінько...

Андрій поклав свою торбиночку з самою лише ложкою в ній на тумбу й підняв ковдру на ліжку — ліжко було застелене чистим простиралом, подушка в білій чистій наволочці, помацав— набита соломою, — все — і ковдра, і подушка, й простирало пахло креозотом і "Геліосом", але не тим, що так гарно палить і псує арештантське дрантя, а якимсь іншим. Дивився й апатично думав — логічно мусила б тут десь бути й білизна ж, і рушник. Але як не придивлявся — ніде ніякої білизни не було. Видно "новий лад" тільки щойно почався і, як і все в цій безглуздій країні, недописує. Але й те, що є!.. Андрій згадував камеру 49, камеру 12-ту, третю "штрафну" й не вірив своїм очам.

Потім зітхнув, ліг на ліжко поверх ковдри й заснув глибоким сном.

VII

На правах хорого Андрій напівлежав на ліжку і думав понуру думу, думу про все й думу ні про що, — коли до камери вкинули нову людину. Це було на другий день. До речі, лахів Андрієві ніхто навіть і не думав міняти, з чого було ясно, що він тут недовго,—мабуть, в тих напівзотлілих лахах, вірніше, в самих рубцях, що навіть і віддалено не нагадували одежі, він приречений пройти свій шлях до самого кінця вже.

Отже, він напівлежав у понурій задумі, як відчинилися двері й до камери вштовхнуто якусь нову людину. Людина несміливо переступила поріг і зупинилась. Двері за нею зачинилися. Низенька на зріст, русява, років тридцяти, в військовій уніформі, лише без пояса й без кашкета, в розстебнутій блузці без відznak, — людина мала дуже розгублений вигляд. Це був, напевно, якийсь робітник "органів"..

"А-а, — подумав Андрій. — Це вони вкидають до мене сексота! Ще не могли дати ради, так вкидають сексота... Чи ти ба! Ще їм щось бракує!.." — це він подумав, а тим часом дивився на гостя байдуже.

Гість стояв біля порогу й не рухався. Опустив руки й не знав, як йому бути. Він не в жарт був стурбований і зляканий.

— Ну, що ж, — промовив апатично Андрій. — За старими тюремними звичаями, кожен новоприбулий до камери є повноправним її громадянином... Прошу займати місце...

Гість несміливо, якимось боком підійшов до ліжка, й сів обережно скраєчку, та все не зводив зляканого погляду з Андрія.

— Ну, що ж, — вів Андрій далі так само, але вже трішки посміхнувшись (посміхнувшись з того зляканого вигляду). — За тими ж самими тюремними звичаями, кожен новоприбулий рапторує старості... А так як єдиний арештант, а значить, і староста тут я, то, будь ласка...

Гість звівся й несміливо простяг тремтячу руку, відрекомендувався:

— Алексей Павлович Копаев... Начальник Грунського райвідділу НКВД...

Андрій хоч як був несподівано вражений (Грунський район — це ж район, дуже близький до його рідного міста!!), але не подав вигляду, простяг свою руку назустріч і назвав себе...

Треба було бачити очі, обличчя й всю фігуру Копаєва, коли він почув Андрієве прізвище й ім'я. Він захвилювався, але вже не так, як перше, він аж скинувся весь і затремтів від збудження, а на очах йому виступили сльози:

— Ах, боже мій!.. — захлинувся Копаев і заспішив: — Я ж вас знаю!.. Я вас знаю!.. Ах, боже!.. А я думав...

"Він, напевно, думав, що тут сидять чорти з рогами, іменовані "ворогами народу"... Чи що він думав?! Адже ж він сам їх саджав! Чи він думав, що на нього зараз кинуться, клацаючи зубами, люди, що втратили людський образ і подобу, й почнуть його гризти та ковтати!?"

— А я думав... — і Копаев не міг ніяк висловити, що саме він думав, хоча з його схвилюваного, вкритого червоними плямами обличчя, з раптової відпруги, з переімени страху на явну радість можна було зробити висновок, що він саме так думав, як то вгадав інтуїтивно Андрій. А Копаев квапився, захилювався, поспішав висловити те, що на нього несподівано бурхнуло:

— Я вас знаю... Я все ваше діло знаю... Сафигін — мій приятель, і я все знаю... Я вам усе розповім... Усе... Я був у нього. Він навіть у вашій справі їздив по моему району... Він в селі С... — Ви знаєте С...? — так він там шукав ваших склепів зі зброєю...

Я все знаю... — Копаєв белькотав і дивився на Андрія, просто йому в очі своїми очима, повними схвильованих сліз.

Копаєв почав розповідати досить хаотично, збиваючись

і перестрибуючи з одного на друге, як Сафигін фабрикував його справу. Все це вже Андрій знав, нічого не було для нього нового і нічого особливого, — слухав досить байдуже. Він не виявляв особливого інтересу ще й тому, що перша думка — думка про сексота — стояла в голові кілком. Копаєв теж, хоч як хвилювався, хоч як хотів придобритися Андрієві, а може, й у щирому пориві хотів йому допомогти, поінформувати, — однак був обережний, він часто затинався і буквально кожної хвилини позирав скоса на двері, на вовчок... О, він, виходить, знав добре, що таке вовчок! А може, ще краще знав, що таке тюрмна камера. Та й в першу хвилину знайомства хіба вивернеш душу докраю й хіба все вкажеш? Вичувалося, що Копаєв щось уперто обминає, об щось весь час спотикається й тоді одводить очі, наче ненароком... Він щось справді знає! Щось дуже важне, важніше всього іншого... Але не каже. Позирає на вовчок і уриває свою мову. Позирає на Андрія й губиться. Мовчить розгублено... А тоді починає говорити про інше, про відоме Андрієві з ходу справи та з тих матеріалів, які мав щастя бачити, та з очної ставки... Зрештою — то все були загальники, за які, навіть коли б почув коридорний і доклав "по начальству", нічого не буде.

Андрій про себе мовчав, лише слухав. Про власну свою справу й про себе Копаєв теж мовчав. Але потім вони роззнайомились ближче. Життя в тюрмі зближує. В кожному разі люди добре вивчають одне одного, їдять оту "сіль", про яку говорить народна мудрість. Солі вони небагато й з'їли, але зблизилися дуже. Андрій увесь час вивчав Копаєва з його поведінки, з інтонації голосу, з поглядів, з рухів обличчя, з погляду очей... І бачив, що це людина щира й цікава. Після першого нападу зворушення та щирості Копаєв і далі не змінився. Він був щирий. Але Андрій побачив, що він є й глибоко нещасний. От він сидить-сидить, мовчки зітхає, а тоді одвернеться до вікна й рясні сльози котяться йому по обличчі. Очевидно, цей начальник району потрапив у велику аварію, коли так, коли він аж мусить плакати. Але Андрій ні про що в нього не розпитував, не ліз в душу, знав, що Копаєв сам про себе все розповість. Видно, що його трагедія не вміщається в його душі й він неодмінно про неї розповість. Хоч, може, це Андрія й не цікавило, забагато він тих трагедій бачив, і ця одна нічим не краща за інші. Навіть коли б вона була й виняткова.

Копаєв все про себе розповів.

Він мав дружину й двійко дітей і зробив колись блискучу кар'єру, але... Він зробив блискучу кар'єру в "органах" ще тоді, коли не було Єжова. Та от прийшов Єжов... Він — Копаєв — ніколи не зарізав курки... (Він про це говорить з такою щирістю, що втім не може бути ніякого сумніву, та й досить глянути на його обличчя й звернути увагу на його душевний склад — склад людини сентиментальної, чуткої)... Він ніколи не зарізав курки, а тут... — Копаєв говорить пошепки й весь заливається червоним кольором, а тоді блідне й зажмурає очі... Так, так. Тут він мусив замазати руки в кров... В людську

кров. Він бив... І він мусив бити!.. Так, мусив бити! Неможна не бити. Все тут зв'язане круговою порукою кров'ю... Чи Андрій знає, що це значить, зв'язане круговою порукою кров'ю? Це значить, що все, що працює в НКВД, від начальника починаючи й отими кельнерками-комсомолками кінчаючи, мусило бодай раз бути присутнім при розстрілах! Так, при розстрілах! Ну, а вже при екзекуціях само собою... І от тоді кров в'яже, й людина мусить мовчати й покірно робити все, що їй призначають. А інакше — смерть. І не можна не бити... Коли сам секретар обласного комітету КПБУ тов. Попов приїздив і давав на зборах всього активу НКВД вказівки — б и т и н е щ а д н о, коли він категорично ставив тезу, як директиву: "Ліпше поламати ребра ста невинним, аніж пропустити одного винного!", коли парторг управління вчив, як треба бити, а одноразово вчив нещадності до всіх тих, у кого "рука тремтить", — не можна не бити. Людина потрапила в чортове колесо й не може з нього вискочити. Відмовитися — значить бути знищеним без жалю й без милосердя. А бити—це значить самому мучитись. Чей же нерви в людини не з заліза. Скільки їх, отаких, що в них на показ "рука не тремтіла", пішло до божевільні або до психіатричної лікарні! І він — Копаєв — теж був не раз на цій грані.

Він бив. Так, він бив. Але... Він не раз брав револьвера до рук, щоб пустити кулю в лоба, та... жінка й двоє діток!

І от зняли Єжова. Зняли Єжова й почали (для проформи почали!) "карати" верхівку винних в "перекрученні лінії партії". Одного дня його — Копаєва — викликали терміново з району сюди і дали йому вести справу... Чию б ви думали? Справу парторга, того, що вчив, як треба бити... Ну й (в Копаєва на цім місці несамовито мерехтять очі) — ну й Копаєв за все життя перший раз спізнав, що таке садизм. Він бив того парторга з насолодою, з сатанинським захопленням. Він його "розколював" за всіма тими правилами, яких навчив цей парторг. Він йому розвертав щелепи, він йому наполовину відірвав вухо... Він його бив нещадним боєм, бив, як винуватця всієї своєї муки, своєї ганьби, свого психічного надщерблення... Він перший раз за своє життя був садистом...

І ось — (Копаєв зітхає й хилить голову)— кінчилося тим, що парторг все-таки виправдався, бо був хитріший за нього й мав "руку", а його — Копаєва — посадили... І тепер він має гарантованих... п'ятнадцять років!! Якщо не розстріл... За "перекручення лінії партії"...

Яка іронія! Який глум!

Все це Копаєв розповів тихенько, з мукою, як на сповіді. На допити Копаєва тягали часто. По кілька разів на день. І за кожним разом він був все нещасніший. Все погнобленіший. Все печальніший. І все частіше зупинявся на Андрієві довгим поглядом — він хотів щось сказати. Він сам мучився, але сказати не міг. Не зважувався, позирав боязко на вовчок, позирав на Андрія. Його в'язав якийсь сумнів. Може, він мав щось таке, що треба тримати міцно за зубами. Ану ж його справа обернеться так, що його звільнять, і тоді... і тоді його раптом можуть повернути, бо де гарантія, що Андрій таємницю втримає при собі? Або, що зі злости не помститься на ньому й спеціально не

донесе?! Таємниця вилізе, а за розголошення таємниці— смерть. І може, тому, що Копаєв ще мав надію на звільнення, він мовчав. Дружина й двоє діток!..

Але ось одного вечора його привели до камери побитого, заюшеного кров'ю. Він і раніше приходив з синцями, але то були дрібниці. Зараз він був дуже потовчений, та найдужче, мабуть, був потовчений і убитий морально. Він сів на ліжку й довго сидів, закривши лице руками... "Все пропало!.. Все, все пропало!.." — шепотів ледве чути, сам до себе. Так сидів довго... Потім опустив руки, й Андрій побачив його обличчя — воно було позначене тавром страшною безнадії й розпачу, те обличчя. Копаєв довго дивився "в Андрієві очі крізь поволоку сліз... Потім провів рукою по обличчю, розмазавши на ній кров, і зітхнув:

— Ви, здається, маєте братів...

— Так...

Павза.

— Ви не знаєте, де вони?..

Андрій здригнув і наставився на Копаєва з німим запитом.

Павза.

— Вони... сидять тут!.. Тут... Давно.. Я знаю, що ви не знаєте... А вони тут... Від того самого дня, що й ви... Вони суворо ізолювані... їх забрано тоді зі станції... Але мовчіть, ради бога!..

Андрієве серце пішло очертотом...

"Бож-же мій. Боже?!".

.....

Струс був такий грандіозний, що захопило дух і паралізувало розсудок,— тяжко було зібрати думки до купи. Він говорив невпопад, пальці йому тремтіли і всього його наче геть розгвинчено... Це було почуття, що його не можна жодними словами означити. Це був удар, як то буває удар сонячний. "Брати... його брати т у т!" Удар сонячний, що часом спричинює смерть. Серце Андрієве зовсім одуріло... Чимало минуло часу, поки Андрій вибрався з раптового шоку, зі стану одуріння й був здібний мислити. Він дивився на Копаєва й хотів чути ще, він хотів підтвердження, хотів доказів. Ні, це так проголошуюче, що тяжко повірити, це потребує доказів!

Але Копаєв більше нічого не говорив про братів. Він більше нічого не знає. Він лише "чув", що змонтовано імпазантну контрреволюційну військову організацію, на якій багато хто збирався зробити кар'єру. Організацію з ним — Андрієм — на чолі. Імпазантна ж та організація тим, що пов'язана з високими військовими колами і стоїть в прямому зв'язку зі справою маршала Дубового й справою маршала Блюхера... Це він "чув"... І ще висловив думку, що вони з братами побачаться... Потім зробив болючу, тяжку павзу й додав тихо, зламано: — "А може... може, й не побачаться вже..."

Андрія наче хто облив зимною водою — "Ах, це він, "чув лише"! Рештки радості танули, меркли, погасали... Радості від доказу, що його віра в братів була не марна. Віра в славних братів Чумаченків! А з серця вже виповзала, як гадина, тая, відбита в ній, проклята шпаргалка з Миколиним підписом... І Копаєв не хотів її спростувати— він

чомусь замовк, немов набрав води в рот, мовчав.

Ще кілька разів сама собою зринала віра в сказане і тоді серце кидалося шалено... Та Андрій марно чекав підтвердження — підтвердження не було. Помалу в тім серці розпросторювалась невіра, а їй хтось допомагав з одчаєм — "він чув"! Та якщо брати тут, то як же це ти і досі про те нічого не знав? За такий довгий час!! Це неможливо!.. А в очах до болю чітко вставав власноручний Миколин підпис, і сумнів щодо сказаного Копаєвим все міцніше огортав душу. Мабуть, це помилка. Можливо, це просто провокація? Може, Копаєва самого провокаційно поінформував Сафигін, а може, просто похвалився задавакувато про те, чого сам хотів би...

Кілька разів Андрій пробував перевірити Копаєва, пробував знову заговорити з ним про братів, але Копаєв чомусь уперто вже уникав цієї теми. Чи реакція, яку викликали його слова в Андрієві, його наполохала, чи злякався чого іншого... Казав, що йому більше нічого не відомо. І було в тих словах каяття...

Може, й справді йому н і ч о г о невідомо?..

"А може, він випробовує мене?"

.....

Якось в стані тяжкої депресії Копаєв спитав Андрія, чи він знає, як тут розстрілюють? Чи він хоче знати, як тут розстрілюють?!

Андрій нашорошився... Ні, він не хоче знати, як розстрілюють. Він про це сказав Копаєву, сказав, що його те зовсім не цікавить. Він не хотів знати про це з двох причин: перша — страшно забігати наперед. А друга — думав:

"Дешево... Ти хочеш звірити мені таємницю, за яку відлітають голови, щоб потім мені пришили..." — Це була вже зовсім безглузда думка, бо після всього того, що було, вже немає сенсу йому щось "пришивати", знання такої таємниці йому мало що може додати, та така вже людська вдача, що не втрачає надії до останку і до останку бережеться тієї останньої краплі, що ніби все перерішить і після якої вже немає вороття. Але крапля та вже впала... І то після неї так страшно зазирати наперед.

Ні, Андрій не хоче знати, як тут розстрілюють.

Копаєв зітхнув. Потім запитав, чи він знає такого Мельника.

Андрій знає Мельника. Хто не знає цього симпатичного чергового корпусу?

— Завтра, здається, його дижур,— проговорив сумно Копаєв. — Зверніть, між іншим, увагу, як він зі мною завтра зустрінеться.

Другого дня дійсно був дижур Мельника. Це вперше за ці дні, як Андрія вкинуто до камери. Він увійшов, як завжди, широким твердим кроком, тримаючи журнал перед собою.

— Доброго ранку, — привітався симпатичний черговий і... тут сталося щось дивне. Мельник підвів очі й зустрівся з Копаєвим... Руки його затремтіли, аж трохи журнал не випав з них, а лице й шия буйно почервоніли... Одвівши швидко очі, Мельник намагався зосередитися, щоб поставити свою звичайну помітку в журналі... Поставив... На чолі йому виступив рясний піт... Потім повернувся й, не попрощавшись, як то він звичайно робив, швидко пішов з камери. Так, ніби втік.

— Бачили? — спитав Копаєв Андрія.

— Так. Але що це значить?.. Копаєв криво посміхнувся й нічого не сказав. Увечері Копаєв повернувся з "гори" зовсім убитий психічно. Справа його закінчилася, він підписав "двохсотку" і йому гарантовано не 15 років, а 20! Суд— то лиш формальність, комедія. Крапка на всьому. Він ніколи не виживе там, де його пошлють, значить, все скінчено. Тужив за дружиною й дітьми. Сидів і плакав, одвернувшись до стіни... Всі дістали підвищення в рангах, там, нагорі, лише його принесено в жертву...Опівночі, не лягаючи спати, Копаєв розібраний сидів на ліжку й з мукою дивився на Андрія.

— Слухайте... — промовив він благальним голосом. — Я розкажу вам про те, як тут розстрілюють... Добре? Я розкажу...

Він благав, він просив, йому, видно, було тяжко носити той тягар на серці, й він хотів з-під нього вивернутися, він хотів сповіді.

— Добре,— зітхнув Андрій.

І Копаєв розповів, як тут розстрілюють.

— Ви, напевно, чули, як ночами гудуть тут машини... Так от, то звукова заслона, а за тією заслоною й розстрілюють... Я вам казав, що тут кожен мусить бути бодай раз присутнім при розстрілах. Деякі бували й по кілька разів... Деякі навіть бравують і беруть револьвера до рук, щоб довести, що в них рука не тремтить, разок стрелити... Я був теж раз... Все це відбувається так:

Внизу є великі камери — льохи — такі, як от були "брехалівки", зовсім такі. Ці камери були, вони й тепер є. От людей забирають з різних тюрем з "вещами" й звозять до таких камер. Люди нічого не запідозрюють, думають, що це їх привозять на допит або відправлятимуть на етап. Курять собі, гомонять, чекають виклику. Бувало, що назвозять в таку камеру по 250 чоловік і більше. Це майже кожної ночі відбувається. З такої камери ведуть двері в іншу. Ті двері добре оббиті сукном з другого боку, так, що крізь них нічого не чути. За тими дверима велика порожня кімната, в ній стіл, за столом сидить прокурор. До речі, завжди п'яний, бо тверезий того не витримає. Перед прокурором список приречених.

Черговий оперативник викликає людей:

— Іваненко! (вже не бавиться в піжмурки на "І" чи на "Ч", а просто) — Іваненко! давай без вещей!

Іваненко лишає "вещі", затягається наостанку цигаркою, передає недопалок товаришеві й, нічого не запідозрюючи, йде "без вещей", він іде, може, в якійсь формальній справі. Двері пропускають і зачиняються за ним. Він підходить до столу.

— Прізвище? — запитує прокурор не глядячи, байдуже.

— Іваненко.

Прокурор махає рукою в напрямку других дверей. Він не перепитує навіть ім'я й по батькові або питає ім'я, але не питає по батькові. Тому часто замість Іваненко Івана Івановича розстрілюють Іваненка Івана Трохимовича. Але яка різниця! Другим разом розстріляють і Івана Івановича, де він дінеться?

Людина — Іваненко, Петренко чи Гриценко — відчиняє двері й вступає в

вузенький темний коридорчик... Де речі, в тім коридорчику стоїть столик, а в нім в часи "відпочинку" завжди лежить наган, яким розстрілюють — о р д е н о н о с н и й наган, бо нагороджений орденом за постійну вірну службу в "боротьбі з ворогами народу"... Голос говорить людині "Прямо!" Людина йде, і перед нею відчиняються другі двері. Сліпуче сяйво б'є в очі — за тими дверима яскраво освітлений льох... Хтось невидимий бере людину ззаду за ковнір і стріляє їй в потилицю... Й штовхає в льох... В льоху кипить робота...

А тепер — хто ж розстрілює?

Ви звернули увагу, як зі мною зустрівся вчора Мельник?.. Так ось цей Мельник і розстрілює!..

Андрій був безмежно вражений. Не повірив. Дуже вже то дико. Але Копаєв повторив тихо й твердо:

— Так. Оцей Мельник і розстрілює.

"Боже мій!.. Значить... Так от чому Мельник має право безкарно роздавати махорку! От чому він поводитьсь так вільно в цім пеклі !.."

А Копаєв вів тремтливим шепотом:

— Так... Розстрілює Мельник. І ще один. Тут є такий червоновидий, веселий, чорнявий хлопець, що завжди вдень розносить передачі, коли хтось має. Так от він є тим другим. Вони завжди — кожної ночі! — працюють на пару. Один стріляє, другий добиває вже лежачих, тих, кого не взяла зразу куля... Тієї ночі, коли я був присутній, розстріляно 296 (двісті дев'яносто шість!) чоловік... Стріляв чорнявий, а Мельник добивав. Він орудував коротеньким ломиком, яким ударяв недострелену жертву по голові... І він це робив так само спокійно й діловито, як він робить під час свого дижуру перевірку камер... Пам'ятаю й ніколи не забуду: тієї ночі стрелили одного молодого інженера. Стрелив той чорнявий і штовхнув. Інженер упав у льох, але був живий. Очунявши, він відповз на руках до стіни, сперся на неї спиною й безтямними очима дивився на все, що відбувалося... Мельник підійшов до нього з ломиком і зазирнув у очі.

— Що, надивляєшся? — спитав він лагідно. — Ну, надивляйся, надивляйся.. — і продовжував далі свою працю.

Цементова підлога льоху зроблена так, як на бойні, похило, з канавкою для стоку крові й води... Люди падали й падали, їх тут же роздягали догола помічники... їх працювала бригада — всі оті наглядачі й чергові виконують цю функцію в ті дні, коли вони не чергують в коридорах: якщо ви спостережливий, ви мусили помітити, що в кожного з них часто бувають червоні, невиспані й дивні очі вранці, — це буває після таких от ночей... Отже, людей роздягали й складали в штабелі... Тієї ночі були накладені штабелі по обидва боки попід стінами. А посередині була гора одежі...

Як уже все було закінчено, як уже була покладена в штабель остання жертва, Мельник, витираючи спітніле чоло, підійшов зі своїм ломиком до нещасного інженера, що все сидів і безтямно випинав очі:

— Ну що, надивився? — запитав Мельник ласкавим, стомленим голосом. — Ну, а тепер — відправляйся! — і цюкнув ломиком по голові.

Потім захололі трупи бригада вантажила, як дрова, на машини, й ті машини геть десь їхали. Потім вантажили одержу... Замивали підлогу з шланга... їли при тому бутерброди й скалзубили з "товаришкою Клавою", що забігала до них, до "веселих хлопців... Уранці Мельник пішов на дижур в корпусі...

Копаєв зітхнув і заплющив очі:

— Ось так тут розстрілюють людей... Тієї ночі їх розстріляли 296. Часом буває й більше... — і зашепотів, обхопивши голову:— я був там, як свідок, "загартовувався"... І я це буду пам'ятати, доки й живий, до самої могили.

Вражений Андрій ніяк не міг зв'язати до купи дві речі — ломик в руках Мельника й пачку махорки в тих же руках, за яку Мельника любила вся тюрма й творила про нього чудесну легенду. Це не вкладалося в голову... Але саме та пачка махорки, мабуть, і стверджувала страшну правду Копаєва.

Одначе душа не хотіла в усе чути вірити. Дуже вже це моторошно і в той же час дуже вже це просто, занадто просто. Так, як б'ють телят на конвейері... Кадри колись баченого на полтавській модерній "Укрім'ясохладобойні", як там б'ють бичків і корів, находили на цю канву точно... Ах, занадто вже це просто, образливо просто, до цинізму автоматизовано!

Ще Андрій взнав від Копаєва, що знаменитий Курпас, садист і деспот, зовсім не застрелився, лише знятий з посади, але... після невеликої комедії в "покарання" дістав підвищення — його призначено начальником групи концтаборів у системі Дальлагу, куди він і виїхав. Слідчі всі пішли вгору — сержанти поробилися майорами, майори дістали ромби і т. д. Одного тільки його — Копаєва — принесено в жертву. Олексій Копаєв опинився в ролі Олексія Поповича, вкиненого в море, щоб заспокоїти безодню народного понурого гніву. "Пролетарське правосуддя" знає, що робить. Корабель плив собі далі — корабель свавілля й опричинни, отака от "соціалістична галера" — "московська каторга".

А Курпас, бач, зовсім не застрелився. Значить... Значить, всю групу залізничників, т. зв. "групу Малія", спіткала трагічна доля.

Скоро Копаєва забрали, і Андрій лишився сам. На розставанні Копаєв був такий розгублений, що не міг нічого до пуття сказати, лише просив Андрія, закликаючи пам'яттю його матері, зробити для нього одну послугу... Він просив передати привіт дружині й діткам... Його дружині й діткам... Він в душі не вірив, що Андрія пустять на волю, але він уперто просив передати привіт дружині й діткам... Безтямний, розгублений, він просив побілілими губами... Передати привіт... і сказати... що він колись... колись, може, вернеться... І заплакав.

Андрій пообіцяв.

Копаєва в ж е не повернули до камери.

Андрій лишився сам. Як не стало Копаєва, Андрієві чомусь стало страшно. Страшно й безмежно тоскно. Він вперше злякався самоти. Самота — жахлива річ, коли не знаєш, куди ведуть ось ці двері. Ні, коли знаєш, що вже немає інших дверей взагалі на цій "м'ясохладобойні", лише оці одні, про які вже ніхто в світі не знає й не визнає, як і

куди з них вийшов той, хто був сам... Жахлива самота, коли людина всією душею до крику, до болю хотіла б мати свідка...

Андрій все ходив і ходив по камері — тинявся взад та вперед. Потім зупинявся й довго дивився в одну невідому точку.

З голови чомусь не йшов Мельник. Маленький залізний ломик стояв перед очима невідступне, однаково, чи вони були заплющені, чи розплющені... Залізний ломик в такій добрій, в такій щедрій руці...

Андрія почали кудись водити. Щось там з ним робили... Знову мастили йому пальці чорною фарбою й притискали до паперу... Знову фотографували... Але вже тут, в цій тюрмі. Потім питали його, чи він не хотів би комусь написати листа... Чи передати якесь прохання...

Ні, Андрій не хотів нікому писати листа. І не хотів нікому передавати прохання. Він пригадував той нещасливий лист до мадері, Сергеева й Нечаєву і... Ні, він не хотів вже нікому писати листа. Та й кому?... Та й хто ж його пошле, хто передасть? Йому навіть нікого попросити, бодай так, як попросив його Копаєв, — попросити без надії, що те можна виконати, ба, більше того, знаючи, що те ніколи не може бути виконане. Але попросити, щоб, бодай, одвести душу, і думати потім, і надіятись потім, що хтось те прохання все-таки виконає. Уявляти (наперекір всьому уявляти!), як от той хтось вечором на смерканні сторожко-сторожко крадеться завулками, попід парканами, підходить до темної, печальної хати, обережно спинається на пальці й тихенько стукає в закриту віконницю... І передає пошепки доручення, закривши лице, і щезає, як тінь... Утікає... Передає привіт матері. То нічого, що її вже немає, але ж вона могла би й бути... Вона могла б бути... Адже ж вона була...

Та біля нього нікого такого немає, кому б можна звіритися... Хай би він завіз те доручення, щоб передати хоч отим карлуватим ялинкам біля полярного кола, але щоб завіз звідси... І щоб передав...

Про братів це було ніякого підтвердження. І не буде вже... не буде... Значить... Значить, Копаєв скриводушив! Нема... І не буде...

Хоч би ж хоч хтось знав, яку він гірку чашу випив. Хоч би ж хтось хоч колись передав братам, яку він гірку чашу за них випив!..

Ночами йому снились якісь дивовижні сни, яких він уранці ніяк не міг пригадати. Страшенно боліла голова й нило все тіло. Бачив, що він остаточно погасає, хоч раніше йому не раз здавалося, що далі вже нікуди й погасати.

Коли він глянув у люстро в голярні, куди його повели одного даю голити й де було справжнє люстро, він не впізнав себе. На нього дивилась чужа, худа, як скелет, зігнута, з погаслими очима людина, заросла, як троглодит. А як поголили чорну з сивизною щетину, було ще гірше — та чужа людина мала темну шкіру, що обтягала кості скивиць і щелепів, і мала на щоках хоробливі червоні плями — плями сухот, плями смерті. Андрія гарненько поголили, немов зумисне, щоб він бачив свою загибель.

Серце огортала нестерпна туга, а з нею тонюнький-тонюнький біль, ніби там стирчала голка. Він годинами стояв у камері, ж стовп, перед якоюсь візією, що

облягала душу...

Хоч би хоч хтось був біля нього, хоч би хоч хтось... Щоб потім, може, колись, може, після довгих-довгих років знайшов і передав братам (передав хоч їхнім дітям) яку ж він гірку чашу за них випив. Випив до кінця... До краю... Спалив усе своє серце... Своє, до кінця вірне, до кінця віддане братське серце... Своє залізне серце... Так, залізне серце...

Надвечір, коли почали да камери залітати мотилі вечірні й товктися несамовито головою в молочний пухир біля стелі, прийшли два сержанти при зброї, понурі й суворі, забрали його й повели...

VIII

Андрій підіймався крутими сходами, тяжело й помалу ступаючи, немов ішов на Голготу часто зупинявся збезсилений і заходився раптовим кашлем — йому здавалося що всередині щось уривається. Він боявся передчасного вибуху крові в своїх дірявих легенях, а це було б зле. Він мусить дійти до кінця, до самої крапки, дійти власними ногами. І він ішов попід гамаками, як тоді, в першій день, коли почував себе гегемоном, — коли серце було сповнене віри в людей і гордої певності, що його ніхто не посміє торкнути пальцем... Тепер він ішов на Голготу...

Ах, коли б же хтось знав! Коли б хоч хтось знав!..

Потім відчинилися якісь двері... Але Андрій не побачив, що там далі за ними було. Його завели за якусь загородку і... він вже не бачив, що там в тій яскравій залі було, бо йому гойднувся весь світ:

Перед ним — с т о я л и т р и й о г о р і д н и х б р а т и !!

Т р и й о г о р і д н и х б р а т и . . .

Ноги підкосились, і тіло похилилося, як підрізаний колос... Микола дебелою рукою підхопив Андрія й притиснув його до своїх розхристаних грудей — і Андрій нестримно заривався на тих грудях...

— Ну, от — посміхався Микола й поляпував пестливо по спині.— Ну, от. . .

Михайло засміявся, а Серьога закінчив:

— От тепер ми всі вкупі.

І з викликом глянув туди, де рясніли портупеї й блищали ордени за столами, застеленими червоним сукном, — гордий, і мовчазний, і безстрашний Серьога, орденоносний пілот.

Їх усіх прирекли де розстрілу. Закритий Ревтрибунал судив їх. Але не на підставі зізнань, лише на підставі "свідчень" сексотів і провокаторів та на підставі прокурорського пафосу... А головне — на підставі того, чого "судді" не знали, лише вгадували та тямили, на що ці люди здібні.

Ніхто підсудних не захищав і не намагався, рівно ж як і не давав ніхто захищатись та виправдуватись їм самим, їх взяли не для того, щоб виправдати, а щоб засудити. Це був "шемякін суд", де зовсім відсутній інститут захисників, бо при тому настановленні, яке всі ці "суди" мають, інститут захисників зайвий. А тим настановленням є — тільки засудити.

Підсудні це знали і навіть не збиралися захищатись. Єдине, що вони могли

протиставити цьому "пролетарському судові", цій розгнужданій опричині, — це ігнорацію й презирство.

Андрій погано слухав комедію, що розігравалася, як по нотах, — його мучило інше. Вловивши відповідний момент і ледве проштовхуючи слова крізь горло, Андрій запитав Миколу:

— Миколо... А... Підпис? Твій підпис?.. А?

— Бог з тобою! — посміхнувся Микола, вгадавши з самого тону, що десь надужито його підписом. — Мій підпис?! А втім, ця сволота мала досить моїх підписів у моїй валізі, в тім числі й чисті бланки з моїм підписом.

Тягар, найстрашніший тягар остаточно сповз з серця...

Їх усіх прирекли до розстрілу.

В числі приречених була низка осіб, а між ними й зовсім юна сестра їх — Галя. Галя Чумаківна... Ніхто з приречених не просив помилування.

Але "помилування" прийшло... Невідомо хто з волі подав апеляцію, й т. зв. "верховний суд" вироку не затвердив через "неоформленість справи". Розстріл було замінено... двадцятилітньою каторгою.

Лиш не замінили нічим Катриного божевілля...

...Ось так скінчилася зустріч чотирьох братів рідних ще й сестри їхньої — дітей старого Чумака, добрих, і вірних, і в рід свій залюблених, нащадків славного роду ковальського.

Ось так скінчилася зустріч і тих, що до того роду прив'язані серцем.

IX

Багато доріг пройшли вони, з багатьох рік пили вони, багато могил полишали вони, багатьох друзів розгубили вони в землі й по божевільнях, і багато ще їм іти, багато ще їм проб приготувала доля,

Але всі дороги сходимі, й всі могили зчислимі, і кожна ніч — навіть полярна ніч! — кінчається ранком... І вони йдуть... Зціпивши зуби, вони йтимуть через ніч злоби й зненависті, не здаючись, доти, доки її не перейдуть.

І в одного з них завжди звучатиме в душі "Місячна соната" Бетховена, яка не мала нічого спільного з болючою емблемою, вирізьбленою на вогненному щиті далекого місяця, що на ній брат підняв брата на вила. Соната така, як її наповнило собою вірне серце тієї, що знала ціну любові: соната про дружбу, про вірність, про любов велику й непереможну, — незалежно від того, чи про це думав той, хто її творив.

1948—50р.